

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Hans Schultz Hansen

Det sønderjyske landbrugs historie

1830-1993

DET SØNDERJYSKE
LANDBRUGS HISTORIE
1830-1993

Skrifter, udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 72

Hans Schultz Hansen

DET SØNDERJYSKE
LANDBRUGS HISTORIE
1830-1993

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
og
Fælleslandboforeningen for Nordslesvig
Aabenraa 1994

Hans Schultz Hansen
Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993
er udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og
Fælleslandboforeningen for Nordslesvig

med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd
Carlsen-Langes Legatstiftelse
Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
H. P. Hanssens Mindefond
Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II
Oberst H. Parkovs Mindefond

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

Copyright: Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN 0109-9264
ISBN 87-7406-076-7

*Omslaget viser på forsiden Jens Peter Solvangs bygmark ved Rønhave på Als 1976 (Steffen Holm fot.).
Indsat folkehold ved tærskning i Ullerup sogn (udsnit).
På bagsiden ses damptærskning hos J. Zachariassen i Mølmark på Broagerland 1937.
Omslaget er designet af Helge Krempin, Flensborg.*

Fælleslandboforeningens forord

I forbindelse med 100 års-jubilæet i Fælleslandboforeningen for Nordslesvig den 29. september 1993 ønskede foreningen penge-gaver, som muliggjorde oprettelsen af Fælleslandboforeningens jubilæumsfond.

Fonden har til formål at støtte historisk beskrivelse af sønderjysk landbrug og dets organisationers politiske og økonomiske betydning gennem tiderne, også set i forhold til grænselandets historie. Fonden kan også yde støtte til kulturelle og uddannelsesmæssige aktiviteter, som bevarer og fremmer den sønderjyske landbrugskultur som en aktiv del af den samlede kultur.

I anledning af 200-året for stavnsbåndsløsningen i 1988 udgav landbruget i samarbejde med Landbohistorisk Selskab et firebindsværk om det danske landbrugs historie. Til stor skuffelse for mange sønderjyder var sønderjysk landbrug stort set ikke nævnt. Derfor er det særdeles glædeligt, at arkivarerne Bjørn Poulsen og Hans Schultz Hansen fra Landsarkivet og lektor Carsten Porskrog Rasmussen fra Institut for Grænseregionsforskning har taget initiativ til at udarbejde en samlet sønderjysk landbrugshistorie på et solidt historiefagligt grundlag.

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig retter hermed en varm tak til Historisk Samfund for, at Fælleslandboforeningen kom til at stå som medudgiver af værket og takker samtidig arkivar Hans Schultz Hansen for en stor indsats og et inspirerende samarbejde omkring udarbejdelsen af det nu foreliggende bind om tiden 1830-1993.

Det er vort håb, at "Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993" må kaste lys over landbrugets udvikling og store betydning for vor landsdel.

Thomas Lauritsen
formand

Helge Petersen
regionssekretær

Forfatterens forord

Det er ikke kun grænsekampen, som giver Sønderjyllands historie sit særlige præg. Det sønderjyske landbrug har også gennemgået en udvikling ganske forskellig fra landbruget i det øvrige Danmark. "Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993" har som mål at beskrive dette hovederhvervs udvikling i hele det gamle hertugdømme Slesvig med hensyntagen til de vidt forskellige forhold fra egn til egn. Bogen behandler de mange temaer, som udgør landbrugets historie: agerbrug og husdyrhold, redskaber og maskiner, landbrugets organisationer, velstand og kriser, levevilkår for gårdmænd, husmænd og landarbejdere samt landbokulturens udvikling. Den enkelte landmands bedrift og indsats belyses i forhold til de generelle udviklingslinjer.

En lignende beskrivelse af det sønderjyske landbrug før 1830 vil udkomme inden for en kortere årrække.

"Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993" har jeg udarbejdet som en del af mit arkivararbejde ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa. Ved udsendelsen af bogen er det mig en kær pligt at takke Bjørn Poulsen og Carsten Porskrog Rasmussen for indgående drøftelser af bogens forskellige afsnit og for praktisk hjælp ved fremdragelse af illustrationer og udarbejdelse af bogens diagrammer og kort, hvor også Christian Hansen og Anne-Grethe Sibbesen, Institut for Grænseregionsforskning samt Jørgen Andersen, Haderslev Museum har ydet værdifuld hjælp. En række syd- og sønderjyske pressefotografer og Gunnar Solvang, Køge Museum, takkes for tilladelse til at bringe fotos, ligesom jeg er privatpersoner, museer, lokalhistoriske arkiver, Det kongelige Bibliotek, JydskeVestkysten og Landsbladet taknemmelig for lån og kopier af billeder. For gennemlæsning af manuskriptet takker jeg Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Hamburg (tiden 1830-1914) og Hardy Knudsen, Bylderup (tiden 1914-93). Ansvar for tekst og billeder er og bliver dog mit.

Trykningen er muliggjort ved tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd, Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Carlsen-Langes Legatstiftelse, H. P. Hanssens Mindefond, Oberst H. Parkovs Mindefond samt Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II. Amtskontorchef, R.a.D., cand. jur. V. Florander og hustru Else's legat har givet mig et tilskud til udarbejdelsen af manuskriptet. Alle fonde bedes modtage min og Historisk Samfund for Sønderjyllands tak. Denne går også i stort mål til Fælleslandboforeningen for Nordslesvig ved Thomas Lauritsen og Helge Petersen, der ikke alene har ydet tilskud til udgivelsen, men også som medudgiver har bidraget med talrige oplysninger og arbejdet for bogens udbredelse.

Indholdsfortegnelse

Sønderjysk landbrug under modernisering	9
Velstand og bondestand ca. 1830-1864 ...	13
Den velstående sønderjyske bondestand	15
Godssystemets afvikling	34
Landboforeningernes opståen og første årtier...	47
Kvæggets højborg i det danske monarki	53
Kobbelbrug, korn og konservatisme	68
Landarbejdernes skærpede levevilkår	85
Det intensive landbrugs gennembrud ca. 1864-1914	99
Husdyrbrugets intensivering og organisering...	101
Vekselbrug, foderafgrøder og kunstgødning.....	136
Landboforeninger, stat og interesseorganisationer	159
Gårdmandsstandens storhedstid	173
Udvandring og landarbejderforhold	191
Krige og kriser 1914-ca. 1950.....	209
Landbruget under den første verdenskrig	211
Kriser og bondebevægelser i 1920'erne	218
Genopbygning og driftstilpasning.....	242
Husmandsbrug, husmandsforeninger og husmandsliv	268
Verdenskrise og verdenskrig påny	279
Det moderne landbrug – maskiner og mennesker ca. 1950-1993	305
Mekanisering, afvandring og brugssammenlægning	307
Produktivitet og specialisering.....	320
Skærpede produktionsvilkår	338

Landboorganisationer og andelsbevægelse	349
Landbosamfundet i opbrud.....	360
Rids af sydslesvigsk landbrug	
1920-1993	368
Konklusion.....	388
Forskning og kildeproblemer	398
Trykte kilder og litteratur	406
Utrykte kilder	417
Noter og henvisninger	421
Register	439

Sønderjysk landbrug under modernisering

I 1830'erne begyndte en opgangstid for det sønderjyske landbrug. 1820'ernes langvarige krise afløstes lidt efter lidt af bedre konjunkturer, og fra 1840'erne udbredte velstanden sig for alvor. Årene efter 1830 var imidlertid mere end blot en overgang fra lav- til højkonjunktur. De blev indledningen til en ny epoke i sønderjysk landbrug og samfundsudvikling i det hele taget. Forud havde moderniseringsprocessen kun opnået punktvis gennemslag, hovedsagelig i marskegnene. Fra 1830'erne slog den igennem i stadig flere egne og sektorer i det sønderjyske samfund, men vandt først sin fulde styrke fra 1960'erne.

I perioden blev de sønderjyske landmænd endeligt frigjort fra godsejernes overhøjhed. De velhavende gårdmænds politiske indflydelse voksede med indførelsen af de slesvigske stænderforsamlinger fra 1834; den lige og almindelige valgret for mænd opnåede landbefolkningen som helhed dog først i 1867. Fra 1840'erne blev bondestanden inddraget som aktører i den nationale strid mellem dansk og tysk. De religiøse vækkelser havde også deres vigtigste basis blandt bønderne.

Det landbrugsfaglige oplysningsarbejde blev bygget op med landboforeningerne som omdrejningspunkt. Dyrskuer, møder, landbrugsblade, landbrugsskoler, forsøgsvirksomhed og konsulenter formidlede landbrugsvidenskabens nyopdagelser ud til de praktiserende landmænd. En ny afgrøde som roer vandt sammen med kunstgødning og kemiske sprøjtemidler varig plads i agerbruget, mens det målbevidste avlsarbejde og importerede foderstoffer kom til at indgå fast i husdyrholdet. På begge områder blev der opnået produktivitetsforbedringer, som stillede tidligere tiders langsomme vækst helt i skyggen.

Mekaniseringen holdt sit indtog i landbrugsproduktionen; flere og flere arbejdsopgaver på mark og i stalde blev overladt til maskiner. En øget arbejdsdeling mellem den primære produktion og den videre forarbejdning bredte sig med fællesmejerier og siden andelsmejerier og -slagterier. Organisering blev i det hele taget et kendetegn for det moderne landbrug; som regel tog den form som et samarbejde mellem ligeværdige landmænd.

Landbruget blev i større omfang afhængigt af det omgivne samfund. Markedsorienteringen slog fuldt igennem overalt, især i svineholdet. En stadig større del af produktionen blev beregnet på salg til fjernereliggende markeder, hvor landmanden ikke kendte forbrugeren. Det øgede konjunkturfølsomheden, især for den stærkt specialiserede produktion.

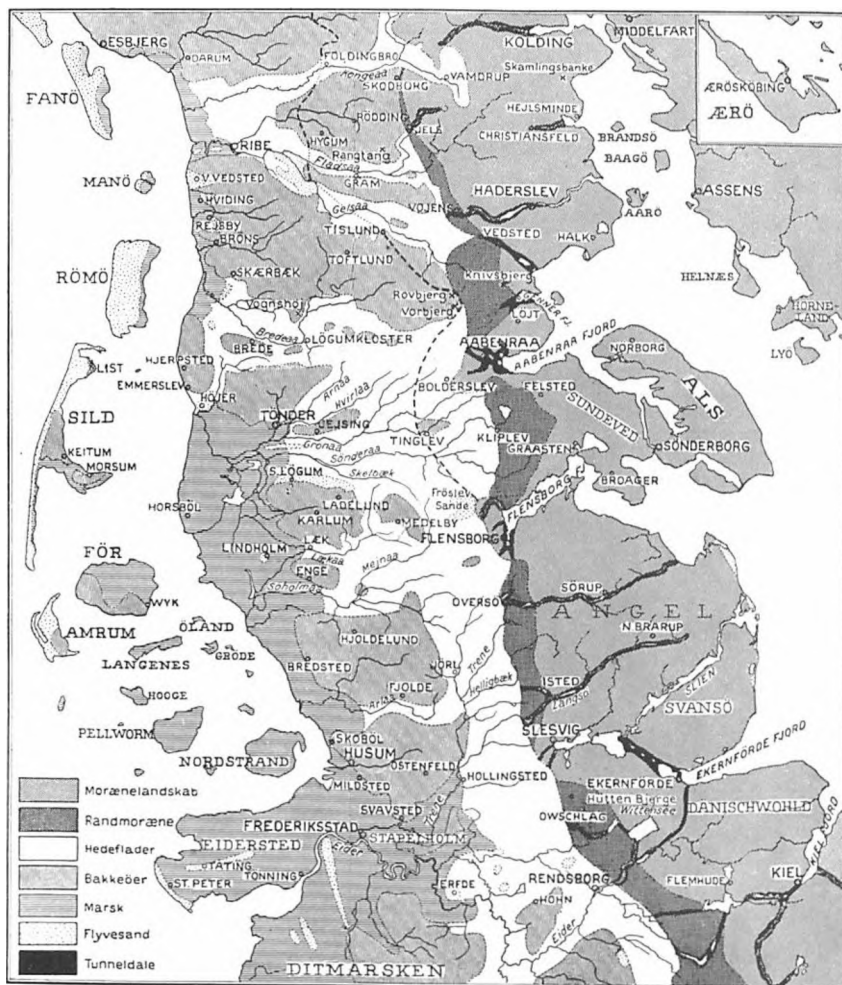
Landbrugets øgede samfundsafhængighed var også en følge af byerhvervenes vækst. Industrialiseringen medførte et større indbyggertal og dermed større afsætning, men betød også, at landbrugets andel af befolkningen faldt. Tendensen forstærkedes ved afvandring fra land til by og udvandring til de oversøiske områder. I et samfund, hvor flertallet kom til at bestemme, betød det i længden mindre politisk indflydelse til landbrugets udøvere, selv om erhvervet længe havde held til at kæmpe imod.

Størst var den enkelte landmands afmagt, når krigen satte vilkårene. Krigen 1848-50, 1864 og 1870-71 ramte ikke landbruget, men den første verdenskrigs nedslidning kastede lange skygger over de næste årtier. Vanskelighederne var næppe fuldt overvundet, da den anden verdenskrig meldte sig, alvorligst for de sydslesvigske landmænd.

De mange forandringer kunne ikke ændre på landbrugets grundlæggende afhængighed af naturen og dens luner. Regn og sol, storm og stille, varme og kulde vekslede som tidligere. Landbruget formåede i stigende grad af afbøde afhængigheden af klimaet, men overvinde den var og bliver umuligt. I de godt halvandet hundrede år fra 1830'erne til 1990'erne forekom der ikke klimaforandringer, som fik nævneværdig betydning for landbruget. Landsdelen var som helhed en del af det nordvesteuropæiske tempererede kystklima.

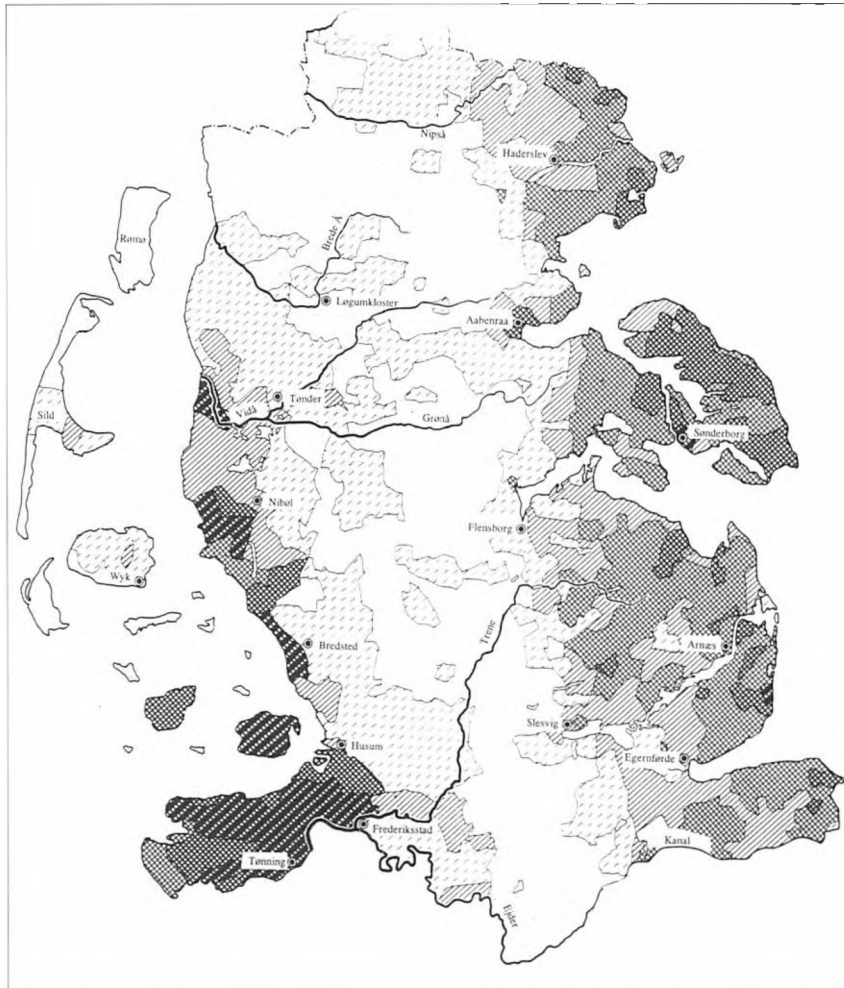
Jordbundsforholdene varierede mere fra egn til egn. Heller ikke her kunne der ændres på, at lerjord egnede sig bedre til kornavl end sandjord eller at lav eng- eller marskjord var bedre til græs end højtliggende sandjord. Grænsen mellem østkystens bakkeland og geesten i midtlandet udgjordes stort set af den linje, som forbandt købstæderne Rendsborg, Slesvig, Flensborg og Aabenraa (se figur 1). Kun nord for Aabenraa nåede det sammenhængende lerjordsområde længere ind i landet til linjen Aabenraa-Skodborg. Marsken fandtes langs hele vestkysten. Mellem Ribe og Ballum var den kun en smal strimmel. Mellem Tønder og Husum rakte den længere ind i landet, og øerne Nordstrand og Pelworm samt Ejdersted bestod næsten udelukkende af

Figur 1. Geologisk kort over Sønderjylland.
Efter Sønderjyllands Historie I
(1930), s. 16.

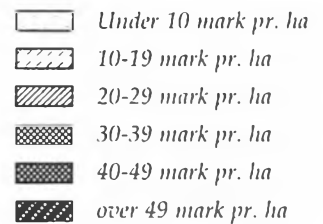

marsk. Ved Trenens og Ejderens nederste løb ved Stapelholm nåede marsken helt ind til Hollingsted og Erfde. Geesten bestod af bakkeøer, hedeflader og moser. Den største hedeflade lå midt i landet på begge sider af den nuværende dansk-tyske grænse.

De enkelte områders frugtbarhed blev undersøgt i forbindelse med den store vurdering af jordernes nettoudbytte, som gennemførtes i 1870'erne. Nettoudbyttet ved en normal drift af en ha blev fastsat i mark. Selve beløbssatsen blev hurtigt forældet, men forskellene mellem boniteten i de enkelte egne var der naturligvis stadig, og denne preussiske jordvurdering blev den eneste i nyere tid, som kom til at dække hele Sønderjylland. Den viste i store træk, at frugtbarheden var størst i marsken, god langs østkysten og mindst på geesten (se figur 2).

Figur 2. Grundskattenetudbyttet af agerjorden ifølge den preussiske bonitering i 1870'erne.

Efter kort ved E. Raeth i *Geschichte Schleswig-Holsteins I* (1958).

Under landbrugets modernisering gennemgik landskabet store forandringer. Heder, moser og kær blev kultiveret. Mangt et vandhul blev fyldt op, mange åer rettet ud og måske inddiget, og mangen eng blev drænet og gjort til ager. Små kobler lagdes sammen til større marker. Den kolde blæst og sandfygningen blev standset med plantningen af kilometer på kilometer af læhegn. Jernbaner og veje med belægning gennemskar hidtil øde egne, hvor sandede hjulspor tidligere havde været eneste forbindelse til omverdenen. Mellem 1830'erne og 1990'erne bredte det dyrkede land sig ud til den fjerneste afkrog.

Velstand og bondestand ca. 1830-1864

I hedeegnene kunne gårdene have et meget stort areal. Gården "Hedenholm" eller "Hindholt" på Kragelund mark i Bov sogn blev oprettet ved udparcelleringen af den kongelige ladegård på Kragelund mark i 1767 og fik da 110 ha. Bygningerne blev malet i 1872 af tegnelærer og maler Lars Jensen Colberg fra Flensborg (1803-77). Maleren har ønsket at videregive indtrykket af en landlig idyl med snakkende damer, hestevogn, hyrdedreng samt køer og får. Selv om dyrene dengang var mindre end nu, er de dog blevet meget små for den "naive" maler. Oplysninger og fot. ved Lorenz Jacobsen efter maleriet på Bov Museum.

Den velstående sønderjyske bondestand

Arbejde og fornøjelser omkring 1850.

Rygraden i det slesvigske landbrug var hertugdømmets ca. 16.000 bondegårde. En slesvigsk helgård var i reglen på omkring 100 tønder land, men kunne være noget mindre i egne med god jord og adskilligt større i hedeegnene. Gårdene var oftest hel-, halv- eller fjerdedelsgårde, men iøvrigt forekom næsten alle tænkelige brøker. Kom størrelsen meget ned under en fjerdedel, mistede ejendommen karakter af gårdbrug og mindede da snarere om et husmandssted med jord, omend ejeren nød samme rettigheder i kommunale anliggender som de andre gårdmænd. Benævnelsen for gårdene var på Als og i Sundeved bol, i området syd for Dannevirke "Hufe" og i den sydvestligste del "Staven".¹

Livet på gårdene varierede fra sted til sted efter de naturgivne forhold og traditionerne. Hans Chr. Andresen ejede gården "Røjhus" i Skelde på Broagerland. Hans dagbog giver sammen med sønnen Andreas Andresens optegnelser et godt indblik i, hvordan livet på denne gård formede sig omkring 1850.² Årstidernes vekslen bestemte dengang som nu arbejdets rytme. Før forårsarbejdet blev påbegyndt, skulle tærskningen af kornet fra den forrige høst helst være tilendebragt. Det var ikke altid, man nåede det. I 1847 blev den sidste havre for eksempel tærsket den 14. april; da var gærderne forlængst repareret og pløjningen lige begyndt. Forårspløjningen tog dengang lang tid, fordi bygmarken og grønjorden blev pløjet to gange, da harverne endnu ikke var gode nok til at kultivere jorden.

Såningen fandt dengang sted senere end i det moderne landbrug. 1847 var hvad såningen angik et normalt år. Ærterne blev da sået den 14. april, havren den 19. og 20. i samme måned, mens byggen først kom i jorden mellem den 11. og 20. maj. Hørfrøene og boghveden måtte vente endnu længere, til den 25.-26. maj. Efter såningen og pløjningen af brakmarken var der en pause i markarbejdet, som mændene udnyttede til tørvestrykning, bygningsreparation og binding af negbånd. For konen og pigerne bestod forårsarbejdet i blegning af det garn og linnedvæv, som var fremstillet om vinteren. Havearbejdet var også deres opgave.

Høhøsten måtte rette sig efter vejrliget. I 1847 fandt den sted midt i juli og var færdig, før kornhøsten satte ind i begyndelsen af august. Rugen blev mejet den 3. og 4. august og kørt ind den 6.

Hans Chr. Andresen (1818-69) var 1839-69 ejer af gården "Røjhus" i Skelde på Broagerland. Hans bevarede optegnelser viser ham som en driftig landmand og giver et godt indblik i, hvorledes en Sundevedgård blev drevet ca. 1840-70. H. Kriegsmann, Flensborg, fot. i Historiske Samlinger.

Derefter fulgte byggen og ærterne, siden havren og hveden. Den 21. august var høsten færdig. Da var "ruskningen" og den videre behandling af hørren allerede begyndt; den blev først afsluttet i oktober. I mellemtiden var der blevet tid til at rense vandingsted, køre jord på mosen, samle nødder og plukke humle til ølbrygningen. Efterårssåningen begyndte med udkørsel af møg på ruglandet den 16.-24. september, hvorpå rugen såedes den 25.-28. og hveden den 30. Samtidig blev den øvrige møgspredning og vinterpløjningen påbegyndt. Den strakte sig til ind i november. I slutningen af denne måned fandt slagtingen sted, og af talgen blev der støbt lys. Tærskningen af kornet var vintermånedernes vigtigste opgave, andre vinterarbejder var smørkærning og bygningsreparationer for karlene og spinding for pigerne.

Livet på landet var ikke kun arbejde. Når høsten var i hus, blev der holdt fest for gårdens folk og de nærmeste naboers karle og piger. Der blev budt på et glas punch, og bagefter fik ungdommen sig en svingom til Hans Chr. Andresens violinspil. Årets største højtid var dog også dengang julen, som fejredes med bagværk, risengrød, ribbensteg og æbleskiver. Andre fik grønlangkål med flæsk eller svinehoved. Nytåret var også dengang en støjende fest, hvor børnene gik rundt med rumlepotter eller slog lerpotter itu. For de voksne kunne festen udarte til drikkeri.

Broagerland var blandt de områder i hertugdømmet, som endnu var stærkt præget af gammel bondekultur. I Skelde var der således stadig rester af landsbyfællesskabet. Husmændene skulle betale såkaldte "gadepenge" til gårdmændene ved Skt. Hans, og det gav anledning til et gilde kaldet "plovøl" med kaffe, krydderboller og et par punche. Nogle dage senere holdt karlene deres eget plovøl, hvor de stærke varer flød rigeligere. Også ved husmændenes betaling af "grundhyre" for den ødegård, de havde fået overladt ved udskiftningen, blev der holdt et landsbygilde for gårdmændene.

Disse landsbyfester markerede som høstfest, jul og nytår årets gang. Andre fester havde relation til livets gang: barnedåb, bryllup og begravelse. I bondesamfundet var bryllup den centrale fest, fordi det var forudsætningen for slægtens videreførelse. I Skelde blev der allerede taget hul på festlighederne omkring fire uger før det egentlige bryllup, da der blev fejret "lovensøl", trolovesesøl, for de nærmeste slægtninge, naboer og venner. Selve vielsen var en fest for hele landsbyen, der blev inviteret af ridende bud. Til en stor "kåst" kunne der inviteres 80-100 familier, med gennemsnitlig 3 gæster fra hver. To dage før vielsen blev

I Skelde på Broagerland var der endnu i 1850-erne rester af landsbyfællesskabet tilbage. Det samme gjaldt for Pøl i Lysabild sogn, hvor hønderne stadig i 1856 sammenkaldtes til stævne ved, at budstikken med deres initialer og bomærker gik rundt. Fot. Museet på Sønderborg Slot.

alle hjælpere under "skafferen"s ledelse inviteret til eftermiddagskaffe. De medbragte service, duge, kogegrej, borde og stole etc.

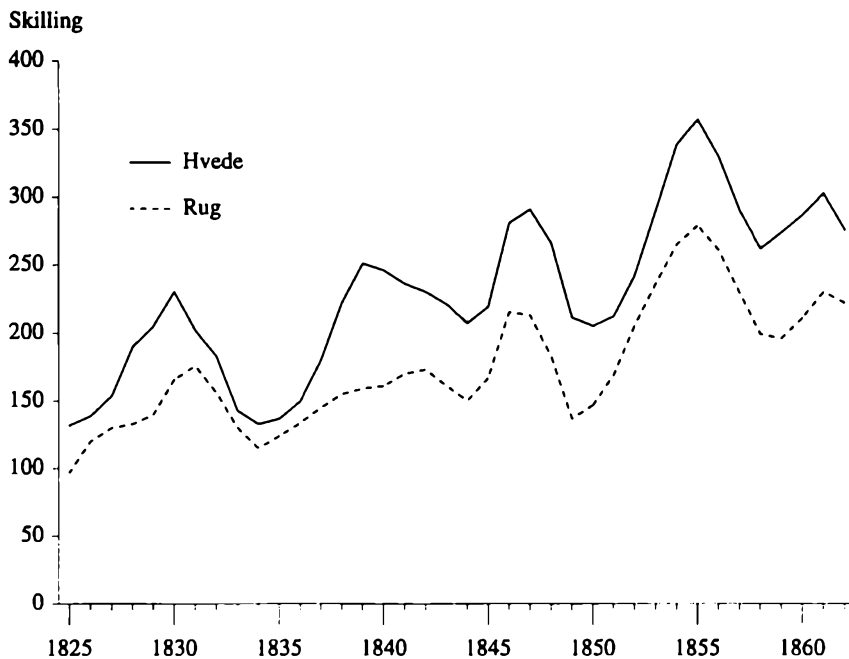
De andre gæster kom aftenen før bryllupsdagen. Gaverne var enten penge eller skinker. Gæsterne spiste aftensmad, der blev drukket skåler og danset. På selve bryllupsdagen kørte man til kirke i vognoptog med musikken forrest. Efter vielsen kørte optoget tilbage til bryllupsgården, hvor den nære familie og de udenbys gæster blev bænket i stuerne, de andre i loen. Menuen bestod i Skelde af suppe, kød med sovs og hvedebrød, skinke, steg, risengrød med smør og øl. Der blev drukket vin, øl eller snaps, og der blev udbragt en lang række skåler, men ikke holdt længere tæller. Et sådant traktement krævede naturligvis, at der blev holdt længere pauser ind imellem, hvor gæsterne kunne bevæge sig rundt og tage bryllupsgården i nærmere øjesyn. Efter bordet blev gaverne overrakt, og så begyndte dansen. Samtidig serveredes kaffe, tvebakker og kaffepunch, og senere fik man skinke som natmad. Dansen fortsatte til den lyse morgen, og dagen efter blev alle hjælperne inviteret på rester, og det lånte gods leveredes tilbage.

Inviterede man så mange mennesker til bryllup, måtte man regne med selv at blive en hyppig bryllupsgæst. I årene fra 1834 til 1869 deltog Hans Chr. Andresen i ialt 176 bryllupper, i gennemsnit altså næsten i fem pr. år. Sønnen opgjorde, at det kostede faderen 757 mark og 104 skinker. Hans Chr. Andresens eget bryllup i 1840 indbragte 749 mark og 73 skinker. Da han efter sin første kones død påny fejrede bryllup med hendes søster i 1851, bestod gaverne i 434 mark og 53 skinker. Det andet bryllup sikrede således, at Hans Chr. Andresen fik et pænt overskud på sin omfattende bryllupsaktivitet.

Velstandens kilde.

Årets gang og livets gang var bondens faste holdepunkter i tilværelsen. En tredje cyklus var mindre forudsigelig, men fik stadig større betydning. Det var konjunkturudviklingen og dens vekslen mellem krise- og velstandsperioder.

Landbrugskrisen i 1820'erne havde været en bitter erfaring for mange, men i 1830'erne begyndte det at lysne. Der var store udsving i priserne fra år til år, men fra midten af 1830'erne var tendensen i kornpriserne klart stigende. Prisstigningerne var størst i den første halvdel af 1850'erne, hvor rugprisen blev fordoblet. Derefter bevirkede den internationale pengekrise i 1857 et

Figur 3. Priser på hvede og rug i Rendsborg 1825-1862. Tre års glidende gennemsnit. Skilling slesvig-holstensk courant pr. tønde.

tilbageslag, der dog langt fra bragte prisen ned til niveauet før 1850 (figur 3).³

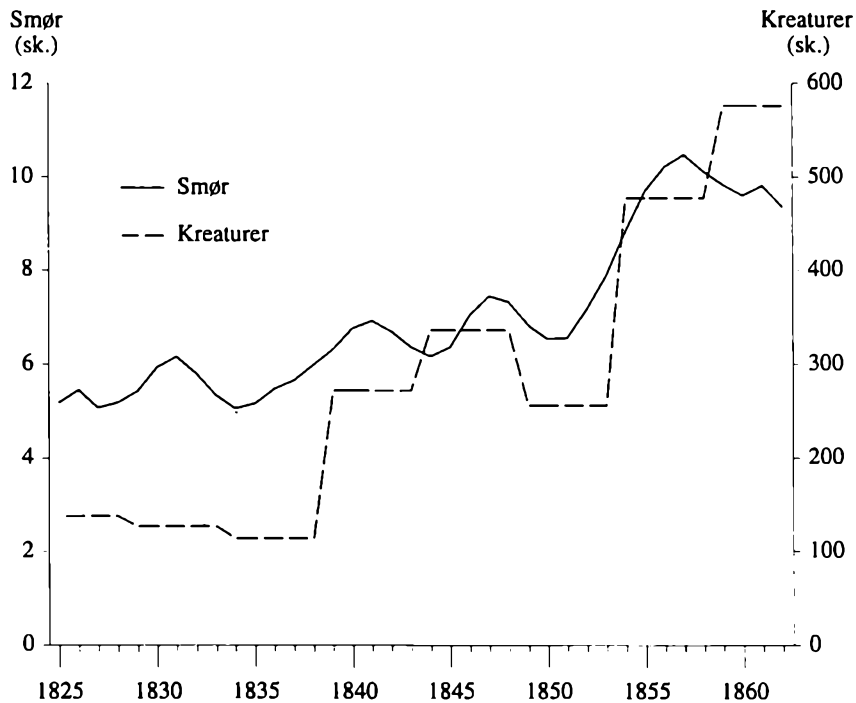
Også priserne på de animalske produkter steg kraftigt. Stigningen begyndte dog ca. fem år senere end ved kornprisen. Til gengæld tog især kødkvægsprisen revanche med en femdobling af prisen ca. 1834-1860. I denne dramatiske prisstigning skal hovedårsagen til det sønderjyske landbrugs voksende velstand findes (figur 4).⁴

Baggrunden for de stærke prisstigninger skulle søges udenfor Sønderjyllands og det danske monarkis grænser. Den industrielle revolution i Storbritannien skabte grundlaget for en hastigt voksende befolkning, og for at dække hjemmemarkedets behov gennem en øget fødevareimport blev toldskrankerne for indførslen af landbrugsvarer fjernet. I 1846 blev korntolden ophævet med virkning fra 1849, men allerede den 1. januar 1847 blev tolden suspenderet på grund af misvæksten i 1846. Den engelske korntold bortfaldt fik dog ikke den samme betydning for landbruget i hertugdømmerne som i kongeriget. I 1847 eksporterede det dansk-tyske helstatsmonarki 1,3 millioner tønder korn til England, men heraf kom kun 0,2 mill. tdr. fra Slesvig og Holsten. Hertugdømmernes korn gik overvejende til Hamborgs forsyning. Derimod fik den samtidige lempelse af kvægimporten afgørende betydning for det slesvigske landbrug.⁵

Figur 4. Smør- og kreaturpris i Rendsborg 1825-1862.

Smør: Tre års glidende gennemsnit (skilling slesvig-holstensk courant pr. pund).

Kreaturer: Fem års gennemsnit (skilling slesvig-holstensk courant pr. 100 pund levende vægt).

Med de stigende priser kom der overalt flere penge i cirkulation i bondesamfundet. Pengeøkonomien havde gennem århundredet præget landbruget i marsken og i byernes umiddelbare nærhed. Nu vandt den frem også i de områder, hvor den hidtil ikke havde spillet så stor en rolle. I Angel skete det navnlig fra 1840'erne og i Nordslesvig især efter Treårskrigen. I landsbyen Langetved i Skrave sogn i Haderslev vesteramt noterede gårdejer Hans Jochumsen Physant i sin årsoversigt for 1856, hvorledes rigsdalerne rullede: "Ejendomme, heste, kreaturer, arbejde, korn, alt var efterhånden hævet sig, men nåede især denne sommer så højt, man kunne tro det var kulminationspunktet. 1 tde. land godt agerjord kostede over 200 rd., 1 hest på 6te års alderen, af de man foretrækker til brugsheste, kostede 250 til 300 rd. Luksusheste gik langt derover, en god ko 70 rd. og derover. Håndværksfolk (som bygnings-) fik 4 mk. (og kosten) i dagløn, en arbejdsmand til 3 mk. om dagen i sommeren. 1 avlskarl fik henimod 100 rd. i løn, og derover, thi almindelige avlskarle fik 80 rd., og en pige 50 rd. og dog drives tingene ingensinde med eftertryk, som dengang, der byggedes, gravedes mergel, drænedes (hvilket nu var begyndt) etc. Thi jo højere varerne er i pris, desto mere omsats, destomere drift, destomere liv i pengene, thi da er mere penge i cirkulation, tilmed når der haves så stor kredit som dengang,

hvilket dog ikke er godt, og det vil vist og ske med mere forsigtighed i fremtiden".⁶

Man mærker i H. J. Physants ord den bagklogskab, som det økonomiske tilbageslag i 1857 gav. Krisen var næppe så mærkbar for landbruget som for storhandelen og industrien, men betød også her en afkøling af den overophedede økonomi og var en ubehagelig overraskelse for dem, der havde sat deres lid til fortsatte prisstigninger, da de optog deres lån. For landbruget som helhed blev krisen i 1857 lige som de slesvigske krige 1848-50 og 1864 kun en kort parentes i fire årtiers velstandsudvikling.

Sparekasser.

Bønderne gemte ikke deres penge på kistebunden, men satte dem i stadig større omfang ind i sparekasserne, som der blev flere og flere af. De første slesvigske sparekasser blev skabt i årene 1815-22 og fandtes næsten udelukkende i købstæder og flækker. Under landbrugskrisen i 1820'erne gik sparekasseoprettelsen i stå. Først i 1830'erne og 1840'erne kom der atter nye kasser til, nu også i landområderne. Kassernes oprindelige sociale hensigt med at fremme opsparingen hos tjenestefolk og arbejdere veg for det økonomiske formål: at formidle penge fra opsparing til investering landmændene imellem. Det var mest de stedlige proprietærer, godsforpagtere, møllere og andre udenfor bondestanden, som tog initiativet til sparekassernes oprettelse. Bønderne selv spillede endnu en passiv rolle, men benyttede sig i udstrakt grad af sparekassernes tilbud. I 1850'erne tog sparekasseoprettelserne yderligere fart, og nu var de lokale bondeledere flere steder den udfarende kraft. I hertugdømmet Slesvig fandtes der i 1864 ca. 60 sparekasser (tabel 1):⁷

Tabel 1. Slesvigske sparekassers oprettelsesår.

	Før 1830	1830-39	1840-49	1850-64*
Nordslesvig	8	–	4	10
Sydslesvig	7	5	10	15
Slesvig i alt	15	5	14	25

* Sydslesvig kun indtil 1862.

Sydslesvig havde flest sparekasser, men de nordslesvigske var gennemgående større. Tallene antyder, at sparekasseoprettelsen efter 1830 kom tidligst i gang i Sydslesvig. Her lå de første sparekasser, bortset fra købstæderne, altovervejende i Ejdersted og i den øvrige sydvestlige del samt langs østkysten, særlig i Angel.

Imod aldeles betryggende Sifferhed i
Landebureauet i Haderslev Økonomt kunne
til den 1. Mai næstkommende faaet tilaaens
9000 Rdl.

i flere Summer til 4 pCt. aarlig Rente.
Reflekterende vilde behage at henvende sig
til G. Duitzow i Haderslev.

*Selv om sparekasserne ydede lån
til bønderne, var der stadig behov
for kreditgivning fra mand til
mand. I »Dannevirke« for den
6. februar 1863 annoncerede
C. Quitzow i Haderslev efter
solide lånere til sin ledige kapital
på 9000 rigsdaler.*

Efter 1850 fortsattes udbygningen af sparekassenettet i de samme områder, men nu kom der også kasser i Nordslesvig, bl.a. den store sparekasse for Haderslev bys omegn fra 1856. I de mellemslesvigske hedeegne og i det nordvestlige Slesvig var der endnu ikke kommet rigtig gang i sparekasseoprettelsen i 1864.⁸

De slesvigske sparekassers samlede indestående voksede fra 1,2 millioner rigsbankdaler i 1847 over 2,1 i 1854 til 3,7 i 1860 og til 4,5 i 1862. Især i Nordslesvig var der tale om en kraftig stigning med mellem en fire- og en femdobling fra 1850 til 1862.⁹ Der var virkelig tale om et pengeoverskud i landbrugssamfundet i tiden mellem de slesvigske krige.

Velstandens synlighed.

Langt fra al velstand blev sparet op i kasserne. De forskellige forbedringer af driften som mergling og dræning krævede kapital, men en stor del af merindtægten gik til et øget forbrug og til ombygninger af gårdenes stuehuse. Endnu i første halvdel af 1800-tallet byggede man i reglen efter traditionerne fra den gamle egnskik. Fra midten af århundredet vandt en mere ensartet stil frem, i hvert fald på de lidt større gårde. Det var "herregårdsstilen", som pastor H. N. A. Jensen i Gelting allerede i 1844 fandt ganske udbredt i Angel: "Af gården bliver i byggestilen en herregård med en hovedbygning og stalde og lader liggende ved siderne, mens stald og bolig i de gamle huse fandtes under samme tag; bonden ville være tæt på kvæget. Endnu ser man de gamle bygninger med bindingsværk, tildels af stærkt egetræ, med trælader ved siden af, men de vil efterhånden forsvinde for at gøre plads for grundmurede bygninger"¹⁰

De nye byggeskikke fandt også vej længere nordpå, især i 1850'erne. H. J. Physants gård havde et gammelt stuehus fra ca. 1730, som var bygget sammen med laden. Dertil fandtes en nyere lade. Midt i 1850'erne nedbrød Physant det gamle stuehus og opførte et nyt: "Først var det besluttet at stuehuset skulle vedblive at være i forbindelse med den ene længe, men da det generede derved, at det kom for kort i øster og lidt uregelmæssig for gårdspladsen, [og] da symmetri og mode nu gjaldt saa meget, så blev det tilrådt og besluttet, at stuehuset skulle bygges selvstændigt og regelmæssigt"¹¹

Mange af 1850'ernes stuehuse kan stadig ses i landskabet, hvor de i reglen er let genkendelige med hvidkalkede mure eller mure i grågul tegl, et ikke alt for stort tag med ingen eller kun en beskedne kvist, en forholdsvis lav sokkel og en symmetrisk facade.

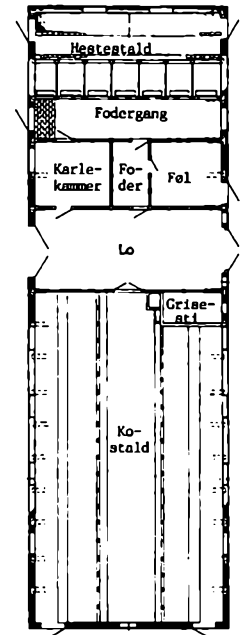
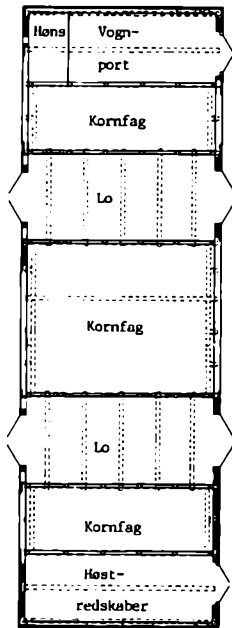
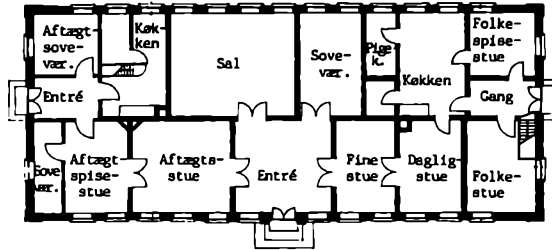
Sammenlignet med senere stuehusbyggeri fremtræder de velproportionerede og enkle. Sammenholder man imidlertid med det traditionelle gårdbyggeri, vidner 1850'ernes anlæg iøjnefaldende om både voksende velstand og selvfølelse i gårdmandsstanden. Det samme gjaldt bohavet. Om boligindretningen i Ejdersted hed det i 1853: "Den ydre politur er tiltaget, der bliver set meget og brugt meget på stuerne udsmykning, møblerne, vognene, klædedragten og på at følge moden; og når man træder ind i en gårdjers hus, fornemmer man ofte at være i en bybolig".¹²

Det var ikke kun i Ejdersted, at den traditionsprægede klædedragt mere og mere veg for det nye. Det gjaldt generelt for marskområderne. I 1847 blev der udformet en samlet beskrivelse af bondestandens klædedragt rundt omkring i Slesvig.¹³ Den viste, at den gamle frisiske dragt var ved at vige for bymoden i Tønder amt og navnlig i Husum amt og på de frisiske øer. Kvinderne gik nu med stråhatte og silkehatte, mændene med hatte i stedet for huer, og de bar lange frakker. Stærkest var tendensen dog i Ejdersted, hvor selv hverdagsklæderne ofte blev indkøbt i byerne.

Angelbøndernes stigende velstand sås fra 1840-erne på gårdbyggeriet. F.eks. blev Schübblers gård i Aneby i Sterup sogn i 1855 efter nedrivning af den traditionelle angelbogård med bolig og stald under samme tag nybygget i den symmetriske "herregårdsstil" med stuehus i midten og lade og stald ved siderne. Bygningerne er i røde teglsten og har stråtag. Stuehuset står på en høj sokkel og har et fremhævet indgangsparti med søjler. Det rummer to adskilte lejligheder til ejerparret og aftægtsparret samt særskilte spise- og opholdsrum til tjenestefolkene. Laden har to gennemkørsler, så negene nemt kan køres ind, desuden er der vognport, redskabsrum og plads til hønsene (se tegning på modstående side).

Stalden er moderne indrettet med fodergang i midten og grebninger langs siderne. Den har plads til 34 stykker kvæg samt småkalve og 7 heste med føl. Karlekammeret ligger også i stalden. Desuden blev en mindre bygning med bageovn, værksted og svinestier. Fot. i Kreisarchiv Schleswig-Flensburg og planer efter Anita Hagemeyer-Kottwitz: Angeliter Dreiseithofanlagen (1982), s. 284ff.

Anderledes så det ud i det sydslesvigske midtland og i Nordslesvig. I det magre Bredsted amt var trangen til at efterligne moden fra byerne ikke videre udbredt. Også i Aabenraa og Løgumkloster amter holdt man sig stadig mest til den gamle dragt. Her stod hjemmevæveriet fortsat stærkt blandt kvinderne. I Haderslev amt var hverdagsdragten den traditionelle hjemmelavede, men her var gårdmandskonerne begyndt på at købe søndagsklæder efter bymoden. Mænds hang dertil var ikke så udpræget, og frakker var sjældne. Trangen til at efterligne byboerne var størst i Haderslevs nære omegn. I Sundeved og på Als havde klæder gjort efter bymoden vundet nogen indpas til søndagsbrug, og det samme gjaldt de vestlige områder af Flensburg og Gottorp amter samt Hütten amt. I godsdistrikterne Svansen og Dänischwohld var alt ved det gamle.

Før det blev almindeligt for gårdmandsfamilier at lade sig fotografere, var det på mode at få lavet kunstfærdige silhuetklip. Dette klip fra 1839 forestiller familien Claussen på Paulsgård i Barsmark på Løjt Land. Det videregiver indtrykket af solid velstand og borgerlige idealer i påklædning og familiemønster. Efter Løjt sogus historie (1988), s. 104.

Femern og Angel mindede derimod mest om marsken. Om Angel hed det i 1847: "Bymoden har vundet indpas, mændene bærer oftere hatte end huer; frakker er almindelige, jakker ses kun i forbindelse med arbejdet. Mens gårdmanden endnu for 20 år siden gik til kirken i jakke, har nu selv karle frakker; sorte kjolefrakker forekommer også. Strå- og silkehatte er noget almindeligt blandt kvindekønnet; derudover brudeklæder af silke, ure ved siden, guldringe og tøjnåle hos de formuende".¹⁴ Vævningen foregik ikke længere på gårdene, men hos de professionelle vævere.

En samstemmende beskrivelse af levemådens borgerliggørelse i Angel gav på samme tid pastor H. N. A. Jensen i Gelting: "Ikke kun klædningen, også hele livsstilen har ændret sig. Ikke en eneste slags nydelse er utilgængelig, alt må gøres med. Unge knægte og karle ser man gå rundt med cigarer, man tager imod den vin, grog, punch, ja madeira-punch, som rækkes frem; på kager og lagkager må det ved ingen lejlighed mangle; konditorer bærer deres sager omkring, de mange franskbrødsbagere ikke at forglemme, som daglig henter skillinger ud af husene; vi kan høre koncerter i Angel, se skuespil, der er baller, fyrværkeri, illumine-ringer, såkaldte folkefester, kort sagt: hvad der giver sindet pirring, bliver tilbudt og finder deltagelse".¹⁵

Den traditionelle dragt var stærkest på retur og de nye vaner på hurtigst fremmarch i de områder, hvor landbruget tidligst og stærkest var præget af pengeøkonomien. I 1850'erne slog tendensen også igennem nordpå. Nicolai Svendsen beskriver de mange forandringer på Skærbækeggen således: "I de moderne indrettede gårde blev det gamle solide bohavn sat på loftet. De uhyggelige alkover forsvandt, og bilæggerovnen afløstes af den hyggelige flisekakkelovn. Det hjemmelavede talglys måtte vige for petroleumslampen. Selv med hensyn til klædedragten skete der forandringer, både hvad stof og snit angår. Man søgte portrætmageren i byerne, og af de billeder, som er bevaret fra den tid, ser man den store forandring, der også er foregået på dette område. Symaskinen var ikke mere nogen sjældenhed. Madmoderens køkkenskabe fik et rigere indhold, og at kaffedrikning nu blev almindelig, fremgår af den kendsgerning, at der i 1862 i hertugdømmet Slesvig blev fortoldt 3.220.000 pund kaffe. Det vil sige 6 gange så meget som for 25 år siden".¹⁶

Også på Broagerland var der ændrede vaner. Andreas Andersen fra Skelde fortæller i sine erindringer, at han som stor dreng i 1850'erne blev sendt til danseskole i Broager. Samtidig blev han for første gang "taget af" på et daguerreotypi, og hans familie tog på udflugt med den nye jernbane fra Flensborg til Tønning.¹⁷

Derimod synes hedeegnene i Sydslesvig endnu efter Treårskrigen at have stået mere stille. Her benyttede man endnu i 1860'erne den gamle dragt, husmødrene spandt stadig selv deres garn, og mændene fulgte konservativt i deres fædres spor. "Vi er et gammeldags folkefærd herude, silkekjoler, guldbrocher og -armbånd, hvide handsker til at køre til Flensborg med er endnu ukendte, i den henseende kunne vi ikke nær tage det op med angelboerne", skrev Valsbølpræsten H. F. Feilberg i 1862.¹⁸

Velstandsstigningen hos gårdmændene forplantede sig til landbosamfundets håndværkere og handlende. Tiden fra 1840'erne til 1880'erne kendetegnes af, at stadig færre bygningsarbejder, redskaber, indbo, klæder, varige forbrugsgoder i det hele taget og fødevarer blev udfærdiget af gårdenes egen husstand; det blev i stedet overladt til landhåndværkerne eller købt færdigt hos de stedlige høkere eller i byerne.¹⁹

Denne øgede arbejdsdeling mellem landbruget, håndværket og handelen gjorde det muligt for flere på landet at ernære sig uden for landbruget. Folketællingerne viste, hvor mange personer i landdistrikterne, der havde håndværk og handel som hovederhverv.²⁰ Dertil kom, at et håndværk for mange husmænd

blev en vigtig biindtægtskilde. Landhåndværket prægedes både af fremgang og tilbagegang, forskelligt fra fag til fag. Fødevarerforarbejdende håndværkere som bagere og slagtere havde god fremgang. Ser vi alene på folk med håndværk som hovederhverv, var der i 1860 dobbelt så mange bagere på landet som i 1840 og næsten dobbelt så mange slagtere. Bygningshåndværkere var der også kommet flere af. Der var tre gange så mange malere, næsten dobbelt så mange snedkere, mellem halvanden og to gange så mange murere og teglbrændere og halvanden gang så mange tømrere. Stenhuggerfaget var også i klar fremgang. Det forøgede antal kunstdrejere afspejlede møbelkulturens forfinelse.

De redskabsfremstillende fag som grovsmede, hjulmagere og sadelmagere var også i vækst, omend mere moderat. De nye plove og harver krævede smedens og hjulmagerens viden til fremstilling og reparation, og sadelmagerne forsynede bønderne med det prestigegivende sadeltøj. En helt ny erhvervsgruppe var maskinfabrikkerne. Inden for beklædningsbranchen så det mere broget ud. Farvere, skomagere og træskomagere havde fremgang, mens det begyndte at gå tilbage for skræddere og vævere og især for kniplerne. Det fabriksfremstillede klæde var begyndt at vinde frem.

Landhandelen blev i 1860 varetaget af halvanden gang så mange høkere som i 1840. Dertil kom et mindre antal egentlige

Når hertugdømmet Slesvig havde så mange kroer, skyldtes det især den omfattende studehandel og studedrivning, især langs vestkysten. Her ses bønder og andet godtfolk i en krostue på det nordfrisiske fastland, tegnet af maleren Carl Ludwig Jessen (1833-1917) fra Dedsbøl. Fra E. Schlee: Schleswig-holsteinisches Volksleben in alten Bildern (1963), nr. 42.

købmænd. De gode tider viste sig også ved en solid stigning i antallet af kromænd og gæstgivere. Bønderne fik mere tid og flere penge til at gå til kros.

Verdsliggørelse og vækkelse.

De nye stuehuse, den nye boligindretning og de nye moder var udvortes tegn på, at bondestanden var i forandring og godt på vej til at forlade mange af de gamle almuetraditioner. Der fandt samtidig en række ændringer sted i bondestandens tænkemåde og hele mentalitet. Da der i 1847 blev udgivet en beskrivelse af bondestanden i de forskellige områder, var den næsten enslydende melding alle steder fra, at overtroen var så godt som udryddet, i hvert fald i den yngre del af befolkningen. Forståelsen for læsning var til gengæld i fremgang. Aviser vandt større og større udbredelse på landet, mere end de små oplagstal alene viser, fordi mange husstande delte avisholdet.²¹ I Angel blev der flere steder dannet læseforeninger. Fra 1839 blev mange bogsamlinger oprettet af "Komiteen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig".²² Også Landhuusholdningsselskabet stod bag flere bogsamlinger. I hvert fald i den nordlige del af Slesvig omgærdedes disse små folkebiblioteker af stor interesse i bondestanden. Derimod stod hedeområderne i Sydslesvig også på dette felt tilbage for de andre egne. Her var der stadig nogen overtro og kun traditionel, mest religiøs læsning.²³

Kirken havde endnu i 1847 et solidt tag i folk. De fleste steder var kirkebesøget godt. I Ejdersted vanskeliggjorde de lange og vanskelige veje en regelmæssig kirkegang, men viljen kneb det nok også med.²⁴ I Angel var der også tegn på tilbagegang: "Man kan i almindelighed hævde, at der stadig er megen kirkelig interesse i Angel. Det er stadig reglen i nogle sogne, at i det mindste et medlem af husstanden repræsenterer denne i kirken om søndagen, men i mange er det ikke mere sådan".²⁵ I de rige områder Ejdersted og Angel kunne man altså allerede før Treårskrigen spore en tiltagende verdsliggørelse.

Andre steder opstod derimod på samme tid kristelige lægmandsbevægelser. I Haderslev amt fandtes konventikler, det vil sige religiøse småkredse udenfor kirken. Folkelige, religiøse vækkelser var dog ikke noget nyt i Nordslesvig. Pietistiske kredse havde således modsat sig rationalistiske præsters forsøg på at indføre nye gudstjenesteformer længe før 1840'erne. Stor indflydelse havde endvidere Brødremenigheden i Christiansfeld, der virkede blandt lægmandskredse i den nordlige del af Haderslev

provsti, i Nordvestslesvig, i den vestlige del af Aabenraa amt og på Løgumklosteregnen.

I nogenlunde de samme områder vandt i 1840'erne også den fynske forsamlingsbevægelse udbredelse, især takket være lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborg. I Vestslesvig fik grundtvigske præster kontakt med lægmandskredsene, navnlig i egnen omkring Mjolden. Her virkede også Chresten Kold, som var huslærer hos storbonden Knud Lausten Knudsen i Forballum, den senere ejer af Trøjborg gods. Modsat Christiansfeldtvækkelsen var forsamlingsbevægelsen og de grundtvigske kredse i opposition til det etablerede kirkeliv, hvor dette var rationalistisk præget. Det sås især i 1839/40, hvor "de vakte" i Nordvestslesvig indsamlede over 500 underskrifter på en adresse, der protesterede mod et mere rationalistisk gudstjenesteritual.²⁶

I 1840-erne var det endnu reglen, at bønderne ikke kun gik til kros, men også til kirke. Sophus Hansen (1871-1946) malede 1920 alsingerbønder på vej hjem fra kirke med udgangspunkt i bevarede folke-dragter fra før 1850. Fot. efter original på Museet på Sønderborg Slot.

Mens kirkeligheden gik tilbage i nogle egne, vandt de religiøse vækkelser altså frem i andre. Begge dele betegnede et opbrud fra det mere vanepregede og autoritetstro forhold til kirke og præst. Ligesom bønderne ved markernes udskiftning af landsbyfællesskabet i sin tid fik overladt ansvaret for driften af deres jord, påtog de sig ved deltagelse i vækkelserne eller ved at forlade den vanebetingede kirkegang ansvaret for deres eget åndelige liv. Ofte gik skellet mellem "de vakte" og "de vantro" gennem den enkelte landsby, som på den måde oplevede en "åndelig udskiftning".

Bondepolitik og nationale bevægelser.

Også i politisk henseende fik bønderne del i ansvaret, i hvert fald de mere velstående gårdejere. Stænderforfatningen af 15. maj 1834 gav valgret til selvejere, arvefæstere og andre fæstere med ret til salg af fæstemålet, hvis deres brug havde en skatteværdi af mindst 3200 rigsdaler. Denne betingelse opfyldte knap to femtedele af gårdmændene. Til valgbarhed krævedes det dobbelte beløb. Valgretten blev benyttet af bønderne. Ved det første valg i 1834 var stemmeprocenten på 82 mod 79 % i købstæderne og kun 63 % hos godsejerne.²⁷

Allerede ved dette valg var der mellem Nord- og Sydslesvig en forskel i måden, valgretten blev udnyttet på. De nordslesvigske bønder valgte seks gårdmænd og en provst, de sydslesvigske kun to gårdmænd, men tillige en godsejer, en advokat, en professor, en rådmænd, en møller, en landmåler, en lensfoged og en birke-dommer.²⁸ Ligesom nordslesvigerne havde vist selvstændige tilbøjeligheder i religiøs henseende, havde de valgt talsmænd fra deres egen kreds. Det var med historikeren Hans Jensens ord "den nordslesvigske uafhængighedsfølelse, som allerede ved disse valg viser sin skarpe brod mod bureaukratiet".²⁹

Hertugen af Augustenborg beklagede, at nordslesvigerne havde valgt folk, der havde vist sig opsætsige. Denne karakteristik var i hvert fald rammende for gårdmand Nis Lorentzen fra Lilholdt i Halk sogn på Haderslev næs, der var kendt som embedsmændenes fjende og derfor afskediget som sognefoged og kirkeværge. Han var den mest fremtrædende leder i bondebevægelsen i Haderslev amt. Her lå der navnlig i spørgsmålet om tiendeafløsningen og ophævelsen af den fælles kirkekasse for Haderslev provsti stof til en konflikt mellem bønder og embedsmænd. Denne sag blev bragt ind i den slesvigske stænderforsamling fra begyndelsen i 1836. Det var imidlertid langt fra det eneste bonde-

politiske emne, som blev sat på stændernes dagsorden. Fra land-distrikterne indkom der 109 petitioner til stænderforsamlingen i 1836, 62 fra Nordslesvig med Ærø, 47 fra Sydslesvig. Petitionerne viste, hvad der rørte sig i landbefolkningen, da den for første gang fik lejlighed til frit at fremsætte sine klager og krav.³⁰

Skattevæsen	Ny matrikel	27
	Forenkling af afgifter	5
	Ensartet skatteligning	7
	Fritagelse eller nedsættelse af skatter	24
	Pengeafløsning af naturalieafgifter	9
	Kommunale byrder overtages af staten	4
Godssystemet	Ophævelse af godsernes eget retsvæsen	1
	Fæsteafløsning	1
	Hoveriafløsning	3
	Ophævelse af godsejernes jagtret på bondejord	13
Administration	Almindelig sporteltakst (ens gebyrer)	9
	Lempelser i vedligeholdelse af embedsboliger	5
	Offentlige besparelser	4
Alm. værnepligt	Indførelse af almindelig og lige værnepligt	14
Økonomisk frihed	Ophævelse af mølletvangen	8
	Næringsfrihed	12
Fattige	Fri udførsel, told på indførsel	4
	Øget kontrol med fattige	9
Offentlighed	Offentlighed i stænderdebatterne	3
	Afskaffelse af censur	1
Nationalpolitik	Dansk rets- og forvaltningsprog	5
	Slesvigske og holstenske stænder forenes	1

Nis Lorenzen (1794-1860) fra gården Lillholdt i Halk sogn var en af de fremtrædende ledere i bondebevægelsen i Haderslev amt. Som stænderdeputeret rejste han bl.a. krav om indførelse af dansk rets- og forvaltningsprog i Nordslesvig. Litografi i Sønderjyllands Historie IV, s. 203.

Fordelingen viser klart, hvad der havde bøndernes interesse i midten af 1830'erne. Det var økonomiske og sociale krav som lavere og mere retfærdigt fordelte skatter og afgifter, ophævelse af godsejernes privilegier, hvor disse betød noget, en gennemsigtig og billig administration, fjernelse af snærende økonomiske bånd, begrænsning af fattigudgifterne og ligeberettigelse med andre stænder.

I 1847 fandtes der i overensstemmelse hermed overalt en udpræget standsfølelse hos bønderne. Man følte ingen underlegenhed i forhold til byboerne, men følte sig mindst ligestillet med dem. De fleste bønder ville ikke se med fornøjelse på et ægteskab mellem en af hans døtre og en byhåndværker. I Aabenraa og

Løgumkloster amter var holdningen den, at det var bønderne, der økonomisk holdt byerne oppe. Den tid var forlængst forbi, da man lo ad en angelbobonde, når han vovede sig til bys. Nu søgte byernes handlende snarere at indsmigre sig hos ham. De startede en inflation i tituleringen ved ikke mere at skrive til bolsmand eller gårdmand N.N. men til Hr. N.N., godsbesidder til N. Damerne tiltaltes madame, mamsell eller frøken.³¹

Petitionskravene om dansk rets- og forvaltningsprog i Nordslesvig og foreningen af den slesvigske og den holstenske stænderforsamling viser imidlertid, at bondestanden allerede ved midten af 1830'erne var ved at blive draget ind i nationalitets- og forfatningspolitikken. Det skete ikke af egen drift, men som resultat af påvirkning udefra. Da den nationale konflikt begyndte, følte bønderne sig næppe hverken som danskere eller tyskere i moderne forstand. Lokalpatriotisme spillede derimod en vis rolle for identiteten. Bønderne i Haderslev østeramt så ned på deres mindre velstående standsfæller i vesteramtet, angelboerne på de fattige hedeboender i Mellemslesvig. I Løjt sogn følte man sig som noget helt særligt på grund af søfartstraditionerne, og alsingerne forlod ikke gerne deres fødeø. En udtalt selvstændighedsfølelse fandt man hos nordfriserne på vestkysten og i Ejdersted, hvor de gamle selvstyretaditioner gav marskbøndernes selvfølelse overfor geestbønderne sit særlige indhold.³² Alle slesvigere var før

Ejderstedbøndernes lokale selvfølelse var især begrundet i landskabets særlige privilegier med egen kommunalforfatning.

Også i byggemåden var halvøen speciel med sin "Haubarg". En haubarg var i princippet en firlænget gård, hvor taget med stærke tømmerkonstruktioner blev ført op, så det også dækkede gårdspladsen ("firkanten"). Dermed blev der plads til den store høhøst, som var grundlaget for vinterens kvæghold. Billedet viser "Roter Haubarg" i Witzwort sogn. Postkort i Historisk Samlinger.

Treårskrigen fælles om at se ned på de fattige jyder, som man mest kendte i rollen som arbejdssøgende tjenestefolk. For flertallet af landbefolkningen skabte det danske hjemmesprog en afstand til holstenerne.

Op gennem 1840'erne og navnlig under Treårskrigen 1848-50 tog bønderne i stadig større omfang parti for den ene eller den anden af de nationale bevægelser. I det sydligste Slesvig, Ejdersted, Nordfrisland og Angel vandt den slesvig-holstenske bevægelse stærkt frem blandt bønderne. De nære handelsrelationer til byernes borgerskab og bestræbelserne på at følge dets normer i boligkultur og klædedragt gjorde det naturligt også at slutte sig til byborgerskabets politiske bevægelse. I Angel udmøntede dette sig i en fremskyndelse af sprogskiftet fra den gamle angeldanske dialekt til plattysk. En anden faktor bag disse egne udbredte slesvig-holstenske sympatier lå sikkert i, at embedsmænd og advokater ikke her så meget følte som modspillere som i Nordslesvig, hvad allerede stændervalget 1834 havde vist. Den århundredlange tradition for tysk sprog i kirke og skole gjorde brugen af dette tungemål naturlig i andre offentlige sammenhænge, og derfor var der ingen grund til at afstå fra at vælge tysktalende repræsentanter. Den økonomiske agitation, som navnlig landinspektør Tiedemann fra Meggerkog stod for, gjorde givetvis også et stærkt indtryk på de velhavende bønder, når den fremstillede kongeriget som en underudviklet udsuger af hertugdømmernes rigdom og udpenslede farerne ved en indlemmelse i Danmark.

I Nordslesvig sluttede adskillige storbønder sig til slesvig-holstenismen, skønt den sproglige tradition i kirke og skole her var dansk. De mere jævne bønder blev derimod overvejende vundet for den danske bevægelse, i første omgang mest i Haderslev amt. De jævne nordslesvigske bønders tankegang var ikke på samme måde som de velhavende angelbo- og friserbønders mentalitet præget af pengeøkonomien og kontakten til byerne. I stedet var den bestemt af almuens traditionelle modsætningsforhold til embedsmænd, godsejere og advokater, som samlet gik under betegnelsen "de store". I bondens øjne havde "de store" svoret sig sammen om at holde ham nede og nægte ham sin "ret", hvormed han i reglen mente sædvaneretten.

Laurids Skau, der fra midten af 1840'erne og frem til sin død i 1864 var en af den danske bevægelses ledere, huskede sit første møde med bondelederen Hans Nissen i Hammelev således: "Blandt de mange ting, som jeg i denne vor første samtale spurg-

Gårdejer Hans Nissen (1788-1856) fra Hammelev var en svoren fjende af Haderslevvejens tyskdannede embedsmænd og som formand for "Den slesvigske Forening" med til at sikre gårdmændenes tilslutning til den danske bevægelse. Træsnit i Sønderjyllands Historie IV, s. 282.

te ham om, erindrer jeg i særdeleshed én genstand, nemlig forholdet mellem folket - bondestanden - på den ene side, og de såkaldte "store" på den anden side; thi det var på den tid almindeligt og er det vel tildels endnu, at betragte disse som modsætninger. Jeg ville da vide, hvorledes det kunne gå an at hævde sin anskuelse, når den var i strid med "de stores", hvortil han svarede: "mit valgsprog har altid været: "thue Recht, und fürchte den Teufel nicht"; det har min fader og min bedstefader lært mig, og retten skal nok stå i enden". På min bemærkning, at dette kunne lade sig gøre, når det var med private "fornemme" man var gerådet i kollision; men når det nu var øvrigheden, man kom i modsætning til, hvad så? "Der er høg over høg", var hans korte, afgørende svar".³³

En ørn over de mange høge var kongen. Følte bonden sig forurettet, gjaldt det derfor om at nå frem til kongen med en klage, så skulle han nok give bønderne deres ret. Denne tro lyser ud af bøndernes adfærd i den langvarige strid om tiendeafløsningen i Haderslev provsti, og anes også i stænderdeputeret, mølleforpagter Müllers tale mod godsejernes selvstændige retsvæsen og i de augustenburgske bønders forsøg på at få afløst deres hoveri. Kongetroskaben var uhyre rodfæstet i den embedsmandsfjendske bondebefolkning.

Det forstod danskhedens organisatoriske pionér, professor Chr. Flor at udnytte, da han sammen med sin professorkollega Chr. Paulsen tog kontakt til bøndernes ledere for at få dem til i stænderforsamlingen at rejse kravet om dansk sprog i ret og forvaltning i Nordslesvig. De samme midler blev der slået på for at få bønderne til at indsamle underskrifter på kravet og siden for at få dem til at støtte oprettelsen af den danske bevægelses første blad "Dannevirke", samles på Skamlingsbanken, danne "Den slesvigske Forening" og hvad der ellers blev gjort for at skabe en folkelig basis for kampen for Slesvigs danske nationalitet. "Dannevirke" blev hurtigt et talerør for den nordslesvigske bondestands økonomiske og sociale interesser, som de fremtrådte i petitionerne til den første stænderforsamling i 1836 og ved de følgende. I 1840'erne blev bondepolitik og nationalpolitik her til et hele.

Under Treårskrigen fik danskheden bredere opbakning ikke alene fra gårdmændene overalt i Nordslesvig, men også fra kådnere og inderster og andre fra de lavest placerede grupper i landbosamfundet. På Tønderegnet, i Slogs herred og ude i det nordlige Angel var det ofte således, at gårdmændene var slesvig-holstenerne, mens "småfolk" var dansksindede.

Godssystemets afvikling

Bondestandens velstandsudvikling gik flere steder hånd i hånd med en frigørelse fra godsejernes overherredømme. Statsmagtens og landbrugets langvarige krise fra 1814/1818 til 1830'erne havde standset arbejdet med at afvikle det gamle godssystem. Omkring 1830 var der stadig mange sønderjyske bønder tilbage, som ikke havde fået jorden i selveje, men var fæstere hos staten, private godsejere eller kirkelige institutioner. De private godser og det kirkelige institutionsgods udgjorde fortsat deres egne, selvstændige retskredse. Det samme gjaldt de oktrojerede koge i Vestslesvig, som i sin tid havde fået særlige privilegier for at fremme indvigningen. På flere godser havde bønderne endnu pligt til at yde hoveriarbejde på hovedgårdens marker. Først da de bedre konjunkturer slog igennem i 1830'erne og bondestanden blev repræsenteret i stænderforsamlingen, kom tiden til at genoptage reformerne.¹

Fæstevæsnets i amter og landskaber, oktrojerede koge og kirkegods.

En undersøgelse af de slesvigske ejendomsforhold i 1844 viste, at det kun var et mindretal af landbrugene, som hørte under de private godser (17 %).² Det store flertal tilhørte de kongelige amter og landskaber (78 %). En lille del hørte under de oktrojerede koge eller kirkelige institutioner (tilsammen 5 %). Over fire femtedele af de slesvigske gårdmænd og husmænd var således uafhængige af de private godsejere.

En bonde kunne besidde jord på fire forskellige måder: som selvejer, arvefæster, fæster på livstid eller fæster på åremål. I de kongelige amter og landskaber var der efter gammel tradition i praksis ikke den store forskel på selvejere og arvefæstere, og forordningen af 14. april 1766 havde reelt gjort alle fæstere til arvefæstere. Kun hvis der slet ingen arvinger var, gik fæstet tilbage til kronen til ny bortfæstning. De kongelige fæstere behøvede imidlertid ikke at lade fæstet gå i arv. Med ubetydelige indskrænkninger stod det dem frit for at sælge fæsteretten eller pantsætte den. Salg uden for familien forudsatte ganske vist øvrighedens godkendelse af den nye fæster, men den blev kun nægtet i absolutte undtagelsestilfælde. Ved overtagelsen af fæstet betalte man blot et beskedent indskud (indfæstningen). Den årlige landgildeskyld og

Hans Petersen fra Fæsted i Hygum sogn (1791-1879) var en af de mange velstående selvejerbønder i de slesvigske amter. Ved siden af landbruget brændte han tegl og drev handel. På dette kolorerede portræt ses han med Sct. Helenamedaljen, som han fik for sin tjeneste i Napoleons danske hjælpekorp.

hoveriafløsningspengene var forlængst smeltet sammen med de almindelige skatter til en samlet pengeafgift.

I amter og landskaber var besiddelsesforholdene noget forskellige for de store og små brug (tabel 2).³

Tabel 2. Besiddelsesforhold i de slesvigske amter 1844.

Huse uden jord:	81 % selveje	12 % arvefæste	8 % tidsfæste
Huse med jord:	80 % -	20 % -	0 % -
Gårde:	69 % -	30 % -	0 % -
Store gårde:	84 % -	15 % -	1 % -

Selvejendom var stort set enerådende i marskområderne, i Stapelholm og på Femern. I Husum og Sønderborg-Nordborg amter, Haderslev østeramt og Hütten amt var det også stærkt udbredt, og i Flensborg og Gottorp amter var det lige netop den hyppigste besiddelsesform for gårdene. Arvefæste forekom mest i Løgumkloster og Aabenraa amter og Haderslev vesteramt, hvor over halvdelen af gårdene var i arvefæste. Også i Gottorp og Flensborg amter var der adskillige arvefæsteejendomme, og det samme gjaldt formentlig Tønder amts geestherreder.

Da forskellene mellem selveje og fæste ikke havde nævneværdig betydning i amterne og landskaberne, havde bønderne ikke den store tilskyndelse til at søge fæsteafløsning. Vilkårene for at købe sig til selveje var ellers gode. Siden 1781 kunne man blive selvejer ved én gang for alle at betale 2 % af den skattepligtige jordværdi samt erlægge "indtrædelsespeng" ved hvert fremtidigt ejerskifte svarende til den hidtidige indfæstning og fortsætte med at yde den årlige afgift. Først i 1850'erne tog fæsteafløsningen fart. I Haderslev amt var kun omkring en fjerdedel af gårdene i arvefæste i 1864 mod 37-38 % tyve år tidligere. I Tønder amts geestherreder var antallet af fæstesteder i 1855 reduceret til ca. 1250 mod ca. 1660 i 1844, og i Aabenraa amt var de fleste ejendomme i selveje i 1864. I årene 1856-66 gik ialt 1552 slesvigske fæstegårde fra fæste til selveje. De tidligere augustenburgske ejendomme på Sydals, som staten efter Treårskrigen havde overtaget fra hertugen, var dog endnu i 1864 for det meste i arvefæste.

Regeringen søgte at fremskynde selvejekøbene gennem lovgivningen. Loven om afløsning af arvefæstet på de kongelige domæner af 16. april 1862 gav bønderne mulighed for også at få afløst den årlige afgift ved én gang for alle at betale 25 gange beløbet. Tiltrædelsespengenes afløsning åbnede loven af 27. no-

vember 1863 mulighed for. De to love kom imidlertid så kort tid før krigen i 1864, at de næppe kunne nå at få den store virkning. Ved indlemmelsen i Tyskland var der derfor stadig adskillige fæstegårde tilbage i de slesvigske amter og landskaber.

Besiddelsesforholdene på de gejstlige institutionsgodser og i de oktrojerede koge mindede på hver sin måde om amterne. I kogene var selvejet altdominerende ligesom i amterne og landskaberne langs vestkysten. Derimod var fæstet stærkt udbredt på det gejstlige gods i det østlige Sydslesvig: Sct. Johannes Kloster-gods, Flensborg hospitals gods og godset tilhørende Flensborgs Marie og Nikolaj kirker. Men også her var fæstet reelt arvefæste med stor sikkerhed for bønderne.

Fæstevæsnet i godsdistrikterne

Også på de private godser fandtes der selvejere - selvejekøbene indebar altså ikke en løsrivelse fra godsejerens administrative overhøjhed. De fleste var dog fæstere (tabel 3):

Tabel 3. Besiddelsesforhold i de slesvigske godsdistrikter 1844

	Selveje	Arvefæste	Livsfæste	Tidsfæste
Huse uden jord:	48 %	9 %	14 %	29 %
Huse med jord:	41 %	9 %	31 %	20 %
Gårde:	46 %	17 %	25 %	12 %
Store gårde:	76 %	11 %	3 %	11 %

På de private godser var ejendomsforholdene endnu mere forskellige fra sted til sted end i amter og landskaber. De private godser var delt i fire distrikter: Dänischwohld, Svans, 1. og 2. angler godsdistrikt, hvortil kom det fyrstelige augustenburgske distrikt (se figur 5).

På de to sydøstlige halvøer dominerede herregårdsmarkerne ganske. Medregnes skovene, udgjorde hovedgårdenes areal omtrent tre femtedele af jorden - kun de sidste to femtedele udgjordes af bondegårde. I det 1. angelske distrikt, som bestod af godserne på Angelhalvøen, var rundt regnet en tredjedel af jorden herregårdsmarker eller -skov. Det 2. angelske distrikt havde på trods af navnet intet med Angel at gøre, men omfattede de spredt beliggende private godser i Nordslesvig og den vestlige og midterste del af Sydslesvig. Her var kun omkring en syvendedel af jorden hovedgårdsmarker. På hertugen af Augustenburgs godser på Als og omkring Gråsten udgjorde hovedgårdenes areal henholdsvis 23 og 31 %.

Figur 5. Godsdistrikter i hertugdømmet Slesvig 1848.

Den dobbelte skråskravering viser de sluttede godsdistrikter med tilstedende områder, hvor de fleste gårde hørte under de private godser:

1. Dänischwohld godsdistrikt
2. Svans godsdistrikt
3. 1. angler godsdistrikt
4. 2. angler godsdistrikt
5. Det fyrstelige augustenborgske distrikt

Den vandrette skravering viser de norske enklaver.

Kortgrundlag: Geschichte Schleswig-Holsteins 7¹ (1975), H. H. Hennings.

Fæsteforholdene varierede stærkt. Efter de mange frasalg af gårde fra godserne i det 1. angler distrikt var selvejendommen den dominerende besiddelsesform for gårdene og huse med jord (ca. 85 %). Resten var mest arvefæste, som især var udbredt på godserne Bukhavn og Røst. Arvefæsterne havde ikke formelt ret til at sælge eller pantsætte gårdene, men godsejerne benyttede sig kun sjældent af deres forkøbsret og godkendte i de allerfleste tilfælde de interesserede købere. Af husene uden jord var adskillige i tidsbegrænset fæste, men også her var de fleste dog i selveje (63 %).

I 2. angler distrikt var det almindelige fæste meget udbredt. Omkring halvdelen af gårde og huse med jord var i fæste, resten i selveje. I Nordslesvig fandtes fæstet især på Søgård og Årtoft

Altenhof ved Egernfærde hørte til de større godser i Dänischwohld og ejedes siden 1691 af slægten Reventlow. Sammen med godset i byen Bornstein udgjorde Altenhof i 1864 et areal på godt 2.200 tdr. land, hvoraf ca. 500 var skov. Hovedgården var på ca. 900 tdr. land. Af fæstegodset var ca. 825 tdr. land i tidsbegrænset fæste og kun ca. 10 i arvefæste. Hovedbygningen er opført i 1782 og udvidet i 1905. Postkort i Historiske Samlinger.

godser med Stoltelund. Gram og Nybøl godser havde såvel selvejere som fæstere, mens der var rent eller aldeles overvejende selveje på de små godser Ballegård, Sandbjerg og Skovbølgård. Reelt var der i det mindste på de nordslesvigske godser i 2. angelske distrikt tale om arvefæste med ret til salg og pantsættelse efter indhentet tilladelse, og det samme gjaldt på de augustenburgske godser med deres mange arvefæstere (74 % af gårdene). Alt i alt gav fæsteforholdene i de angelske og augustenburgske godsdistrikter således gårdmænd og husmænd med jord gode muligheder for at sikre sig besiddelsen af jorden for dem selv og deres efterkommere.

Ganske anderledes så det ud i Svansen og navnlig i Dänischwohld. Her var det tidsbegrænsede fæste stærkt udbredt i modsætning til alle andre steder i Slesvig; i Danmark nord for Kongeåen var denne fæsteform forbudt. I Svansen var det tidsbegrænsede fæste i 1844 den dominerende form på 6 af halvøens 26 godser, heriblandt Grünholz og Damp. I alt var over halvdelen af husene og godt en fjerdedel af gårdene i tidsbegrænset fæste. I Dänischwohld var der tidsfæste på 28 ud af 33 godser; de resterende 5 havde indført arvefæste. I alt var omkring 70 % af husene og halvdelen af gårdene i Dänischwohld i tidsfæste.

For tidsfæstebrug med over 6 tønder land skulle der aftales et nærmere bestemt åremål for fæstet. Ved fæsteperiodens udløb kunne fæsteren ikke være sikker på forlængelse. På de små brug kunne godsejeren endda til enhver tid opsige fæstet med et kort

Storbonden Knud Lausten Knudsen (1806-66) fra Forballum i Mjolden sogn blev i 1852 ejer af Trøjborg gods, men kaldte sig fortsat gårdejer og frasolgte fæstegodset til bønderne på fordelagtige vilkår. Fot. i Historiske Samlinger.

varsel. Denne usikkerhed tilskyndede ikke bønderne til at gøre noget særligt ud af bygninger og jord, da de ikke kunne være sikre på, at forbedringer ville være til gavn for dem selv endsiges deres børn. Der skete ingen fremskridt i tidsfæsternes retsforhold, og ved indlemmelsen i Tyskland var tidsfæstet lige så udbredt som tyve år tidligere.

I den sønderjyske region fandt der kun vidtgående reformer sted for fæsterne på et enkelt gods, nemlig Trøjborg med Visby Hedegård, som ikke lå i hertugdømmet Slesvig, men i de kongerigske enklaver i Vestslesvig. I 1850 var der her 80 egentlige fæstegårde; resten var i arvefæste med ret til salg. Da storbonden Knud Lausten Knudsen i 1852 overtog godset, gav han fæstebønderne meget rimelige vilkår for selvejkøb, og frem til 1863 blev 73 gårde solgt fra. Schackenborg var det andet store gods i de kongerigske enklaver. Også her var flertallet af gårdene i arvefæste med ret til salg. Af egentlige fæstegårde var der i 1850 29 tilbage, men her blev der før 1864 kun solgt en enkelt gård fra til selveje; resten solgtes i 1880'erne.

Når det gik så langsomt med selvejkøbene på de slesvigske godser, skyldtes det formentlig, at fæsteafsløsningslovgivningen kun vedrørte amter og landskaber. Fæsteafsløsningslovene hjalp således ikke de tidsbegrænsede fæstere, som havde hjælpen aller mest behov. Sammenlignet med danske forhold var den slesvigske reformlovgivning på fæstevæsnets område meget tøvende, vel fordi det kun var et lille mindretal af de slesvigske bønder, som havde tidsbegrænset fæste. Det store flertal havde ikke reformer behov. For slesvigsk landbrug under ét var besiddelsesforholdene allerede i 1844 meget gunstige. Langt størstedelen af brugene var i selveje eller i arvefæste på vilkår, der reelt var lige så gode, bl.a. med ret til salg og pantsætning (tabel 4):

Tabel 4. Besiddelsesforhold i hele hertugdømmet Slesvig 1844.

	Selveje	Arvefæste	Livsfæste	Tidsfæste
Huse uden jord:	69 %	10 %	8 %	12 %
Huse med jord:	73 %	18 %	6 %	3 %
Gårde:	64 %	27 %	6 %	3 %
Store gårde:	83 %	13 %	1 %	4 %

I kongeriget var derimod endnu i 1850 33 % af gårdene i almindeligt fæste eller i arvefæste uden ret til salg eller pantsætning, og det samme gjaldt 48 % af husene med jord og 63 % af de jordløse huse.

Ophævelsen af godsernes retslige særstatus

Samtidig med ophævelsen af livegenskabet i 1804-05 var godsernes retsvæsen blevet reformeret, men deres status som selvstændige retsområder uden for de almindelige herredstings myndighed var blevet opretholdt, og det samme var deres eget politivæsen.

I 1838 kritiserede møllearvefæster Müller heftigt godsernes særstilling i den slesvigske stænderforsamling. Müller var valgt i det 15. landvalgsdistrikt, som omfattede Dänischwohld og Svansen med de mange godser. Han foreslog nu, at retshåndhævelsen måtte gå tilbage til kongemagten, hvorfra den i sin tid var blevet overdraget til adelen. Det var farligt for retssikkerheden, når godsejerne valgte "uvidende og gode jasi gere" som dommere i stedet for dygtige og uafhængige jurister. Müller kunne ikke have tillid til dommernes upartiskhed, når han så, hvorledes de spiste og spillede kort sammen med godsejerne. Müller var også imod, at dommerne boede inde i byerne og samlede dommerembeder for 10, 20, ja op til 30 godser. Godsernes selvstændige politivæsen var heller ikke meget værd. Müller delte bøndernes traditionelle tillid til kongen. I årtier havde han haft bondestandens vel for øje, men stænderforsamlingerne havde endnu intet gjort til dens gavn. Nu var der en sag, som den burde tage sig af.

Det var stænderforsamlingens flertal imidlertid uvillig til. Flere godsejere mente nok, at retstilstanden på godserne ikke var tilfredsstillende, men den var ikke bedre i amterne, og det selvstændige retsvæsen var et privilegium, som de havde erhvervet på lovlig vis. Selv om retsvæsnet var en bekostelig sag, især på de mindre godser, var godsejerne betænkelige ved at give slip på et privilegium - hvad blev så det næste? Hertugen af Augustenborg fandt, at de liberales ønske om en reform blot var en modesag. Kun den liberale købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev støttede Müller fuldt og helt. Ved afstemningen faldt reformforslaget med 21 stemmer imod og 19 for.

Efter den mislykkede slesvig-holstenske opstand 1848-50 var godsejernes magt svækket, fordi mange af dem havde sluttet op om den provisoriske regering. Kongemagten udnyttede situationen og ophævede med patentet af 3. juni 1853 det selvstændige retsvæsen på de adelige godser, det adelige Sct. Johannes Kloster og i de oktrojerede koge. I de sluttede godsområder oprettedes nye herreder. Svansen og Dänischwohld blev i retslig henseende til Egernförde herred, det østlige Angel til Kappel herred og de

Christian August, hertug af Augustenborg (1798-1869) var som ejer af de augustenburgske og gråstenske godser hertugdømmet Slesvigs største ejendomsbesidder. Han var i kraft af sin fyrstelige herkomst født medlem af stænderforsamlingen, hvor han stod for en udpræget godsejerpolitik. Fot. i Historiske Samlinger.

nordstrandske koge til Nordstrand herred. De spredte godser blev lagt ind under de stedlige herreder. Godsejerne beholdt imidlertid administrationen af militær- og næringsagerne og det administrative politivæsen. Som ved fæsteafløsningen var der altså også her tale om en halv reform.

Frivillige hoveriafløsningsoverenskomster indtil 1863

Selv om hoveriet på de private godser efter reformerne i begyndelsen af 1800-tallet langt fra havde den samme betydning som tidligere, var der endnu i 1830'erne flere rester tilbage af bøndernes hoveripligt. Det drejede sig mest om kørsel med korn, medvirken ved bygge- og anlægsarbejder, vedligeholdelse af hegn og veje og lignende, men regulært avlingshoveri forekom også. Det gjorde ingen forskel for hoveripligten, om bonden var tidsfæster, livstidsfæster eller arvefæster.

I Nordslesvig var der stadig et vist avlingshoveri på de augustenburgske og gråstenske godser. På de gråstenske godser nåede hertugen og bønderne før Treårskrigen frem til overenskomster, der afløste hoveripligten med et pengebeløb. På Årup anmodede bønderne f.eks. i 1839 om afløsning af avlingshoveriet. Det var ikke særlig belastende og stod mest i forbindelse med høhøsten, hvor hver halvgård skulle yde ialt 17 1/2 dags arbejde. Dertil kom 1 dag med jævning af engene, 1 1/2 dags reparationsarbejde ved hovedgårdsbygningerne og 4 dage med vejudbedring. Arbejdet bestod altovervejende i gangdage, hvor bønderne modsat ved spanddage ikke skulle møde med hesteforspand. Godsadministrationen fastsatte værdien af hoveriet til 8 rigsdaler og 10 skilling årligt, men hertugen forlangte 11 rdl. Det tilbud sagde bønderne imidlertid nej til i 1842. I 1844 forsøgte de sig påny ved at tilbyde en samlet sum på 9.200 mark én gang for alle. I 1845 forhøjede de summen til 10.000 mark, og så accepterede hertugen. Fra 1846 var hoveriet afløst på Årup. Hertugen var ingen principiel modstander af afløsning. Han ville blot have sin pris.

På samme måde opnåede bønderne i 1846 afløsning på Avnbølgård og Kjelstrup, hvor hoveribyrdens nogenlunde var den samme. På Kiding og Fiskbæk gik sagen derimod i hårdknude. Bønderne i Tråsbøl og Bovrup klagede over hoveriet i 1834 og 1836. I 1837 foreslog de forgæves en afløsning. Året efter forsøgte de påny. Hoveriet bestod da af 8 dages pløjearbejde, 5 dages mejning af korn, 5 dages indkørsel af korn med to mand, hesteforspand og vogn, 4 dages græsslåning til hø, 4 dages indkørsel af

hø, 3 dages møgkørsel med to mand, hesteforspand og vogn samt hånd- og spandtjeneste ved bygningsarbejde. Med 37 dages hoveri, heraf de fleste som spanddage, var bønderne under Kiding og Fiskbæk spændt klart hårdere for end på de øvrige hovedgårde. Afløsningssummen for en halvgård blev da også beregnet til 35 rigsdaler årligt, over fire gange så meget som på Årup.

Det var imidlertid mere, end bønderne ville give. Da kong Christian VIII i august 1840 rejste gennem egnen, søgte de uden held at få hans støtte. I oktober samme år samlede de underskrifter på en petition til stænderforsamlingen om hoveriafløsning. Her fik de heller ingen hjælp. Flertallet i stænderne ville ikke blande sig i privatretslige forhold og afviste at behandle petitionen. En petition fra godsernes kådnere, der bad om afløsning for deres 3 ugentlige hovdage, led samme skæbne. Først da afløsningen kom i stand på Årup, Avnbølgård og Kjelstrup i 1846 lykkedes det at komme overens med hertugen om en afløsningssum for hvert halvbol på 650 rdl. én gang for alle. I 1847 fik kådnerne tilbud om afløsning for 150 rdl. for hver ugedag én gang for alle. Det gik de ind på, men i 1852 var kun en beskeden del af afløsningen betalt.

På de augustenburgske forpagtergårde på Als blev kampen sej. Her havde der været strid siden 1806. I 1836 søgte de sydalsiske bønder hjælp hos stænderforsamlingen. Her afviste hertugen skarpt bøndernes krav og antydede, at andre stod bag petitionen fra "de undergivne". Bønderne fik lige så lidt ud af deres appel som deres standsfæller på Sundevedsiden, og hoveriet fortsatte. I slutningen af 1840'erne bestod det af 5 pløjedage i foråret og 3 i efteråret, to mand 5 dage i hø- og kornhøsten, to mand med spand og vogn 5 dage til indkørsel af hø og korn, udkørsel af gødning samt 6 korte og 3 lange transporter (ægter). Hertugen tilbød en afløsning for 20 rdl. årligt, men det ville bønderne ikke acceptere.

Da hertugen efter sin tilslutning til den slesvig-holstenske opstand i marts 1848 blev tvunget til at forlade Als, vejrede bønderne morgenluft. Ifølge øens biskop Jørgen Hansen var bønderne grebet af den halvt revolutionære stemning: "Mange begyndte at tro sig fritagede for alle forpligtelser overfor hertugen, navnlig canon, skyldkorn, 18 dages hoveri i høst og vår". Ved at hævde, at godserne nu var kongens, fik biskoppen dog standset bøndernes selvtægt og overtalt dem til at gå kommandovejen. Gennem det særlige "folkeråd" for Als, som blev oprettet i august 1848, henvendte bønderne sig til det slesvig-holstensk-lauenborgske

Blandt de godser, hvor der stadig fandtes hoveri, var Skovbølgård i Felsted sogn, som 1822-80 ejedes af godsejer Kittel. Da hovedgården kun var på 155 tdr. land, var hoveripligten dog ikke så omfattende. Fæstegodset var frasolgt til selveje eller arvefæste. Fot. af hovedbygningen fra 1765 ved Math. Jacobsen i Historiske Samlinger.

kancelli med anmodning om hoveriafløsning. Kancelliet nedsatte en kommission, som i oktober 1849 fastsatte den årlige afløsning til 17 rdl. for en helgård eller 425 rdl. én gang for alle. Ved at vrage hertugens tilbud fra 1848 sparede bønderne således 3 rdl. årligt. I oktober 1851 blev de endelige overenskomster indgået.

På de øvrige nordslesvigske godser var hoveriet endnu mere beskedent end på de gråstenske og augustenburgske besiddelser. Hverken på Gram og Nybøl godser eller på Søgård og Årtoft forekom der avlingshoveri, men kun ægter, medhjælp ved klapjagter og vedligeholdelsesarbejder på bygninger og hegn, som delvis afløstes. På Skovbølgård havde godsejer Kittel derimod krav på 21 høstdage fra de jordløse husmænd. I Sydslesvig var hoveriet ligeledes afløst de fleste steder. I Svansen var det sjældent allerede i 1820'erne, men fandtes dog på godserne Maasleben, Saxtorf, Hemmelsmark og Rögen. Herfra indgav 108 fæstere i 1840 en petition til stænderforsamlingen om hoveriafløsning, men med lige så ringe udbytte som bønderne fra Bovrup, Tråsbøl og Sydals. Også på Carlsburg i Svansen var der hoveri tilbage, 10 karle- og 10 pigedage årligt. På Røst i Angel havde godsejeren krav på 10 karle- og 5 pigedage à 10 timer i sommerhalvåret. Begge steder godtgjorde godset hoveriarbejdet med en pengesum, og det var unormalt, hvis forpligtelsen blev fuldt udnyttet. Sandsynligvis lå hoveriet her i underkanten af det normale for godserne i Svansen og Dänischwohld.

Kampen for en hoveriafløsningslov

Den stænderdeputerede for bønderne i godsdistrikterne Svansen og Dänischwohld, gårdejer J. D. Arp fra Schinkel, fremsatte i stænderforsamlingen i 1857 et andragende til regeringen om at fremlægge en lov om hoveriafløsning. I hans valgdistrikt bestod hoveriet som regel af 20-30 dages arbejde årligt, altså omtrent som gennemsnittet af de augustenburgske og gråstenske godser. Dette hoveri var ifølge Arp til stor skade for bønderne, men til ringe gavn for godsejerne, og en afløsning ville være til fordel for begge parter. Stænderforsamlingen nåede imidlertid ikke at behandle andragendet i denne samling.

I 1860 fremsatte Arp påny et andragende om hoveriafløsning for stænderforsamlingen. Han fik her støtte af synsmand Bladt fra Als, der kunne henvise til den gavnlige afløsning af hoveriet på de augustenburgske godser. Bladt understregede, at fordelene ikke kun var af materiel art: "Men der er imidlertid vundet langt mere i åndelig henseende, thi nu ser man langt fra ikke op til sine foresatte med den slaviske ængstelighed og mistro som tidligere, nu føler man sig derimod mere som fri og selvstændig mand ligeoverfor enhver". Dermed ramte Bladt nok sagens kerne. Vel var hoveriet flere steder i det slesvigske stort nok til at forstyrre bøndernes drift, men det var langt fra omfattende nok til at være ødelæggende, og bønderne mødte næppe selv frem på hovmarken, men sendte deres tjenestefolk. Når hoveripligten oplevedes som en ydmygelse, var det ikke fordi den var blevet skærpet, men fordi så meget i bondens verden havde ændret sig til det bedre efter 1830, både økonomisk, socialt og politisk. Bønderne ville ikke længere finde sig i den stempling som andenrangsborgere, som det i deres øjne indebar at være tvunget til at arbejde for andre.

I 1860 var det ikke længere hertugen af Augustenborg, men godsejer Kittel fra Skovbølgård, som var bøndernes hovedmodstander. Kittel drev som nævnt selv sin gård med avlingshoveri. Han fandt de mange klager over hoveriet ubegrundede. Gangdagene blev udført af husmænd, som bønderne lejede. Det var forkert, når Arp påstod, at godsejerne ikke havde gavn af hoveriet. Netop i hø- og kornhøsten var det vigtigt, at der var folk nok, og det kunne ikke lade sig gøre uden hoveriet. Kittel mente endvidere, at det var farligt at opgive de kontraktfastsatte rettigheder og forpligtelser: "Man dømme nu om sagen som man vil, så tror jeg dog ikke, at nogen vil bestride den sætning, at, frem for alt, retsprincippet bør varetages; men dette punkt, synes mig, bliver

Selv om hoveribyrden i hertugdømmet Slesvig ikke var så stor, at den var ødelæggende for bøndernes drift, kunne det være irriterende at skulle på hoveri, når andre gøremål trængte sig på. I et brev til inspektør Lorenzen på Gram gods sendte fem bønder i Kastrup den 1. juni 1836 følgende klage: "Da vi underskrevne har faaet Ordre af Budfogden at vi skal kjøre til Hoveri i dag og som er os ubehagelig da det er midt i Boghvede saatid, men saasnart sotiden (!) er forbie saa ere vi villig til at kjøre". Gram og Nybøl godsarkiv nr. 141.

Uda mi underskrevne har faaet Ordre af
 Budfogden at vi skal kjøre til Hoveri i dag
 og som er os ubehagelig da det er midt i
 Boghvede saatid, men saasnart sotiden
 er forbie saa ere vi villig til at kjøre
 Kastrup d 1 Juni 1836
 Niels P. Juul.
 Jens Jacobsen
 Hans H. Sørensen
 Søren Sørensen
 Ogave Lovtzen

der ikke taget tilstrækkeligt hensyn til her i salen. Når man ikke længere respekterer kontraktforhold, så styrer vi lige løs på kommunismen”!

Heller ikke i stændernes samling i 1860 nåede Arps andragerne frem til afstemning. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig gik imidlertid på eget initiativ i gang med at udarbejde et udkast til en hoveriafløsningslov til samlingen i 1863. Men endnu engang nåede stænderne ikke at færdigbehandle hoveriafløsningsloven. Den 17. juli sluttede samlingen efter kun én dags møde, da de slesvig-holstenske deputerede i protest mod myndighedernes varetagelse af stændervalget i 1860 nedlagde deres mandater og udvandrede. Den slesvig-holstener, som sidst forlod sin plads, var gårdejer Arp. Atter var hans sag blevet udsat. Han kunne dog glæde sig over, at ministeriets udkast den 6. september 1863 blev udsendt som en provisorisk anordning.

Ifølge anordningen var det herefter forbudt at indgå aftaler om hoveripligter. En gods- eller gårdejer måtte stadig slutte en arbejdskontrakt med en husmand, men arbejdsforpligtelsen måtte ikke stå i forbindelse med en lejekontrakt, og den måtte højst gælde et år ad gangen. Det eksisterende hoveri skulle afløses med en årlig ydelse, når enten godsejeren eller halvdelen af de hoveripligtige forlangte det. Kunne parterne ikke enes om en afløsningssum, skulle sagen ordnes ved offentlig medvirken. Der skul-

le vælges en afløsningsformand for hele hertugdømmet. Sammen med to voldgiftsmænd valgt af parterne skulle han først forsøge at mægle, og kun hvis det var forgæves, skulle det offentlige fastsætte en sum.

Denne provisoriske anordning nåede ikke at få nævneværdig betydning. Et halvt år senere brød krigen ud, og bøndernes ansøgninger var næppe færdigbehandlede, da anordningen blev suspenderet af de nye magthavere den 30. april 1864.

24. Provisorisk Anordning for Hertugdømmet Slesvig angaaende Afløsning af Høveriet paa de adelige Godser og St. Johannesklosterets Besiddelser, d. d. Skedeborg den 6. Septbr. 1863.

Vi Frederik den Syvende 1c. 1c.

Gjøre villerligt: Da en Forhandling med Provindsstænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig angaaende de til forelæggelse i dens 10de ordinaire Session bestemte Lovudkast paa Grund af Forsamlingens Ufuldstalighed ikke har kunnet finde Sted, have Vi sundet Os Allerhøiest foranledigede til ved nærværende provisoriske Anordning Allernaadigst at byde og befale som følger:

§ 1.

Det skal for Fremtiden ikke være tilladt som Veberlag for Overdragelsen af Steder paa Landet med eller uden Jordtilhørende, det være sig til Eendom, i Arvesorpagtning, Pæste, Leie eller paa anden Maade, at betinge Gjælden af noget særskilt Høveri, hvad enten der foruden den overladte Eendoms- eller Brugøret tillige maatte være fastsat en vis Betaling for saadant Arbejde, eller samme skal ydes uden noget andet Veberlag. Dog skal denne Bestemmelse ikke være til Hindrer for, at Eieren med sine Huusmænd og Jnderster som med andre Arbejdere afslutter særegne Contracter udenfor Contracten om Husets eller Boligens Overdragelse, om at de skulle udføre Arbejde mod et bestemt Pengeveberlag, dog kun for eet Aar ad Gangen.

Trods den slesvigske stænderforsamlings funktionsstrejke udsendte regeringen den 6. september 1863 den længe ventede forordning om afløsning af det tilbageværende høveri på de adelige godser og klostergodset. Udsnit fra Chronologisk samling af love og bekendtgørelser for hertugdømmet Slesvig 1863.

Landboforeningernes opståen og første årtier

De første landboforeninger.

Godssystemets afvikling reducerede de største brugs administrative og politiske rolle i landbosamfundet. Deres betydning som foregangslandbrug var fortsat stor. De første landboforeninger i Holsten og Slesvig opstod således i godsdistrikterne. Ældst var den holstenske "Wagrischer landwirtschaftliche Verein" fra 1828. "Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal" fra samme år havde medlemmer både på den holstenske og den slesvigske side af Ejderkanalen. Medlemmerne af disse to foreninger og den Segebergiske landbrugsforening fra 1831 var næsten udelukkende godsejere, proprietærer og godsforpagtere.¹

De nye landboforeninger påbegyndte tidligt et samarbejde. Fra 1830 var de fælles om udgivelsen af "Landwirthschaftliche Hefte für die Herzogthümer Schleswig und Holstein" (indtil 1838). I 1834 dannede de "Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Generalverein" til varetagelse af større opgaver. Heriblandt kan nævnes udgivelsen af "Landwirtschaftliche Zeitung für die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg" (1842-47) og fra 1850 "Landwirtschaftliches Wochenblatt für die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg".

Også den anden slesvigske landbrugsforening, "Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei" fra 1837, sluttede sig til Generalverein.² Det gjorde derimod ikke den tredje slesvigske landboforening, "Den Tøndersk-Schackenborgske Landboforening", som blev oprettet i 1830'erne. Den virkede frem til sin opløsning efter det nationale skisma i 1848 i Møgeltønder, Daler, Rødenæs, Nykirke, Aventoft og Ubjerg sogne. Formand var greve Schack på Schackenborg.³ "Den nordslesvigske Landboforening", som blev oprettet i 1846 i den vestlige del af Haderslev amt, sluttede sig heller ikke til Generalverein. I stedet optog den kontakt med det kongerigske Landhuusholdningsselskab, hvilket var nok så naturligt for en forening, der virkede i et rent dansktalende område. Også i social henseende adskilte den sig fra de godsejerdominerede foreninger. Initiativtagerne var pastor Petersen i Skrydstrup, degn Frank i Bevtoft og kro- og gårdejer Hans Andreasen Krüger sammesteds. Bestyrelsens sammensætning afspejlede medlemskredsen.⁴ I 1848 dannedes to landboforeninger på Vestkysten, en for Ejdersted og en for Nordfrisland.⁵ Også her var godsejernes betydning af gode grunde beskeden.

Blandt initiativtagerne til Den nordslesvigske Landboforening var Hans Andreasen Krüger fra Bevtoft (1816-81). Her drev han brænderi og mølleri, opdyrkede hede og kultiverede eng, og i årene 1846-52 var han næstformand i landboforeningen. Mest kendt er Krüger dog som danskhedens forkæmper i den slesvigske stænderforsamling og senere i den tyske rigsdag. Fot. i Historiske Samlinger.

1850'ernes og 1860'ernes landboforeninger

De krigeriske forviklinger 1848-51 og den efterfølgende undertrykkelse af den slesvig-holstenske agitation betød et afbræk i arbejdet. De slesvigske foreninger måtte træde ud af "Generalverein", da det efter krigen blev organisationer forbudt at være fælles for begge hertugdømmer. Af samme grund måtte "Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal" deles. De slesvigske medlemmer samledes 1857 i den nye "Landwirtschaftlicher Verein für Südschleswig."⁶ På trods af disse forhindringer blev 1850'erne landboforeningernes gennembrudsår.⁷ I dette årti blev der oprettet seks landboforeninger. Fra 1860 og frem til indlemmelsen i Preussen i 1867 stiftedes yderligere syv. Heraf var de tre landboforeninger oprettet efter 1864 for tysksindede nordslesvigere.

Følgende landboforeninger virkede i årene mellem 1828 og 1866 i Slesvig (tabel 5).⁸

Tabel 5. De slesvigske landboforeninger 1828-1866.

Nr.	Opret.år	Navn	Medl. 1866
1.	1828	Landwirtschaftlicher Verein am Kanal*	95
2.	1837	Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei	130-40
3.	1830/40	Den Tøndersk-Schackenborgske Landboforening	(nedlagt)
4.	1846	Den nordslesvigske Landboforening	174
5.	1848	Eiderstedter Landwirtschaftliche Verein	177
6.	1848	Nordfriesischer Landwirtschaftliche Verein	50
7.	1852	Den mellemslesvigske Landboforening**	(delt)
8.	1854	Det blandede Distrikts Landboforening***	117
9.	1855	Den alsiske Landboforening	232
10.	1856	Angler Landwirtschaftliche Verein	115
11.	1857	Landwirtschaftlicher Verein an der Eider	104
12.	1857	Landwirtschaftlicher Verein für Südschleswig	(nedlagt)
13.	1861	Aabenraa Amts Landboforening	?
14.	1861	Haderslev Amts Landboforening****	316
15.	1862	Den sundvedske Landboforening	100
16.	1865	Apenrader Landwirtschaftliche Verein	?
17.	1865	Landw. Verein für das nördliche Schleswig	72
18.	1866	Landboforeningen for Flensborg og Omegn	114
19.	1866	Tondernscher Landwirtschaftliche Verein	?
20.	?	Fehmarnscher Verein zur Förderung der Landwirtschaft und Industrie	48
21.	?	Cappeler landwirtschaftliche Verein	46

* Forbudt i Slesvig 1854, 1857-64 erstattet af 12.

** Senere opdelt i 9, 13, 15 og 18.

*** Dækkende området med blandet dansk og slesvigsk jurisdiktion vest og nord for Tønder.

**** Udskilt fra 4.

Formand for "Haderslev Amts Landboforening" var 1861-63 amtsforvalter og gårdejer Laurids Skau (1817-64). Han virkede for, at foreningens medlemmer af den menige bondestand bragtes i forbindelse med Haderslev og omegns nationalliberalt dannede borgere og proprietærer. Fot. i *Historiske Samlinger*.

Peter Jensen fra Oksager (1824-89) kaldtes til forskel fra sin far og farfar af samme navn P. Jensen III, og denne nummerskik fra fyrstefamilier passede godt til hans position som Angels ukronede konge. Han var medgrundlægger af og mangedårig formand for "Angler landwirtschaftliche Verein", kreds-dags- og landdagsmand m.m. Fot. efter Th. Thyssen: *Bauer und Standesvertretung* (1958).

Ved indlemmelsen i Preussen havde de slesvigske landboforeninger tilsammen godt 2000 medlemmer, svarende til højst hver femtende jordbesidder. Heraf var vel knap 1000 sluttet til "Generalverein", der efter 1864 atter måtte virke i Slesvig, mens mindst 1100 tilhørte de dansk-nordslesvigske landboforeninger, som stod udenfor.

Landboforeningsarbejdet var stærkest i Øst- og Vestslesvig, mens det bortset fra den nordligste del og den sydligste del var svagt i midtlandet. Socialt blev tilslutningen bredere op gennem 1850'erne og 1860'erne, men det var de fleste steder stadig mænd udenfor bondestanden, som gav tonen an. I foreningerne ved kanalen og Slien stod godsejerne fortsat i spidsen for arbejdet, og på Als var det proprietærene og forpagterne på de tidligere augustenburgske gårde. I Haderslev østeramt og Angel var de ledende borgerliggjorte storbønder som Laurids Skau og overhovedet for Jensen-dynastiet i Oksager Peter Jensen III, i det blandede distrikt godsejerbrødrene Knudsen på Trøjborg og Visby Hedegård.⁹

Mødet mellem de store og de små bønder synes ikke at have givet anledning til konflikter. I "Haderslev Amts Landboforening" var alt i hvert fald idel harmoni ved en fest, som blev afholdt i januar 1862: "Kappelysten efter at give sig i det ydre et propert, net og tiltalende udseende, var iøjnefaldende, selv hos de simpleste bønderfamilier, og den synlige og vellykkede stræben efter at te sig overhoved(et) som velopdragne og dannede mennesker, var ligeså umiskendelig, som den virkelig var vellykket, og bestyrelsen tør udtale, at de enkelte medlemmer af den egentlig dannede klasse, som deltog i ballet, forlod det, med ikke ringe forbavelse over den udvikling, som vor bondestand ved denne lejlighed udfoldede, og det konsekvente mådehold, der herskede uden nogensomhelst undtagelse".¹⁰ Bønderne i Haderslev østeramt var åbenbart ifølge Laurids Skau godt i gang med at lære sig de borgerlige omgangsformer.

Landboforeningernes virksomhed.

Fælles for de allerfleste landboforeninger var dyrskuerne, præmiepløjningerne og diskussionsmøderne. Det første dyrskue i Slesvig blev så vidt vides afholdt af "Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei" i 1842 i Sønder Brarup.¹¹ Her udstilledes hingste, stude, føl, tyre, malkekøer, får, orner og søer. Foreningen afholdt også dyrskuer i de følgende år: 1844 og 1845 i Sønder Brarup,

1846 og 1847 i Slesvig by.¹² Det første skue i Nordslesvig afholdtes i 1846 ved Hovgård kro af "Den nordslesvigske Landboforening", som var blevet oprettet samme år. Her var starten meget beskeden; der var kun udstillet en tyr, to køer og en kvie.¹³ Også de øvrige landboforeninger tog dyrskueaktiviteten op straks efter deres oprettelse.¹⁴

Mens dyrskuerne ansporede landmændene til at fremavle smukke dyr og undgå svage elementer i avlen, opfordrede konkurrencerne i pløjning til at anvende de moderne plove og udføre arbejdet med størst mulig akkuratess. Større betydning end præmiepløjningerne og vel også end dyrskuerne havde imidlertid diskussionsmøderne. Egentlige foredrag i moderne forstand blev sjældent holdt. Måske var den teoretiske fremlæggelse af stoffet heller ikke den rigtige form i landboforeningernes barndom. I hvert fald hedder det om et foredrag om "Frøets udvikling", som en adjunkt fra Haderslev Katedralskole holdt i den stedlige landboforening i 1862: "Uagtet mødet var talrigt og genstanden interessant, havde det dog nogen vanskelighed for flertallet at forstå kernen af foredraget, og i ethvert tilfælde ville en længere betænkningstid for de fleste bønder være fornøden, forinden det meddelte ret kunne stå klart for dem".¹⁵

I stedet var møderne bygget op omkring nogle få spørgsmål, som de tilstedeværende på opfordring besvarede ud fra de erfaringer, de havde gjort i praksis. Disse møder tjente dermed til at sprede fremskridtene fra de ret få teoretisk bevidste og skolede foregangslandmænd i foreningerne ud til de menige medlemmer. Typisk for denne form var et møde i "Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei" i juni 1843, hvor følgende vigtige problemer blev behandlet:¹⁶

1. Er den rene eller såkaldte sorte brak fordelagtig for den mindre jordbruger, eller kan den undværes, og under hvilke omstændigheder er dette tilfældet ?
2. Kan staldfodring anbefales for den mindre jordbruger ?
Hvilke erfaringer er der gjort dermed ?

De deltagende gårdmænd kunne gå hjem fra mødet med den viden, at helbrak kunne undgås, med mindre man dyrkede raps, og at delvis staldfodring var en god idé.

De slesvigske landbrugere kunne også deltage i de store landbomøder. Det 11. tyske landbomøde i Kiel i 1847 blev uden tvivl

I 1854 og 1859 mødtes land- og forstmænd i det danske monarki til landbomøder i Slesvig. I 1854 foregik mødet i Flensborg, i 1859 i Haderslev. Der fremstilledes adgangskort med et prospekt af byen, her Flensborg, og billeder fra landbruget: et tærskværk(?), en smørkærne med håndsving, en berider og en stuedriver. Efter O. Klose og L. Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg (1962), s. 58.

besøgt af adskillige godsejere fra Slesvig. Landmændene i det danske monarki mødtes to gange i Slesvig, i 1854 i Flensborg og i 1859 i Haderslev. Men her var tilslutningen fra slesvigerne kun ringe. Der var næppe den store interesse i bondestanden for disse møder, som mest appellerede til det store landbrug og forstværnet. Dertil kom de nationalpolitiske modsætninger. De slesvigske godsejere og proprietærer var overvejende slesvig-holstensk indstillet, og det samme gjaldt de fleste bønder i Sydslesvig. Ved dyrskuet i Flensborg var der således kun udstillet lidt anglerkvæg, som tilhørte de dansksindede beboere i Stenbjerg sogn. De øvrige angelbobønder var slesvig-holstenske og holdt sig væk. Forventningerne til et møde mellem slesvigske og kongerigske landmænd på nationalpolitisk neutral grund blev skuffet. Efter den oplevelse lod man mødet i Haderslev få et stærkt dansk-nationalt præg. Ministeren for Slesvig, baron Blixen-Finecke, blev valgt til præsident for mødet. Vicepræsident blev en anden adelsmand fra kongeriget. Slesvigske kandidater som Laurids Skau og Hans Andreasen Krüger fik kun få stemmer.¹⁷

Landbrugsskoler

Skulle de landbrugsvidenskabelige fremskridt for alvor trænge igennem i bondestanden, krævede det en faglig uddannelse af de vordende landmænd. I 1842 oprettedes en landbrugsskole i

Rendsborg. Her undervistes eleverne teoretisk i fire semestre i fag som plantekundskab, frugtavl, husdyrkundskab, husdyrsygdomme, naturlære, skrivning af forretningsbreve, tysk, kemi, statistik, bogføring, matematik, religion, nationaløkonomi og tegning. I ferierne kom eleverne i praktik. Uddannelsen afsluttedes med en streng eksamen. Skolen måtte lukke i 1847.¹⁸

Slesvig fik også sin egen landbrugsskole. Organist Claus Jørgensen i Ørsbjerg ved Tøstrup nær Kappel i Angel havde gennem flere år holdt søndagsskole i landbrug. I 1845 åbnede han en landbrugsskole, der i store træk lignede skolen i Rendsborg, men dog havde færre elever. I 1868 afløstes den af en landbrugsskole i Kappel.¹⁹

I Nordslesvig oprettedes i 1844 højskolen i Rødding, der dog ikke som skolerne i Rendsborg og Ørsbjerg kan anses som en egentlig landbrugsskole, selv om der var undervisning i landbrugsfag. Dertil var skolens grundtvigske karakter med undervisning i sprog, litteratur, historie, nordisk mytologi og kristendom for stærk. Højskolen i Ågård ved Oversø, som blev oprettet i 1863 af apoteker J. A. Viinsted, var derimod rent landbrugsfaglig. Efter 1864 videreførtes skolen. Fra 1869 til nedlæggelsen i 1889 var tidligere degn H. M. Tofte fra Flensborg forstander. Som en dansk skole i Sydslesvig fik den kun yderst få elever.²⁰

I Haderslev østeramt, hvor man ikke var begejstret for den grundtvigske højskole i Rødding, forsøgte landboforeningen i 1863 at få oprettet en "undervisningsanstalt nærmest for bønder sønner", men planerne blev ikke til noget.²¹ Landbrugsskoletanken oplevede således ikke noget gennembrud før 1864.

Kvægets højborg i det danske monarki

Kreaturholdets størrelse og sammensætning.

Landbrugets stigende velstand kom hovedsagelig udefra i form af højere priser på korn og kvæg, men hvorvidt og hvordan de gode konjunkturer skulle udnyttes, var op til de slesvigske bønder selv. Da prisstigningerne var større på kvæg end korn, var det naturligt at satse stærkt på kvægavl. Det gjaldt så meget desto mere, som hertugdømmet med de store marskarealer langs vestkysten, de betydelige engstrækninger i midten af landet og de indhegnede østslesvigske græsmarker bød på særligt gode græsningsmuligheder.¹ En privat kvægtælling fra 1845 og en officiel fra 1861 viste da også en stærk vækst i de slesvigske kvægbesætninger (tabel 6):²

Tabel 6. Antal hornkvæg i alt og køer i Slesvig 1845 og 1861.

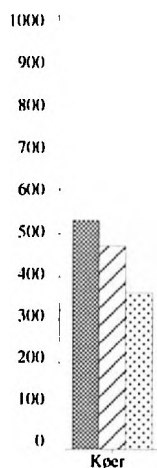
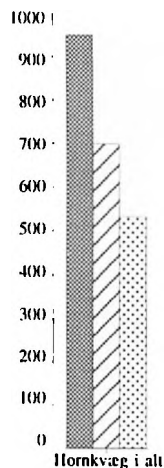
	Hornkvæg i alt	Heraf køer	Køer i %
1. maj 1845	280.269	152.494	54 %
15. juli 1861	390.001	217.751	56 %
Tilvækst	39 %	43%	

Tilvæksten var så stor, at den fik Statistisk Bureau til at tvivle på, om optællingen fra 1845 havde fået alle hornkvægene med. Selv om tallene fra 1845 måske lå lidt i underkanten, var der dog under alle omstændigheder tale om en kraftig udvidelse af kvægholdet i det slesvigske landbrug, også sammenlignet med monarkiets øvrige dele, kongeriget Danmark og hertugdømmet Holsten.³

Slesvig var i 1861 den del af helstaten, hvor kvægholdet målt i forhold til arealet var størst (se figur 6). Også når kvægholdet sammenlignes med indbyggertallet, lå Slesvig klart i front.⁴ Slesvigs forspring var større for den samlede hornkvægsbestand end for køerne alene. Det var således især de mange ungvæg og stude, som gav Slesvig sin førerstilling (tabel 7):⁵

Tabel 7. Kreaturholdets sammensætning i det danske monarki 1861.

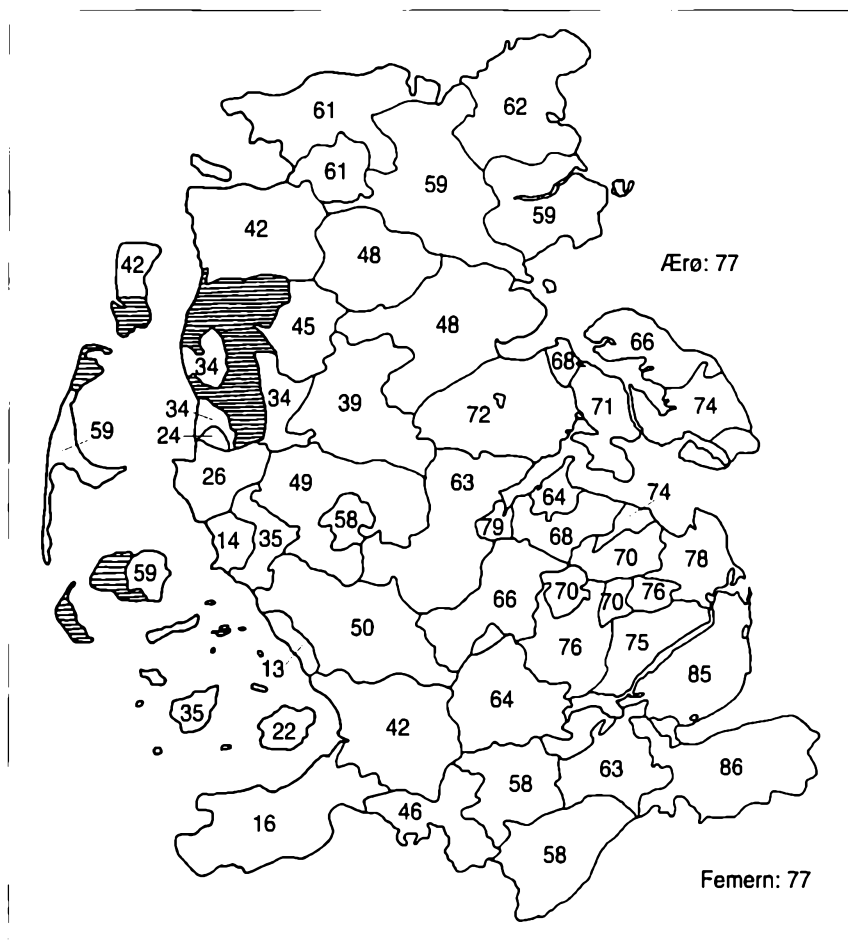
	Slesvig	Holsten	Kongeriget
Køer, mindst 2 år	56 %	68 %	68 %
Tyre, mindst 2 år	1 %	1 %	2 %
Stude, mindst 2 år	15 %	7 %	7 %
Ungkvæg, under 2 år	28 %	24 %	23 %
I alt	100 %	100 %	100 %

Figur 6. Kreaturer pr. 1000 indbyggere 1861.

Som helhed var det slesvigske kvægbrug i højere grad rettet ind mod kødkvægproduktion. Men der var store forskelle fra herred til herred i hertugdømmet. Hvor køerne udgjorde en stor procentdel af kvægstyrken, havde mejeribrugets størst betydning. Hvor køernes andel omvendt var lav, lå hovedvægten med mange stude og ungvæg på kødkvægavlen (figur 7).⁶

Mejeribrugets betød mest på de adelige godser i det sydøstlige Slesvig, hvor over 80 % af hornkvæget var køer. Også i de angelske herreder, i Lundtoft herred, i Sundeved og på Als var mejeribrugets vigtigt. Her var mindst to tredjedele af kreaturerne køer, og antallet af stude var også her minimalt. Den nordlige og østlige del af Haderslev amt udgjorde sammen med de herreder, der grænsede op til Angel og godsdistrikterne, en overgangszone over mod de områder, hvor kødkvægavlen havde størst prioritet.

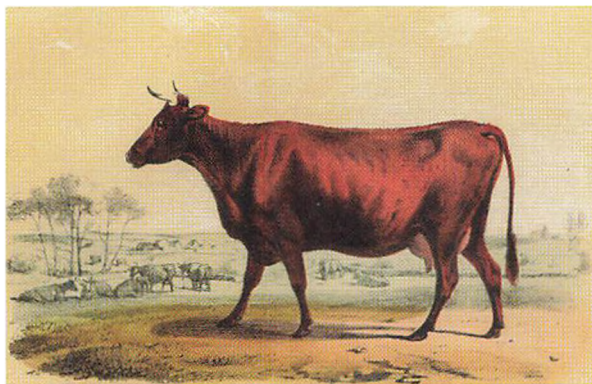
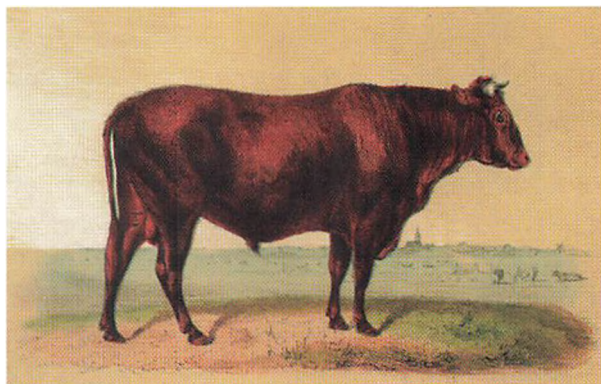
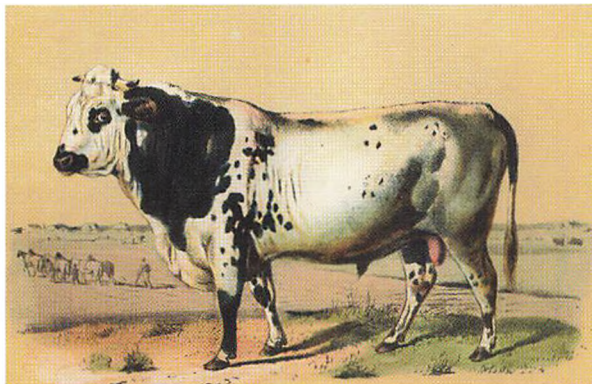
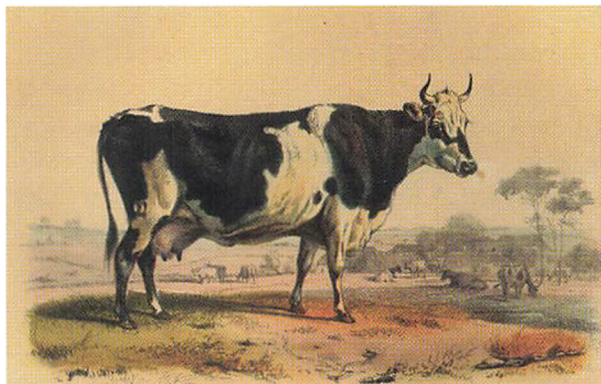
Figur 7. Køer i pct. af hornkvæg i alt 1861.

De mest udprægede kvægfedningsegne var marsken. Det gjaldt fremfor alt Ejdersted, hvor kun en ottendedel af kvægstyrken var køer, to tredjedele derimod stude.⁷ Også i Husum og Tønder amter samt i Rise og Sønder Rangstrup herreder i Aabenraa amt var bøndernes interesse samlet om kødkvægsproduktionen, ligeså i Hviding og Nørre Rangstrup herreder i Haderslev amt. Når der var flere køer her end i marsken, skyldtes det, at disse egne leverede magerkvægsopdræt til videre opfødning i marskens mange fenner.⁸

Kvægracer og avlsarbejde.

Udbredelsen af de enkelte kvægracer i Slesvig bød omkring 1830 på et noget broget billede med mere eller mindre rene "landracer" og adskillige krydsningsformer.⁹ På Haderslevveggen var den oprindelige race grå- eller sortbroget, stor, groft bygget og nøjsom. Kvæget her egnede sig bedre til fedning end mælkeproduktion. Det var imidlertid på hurtig retur til fordel for rødt kvæg. I det vestlige Nordslesvig mellem Ribe og Tønder-Højer fandtes et rødt marskkvæg, undertiden kaldt Ballumkvæget. Også denne race var kendetegnet ved ret store individer og egnede sig ligeledes bedst til fedning. Længere sydpå havde ejderstedkvæget sin oprindelse. Takket være de mange kvægindkøb, som ejderstederne gjorde, var det krydset med en række andre racer og havde næppe længere noget farvesærpræg. Kvæget var bedst egnet til fedning, men gav en ikke ubetydelig mælkemængde, dog med et ret ringe fedtindhold.

De to marskracer blev imidlertid fra 1840'erne mere og mere trængt tilbage af korthornskvæget, som var indført fra England. Det var som de gamle marskracer et udpræget fedekvæg, men mælkeydelsen var større og tilvæksten var hurtigere. Hvor det gamle, rødbrune tønderkvæg var 3 1/2 - 4 år om at blive salgsmønt, tog det kun 2 1/2 år for korthornskvæget.¹⁰ Korthornsracen præsenteredes første gang i Ejdersted i 1843, hvor en importeret engelsk korthornstyr blev udstillet på et dyrskue. Derefter gik det hurtigt med at få indkrydset korthornet i ejderstedracen. Allerede i 1848 blev der næsten kun udstillet korthornskrydsninger, og i 1855 var den gamle race helt forsvundet fra dyrskuerne.¹¹ Også længere nordpå trængte korthornskvæget frem. I begyndelsen af 50'erne opstilledes med den danske stats mellemkomst en ko og en tyr af den engelske korthornsrace hos Knud Lausten Knudsen på Visby Hedegård. Fra dette center bredte avlen sig videre ud i

det nordlige Vestslesvig. Fra midten af 1850'erne blev avlen hjulpet frem af "Det blandede Distrikts Landboforening", der indkøbte dyr i England.¹² Ved tællingen i 1861 tilhørte 48 % af tyrene i Ejdersted korthornsracen, i Husum amt derimod kun 9 %, men i Bredsted amt 33 % og i Tønder-Løgumkloster amter 20 %.¹³

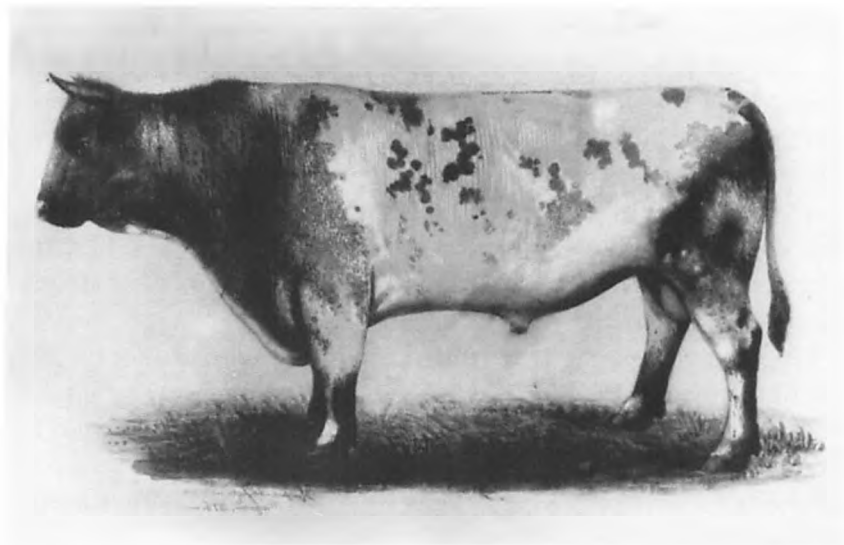
Østkystens kvæg var op til og med Aabenraaegnen rødt. Mest udpræget var malkeevnen hos det vidt berømte anglerkvæg. Af statur var anglerkvæget mindre og mere spinkelt end de øvrige nævnte racer, men mælkemængde og fedtydelse desto større. Mens korthornet var en nyligt importeret race, var anglerkvæget indfødt. Dets ry gik i hvert fald tilbage til 1600-tallet.¹⁴ Det var ikke blevet mindre med årene. I 1856 blev to anglertyre og fire køer udstillet i Paris, hvor de fik præmier og blev solgt til høje priser. Der var også anglerkvæg på udstillinger i Schwerin i 1861 og i Hamborg i 1863.¹⁵ Kendskabet til anglerracen blev vidt udbredt. Også i kongeriget var det højt værdsat. Kammerråd Andersen fra Gunderslevholm blev ved landbomødet i Haderslev i 1859 refereret for følgende udtalelse: "Forsåvidt der nu her er spurgt, om

I 1840-erne fandtes fire landracer af kvæg i hertugdømmet Slesvig: Haderslevracen, Tønderracen, Ejderstedracen og Anglerracen. Øverst t.v. ses en sortbroget Haderslevko, nederst t.v. en rød Tøndertyr, øverst t.h. en sortbroget Ejderstedtyr og nederst t.h. en rød Anglerko. Anglerracen var den eneste, som var levedygtig i det lange løb. Efter farvelitografier ved B. Adam i E. Reventlow og H. A. Warnstedt: Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein (1847).

den såkaldte anglerrace af hornkvæg udmærker sig påfaldende og fortrinsvis fremfor andre racer med hensyn til malkeevnen, da må han svare med et ubetinget ja, idet der efter hans overbevisning hverken i Danmark eller andetsteds i Europa findes nogen så god eller for vore forhold så passende race af malkekvæg som netop anglerracen".¹⁶

Fra Angel var der en stor eksport af avlsdyr til det øvrige Øst-slesvig, kongeriget og Holsten. Allerede i årene 1830-40 eksporterede seks sogne i Nordangel årligt omkring 800 tyre til høje priser.¹⁷ Eksporten af anglerkvæg bidrog således godt til angelbøndernes særlige velstand. På Als og Sundeved foretog landboforeningerne fra slutningen af 1850'erne indkøb af anglerkvæg, som blev bortauktioneret til medlemmerne.¹⁸ Næst efter selve Angel var Als og Sundeved sammen med Svansen og Dänischwohld de områder, hvor anglerkvæget var mest udbredt.¹⁹

Den stærke efterspørgsel fristede svage sjæle til at sælge mindre værdifuldt rødt kvæg under navn af anglerkvæg. Flere bønder købte f.eks. rødt kvæg op i hedeegnene for at sælge det som anglere. For at modvirke dette forsøgte man at autorisere særlige brændemærker for det ægte anglerkvæg. I august 1842 bestemte amtmanden over Flensborg amt, at anglerkvæg, der solgtes som avlsdyr, skulle mærkes med bogstaverne "A. Z." (for Angler Zucht). Det kunne først ske efter en besigtelse ved en dertil udnævnt tremandskommission.²⁰ I Gottorp amt indførte "Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei" en tilsvarende brænde-

Langs vestkysten og i midtlandet fortrængte korthornsracen efterhånden de gamle racer. Den første korthornstyr, som i begyndelsen af 1850-erne kom til Visby Hedegård fra England, blev i 1856 tegnet af C. L. Jessen fra Dedsbøl. Fot. i Historiske Samlinger.

mærkning med bogstaverne "A. R." (for Angler Rasse). Systemet virkede imidlertid ikke tilfredsstillende.²¹ I 1857 indførte samme landboforening en ny ordning, hvor man lod kvæghandlere aflægge ed for myndighederne på, at de ville overholde landboforeningens reglement for handel med anglerkvæg.²² I "Angler landwirtschaftliche Verein" indgik medlemmerne i 1858 en overenskomst, hvor de gensidigt forpligtede hinanden til som anglerkvæg kun at sælge kvæg, der var født og opdrættet i Angel. Solgte de kvæg af tvivlsom afstamning, skulle de udtrykkeligt gøre køberen opmærksom derpå. I 1860 udvalgte foreningen to mænd, som skulle brændemærke anglerkvæg, hvis køberen ønskede det.²³ De gentagne forsøg på at holde anglerkvægets renommé i hævd tyder på, at man aldrig rigtig fik has på svinde-len. Derimod lykkedes det at holde racen ren. Et forslag i 1866 om at krydse med korthorn faldt således.²⁴

Som helhed var bøndernes sans for renavl imidlertid fortsat begrænset.²⁵ Udenfor korthornets og anglerkvægets kerneområder dominerede stadig de uensartede "landracer". Af den samlede slesvigske tyrebestand hørte i 1861 67 % til denne kategori, mens 22 % var anglere og 5-6 % korthorn. Resten tilhørte forskellige andre racer, eller racebetegnelse var ikke angivet.²⁶

Mejeribruget i marsken og på de store gårde.

Mejeribrugets produktivitet varierede stærkt fra egn til egn. Ifølge et skøn over den gennemsnitlige årlige smørydelse pr. ko i 1847, lå køerne på Nordstrand i spidsen med 250 pund fulgt af Ejdersted med 180-200 pund. I vestkystens oktrojerede koge var ydelsen 100 pund, og på det samme niveau lå den i godsdistrikterne, i det fyrstelige augustenburgske distrikt dog kun på 60 pund. I amterne, hvor smørproduktionen altovervejende fandt sted på bondegårdene, lå smørydelsen pr. ko som regel på 60-80 pund.²⁷ Osteproduktion fandt næsten udelukkende sted i marsken og på godserne i det sydøstlige Slesvig. I Ejdersted blev der årligt produceret 160-200 pund ejderstedost pr. ko. På godserne var produktionen 100-125 pund.²⁸

I marskens mejeribrug var mælkeproduktionen samlet på ganske få køer, der til gengæld præsterede en meget høj ydelse. Smørproduktionen var i Ejdersted koncentreret på de mindre brug hos de såkaldte "mælkebønder" med 10-12 køer, der gerne græssede på lejet jord. Mælk, smør og ost blev afsat i den nærmeste omegn eller til Garding og Tønning.²⁹

Mejerske i mælkekælder, malet af C. L. Jessen i 1868. Mejersken bærer hvidt skørt af hensyn til hygiejnen. Endvidere ses brænde, spande, mælkefade, ostepresse og foran trappen to færdige oste. Yderst t.h. ses en medhjælper. Fot. i Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Volkskundliche Sammlung.

På de adelige godser var mejeribruget et stordriftsfænomen. I 1847 havde de angelske godser Rundtoft og Grünholz med 275 og 240 malkekøer de største besætninger. En ladegård under Grünholz havde 180 køer, Büstorf og Vindeby nogenlunde det samme. I Nordslesvig drev hertugen af Augustenborgs forpagtere udpræget mejeribrug. På Gammelgård fandtes 171 køer, på Sønderborg ladegård 165, på Fiskbæk 140, på Rønhave 130 og på Wertemine 93.³⁰ På Lysholm på Als havde proprietær Knudsen i tidsrummet 1857-65 en 35-38 malkekøer. Ved at forbedre fodringen øgede han smørmængden pr. ko fra godt 78 til 174 pund årligt. Knudsen gav både mere korn og hør, og han mere end firdoblede fortjenesten pr. ko.³¹ Mælkeudbyttet pr. ko var generelt stigende.³²

Mejeribrugets høje stade på godserne og de større gårde skyldtes det særligt udviklede slesvig-holstenske landbrugsystem. Mens agerbruget kendetegnedes af kobbelfruget med den faste rotation, var husdyrholdet karakteriseret ved kraftig fodring med hør og korn, også om vinteren. Roer, kartofler og oliekgær blev derimod undgået på grund af den afsmag, disse fodermidler kunne give mælken. Vinterfodringen betød, at køerne kom sunde på græs, og de skulle derfor ikke først bruge kostbar græsningstid til at rekreere sig efter vinterens sultefodring, som deres artsfæller på bondegårdene var nødt til. Om sommeren græssede køerne frit; staldfodring og tøjrning benyttedes ikke. Man mente, at køerne ville udnytte græsset bedst af sig selv.³³

Selve smørfremstillingen skete under største omhu med høj mælkehygiejne. Bearbejdningen foregik i kølige stenkældre, hvor mælken blev hældt i store, flade fade af træ, hvis inderside var malet. Metalfade vandt også indpas. Når fløden havde sat sig, blev den skummet, kærnet og slået i tønder af bøgetræ. For at konservere smørret, blev der tilsat kraftigt salt.³⁴

Mejeribruget på østkystens bondegårde

Bonden Jørgen Frederiksen i Egen på Als havde i 1865 et årligt smørudbytte på 145 pund pr. ko. Det var omtrent 30 pund mindre end Knudsen, men dog ganske pænt og sikkert unormalt højt sammenlignet med andre bønder.³⁵ Mejeribrugets betydning for bondebrugene vekslede stærkt fra sted til sted. Det fremgår af de bevarede bonderegnskabsbøger. Peder Jensen i Lovrup i Vestslesvig fik således i første halvdel af 1850'erne kun 12 % af sin indtægt fra smørret. Hans hovedindtægtskilde var kvægsalget med 40 %, mens kornsalget gav 31 %.³⁶ Også på østkysten kunne indkomsten fra mælkeproduktionen være beskednen. Hos Jørgen Ahlmann i Stevning bidrog smørret kun med 17-18 %; størstedelen kom dér fra kornsalget (se side 80).

I Angel betød smørproduktionen uden tvivl mere. På en 36 ha stor gård i Angel var indtægterne således fordelt:³⁷

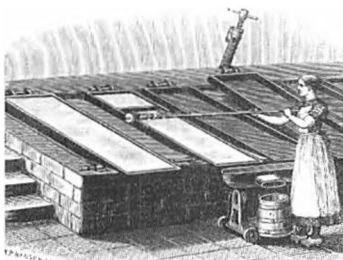
	Smør	Korn	Kreaturer	Svin	Forskelligt
Midt i 1840'erne	32 %	29 %	22 %	7 %	21 %
1861/62	39 %	24 %	11 %	13 %	13 %

Blandt indtægterne under forskelligt var salg af træ, honning og æbler. Den høje andel til smør var næppe noget særsyn i Angel. Peter Hansen Brekenfeld i Gintoft i Stenbjerg sogn fik således allerede 1833/34 hele 45 % af sin indkomst fra mejeriet. Når svineholdet gav 18 %, skyldtes det sikkert den megen skummetmælk. Kornsalget gav her 32 %.³⁸

Gårdmændene i Sundeved kunne ikke stå mål med deres kolleger fra Angel, når det gjaldt smørproduktionen. Men der var her flere bønder, som forbedrede udbyttet af mejeribruget. En af dem var Hans Chr. Andresen i Skelde på Broagerland. Modsat mange andre bønder på egnen fodrede han sine køer med korn og kunne derfor producere smør hele året rundt. I 1840'erne solgte han gennemsnitligt godt 800 pund smør om året, i 1850'erne knap 1200 pund og i 1860'erne knap 1100 pund årligt.³⁹ Hans Chr. Andresens indtægter fra smørsalget var derfor stigende:⁴⁰

På bondegårdene benyttedes smørkærner som denne fra midten af 1800-tallet, nu på Bov Museum. Willy Goy fot.

I 1843 indførte von Destinin på Grönwohld i Holsten fladeafsætning i store, flade støbejernsfade i vandbade. Fløden blev skummet ved hjælp af en skraber, der løb på hjul på fadkanten. Via en tragt på en rullevoagn blev den ledt ned i en spand. Fadene tømtes for skummetmælken ved hjælp af en skrue, der løftede den ene ende. Tegning i B. Bøggild: Mælkeribruget i Danmark (1891), s. 295.

	Smør	Korn	Kartofler	Diverse
Gennemsnit 1839-48	25 %	70 %	3 %	4 %
Gennemsnit 1849-58	40 %	45 %	9 %	7 %
Gennemsnit 1859-68	35 %	57 %	8 %	2 %

Som hovedregel var det nok kun et mindretal af landmændene på de mellemstore og små gårde, der lagde alvorlig vægt på smørfremstillingen. I "Den alsiske Landboforening" var man i 1855 af den mening, at "bondesmørret" stadig lå et godt stykke tilbage for "herregårdssmørret" i kvalitet og dermed også i pris.⁴¹ Årsagen fandt man i en forkert indretning af mejeriet på de mindre gårde. Skulle der ske forbedringer, måtte bøndernes døtre til oplæring på de store gårde. Så kunne man udrydde den fordom hos bønderne, at mælken skulle være sur, før fløden kunne skummes. I stedet burde der indrettes nedsænkede mælkerum, som skulle holdes luftige, kølige og rene, og der burde anvendes bedre kar og dritler. Bønderne kunne tilskyndes til omhu ved overalt at afregne smørret nøje efter kvaliteten.⁴²

I "Den alsiske Landboforening" mente man, at mejeridriften også kunne betale sig for gårdmændene. Den var mere fordelagtig end tillæg af ungvæg, som dog måtte anbefales på de fjernreliggende marker.⁴³ I Angel forsøgte man flere gange forgæves at give noget klart svar på, hvad der lønnede sig bedst for de mindre gårde: fortsat mejeribrug eller opdræt.⁴⁴ I "Den sundevedske Landboforening" anbefalede man i 1855 ejerne af de mindre gårde at forene opdræt og mejeri.⁴⁵ I Haderslev amt ville bønderne på de mindre gårde ikke slippe det traditionelle okseopdræt, men nok forene det med en vis mælkeproduktion. I begyndelsen af 1860'erne hed det fra østeramtets landboforening: "Mejeri og kvægproduktion går hånd i hånd. Da alle udmalkede køer i reglen sælges til marsken, hvor de græsses fede, må landmanden ved indkøbet tage stærkt hensyn til den ydre form og de betingelser, som må være tilstede, når de atter skulle sælges til fedning". "Haderslev Amts Landboforening" delte derfor ikke kvæget i malke- og federacer på sine dyrskuer, men præmierede det bedste kompromis mellem de to retninger indenfor avlen.⁴⁶

Selv om der var gode traditioner for kvalitetspræget smørproduktion på godserne og de større gårde, og selv om omhyggelig smørfremstilling vandt frem på flere og flere bondebrug, gjorde den slesvigske smørproduktion ikke stormskridt fremad i årene mellem 1838 og 1863. Smøreksperten var i hvert fald stagnerende

med en årlig udførsel på omkring 7.000 tønder á 224 pund. Det fyldte ikke meget ved siden af Holstens over 50.000 tdr.⁴⁷ Produktionsfremgangen i Slesvig var tilsyneladende ikke større, end at den kun lige kunne dække det stigende hjemmemarkedsbehov.

Handel med levende kødkvæg.

Fremgangen i eksporten af levende kvæg var derimod til at tage og føle på. Udførslen af levende kvæg fra Slesvig blev nemlig tredoblet fra midten af 1840'erne til midten af 1860'erne fra ca. 10.000 til ca. 30.000 stk. årligt. Endnu 1844-45 gik næsten al kreatureksport fra Slesvig til Altona og Wandsbek, men i 1845 åbnede England sine grænser for import af levende kvæg, og allerede fra 1846 gik udviklingen stærkt. Nogle ejderstedgræssere chartrede i august dette år et engelsk dampskib, som sejlede af sted med 100 okser. Ganske vist gik skibet på grund og måtte vende om, men sådanne uheld kunne ikke standse englandseksporten.⁴⁸ Allerede i 1846 gik knap 10 % af kvægeksexporten hertil, i 1847 godt 20 %, og i de første år af 1850'erne var det engelske marked blevet altdominerende.⁴⁹

Langt fra alt det kvæg, som udførtes fra Slesvig, havde sin oprindelse i hertugdømmet, selv om størstedelen af det eksporterede kødkvæg nok blev opfedet ved græsning i den slesvigske marsk før udførslen. Ud over at opkøbe magerkvæg i det slesvigske midtland foretog marskens landmænd nemlig om foråret store opkøb af 4-5 årigt jysk magerkvæg, som de lod græsse om sommeren og afsatte til slagting om efteråret. Fremfor alt var Ejdersted stedet for denne trafik. Kun en meget lille del af det kvæg, som græssede her, kom fra halvøen selv. Også i de andre marskegne græssede en del udefra kommende kvæg.⁵⁰

De jyske okser blev om foråret drevet ned ad de tre oksevejstrøg i den østlige, midterste og vestlige del af Slesvig. Flokkene var gerne på en 30-40 stykker kvæg, som blev vogtet af 3-4 drivere. På kvægmarkederne ved marskranden som Læk og Husum blev magerkvæget solgt til marskbønderne. Sammenlignet med forårsmarkederne havde efterårsmarkederne for magerkvæg ikke den store betydning; de tjente blot til at få staldene fyldt op til vinteren. Vinterfoderet bestod mest af halm, da hø og bøtter gik til malkekøer og heste. Ved sommergræsningen på de gode græsgange blev der snart rettet op på virkningerne af det sparsomme foder.⁵¹

Bekjendtgjørelser.

Bekanntmachung.

Zur Ankiß an unsere Bekanntmachung vom 6ten d. Mts. wird es hiedurch zur öffentlichen Kunde gebracht, daß die Sommer-Festviehmärkte auf den gewöhnlichen Marktplätzen in der Stadt abgehalten werden und mit Freitag den 6ten Juli d. J. ihren Anfang nehmen.

Løndem, den 26ten Juni 1867.

Bürgermeister und Rat.

In Adem
G. Truelßen,
comm. sol.

Staldrum og god Græsplads

til Anbudning af et meget stort Antal Kreaturer anbefales Hr. Bondmænd og Dødsopdrættere til de forstaaende Fæstingsmarkeder i Lønder af

G. Chr. Egan
and Skriver i Lønder.

Landforhyring.

Foredag den 7. Februar d. A. Kl. 11 Form. afholdes i „Stad Copenhagen“ i Lønder i Forbindelse med Landforhyringen over de Digge laarste og Broderlaarste Jorder tillige Landforhyring over den Kubbel og Frederiks Røg Skolelaarste tilhørende Høne i den ny Frederiks Røg under Forbehold af senere Approbation.

Solpeltorater for Frederiks og Kubbel Røg i Lønder, den 1. Febr. 1868.

G. C. Mefelund.

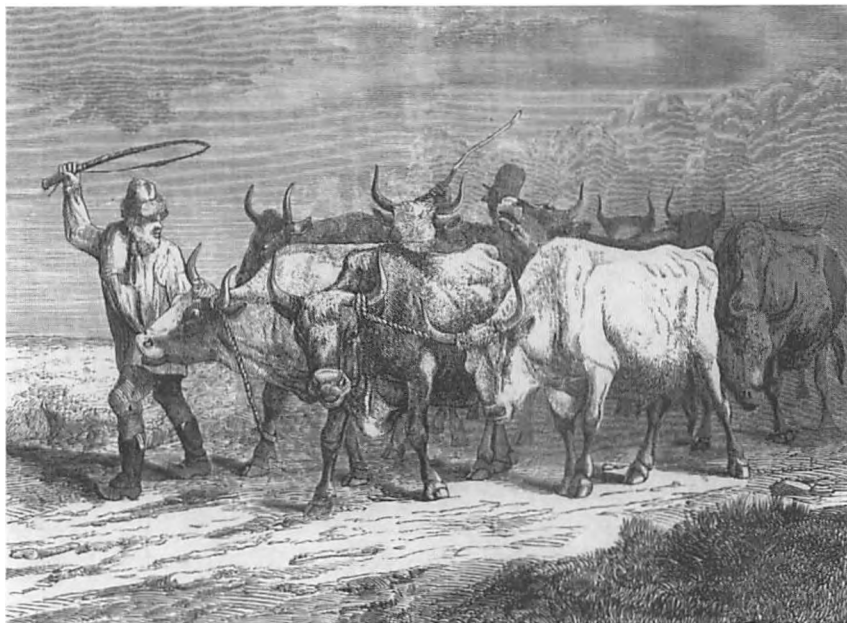
Landbruget langs vestkysten prægedes helt af kødkvægavlen, og det satte sine spor på annoncerne i »Vestslæsvis Tidende«. Her bekendtgjordes sommerfedekvægsmarkedet i Tønder, gæstgiverne annoncerede med stalde og græsning for markedskvæget, og ejerne af marskjorden udbød deres jorder til forpagtning.

En vestslesvigsk kvæghandler.

Blandt kvæghandlerne var Jens Janniksen Beier (1797-1880), der ejede en stor gård i Barsbøl ved Skærbæk. Jens Janniksen havde familiemæssig tilknytning til vesteregnens store kvæghandlere. Hans mor var af den kendte storbondeslægt Beyer, og hans kone Botille var en søster til storbonden Knud Lausten Knudsen i Forballum, fra 1852 ejer af Trøjborg. Fra 1823 til 1866 solgte Jens Janniksen stude i Hamborg. I sine unge år i 1820'erne og 1830'erne afsatte han i reglen 20-30 stude årligt til Ehlers & Wick, Loff, Jacob Gorris, Claus Bolten og andre kommissionærer i Altona. I de følgende årtier nåede salget sjældent over 10 okser. Måske var det alderen, måske de bedre konjunkturer for landbrugets øvrige produktion, der fik Jens Janniksen til at koncentrere sig om sin gård, der med sine mere end 100 ha kunne give ham arbejde nok endda. Helt opgive handelen kunne Jens Janniksen dog ikke. Den stærke prisstigning i anden halvdel af 1850'erne fristede ham særlig. I 1856 og 1857 prøvede han således at sælge stude til London, og i 1858 nåede hans salg med 27 okser de gamle højder. Han solgte også adskillige kreaturer til slagter Jürgen Paulsen i Flensborg. Trods alle moderne indfald tilhørte Jens Janniksen dog den gamle handelsmandstype. Kvæghandelen var et bierhverv til landbruget.

Studene var kun i få tilfælde af egen avl. De fleste blev opkøbt på markedet i Husum eller direkte i den sydslesvigske marsk ("Kauen"). Her havde Jens Janniksen frem til midten af 1840'erne lejet land ved Brarup eller i Feddersbøl ved Nykirke. Her kunne han græsse de stude, han opkøbte, indtil de blev drevet til Hamborg. I hans regnskabsbog nævnes således hyppigt studedriverne Johannes, Josias og Karsten fra Skærbækegnen. I 1856 benyttede han jernbanen, vel Flensborg-Husum-Tønning ruten i forbindelse med salget til London. Betalingen skete mest som anvisninger på købmænd i Tønder eller Ribe, hvor svigerfaderen Chresten L. Knudsen var en hyppig handelspartner.

Studehandelen medvirkede til at gøre Jens Janniksen til en holden mand. Han lånte mange penge ud og gav kredit. Det kunne ske, at han kom galt afsted. Sammen med Knud Lausten Knudsen og dennes nabo Niels Andersen i Forballum havde Jens Janniksen handlet en del med Johann Cortsen i Læk, som skyldte de tre kompagnoner 856 rigsdaler. Det var blevet for meget. "1837 den 5. april indtraf Cortsen i Forballum og anmeldte os, at det ikke stod i hans magt at udbetale ovenstående summa", noterede Jens

Fra det vestlige Jylland blev de unge stude om foråret via handelsmænd solgt til bønderne i Ejdersted og drevet til græsning dér. Drivningen blev udført af professionelle folk: "En sådan studedriver begiver sig på den ontrent halvhundrede mile lange rejse ligeså let udstyret, som når han besøger et ærinde i nabosognet. Hans rejse-drugt består oftest i et par tynde lærredsbenklæder og en brystduk (vesten), samt en trøje, som sædvanlig bæres på armen, og afvekslende må tjene som hovedpude, overdyne og rejsekappe. Han er desuden forsynet med en kasket, et par strømper uden såler, en stor lærredsmadpose i en snor og endelig en umiddelig, svær, hjemmelavet knaldepisk, hvilke to sidste sædvanligvis bæres over skuldrene". Litografi og tekst fra Illustreret Tidende 1859.

Janniksen i sin regnskabsbog, "der blev da den overenskomst gjort, at for disse 856 rdl. 28 sk. skulle vi lade os nøje med 475 rdl., og når omstændighederne i sin tid skulle være ham gunstig da 25 rdl. til". De tre delte tabet ved akkorden efter størrelsen af deres mellemværende med Cortsen. Jens Janniksen måtte nedskrive sit tilgodehavende fra 324 til 179 rdl. Et senere notat i regnskabsbogen viser, at Cortsen betalte i maj 1839, dog ikke de 25 rdl.

Som regel må Jens Janniksen have fået sine penge hjem. Der blev råd til at lade børnene privatundervise hos pastor Hagen i Mjolden og hos brødremenigheden i Christiansfeld, og i de gode år 1858-59 var der penge til baderejser til Sild. Der var også overskud til religiøs og politisk virksomhed. Så tidligt som i 1841 tiltrådte Jens Janniksen en plan om en grundtvigsk højskole, og han var fra 1844 kasserer for den grundtvigske "Missionsforeningen for det Tørningslehnske og Omegn". I 1866 var han med i en 47 mandsdeputation til den preussiske kong Wilhelm for at få gennemført en folkeafstemning om Nordslesvigs genforening med Danmark. Hans danske sindelag gik hånd i hånd med, at han i regnskabsbogen noterede handelen med hamborgske kommissionærer på tysk, for det var nu engang sproget, når man ville drive handel sydpå. Mellemværender med lokale blev derimod noteret på dansk.⁵²

Hesteavl

Mens Slesvig pr. arealenhed havde flere kvæg end Holsten og kongeriget, forholdt det sig omvendt med hestene.⁵³ Og dog havde slesvigsk hesteavl ingen ringe betydning. Særlig i den nordøstlige del af Haderslev amt, i Sundeved og på Als blev den traditionelt drevet med iver.⁵⁴ Alligevel kunne denne gren af husdyrholdet næppe opvise den store kvalitetsmæssige fremgang fra 1830'erne og frem til 1860'erne. Medvirkende til stagnationen var givetvis, at den obligatoriske hingstekåring og præmiering blev afskaffet i 1837.⁵⁵

Det virkede næppe heller fremmede på avlsarbejdet, at interessen i 1830'erne og 1840'erne helt samlede sig om fuldblodsheste i stedet for om den eksisterende, indfødte slesvigske hest. Mens den slesvigske hest som dens stammefælle den jyske hest egnede sig fortrinligt til det tunge markarbejde, kunne foldblodshestene med fordel kun anvendes til væddeløb og kørsel.⁵⁶ Bønderne var derfor skeptiske overfor fuldblodshestene.⁵⁷ Det var navnlig godsejerne, der drev på med fuldblodsavl.⁵⁸ Foregangsmanden fremfor nogen var hertug Christian August af Augustenborg, der under en studierejse i England i 1820 indkøbte fuldblodshingste og halvblodshopper, som kom til at udgøre grundstammen i et stutteri på Augustenborg. Her kunne bønderne gratis få deres hopper bedækket, hvad mange i begyndelsen benyttede sig af. Senere mistede de fleste interessen, fordi krydsningshestene ikke kunne klare det hårde markarbejde. Dertil kom de sociale modsætninger mellem hertugen og bønderne. Hertugen blev således

Hertug Christian August af Augustenborg var en foregangsmand inden for varmbloodsavl. Han indrettede således et stutteri på Augustenborg. Billedet viser fremvisningen af hopper og søl forud for en auktion i 1838. Litografi efter tegning af Albrecht Adam, affot. i Historiske Samlinger.

så fortørnet over, at bønderne ved stændervalget i 1834 vragede hans kandidat og valgte deres egen, at han standsede den gratis bedækning. I slutningen af 1840'erne kom de nationalpolitiske spændinger mellem den slesvig-holstenske hertug og de dansk-sindede bønder til. De satte efterhånden også en stopper for de væddeløb, hertugen havde arrangeret fra 1823 under stor bevågenhed også fra de lokale bønder. Hertugens deltagelse i den slesvig-holstenske opstand i 1848 og hans flugt og siden landsforvisning satte en definitiv stopper for det augustenburgske hesteeventyr.⁵⁹

“Fuldblodsfeberen” hos hertug og godsejere fik kun ringe betydning for den samlede slesvigske hesteavl. I 1861 var kun en tiendedel af hingstene fuldblod, halvblod eller Yorkshire. Af resten var næsten alle slesvigske landrace.⁶⁰

Svin og får

Svineholdet betød mellem 1830 og 1870 forholdsvis lidt i det slesvigske landbrug, selv om det sammenlignet med areal og befolkningstal lå lidt over Danmark og Holsten.⁶¹

På bondegårdene skulle svinene først og fremmest dække husholdningens eget kødbehov.⁶² Blev der endelig solgt svin fra bedriften, var det oftest et meget begrænset antal. Jørgen Ahlmann i Stevning solgte f.eks. i 1846 5 grise, året efter 4, i 1870 en enkelt so. Fra en angelsk gård på 36 ha solgtes i midten af 1840'erne et svin og et par smågrise, 1861/62 4 svin. Hans Chr. Andresen i Skelde og P. Jensen i Lovrup solgte slet ingen svin.⁶³

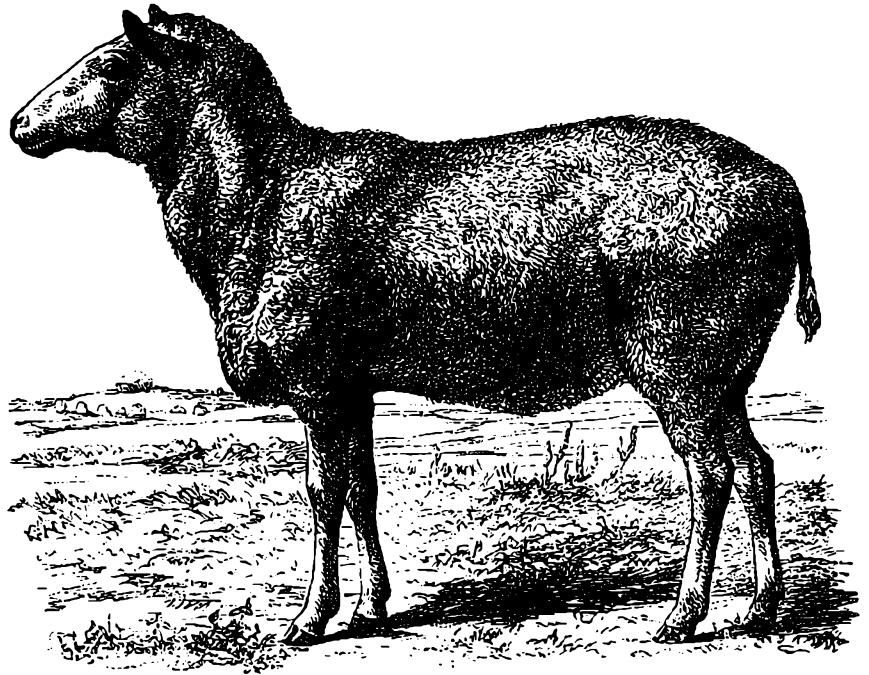
Anderledes så det ud på de store gårde med mejeri; her fodrede man svinene med skummetmælk og valle. Man regnede omkring 1830 gerne med 13 voksne svin pr. 100 køer, dertil kom avlssøerne. Med den stigende mælkeydelse steg antallet af svin noget.⁶⁴ Svinene kunne også fodres med brænderiaffald.⁶⁵ Fodring med korn kunne også betale sig, i hvert fald for dyrlæge Mathiesen i Blans i Sundeved. Han købte i juli 1858 22 grise, som han fodrede med malet byg. Da han havde solgt de sidste i januar 1859, havde han tjent nær ved 120 rigsdaler. Dyrlægen regnede med, at 400 pund byg resulterede i 100 pund levende vægt.⁶⁶ I almindelighed vandt denne form for moderne svinebrug dog næppe den store udbredelse på de mellemstore og mindre brug.

Den gamle slesvigske eller jyske landrace var svær af bygning og nøjsom, men den var længe om at blive moden til salg og gav da mere spæk end kød.⁶⁷ I 1830'erne begyndte man derfor på de

For at forbedre svineavlen indførtes engelske orner. Her annonceres i "Sønderborg Avis" den 7. december 1866 for bedækning og salg af grise.

Langt størstedelen af fårene i Slesvig var af landrace som dette får vist i Landbrugsordbog for den praktiske landmand (1877-83).

større gårde at krydse den hjemlige race med engelske Berkshiresvin. Fra 1850'erne fik Yorkshireracen størst betydning som krydsningssvin. Begge engelske racer havde en hurtigere tilvækst og en større kødfylde end de indfødte racer, men søerne gav færre og mere svagelige grise. Landsvinets robusthed var en egenskab, som bønderne fandt værd at bevare. Derfor foretrak de fleste krydsning fremfor renavl af de engelske racer.⁶⁸

Mens svinene fortrinsvis fandtes i den østlige del af Slesvig, havde fåreavlen størst betydning i Vestslesvig, hvor fårene græssede på forlandet og på marskens gamle græsmarker. Men også på de sandede jorder i midtlandet var der et stort fårehold. Sammenlignet med arealet og befolkningen var der ikke så mange får i Slesvig som i kongeriget. Som i det øvrige husdyrhold var der tale om en stigning efter åbningen af den engelske import i 1840'erne. Langt størstedelen af vædderne var af landracen, men der var dog adskillige Dishley-, Southdown- og Merinovæddere.⁶⁹

Kobbelbrug, korn og konservatisme

Jordbruget fra egn til egn i 1840'erne

Lige som det slesvigske kvægbrug var stærkt geografisk specialiseret, var der store egnsvise forskelle inden for jordbruget.¹ I 1840'erne var kun få træk gennemgående. Således blev der overalt dyrket havre i stor målestok - der var alle steder behov for foderkorn. Kun på Femern blev der ikke dyrket så meget havre, men til gengæld des mere byg. Ellers stod byggen normalt tilbage for havren. Mest udbredt var byggen langs østkysten, men også denne sort blev dyrket overalt.

Dyrkningen af de andre afgrøder varierede betydeligt mere, og det samme gjaldt andre faktorer i agerbruget som opdyrkningsgrad og frugtbarhed. I virkeligheden kunne man i 1840'erne vanskeligt tale om ét slesvigske jordbrug, men snarere om hele fire forskellige typer med hver sin produktionsprofil: marsken, Femern, østkysten i øvrigt og midtlandet.

I marskens inddigede koge blev markerne holdt adskilt af de mange grøfter, der sørgede for afvandingen. De enkelte jordstykker, fenerne, blev derfor meget små. Langt de fleste fener lå hen som varige græsarealer, hvor de store kvægflokke græssede. Kun en minimal del af jorden blev regelmæssigt pløjet op. Det var som regel den jord, som lå allernærmest gården. Til gengæld blev den opdyrket år efter år (alsædebrug). Agerdriften var meget intensiv, især i Ejdersted, Nordstrand og de oktrojerede koge. Udprægede eksportafgrøder som raps, hvede og bønner udgjorde her omkring halvdelen af agerproduktionen. Rugen havde minimal betydning og kunne højst dække befolkningens eget behov.² Den næringsrige marskjord gav de bedste foldudbytter i hele hertugdømmet. I Ejdersted gav havren i 1840'erne 20 fold, hveden 16 fold (foldudbytte forstået som høst divideret med udsæd). På de friske øer var det også højt: 24 fold for byg, 14-15 for havre, 20 for hvede og 24 for rug.

På Femern var omvendt så godt som al jord under plov. Ellers lignede markbruget her marsken ved at være meget udførselsorienteret og intensivt. Ud over byg blev der især dyrket hvede og ærter. Øens rige lerjord gav gode udbytter, uden dog at kunne stå mål med marsken. Byggen gav 14-15 fold, havren 10-12, hveden 8-10 og rugen 12-13.

Almindelig havre. Efter Landbrugsordbog for den praktiske landmand (1877-83).

Square-head hvede.

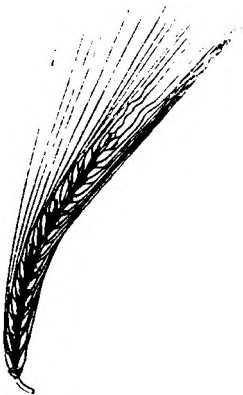
Provstirug, d.v.s. rug fra landskabet Probstei ved Kiel.

I resten af hertugdømmet spillede eksportafgrøderne ikke nær samme rolle som på Femern og i marsken. Langs østkysten var der dog i 1840'erne en vis hvedeavl i de adelige distrikter i Dänischwohld, Svansen, det østlige Angel og det sydlige Als. Alle steder havde rugen dog større betydning end hveden. På Als blev der også dyrket en del ærter. Som foderkorn spillede byg ikke så stor en rolle som havren, men var dog pænt udbredt overalt. Østkysten var stærkt opdyrket, og agerjorden udgjorde for det meste 90 % af det samlede areal eller derover. I Dänischwohld optog enge dog en tiendedel af jorden. Agerjorden var inddelt i kobler og indhegnet med levende hegn af hassel, avnbøg, pil eller hvidtjørn.³ Frugtbarheden var størst på Als, hvor byggen kunne give 12-14 fold, havren og hveden 10-11 og rugen 11. I Angel var foldudbyttet lidt mindre, 8-9 for byg, 6-7 for havre, 8-10 for hvede og rug.

I midtlandet var der mange uopdyrkede heder og moser. Derfor udgjorde agerjorden en langt mindre del af arealet end på østkysten, omend den langt fra var så lille som i marsken. Løgumkloster amt bestod udelukkende af geest, og kun to femtedele af arealet var opdyrket som ager. Hütten amt med Stapelholm lå alt-overvejende på geesten; her nåede ageren næsten op på at udgøre halvdelen af jorden. Markerne i midtlandet var sjældent indhegnede, kun i gårdenes umiddelbare nærhed var de omgivet af jordvolde og stendiger. På geesten havde rugavlen sit absolutte centrum, mest udpræget i det sandede Løgumkloster amt, men også i Aabenraa og Hütten amter betød rugen virkelig meget. En anden typisk geestafgrøde var boghveden; her var Løgumkloster amt atter i front. Foldudbyttet på geesten kunne nå meget lavt ned. På de sandede jorder i Haderslev og Aabenraa amter kunne det være 4 for havre og 5 for rug.

En beskeden hedeopdyrkning

De grundlæggende geografiske forskelle mellem marsken, Femern, den øvrige østkyst og midtlandet forandrede sig næppe meget fra 1840'erne til 1860'erne. I det hele taget var perioden de spredte og de moderate fremskridts tid. Gennemgribende forbedringer over en bred front i det slesvigske agerbrug blev der ikke tale om. Der var ellers områder nok, hvor det var tiltrængt. Af Slesvigs samlede areal omkring 1830 på knap 1,6 millioner tønder land var således betydelige dele uopdyrket (tabel 8):⁴

Nikkende to-radet byg.

Imidlertid skete der næppe de store ændringer i denne fordeling før efter 1864. Ganske vist fandt der flere inddigninger sted langs vestkysten, hvor Dockkog blev skabt i 1847, Ny Frederikskog i årene 1859-61, Simonsberger kog i 1861 og Süderheverkog i 1862.⁵ Arealmæssigt havde disse landvindinger imidlertid kun ringe betydning. Mere gav i så henseende den hedeopdyrkning, der foregik rundt omkring i hertugdømmet.⁶ I Sommersted, Oksenvad, Jels, Skodborg, Jegerup og Vedsted sogne i den midterste del af Haderslev amt blev der taget store hedeblader under plov. Også i Angels vestligste, sandede del ("Lusangel"), i Vis herred og i Husum amts hedesogne blev der brudt hedejord op til ager.

Mange steder ramtes hedekultiveringen imidlertid af tilbageslag, og reelt blev der næppe skabt nævneværdigt mere agerjord. De slesvigske hedelandmænd nøjedes oftest med at opdyrke heden nærmest gården, mens den fjernereliggende hede fik lov at bestå som græsning for ungvæg og får, ligesom man fortsat samlede strøelse og brændsel der. Selv om heden lå uopdyrket hen, blev den således alligevel udnyttet i landbrugsproduktionen. Når der ikke var en mere intensiv udnyttelse af hederne, skyldtes det, at gårdene og afstandene var for store, gødning, arbejdskraft og kapital for begrænset. Endvidere var metoderne for gammeldags, uden dybdepløjning, som kunne bryde allaget op. Da pastor Siemsen fra Hanved på den mellemslesvigske hede i 1832 gjorde sig til fortaler for kartoffelavl på heden, vandt det heller ikke nævneværdig genklang.

Kulturgeografen Fr. Mager konkluderede derfor: "I det hele kan man sige, at bønderne efter udskiftningen gjorde et kraftigt tilløb til hedeopdyrkning, men derefter løb de - her tidligt, der senere - ind i vanskeligheder, og til sidst opgav de sagen".⁷ I Danmark derimod anslår man løseligt, at det dyrkede areal mellem 1838 og 1861 øgedes med op til 10 % på øerne, omkring 10 % i Østjylland og 30 % i Vestjylland.⁸ Hedeopdyrkingen lykkedes langt bedre nord end syd for Kongeåen.

Forbedringer og konservatisme i sædskiftet

Heller ikke i driften af den jord, som i forvejen var opdyrket, satte fremgangen sig uimodståeligt og entydigt igennem. Således forblev sædskiftet mange steder stort set det samme. Hvor det klassiske holstenske koppelbrug allerede før 1830 var indført og indarbejdet, skete der i hvert fald ikke de store forandringer. Derimod var der fremskridt at spore, hvor bønderne først fik det

Tabel 8. Benyttelsen af det samlede areal 1823.

Ager	57 %
Marsk og marskenge	11 %
Geestenge	5 %
Hede og flyvesand	17 %
Moser	5 %
Skove	5 %
Søer	1 %

Kobbelbruget var en vigtig bestanddel i det slesvig-holstenske landbrugssystem, som indtil 1860-erne var et forbillede for landmænd i kongeriget. For at udbrede kendskabet hertil oversatte lærer H. Chr. Geill i Kolding i 1845 G. F. Dittmanns "Vollständige Anweisung zur Kenntniss und zum vortheilhaften Betriebe der Schleswig-Holsteinischen Landwirthschaft" fra 1838.

etableret efter 1830; det ville især sige langs den nordlige del af østkysten.

I slutningen af 1840'erne anvendtes kobbelbruget i sin fuldt udviklede form mest på de store gårde langs østkysten op til Aabenraaegnen.⁹ Nord for Aabenraa var sædskiftet længe usystematisk, indtil 25-30 indvandrede proprietærer og gårdmænd fra Holsten bragte deres hjemegns sædskifte med sig. Deres jordbrug blev efterlignet af flere og flere hjemmehørende proprietærer og storbønder.¹⁰

Ved en elleveårig rotation var den klassiske sædfølge i kobbelbruget:

På den svære jord:

1. brak
2. raps
3. hvede eller rug
4. byg
5. havre
6. havre med kløver
7. kløver til hø
- 8-11. græs

På den lettere jord:

1. brak
2. raps
3. rug
4. byg
5. havre
6. havre med kløver
7. kløver til hø
- 8-11. græs

Denne rotation med det faste skema brak-raps-korn-græs havde imidlertid kendt sin bedste tid. Raps var således i tilbagegang på grund af gentagne insektangreb. Den slesvigske landbrugsforfatter G. F. Dittmann mente omkring 1840, at 4-5 år i træk med korn var for stor en belastning for jorden. Han anbefalede derfor, at man enten blandede korn- og græsskifterne eller at man afbrød kornfølgen med rodfrugter, kløver eller brak. En indførelse af det egentlige vekselbrug, hvor kornafgrøder aldrig forekom blot to år i træk, gik han derimod ikke ubetinget ind for. Det krævede frugtbare, velarrunderede marker, ikke for store brug og en stor indsats af arbejde og kapital.¹¹ Der er næppe tvivl om, at de fleste landbrugere som Dittmann foretrak moderate forandringer. Flere skød derfor kartofler eller ærter ind mellem stråafgrøderne eller tog det ene skifte med havre før brakken.¹² Roeavl var ikke helt ukendt i 1840'erne, men var dog endnu kun en sag for foregangsmand med lyst til at eksperimentere.¹³

På østkystens bondegårde var sædskiftet oftest mindre systematisk end på proprietærgårdene og godserne. Mest usystematisk var sædskiftet på bondegårdene nord for Aabenraa. Endnu i 1830'erne og 1840'erne var jorden her kun under plov i 3-4-5-6-7 år, hvorefter den lå hen med græs i 20-30, ja 40-50 år. Den tidlige udskiftning med de mange små og spredtliggende kobler hæv-

mede en moderne, rationel drift. Agerbruget havde nærmest kun til formål at dække husholdningens eget kornbehov og levere foderkorn til det okseopdræt, som var landbrugets hovedretning her.¹⁴ 1850'erne bragte dog flere fremskridt til egnen.¹⁵

På bondegårdene langs østkysten syd for Aabenraa lignede sædskiftet i 1840'erne mere de store gårdes kobbølbrug.¹⁶ Rotationsperioden var dog lidt kortere:

Angel:	Als:
1. grønjordshavre	1. brak
2. boghvede	2. raps
3. rug	3. hvede eller rug
4. byg eller havre	4. byg
5. havre med kløver	5. ærter
6. kløver	6. byg
7-10. græs	7. havre med kløver
	8-10. græs

I Angel var det holstenske sædskifte også på bondegårdene vel-etableret i 1840'erne og undergik næppe de store ændringer i de følgende to årtier.¹⁷ Også her stillede den tidlige udskiftning sig i hindrende i vejen for en moderne driftsform, og der blev gentagne gange overfor regeringen rejst krav om at lette adgangen til at foretage mageskifter.¹⁸

Sædskiftet fra Als var derimod mere moderne med ærter ind imellem kornskifterne ("overskåret kobbølbrug"). Også brakken kendetegnede på denne tid det fremskredne sædskifte. Brakningen var i 1840'erne langt fra almindelig på bondebrugene i det østlige Slesvig, men dog i fremtrængen.¹⁹ De fleste bønder tøvede længe med at tage omkring en tiendedel af jorden ud af produktionen, selv om erfaringerne fra de store gårde viste, at en rigtig gennemført behandling af brakmarken med plov og harve begrænsede ukrudtet og gjorde jorden løs og nemmere at dyrke. I "Den sundevedske Landboforening" anbefalede man i 1857 at opløje grønjorden om foråret, pløje brakmarken indtil fire gange og gøre flittigt brug af svenskharven sommeren over.²⁰ I 1864 var det imidlertid opfattelsen her, at brakningen kun burde finde sted på svære lerjorder og hvor der var meget ukrudt. Ellers burde man så "brakfrugter", der kunne give jorden skygge. Brakfrugter kunne være vikker eller havre til staldfodring, ærter eller måske kål, men allerhelst roer.²¹

Roedyrkning blev diskuteret en del i landboforeningerne i midten af 1850'erne. Men roeavlens vandt stadig ikke nævneværdigt frem, i hvert fald ikke på bøndergårdene. Den var fortsat

Kålrabi- eller rutabagaroe. Efter Landbrugsordbog for den praktiske landmand (1877-83).

Tyk runkelroe.

Turnips.

mest et ideal for foregangslandmændene, som det kunne være vanskeligt at realisere for det store flertal af bønder. I "Den sundhedske Landboforening" nåede man således i 1856 til den konklusion "at det ikke var rigtigt i nærværende tid og under nærværende omstændigheder, at gå for vidt med roddriften, da arbejdskræfterne i almindelighed manglede, og denne mangel herved ville mere forøges. Dog måtte man beflitte sig på at drive denne frugt så meget og især så kraftigt som muligt. Dette lod sig bedst gøre som mellemfrugt imellem halmafrøden".²² I "Den alsiske Landboforening" afvejede man også fordele og ulemper. Roernes største fordel var deres høje foderværdi, at arbejdet ikke faldt sammen med kornsåning og kornhøst, samt at kvinder og børn kunne udtynde og luge dem. Men roerne krævede meget arbejde, rådne let i kulerne og kunne give afsmag i mælken.²³ Det klassiske koppelbrugs helbrak må derfor betragtes som en nødvendig parentes i det slesvigske østkystlandbrugs udvikling i 1850'erne og 1860'erne.

I den midterste og vestlige del skete der heller ikke væsentlige forandringer i sædskiftet. I sædskiftet var kornrotationen her kortere og hvileperioden med græs længere:²⁴

Løgumkloster amt:

1. boghvede
2. gødet rug
3. ugødet rug
- 4-7. græs

Bredsted amt:

1. boghvede
2. rug
3. rug
4. havre
- 5-8. græs

Boghveden indgik her i stedet for brakken og var som nævnt sammen med rugen midtlandets vigtigste kornsort. Kornavlens tog først og fremmest sigte på at dække det lokale behov.²⁵ Hovedsagen var græsningen.

Heller ikke i marsken forekom der væsentlige ændringer i dyrkningssystemet.²⁶ Her var jorden så frugtbar, at man ikke behøvede at bekymre sig stort om at finde frem til det rigtige sædskifte. På de frisiske øer Nordstrand og Pelvorm og i nogle fastlandskoge som Kornkoog i Bøking herred, hvor der var udbredt kornavl, kunne sædskiftet i slutningen af 1840'erne være:

1. raps
2. hvede
3. bønner
4. havre og byg
5. bønner
6. brak eller grønfoder

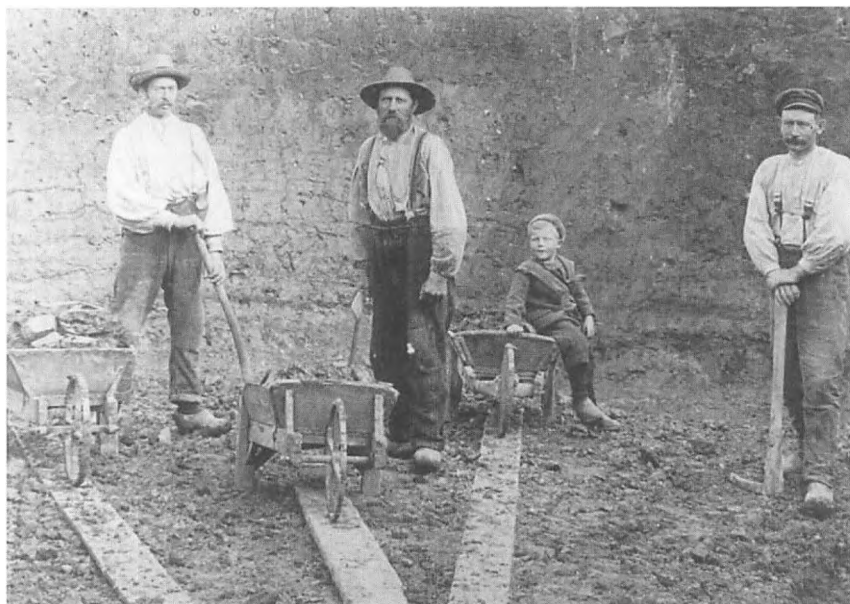
1. raps
2. hvede
3. havre eller byg
4. bønner
5. hvede eller havre
6. grønfoder

Med de gode kødkvægsspriser gik tendensen overalt i marsken i retning af at udvide græslandet på agerjordens bekostning, i særdeleshed i Ejdersted. Denne udvikling tog især fart fra 1860'erne.²⁷

Mergling og kunstgødning

De forbedringer, som fandt sted i sædskiftet, foregik altså alt-overvejende på østkysten. Også med benyttelsen af mergel havde den et forspring frem for midtlandet; i den frugtbare marsk var mergling unødvendig. Mergel var jord, der indeholdt mindst 10 % kulsur kalk. Den havde derfor en gunstig virkning på de afgrøder, der som byg, hvede og kløver krævede en kalkholdig jord. Merglen fremmede endvidere jordens humusdannelse, den frigjorde det bundne kvælstof og hindrede udvaskning af andre næringsstoffer, og endelig skørnede den jorden, så der blev færre klumper og skorper.²⁸

Benyttelsen af mergel begyndte i Holsten, særlig i Probstei. Herfra bredte merglingen sig op til godserne i det sydøstlige Slesvig og derfra videre til Angel, hvor det allerede i 1823 blev betegnet som en sjældenhed, hvis en landmand ikke havde gennemmerglet sin agerjord.²⁹ Merglingen gav bedre græs på agerjorden og bevirkede øgede foldudbytter for kornet. Merglingens foregangsmand i Angel var gdr. Jacob Iversen, Svensbygård. Han reg-

Billedet af mergelgravning ved Ballum fra 1910 viser udgravning af mergel efter den gamle metode med mænd og trillebøre nede i lejet. Fot. i Historiske Samlinger.

Der skulle gode kræfter til at grave mergel, og redskaberne var primitive: en løsner af jern til den hårde mergel, en greb med særligt kraftige tænder og hjælpelhåndtag samt en mergelspade. Bov Museum. Willy Goy fot.

nede med, at høsten af hvede voksede fra 7 til 10 fold, rug fra 6-7 til 8-9 fold, byg fra 8 til 14-16 fold og havre fra 8-10 til 14 fold.³⁰ Den tidligt påbegyndte mergling i Angel var sammen med anglerkvæget en væsentlig grund til den stærke velstandsstigning i halvøens bondestand i de første årtier af 1800-tallet.

På den nordslesvigske østkyst begyndte merglingen i Sundevad omkring 1810, men først i 1820'erne blev der for alvor taget fat på den, og i 1830 var der endnu ikke gennemmerglet her.³¹ I Haderslev østeramt fik man også kendskab til merglens virkninger kort efter år 1800, men her var man længe for fedtet med merglen og strøede den efter sigende så tyndt ud som sukker på kager.³² Først efter 1830 fik merglingen sit gennembrud på lerjorden i Nordslesvig. I slutningen af 1840'erne var den mestendels gennemført.³³

Da var midtlandsbønderne kun lige kommet i gang.³⁴ I Haderslev vesteramt var merglingen næppe påbegyndt i 1833.³⁵ I Bjolderup sogn begyndte en landmand i Bolderslev i 1835 at strø mergel ud på sin sandjord, men de ældre bønder var skeptiske. I den lidt vestligere landsby Todsøl blev der først merglet i 1850'erne.³⁶ I Hanved sogn vest for Flensborg var kun en tiendedel af jorden i kirkebyen merglet i 1848, og i de vestlige byer Timmersig og Ellund var der intet sket. Derimod skred merglingen godt frem i de østlige byer Haurup, Hyllerup og Harreslev.³⁷ Givetvis indhentede midtlandet en stor del af forsinkelsen i 1850'erne.³⁸

På de steder, hvor man havde merglet tidligt, diskuterede landmændene, om det kunne betale sig at mergle igen. Erfaringerne var ikke alt for gode, i hvert fald ikke sammenlignet med resultaterne fra den første mergling. I "Den sundevedske Landboforening" anbefalede man i 1855 at mergle igen, da merglen ikke blot var et "pirringsmiddel", men også et "gødningsmiddel". I 1864 erkendte man imidlertid, at virkningen var begrænset. Forklaringen blev søgt i rovdriftsteorien: "Den gang, man begyndte at mergle, var der i jorden en hel del stoffer, som ikke før var blevet benyttet, men som kom til at virke ved merglen; disse stoffer var nu benyttede, og man sporede derfor ikke så gode virkninger efter merglingen anden gang". Skylden var landmandens egen: "Merglen havde fået os gødningen ud af landet, og man havde forsømt at tilføre den tilstrækkeligt igen".³⁹ Udbyttedgangen blev også konstateret andre steder, og man formulerede indsigten i mundheldet: "Merglen gjorde fædrene rige, men sønnerne fatti-

ge".⁴⁰ Teorien om erstatningsdriften - at man skulle tilføre jorden lige så mange næringsstoffer, som man ved dyrkningen fjernede - var udformet af den tyske agrokemiker Justus Liebig, hvis forskning også var kendt blandt slesvigske landmænd.⁴¹ Moderne landbrugsforskning har imidlertid peget på, at det snarere var sædskiftesygdomme, som var grunden til udbyttenedgangen, og ikke så meget udpiningen af jorden.⁴²

Efter datidens opfattelse skulle de opbrugte næringsstoffer erstattes ved rigeligere tilførsel af bedre staldgødning eller ved at udsprede kunstgødning. Den naturlige gødning kunne forbedres ved at anlægge møddingssteder med fast bund, så ajlen ikke gik tabt. Den kunne så hældes ud over kompostmøddinger. Ved at pløje møget ned hurtigt sikrede man, at ammoniakken ikke fordampede.⁴³

Sammenlignet med staldgødningen forblev betydningen af kunstgødningen helt marginal. I "Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal" drøftede man allerede i 1837 gips som gødningsmiddel, og i 1844 blev der indkøbt en skibsladning guano til medlemmernes herregårdsmarker. Men ellers var det først fra midten af 1850'erne, at de forskellige kunstige gødningsstoffer som guano, benmel og chilesalpeter blev rigtig diskuteret i landboforeningerne. Der blev gjort forsøg, som i første omgang tydede på en stor effekt. Bolsmand Mads Bruun i Sebbelev på Als sammenlignede f.eks. to stykker bygland hver på 1/2 tønde land. Det ene var gødet med 56 pund guano og gav et merudbytte på 300 pund i forhold til det ugødede stykke. Forsøgene gav anledning til fællesindkøb rundt omkring, men interessen for kunstgødning svandt snart ind. Gødningerne var for dyre og ofte dårlige, undertiden forfalskede. Der var omkring 1860 almindelig enighed om, at det betalte sig bedre at bruge pengene til bedre foder til kvæget - så ville gødningen komme af sig selv.⁴⁴ Der er da næppe heller tvivl om, at den mest positive effekt på gødningstilstanden i det slesvigske landbrug kom fra det stærkt stigende kvæghold.

Dræning og engkultur

Traditionelt foregik vandafledningen fra markerne ved de åbne dræningsgrøfter, som imidlertid var udklækningssteder for massevis af ukrudtsfrø.⁴⁵ I slutningen af 1840'erne kom underjordsdræningen frem. Dens pioner i Slesvig var godsforpagter Wriedt på Seekamp i Dänischwohld. I 1846 begyndte han at lægge dræn-

I 1850-erne blev mange marker langs østkysten afvandet med drænrør af tegl, som blev gravet ned ved hjælp af smalle drænsparer som denne på Bov Museum. Willy Goy fot.

rør af tegl, men han gjorde også forsøg med at lægge grus i dræningsgrøfterne og dække det til.⁴⁶ Det blev dog tegldrænrørene, som fra ca. 1853 kom til at gå sejrsgang overalt i det slesvigske landbrug. Også de mere jævne bønder lod sig hurtigt overbevise om dræningens fordele. Jorden var nemmere at dyrke ved det rette vejrlig, når man ikke skulle vente på, at også de lavereliggende dele af markerne blev tørre. Dertil kom, at frosten ikke kunne gøre så stor skade på afgrøderne i tør jord som i våd, og jorden blev mere porøs. Endelig blev man de besværlige dræningsgrøfter kvit. Dræningsarbejdet krævede den rette teknik for at lægge rørene ud de rette steder og skaffe dem de rette fald. Flere landboforeninger påtog sig at lade unge mænd uddanne til drænmeStre. "Den alsiske Landboforening" sendte således flere til oplæring hos godsejer Tesdorff på Falster, og efter hjemkomsten arbejdede de for øens landmænd.⁴⁷

Mens dræningen fik størst betydning på lerjorderne langs østkysten, arbejdede man i midtlandet og i Vestslesvig mere med at forbedre engkulturen. Engene udgjorde her, navnlig i landsbyerne langs de store åløb, landbrugets egentlige eksistensgrundlag. De muliggjorde det store kvæghold, der leverede gødningen til agerbruget.⁴⁸ Blandt foregangsmændene indenfor engkulturen var kniplingskræmmer Jens Wulff i Brede. Han købte en eng på 8 3/4 demat, hvor der årligt kunne slås seks læs dårligt hø. I 1830'erne begyndte han imidlertid at køre jord ud på engen. Ialt blev det til flere tusinde læs. Desuden tilførte han jordgødning i form af jord og kompost vædet med møddingsvand. De store anstrengelser blev rigt belønnet. I 1856 var Wulffs udbytte 9 læs godt hø og 32 1/2 læs kornneg. En anden tilkøbt eng på 4-5 demat gav 8 læs mådeligt hø, men efter at Wulff havde opstemmet en lille bæk og indført overrisling, fik han 20-24 læs godt hø.⁴⁹

I Angel opfandt gdr. A. Petersen i Hvidkilde ved Tøstrup omkring 1860 en særlig berømt engkulturmetode, hvor drænrør blev anvendt både til afvanding og vanding.⁵⁰ På samme tid påbegyndte møller og stænderdeputeret H. A. Krüger i Bevtøft sit store engkultiveringsprojekt. Hvor Wulff måtte lade de mange læs jord køre ud i sin eng, ansatte Krüger en engmester, der benyttede mølleåens vandkraft til at skylle jord fra de højereliggende arealer ud i engen. Ved at inddrage nogle mosearealer lykkedes det engmesteren at forøge Krügers engareal fra 11 1/2 til lidt over 34 tdr. land. Høhøsten voksede fra 25 til ca. 110 læs hø og var forudset til at nå op på 200 læs.⁵¹

Mens Krüger selv ejede de tilstødende jorder, fik Wulff problemer med nabolodsejerne. Opstemning og overrisling krævede enighed mellem bønderne. Derfor blev der mange steder indgået overenskomster eller dannet interessentskaber, som skulle regulere vandingsforholdene.⁵² Hvor fordrageligheden ikke slog til, måtte en udenforstående instans afgøre tvistighederne. Derfor efterspurgte landmændene gennem flere årtier lovgivning på området, men først i 1863 blev der udstedt en slesvigsk vandafledningslov.⁵³

Redskaber og maskiner

Udbredelsen af nye redskaber hæmmedes af, at der ikke i Slesvig var en parallel til det danske Landhuusholdningsselskab, der havde en stor del af æren for, at den gamle, tunge hjulplov i årene mellem 1820 og midten af 1840'erne langt de fleste steder i kongeriget blev afløst af den moderne jernsvingplov.⁵⁴ I Slesvig havde svingploven dog også sine tilhængere som prins Frederik af Nør, der i "Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal" i en heftig diskussion med hjulplovtilhængeren grev Rantzau i 1833 sagde: "Svingplovene er afgjort de bedste plove, man må ikke blive stående på halvvejen med at indføre dem. Argumentet, at vore folk ikke ved af at bruge svingplovene, er ikke tungtvejende nok, idet alle folk på Nør pløjer meget godt med dem".⁵⁵ I "Den nordslesvigske Landboforening" blev sving-

Hjulploven var tung at betjene og krævede mindst fire heste. Alligevel var den langt op i 1800-tallet det almindelige i slesvigsk landbrug. Hjulploven fra Genner fra ca. 1850 er meget velbevaret. Det store hjul i plovens højre side gik i nede furen, mens det mindre i venstre side gik på markens overflade. Bov Museum. Willy Goy fot.

Svingploven af jern blev oprindelig importeret fra England, men kunne nemt kopieres af slesvigske landsbysmede. Den var både mere effektiv og lettere end hjulploven og kunne trækkes af to heste. Det her viste eksemplar er fremstillet af smeden i Hønsnap ved århundredskiftet. Bov Museum. Willy Goy fot.

plovene favoriseret på hjulplovenes bekostning ved præmiepløjningerne.⁵⁶ Flere steder søgte landboforeningerne at fremme anvendelsen af svingploven gennem auktioner og bortlodninger. Maskinfabrikanterne hjemtog engelske og amerikanske plove og gjorde dem efter.⁵⁷ Alligevel holdt et flertal af bønderne fast ved hjulploven, som man hellere ville forbedre end afskaffe.⁵⁸ Enkelte steder vandt svingploven dog frem som i Egen sogn på Als, hvor næsten alle bønder brugte den. I Sundeved vandt den også indpas, men ellers holdt bønderne også i Sønderborgområdet mest fast ved det gamle.⁵⁹

Udbredelsen af svenskharver og rundharver gik hurtigere. Såmaskiner indkøbtes allerede i begyndelsen af 1840'erne til medlemmerne af "Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal", der mest var godsejere. På bondebrugene kom de næppe frem før i slutningen af 1850'erne.⁶⁰

Godsejerne i det sydøstlige Slesvig var også de første, som interesserede sig for tærskemaskiner. I 1841 mente man dog, at de krævede for mange heste og folk, men i 1852 var stemningen mere positiv. Også på Als var de større jordbesiddere interesserede; i 1855 benyttede næsten alle store gårde tærskemaskiner. Forpagter Møller på Gammelgård havde således indrettet en hestegang, hvor fire heste skiftedes til at trække tærskværket. Ved hjælp af 14 mand kunne dette dagligt tærske 120 tdr. havre, 80 tdr. ærter eller 40 tdr. hvede. En fordel ved værket var det, "at folke-

ne, som ansattes derved nødtes til at opfylde deres pligt. Når der var tilbørlig opsigt kunne ingen dovne, men enhver måtte uafbrudt blive ved det arbejde, han var ansat til, når maskinen først var i gang". Industrialismen og dens mentalitet havde gjort sit indtog i det større slesvigske landbrug! Men vidunderet havde kostet dyrt: 500 rigsdaler. Derfor var sådanne indretninger næppe aktuelle for det mere jævne landbrug. Når det hed, at også flere bønder havde anskaffet tærskemaskiner, drejede det sig snarere om små håndtrukne apparater som dem, der blev udloddet og bortauktioneret i "Angler landwirtschaftliche Verein". Mange landmænd holdt endnu en tid lang fast ved den ældgamle plejl.⁶¹

En alsisk kornbonde og hans foldudbytte

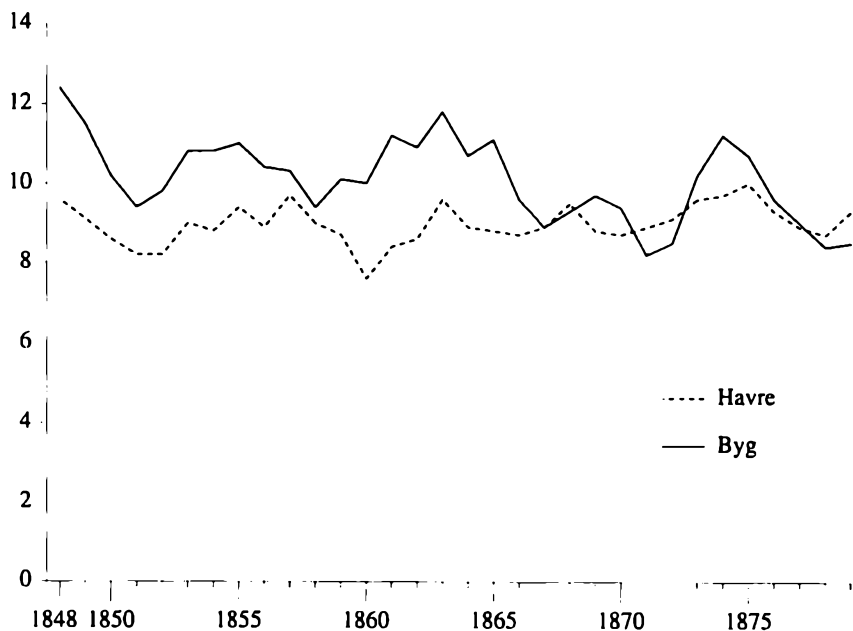
Fremskridt som mergling og dræning var sammen med forbedringerne i sædskiftet først og fremmest med til at fremme kornproduktionen på østkysten. For så vidt nye agerbrugsredskaber vandt indpas, var det her, de først blev taget i brug. Blandt kornavlens mange bærere i bakkelandet var gårdejer Jørgen Ahlmann i Stevning på Als. Ahlmanns bevarede regnskabsbog viser, at han var en udpræget kornbonde. I 1847 udgjorde kornsælget 66 % af indtægten og i 1870 57 %.⁶² Det næstvigtigste produkt, smørret, gav kun 17-18 %. Resten af indtægterne kom fra salg af hornkvæg og grise. Derfor kan det ikke undre, at Jørgen Ahlmann førte detaljeret bog over kornproduktionen. For hver kornsort opregnede han udsæden i tønder, høsten i traver og den tærskede kornmængde både i traver og tønder. Derfor er det muligt at bestemme hans foldudbytte for de enkelte kornsorter fra 1847 og frem til 1880 (figur 8 og 9).

For foderkornets vedkommende var udbyttet på trods af de stærke udsving i virkeligheden stabilt indtil midten af 1860'erne. Brødkornudbyttet voksede derimod pænt endnu i 1850'erne, hvor det stabiliseredes med et godt resultat særlig for hveden. Efter ca. 1865 begyndte foldudbyttet for byg og rug at vige også for Jørgen Ahlmann. Virkningerne heraf undgik han ved at så stadig mere hvede. Hans udsæd var sammensat på følgende måde:

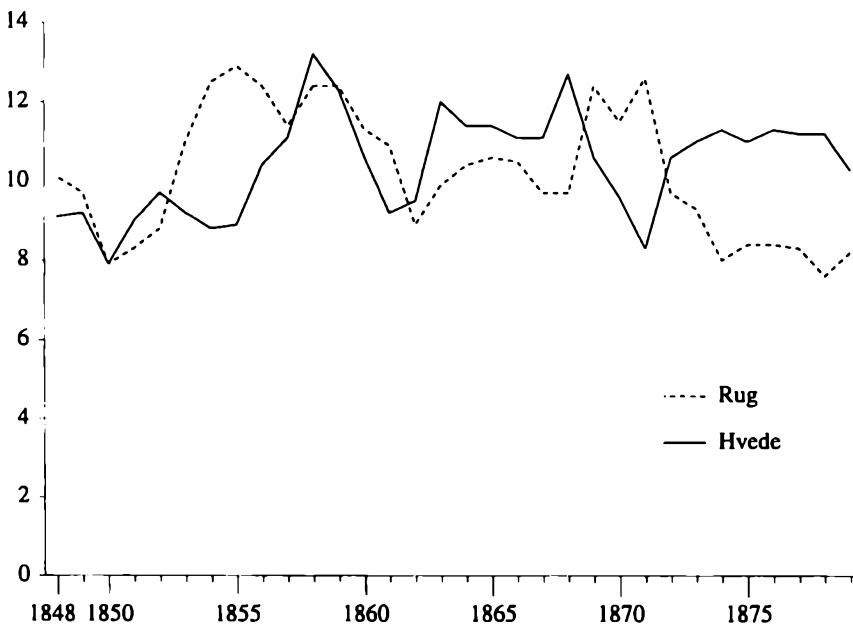
Kornsort	1850	1860	1870
Hvede	6 %	11 %	24 %
Rug	20 %	15 %	4 %
Havre	45 %	47 %	43 %
Byg	30 %	27 %	29 %
Samlet udsæd, tdr.	31,4	26,9	27,9

Hvedens fremgang skete på rugens bekostning. Havrens og bygens andel ændrede sig ikke meget og lå hos Jørgen Ahlmann til sammen tæt på de tre fjerdedele.

Figur 8. Foldudbytte for havre og byg hos Jørgen Ahlmann i Stevning på Als 1848-1879. Tre års glidende gennemsnit.

Figur 9. Foldudbytte for rug og hvede hos Jørgen Ahlmann i Stevning på Als 1848-1879. Tre års glidende gennemsnit.

Kornproduktion og kornudførsel

Jørgen Ahlmann var ikke eneste kornavler, som forbedrede sit foldudbytte fra 1840'erne til midten af 1860'erne. Selv om det slesvigske jordbrug ca. 1830-1865 på engang var præget både af fremgang og stilstand, var der en voksende kornproduktion og dermed grundlag for en øget kornudførsel.

Endnu omkring 1830 kunne en dårlig høst resultere i hungersnød i de mest udsatte sociale lag, så importen af brødkorn måtte gives fri for told.⁶³ Også i 1846-47 var der tale om en hungerkrise blandt de fattigste efter en dårlig høst i 1846. Denne gang var det imidlertid mere kornproducenternes og kornhandlernes spekulation, der var skyld i nøden. Der var sådan set korn nok til at brødføde den slesvigske befolkning, men med den store prisstigning faldt mange for fristelsen til at eksportere, og de fattige kunne ikke betale de samme skyhøje priser som de udenlandske opkøbere. Det var imidlertid sidste gang, en dårlig høst resulterede i en direkte nødssituation. Høsten kunne naturligvis fortsat svigte som i de tre tørre somre 1857-59, men det var ikke længere nok til at fremkalde panisk spekulation og hungersnød.⁶⁴

De højst usikre skøn, der findes over den slesvigske kornproduktion, viser også en stærk stigning fra 1845 til 1865. Høsten blev løseligt anslået til årligt lidt over 2 millioner tønder i begyndelsen af 1840'erne og til tæt på 3 millioner tønder i midten af 1860'erne.⁶⁵ Forøgelsen var altså omkring 40 %. I kongeriget Danmark lå den årlige kornproduktion ved udgangen af 1830'erne næppe over 10 mill. tdr., mens den i 1865 var steget til 17 mill. tdr.⁶⁶ Tilvæksten var her på 70 %, altså klart mere end i Slesvig, al usikkerhed til trods. Dette skyldtes næppe en svagere indsats fra de slesvigske kornavlere, men i hvert fald tildels, at den slesvigske kornproduktion tog forskud på stigningen allerede i 1820'erne, hvor den kongerigske endnu stod i stampe.⁶⁷ Det passer godt sammen med, at merglingen var kommet tidligere igang syd for Kongeåen.

Produktionens fordeling på de enkelte kornsorter kendes ligeledes kun fra nogle usikre skøn (tabel 9).⁶⁸

Fordelingen mellem de enkelte kornsorter ved midten af 1860'erne synes nogenlunde at have været den samme som i begyndelsen af 1840'erne, måske bortset fra, at rugen havde vundet frem på bekostning af boghveden. Den dominerende sort frem for alle andre var stadig havren, der betød dobbelt så meget som byggen. Målt i reel foderværdi lå den lette havre dog kun på

Plejlen var et ældgammelt tærskeredskab med en enkel udformning. Den bestod af en træstang på godt en halv meter, som var forbundet til et håndtag med en læderstrop. Med denne træstang slog tærskeren på kornet, der lå på logulvet, hvorved kernerne skiltes fra strået. Med denne metode tog tærskningen en god del af vinteren. Bov Museum. Willy Goy fot.

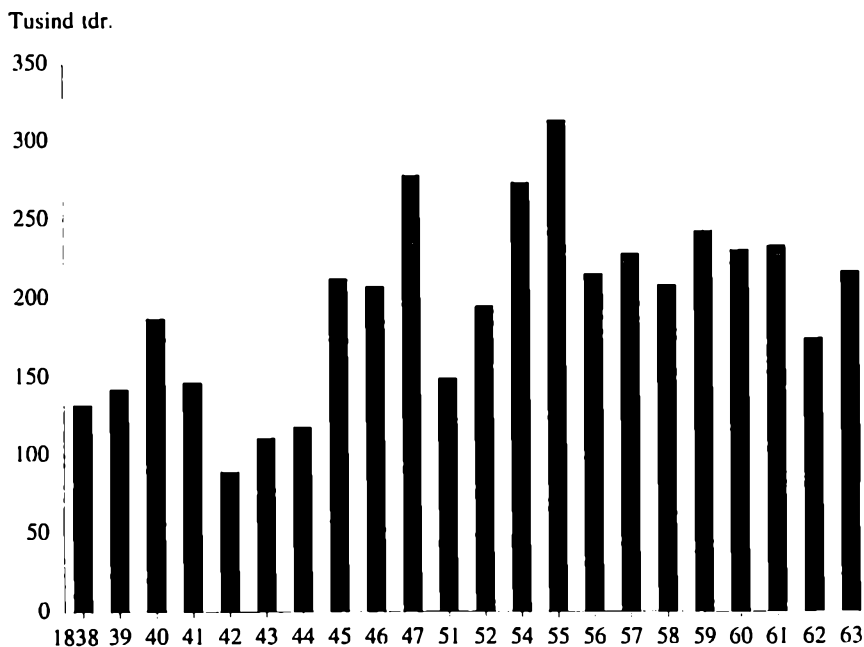
Tabel 9. Skøn over fordelingen af den slesvigske kornproduktion på kornsorter 1841-45 og o. 1865.

Kornsort	1841-45	o. 1865
Hvede	8 %	7 %
Rug	19 %	23 %
Havre	39 %	40 %
Byg	20 %	20 %
Boghvede	9 %	6 %
Bælgsæd	5 %	3 %
I alt	100 %	100 %

linje med byg og rug. Brødkornet udgjorde under en tredjedel. Fordelingen mellem foderkorn og brødkorn svarede ret nøje til kongeriget, hvorimod der nord for Kongeåen avledes en del mere byg og noget mindre havre.⁶⁹

Mens kornproduktionen kun kan belyses ved nogle usikre skøn, kan korneksporten fra 1838 til 1863 fastsættes på grundlag af toldvæsnets officielle optællinger (undtagen krigsårene 1848-50, se figur 10):⁷⁰

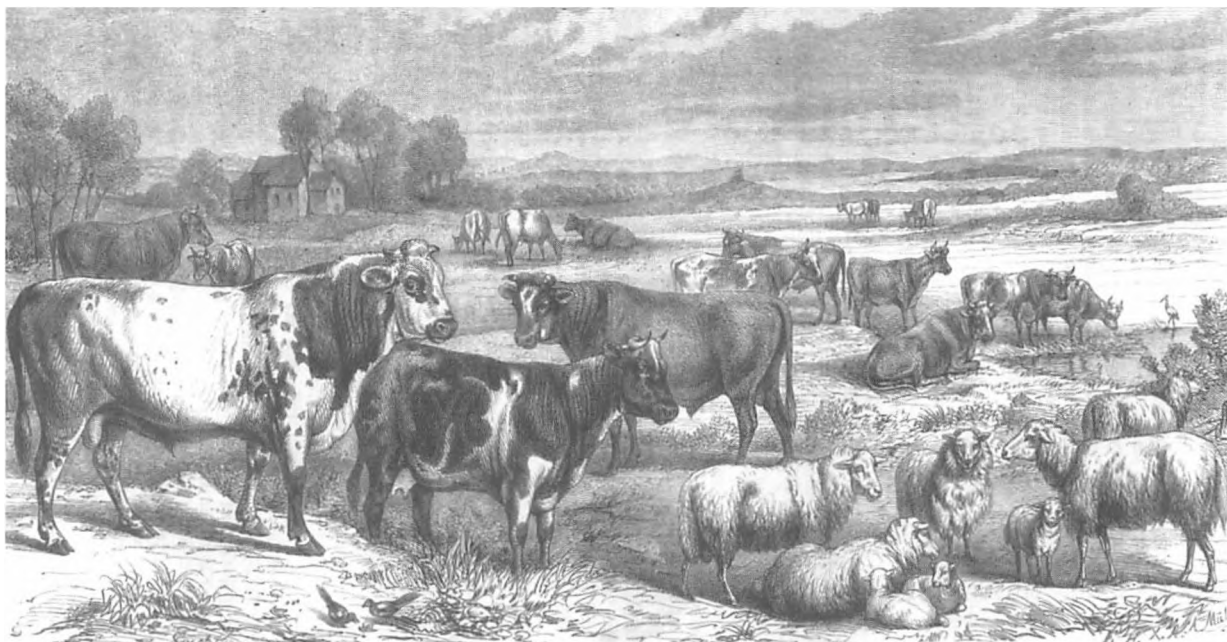
Figur 10. Samlet kornudførsel fra Slesvig 1838-1863*. Tønder.

*) Tal fra 1848-1850 savnes på grund af krigshandlingerne.

Selv om de årlige udsving på grund af det forskellige høstudbytte og en varierende efterspørgsel kunne være ret store, var den stigende tendens klar. Kornudførslen steg fra knap 150.000 tdr. årligt i slutningen af 1830'erne til godt 200.000 tdr. i begyndelsen af 1860'erne, d.v.s. med over en tredjedel. Også her kunne kongeriget opvise en større tilvækst, nemlig ca. 50 %.⁷¹

Udførelsens fordeling på de enkelte kornsorter viser, at hveden vandt frem, navnlig i 1850'erne, hvor den i flere år udgjorde over halvdelen af korneksporten fra Slesvig mod kun 20-30 % før Treårskrigen. Der udskibedes efter 1850 også betydelige mængder hvede fra havne på den slesvigske nordøstkyst som Flensborg, Aabenraa og Sønderborg. Hvededyrkingen var her ikke længere mest en sag for godserne, men også for bønder som Jørgen Ahlmann.⁷² 1860'erne bragte dog en forholdsvis tilbagegang

for denne afgrøde.⁷³ Den anden kornsort, som betød meget for eksporten, var havren. Byggen var derimod på retur. Sammenlignes udførselstallene med den samlede produktion, fremstår hveden som den mest udprægede eksportafgrøde. I begyndelsen af 1840'erne blev omkring en fjerdedel af hvedehøsten eksporteret, i midten af 1860'erne vel to femtedele. I 1840'erne blev også en stor del af bælg-sæden og rapsen solgt til udlandet. Derimod udførtes kun en ringe del af høsten af de øvrige kornsorter. Bemærkelsesværdigt er det endvidere, at eksportens andel af den samlede produktion var ret konstant på ca. 7 %. I kongeriget lå eksportandelen omtrent dobbelt så højt.⁷⁴ Den ofte brugte karakteristik af tiden ca. 1830-70 som "kornsalgsperioden" passer derfor bedre på det kongerigske landbrug end på det slesvigske, hvor "kvægsalgperioden" som helhed er en mere dækkende betegnelse på de fire årtier.

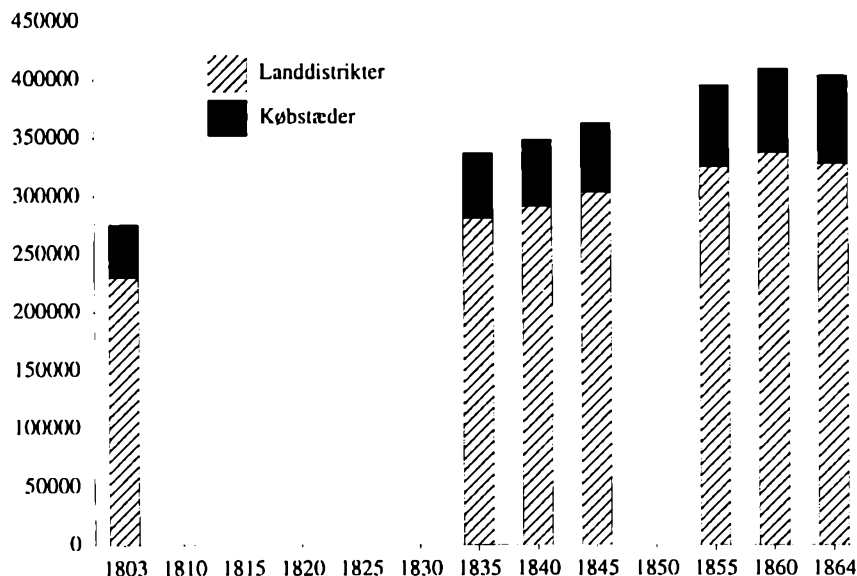
I Danmark nord for Kongedænen kaldtes årtierne fra 1830 til 1870 gerne for »kornsalgsperioden«, men i slesvigske landbrug stod korndyrkningen tilbage for kvægsavlen, især takket være Vestslesvigs fortrinlige græsningsarealer som her i Ejdersted. Litografi i A. Baudissin: Schleswig-Holstein Meerumschlungen (1865), s. 244.

Landarbejdernes skærpede levevilkår

Befolkningens vækst

Op gennem 1800-tallet frem til 1860'erne voksede den slesvigske befolkning jævnt. Fra knap 340.000 i 1835 steg folketallet til godt 400.000 i 1860 (figur 11):¹

Figur 11. Befolkningsudviklingen i Slesvig 1803-1864.

Når folketællingen i 1864 viste en mindre tilbagegang, skyldtes det de ændrede grænser. Ved indlemmelsen i Tyskland afgav Slesvig de folkerige otte sogne syd for Kolding samt Ærø til kongeriget til gengæld for de tyndere befolkede vestslesvigske enklaver.

Befolkningens fordeling mellem by og land ændredes ikke. Fra 1800 og frem til 1860'erne boede konstant 82-84 % i landsognene eller i de små flækker som Højer, Løgumkloster, Christiansfeld og Nordborg. Selv om industri, håndværk og handel havde god fremgang efter 1830, gav det ikke byerne en større andel af befolkningen. Den andel af slesvigerne, som havde deres direkte udkomme af landbruget, lå nærmest uændret omkring de 55 %.

Langt de fleste landsogne oplevede en markant befolkningsvækst, særlig langs østkysten. Eneste bemærkelsesværdige undtagelse herfra var Ejdersted. Som nævnt blev store dele af agerjorden her fra midten af 1840'erne henlagt til varige græsgange for de stærkt voksende kvægflokkene. Behovet for arbejdskraft blev derfor mindre, og fra 1845 til 1860 var der direkte befolkningstil-

bagegang i 12 af landskabets 17 sogne. Det samlede folketal faldt fra 12.417 til 12.246.² Dette fald var vel ikke så voldsomt i sig selv, men det skal ses på baggrund af en gennemsnitlig vækst i den slesvigske landbefolkning 1845-1860 på 11 %.

Gårde, huse og jordlovgivning

I årene fra 1835 til 1864 voksede landbefolkningen med hele 20 %. Denne stærke stigning kunne ikke undgå at påvirke brugsstrukturen. Flere mennesker skulle leve af at dyrke den samme jord. Desværre er det yderst vanskeligt at skaffe et samlet og pålideligt overblik over antallet af gårde og huse på landet i Slesvig. Som det gang på gang blev påpeget i stænderforsamlingen, savnede man her ganske en moderne matrikel. Grænsen mellem de forskellige brugstyper var derfor ret flydende. Da statistikeren A. F. Bergsøe i 1847 gjorde forsøg på at beskrive landejendommene i Slesvig, måtte han derfor åbent bekende, at "denne vanskelige og forviklede materie" havde voldt ham problemer.³

Da kongeriget fik sin nye hartkornsmatrikel i 1844, besluttede staten imidlertid også at forsøge at skaffe en slesvigsk ejendomsstatistik til veje. Som grundlag benyttede man en opmåling i skattetønder og en ret løselig ansættelse af skatteværdien fra 1802. Denne taksation omfattede ikke de jordløse huse, men de blev alligevel talt med i 1844. Tællingen gav følgende resultat, som sammenlignes med senere en ejendomstælling fra 1859 (tabel 10):⁴

Tabel 10. Landbrugsejendomme i Slesvig 1844 og 1859*

	1844	1859	Tilvækst
Huse uden jord	5.914	7.265	23 %
Huse med jord	14.276	15.201	6 %
Huse i alt	20.190	22.466	11 %
Gårde og større ejendomme	13.934	13.969	0 %
Ejendomme i alt	34.124	36.435	7 %

*Uden Tønder amt, hvor der i begge opgørelser er store huller i kildematerialet

Hele stigningen i antallet af landbrugsejendomme faldt fra 1844 til 1859 på husene. Først og fremmest steg antallet af jordløse huse. Gårdtallet forblev derimod konstant.⁵ Den samlede stigning i antal landbrugsejendomme var mindre end befolkningsvæksten, som 1845-60 var på 11 %. Den uundgåelige konsekvens her-

af var flere beboere i gårdene og vel navnlig i husene. I Tyrstrup nord for Haderslev boede f.eks. i 1855 på et husmandssted.⁶

1. Lejlighed	2. Lejlighed	3. Lejlighed
Jordbruger/daglejer	Aftægtsmand/daglejer	Inderste/daglejer
Kone	Kone	Kone
Tre børn		Plejedatter
		Søn

Ialt husede stedet 11 personer, og det var ikke usædvanligt for landsbyerne langs østkysten, hvor befolkningsvæksten var størst.

Når antallet af landbrugsejendomme havde svært ved at følge med befolkningsvæksten, skyldtes det især den restriktive jordlovgivning, som tilmed blev administreret meget stramt.⁷ Forordningen af 28. juli 1784 fastslog, at selvejer- og fæstegårde i de slesvigske amter og landskaber ikke måtte udstykkes helt endsige nedlægges. Frastykning eller deling måtte kun finde sted med statens tilladelse og kun, hvis den tilbageblevne gård stadig var en bæredygtig enhed. Minimumsstørrelsen var en fjerdedelsgård. Den frastykkede jord skulle bebygges. Kun hvis det drejede sig om fjerntliggende parceller, måtte de forenes med eksisterende ejendomme. Der måtte højst frastykkes to til fire husmandssteder fra en helgård og et til to fra en halvgård. De nye husmandssteder skulle have jord nok til, at der kunne holdes to køer.⁸

Også på de adelige godser skulle gårdene opretholdes, og antallet af husmandssteder med jord måtte heller ikke reduceres.⁹ Kun i marsken, på Femern og i størstedelen af Bredsted amt var der fra arilds tid fri udstykningsret.¹⁰ De øvrige steder betød vanskelighederne med at opnå udstykningstilladelser, at godsejere og bønder i stedet lod opføre lejehuse på deres jord, hvad der var fri adgang til. Disse huse kunne nedrives igen. De skulle lejes ud for mindst et år ad gangen, men livsvarige lejeaftaler forekom også, da tilladelse til salg vanskeligt kunne opnås. Størstedelen af de mange nye jordløse huse var altså lejehuse.¹¹

Den frie ret til oprettelse af jordløse lejehuse blev i stænderforsamlingen i 1836 anset for en hovedkilde til den tiltagende fattigdom. En af de deputerede, justitiar Jaspersen, sagde således: "Opførelsen af boliger, ved hvilke der befinder sig jord for en ko, beforder ikke armoden, og indskrænkning i slige bygningers opførelse er uhensigtsmæssig. Derimod beforders armoden ved boliger uden jord, fordi disses beboere må købe alt for penge, og ikke kunne holde deres børn til noget arbejde, men giver dem til pris for lediggang. Endnu mere skade anrettes der i denne hense-

Lirsdagen den 9. Juni d. 1863, om Formiddagen Kl. 10, kunne de, som ønske at købe Parceller underhaanden, med Forbehold af hølere Approbation, fra Simon Laustens Gaard i Gramby, træffe indg. Undertegnede hos Skjøtloer B. Wennegen berfæds.

Logiumfloster, den 29. Mai 1863.

B. Chr. Vermer.

Udstykning af bondegårde måtte uden for marsken kun finde sted med øvrighedens godkendelse, og derfor måtte ejendomshandler P. Chr. Vermer tage forbehold for »højere approbation«, da han annoncerede Simon Laustens gård i Gramby til salg som parceller. Dannevirke 2. juni 1863.

ende ved indretningen af mange små lejeboliger i de nuværende husmandsboliger, og det er nødvendigt at tænke på midler til at afhjælpe dette onde".¹²

I 1854 blev det da også forbudt husmænd at opføre flere huse, end der var brug for til ejerfamilien og en eventuel aftægtsfamilie.¹³ Bøndernes og godsejernes ret forblev derimod ubeskåret. I stænderforsamlingen 1856/57 forelagde Laurids Skau et forslag, der skulle regulere opførelsen af huse mere hensigtsmæssigt. På den ene side skulle adgangen til frastykning af husmandssteder med jord lettes, således at yngre bondesønner med lidt kapital ikke længere var henvist til at leve som ugift tyende eller lejehusmænd. På den anden side skulle retten til at oprette lejehuse indskrænkes. Skau kendte en mand, der på en gård på kun 50 tønder land havde oprettet lejeboliger til 10 familier, som nemt kunne komme til at falde fattigvæsnet til byrde. Han foreslog nu, at der på helgårde maksimalt måtte oprettes lejehuse til fire familier, på halvgårde til to og på fjerdedelsgårde til en.¹⁴ Dette forslag blev imidlertid ikke taget til følge. Derimod blev det i 1864 tilladt husmænd at opføre lejeboliger på deres grund, ligesom deres boliger måtte indrettes til flere familier.¹⁵ Lovgivningen fremmede dermed fortsat dannelsen af et jordløst proletariat.

Landbrugets underklasse

Underklassen bestod på landet af tre hovedgrupper. Bedst stillet var kådnerne, der i det meste svarede til kongerigets husmænd

De små landbrug blev beboet af kådnerne og inderster. Kådnerne havde nogen jord, så der kunne holdes en ko eller to som her hos Heinrich Schlüter på Bodumvej i Løjt, hvor der også var en lille hest. På billedet ses f.v. Carl Jepsen, Jørgen C. Jepsen og ejeren. Fot. 1913 i Historiske Samlinger.

Inderstehusene havde ingen jord eller højst en kålhøve. Beboerne her levede mest af dagleje eller håndværk. Peter Hansens lille hus ved Bodum kunne rumme de to forældre og deres otte børn; manden yderst t.v. med slips og cykel har formentlig været en besøgende. Fot. ca. 1900 i Historiske Samlinger.

med jord, men som dog flere steder havde lidt mere jord end disse. Nogen klar afgrænsning af denne gruppe fandtes ikke. Som hovedregel var jordlodden stor nok til, at der kunne holdes en ko eller to, men for lille til en hest. Man regnede med, at en enkelt ko krævede et jordtilliggende på 3-4 tønder land på den middelhøje jord, 1 1/2-2 på den gode og 5 eller mere på den dårlige. Til en hest var det nødvendigt med 22-28 tdr. land. Til forskel fra gårdmændene havde kådnerne ingen stemmeret i grandelaget, hvor dette fortsat bestod. Samme vilkår som kådnerne havde som regel de nordslesvigske land- og toftbolsmænd og forbedelsesmænd, i Svansen og Dänischwohld de såkaldte Wurthsitzere. Parcellisterne, som besad fraskilte gårdparter, og kolonisterne, som ejede de småbrug, som var blevet til under koloniseringen af de syd- og mellemslesvigske hedeegne, havde normalt noget mere jord end kådnerne og udgjorde en mellemgruppe mellem disse og gårdmændene.

Indersterne havde derimod mindre jord end kådnerne, ofte kun en kålhøve eller måske slet ingen jordlod. Denne gruppe svarede til kongerigetets husmænd uden jord. Ejede de ikke selv huset og eventuel tilhørende jord, kaldtes de ofte leje- eller hyreinderster. Mens kådnerne kunne leve af stedet, i det mindste med lidt supplerende indtægter fra lønarbejde eller håndværk, stammede størstedelen af indersternes indtægt fra håndværk, dagleje, fiske-

ri, digearbejde, kvægdrivning etc. Indersterne kunne også være aftægtsfolk.¹⁶

Den tredje gruppe havde hverken jordlod eller selvstændig husstand. Det var tjenestefolkene, der boede hos deres arbejdsgiver som en del af dennes husstand. Mens daglejerne kunne beskæftiges for korte perioder ad gangen, eventuelt blot fra dag til dag, beroede tyendeforholdet på en kontrakt af mindst et halvt års varighed, ofte et helt. Gruppen var meget uens sammensat. Nogle tjenestefolk var gårdmandsbørn under uddannelse i landbrug eller husholdning, før de selv skulle være gårdmænd eller husmødre. For mange husmandsbørn var stillingen som ugift tyende derimod livsvarig, mens andre efter et længere åremål kunne gøre sig håb om at overtage et kåd eller inderstested.¹⁷

Adskillige af tjenestefolkene og sæsonarbejderne var tilvandrede fra Nørrejylland, især fra den vestlige del. De ville udnytte, at lønnen var højere i det mere velstående Slesvig.¹⁸ Denne trafik gik især via det store folkemarked i Ribe, som fandt sted i juni måned, så der kunne indgås fæsteaftaler for tiden fra Sct. Hans til Mikkelsdag (24.6-29.9). Også i Kolding var der et folkemarked, som skulle dække arbejdskraftbehovet de andre dele af året. I Slesvig var der folkemarkeder langs vestkysten i Bredsted, Garding, Tønning og Oldenswort. Også her mødte jyske landarbejdere frem i stort tal. På disse markeder stillede folkene sig frem for de opsøgende landmænd, og lønnen blev aftalt. Når Slogs herredsfogderi i 1824 bemærkede, at "tjenestefolk hører formelig til blandt markedsvarerne", var det ikke forkert. For folk i de højere sociale lag tog det hele sig ud som et slavemarked, men de unge tjenestefolk havde næppe så fine fornemmelser og benyttede i øvrigt lejligheden til at more sig.¹⁹

Antallet af tjenestefolk var stigende 1845-60, men husmands- og daglejerklassen voksede endnu mere (tabel 11).²⁰

Tabel 11. Det slesvigske landbrugs klassesdeling 1845 og 1860.

Socialgruppe	1845		1860	
Gårdmænd og større ejd.bes.	16.000	(23 %)	16.600	(19 %)
Husmænd og daglejere*	22.100	(31 %)	33.600	(38 %)
Tjenestefolk	32.000	(45 %)	37.300	(43 %)
I alt erhvervsaktive	70.700	(100 %)	87.500	(100 %)

* Inklusiv et lille antal faste godsfunktionærer.

Mejeribødder.

Sik et Mejeri paa 120 Ræer søges til den 1. Maj en buelig ugilt Mejeribødder; den 80 Rdl. Reffektende betød at kende sig til Kjørsagler Selbertund paa Søgaard ved København.

Særligt uddannede tjenestefolk kunne opnå højere lønninger end karle og piger i almindelighed. I annoncen fra "Dannevirke" den 3. marts 1863 søger forpagter Tolderlund på Søgaard en ugift mejeribødder til en løn på 80 rigsdaler.

Tilsammen blev underklassens andel øget fra tre fjerdedele til fire femtedele af de erhvervsaktive i landbruget. Flere var dermed gjort afhængige af indtægter fra lønarbejde.

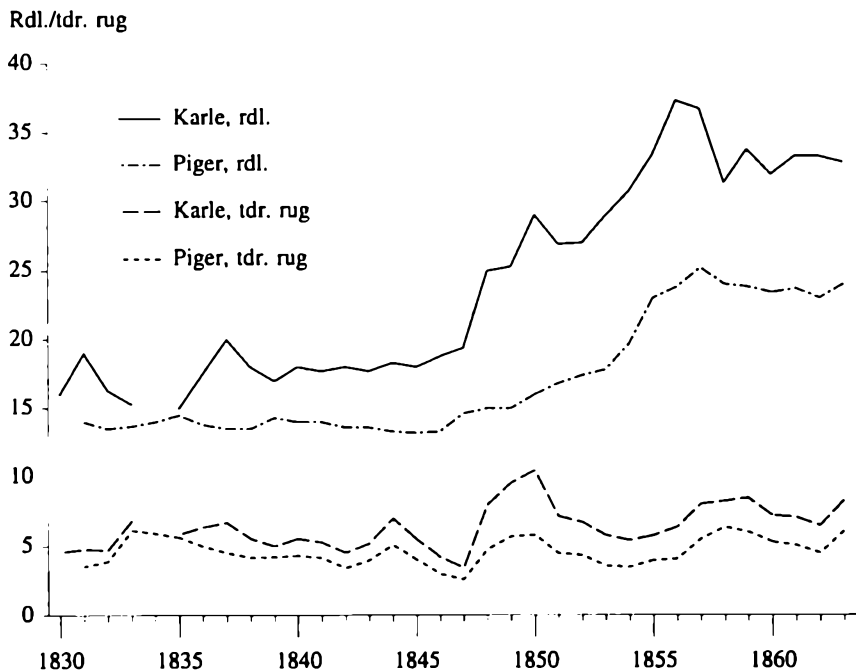
Lønudviklingen på Refsø

På det lille gods Refsø i Sommersted sogn i Haderslev amt bestod den faste mandlige stab i 1840'erne og 1850'erne af en avlsforkarl eller forvalter ("Bauknecht"), en kusk, en smed, en bødker der samtidig arbejdede i mejeriet, fem karle, en eller to drenge, fem røgttere og en svinedreng samt en havemand.²¹ Af kvindeligt tyende fandtes en meyerske og omkring seks malkepiger, hvortil kom en oldfrue, en kokkepige, en stuepige, en barnepige og en vaskepige i husholdningen. Endelig var der ansat en invalid. Udover denne faste arbejdskraft var der ca. ti daglejere.

Karle og piger blev ansat for både halve og hele år ad gangen. Halvårslønnen varierede; den var naturligvis størst i sommerhalvåret, hvor der var mest at lave. Tyendelønnen bestod ud over pengelønnen af kost og logi. Også daglejerne fik i reglen kosten, når de arbejdede for godset. For dem var der en bred vifte af lønningformer. Der kunne indgås akkord om udførelsen af et bestemt arbejde som mergelgravning, grøftegravning og digeopsætning. For tærskningen aftales et fast beløb pr. tønde. Lønnen kunne også være dagløn, som varierede fra måned til måned. Den var størst i høstmånederne juli, august og september, hvor arbejdsdagen var længst og arbejdet hårdest.

De største grupper blandt Refsøs tyende var karlene og røgtterne, der tjente stort set det samme, malkepigerne og daglejerne. Tjenestefolkenes helårsløns udvikle sig i rigsdaler og tønder rug fra 1830 til 1863 som vist på figur 12.

Både for karle og piger var der frem til og med 1847 tale om en ret konstant pengeløn på omkring 18 rigsdaler årligt for karlene og røgtterne og 14 rdl. for malkepigerne. Men i det urolige år 1848 tog karlelønnen et ordentlig spring opad, og stigningen fortsatte frem til 1856/57. Det samme gjaldt for pigelønnen, men knap så udpræget. For karlene var der tale om en fordobling. Når karlelønnen steg så meget under Treårskrigen 1848-50, skyldtes det manglen på arbejdskraft, da indkaldelserne til hæren begyndte. Dertil kom, at strømmen af jyske tjenestefolk blev stoppet eller i hvert fald hæmmet af begivenhederne. Endelig betød den sociale uro på godserne i Holsten sikkert, at mange arbejdsgivere følte sig presset til at give en god løn. Når stigningen fortsatte efter kri-

Figur 12. Tyendelønninger på Refsøe gods 1830-1863. Rigsdaler og tønder rug.

gen, skyldtes det den stærke stigning i priserne på landbrugets produkter, som kendetegnede halvtredserne frem til 1857. I 1857 ramtes kornpriserne af et fald, og derefter faldt lønnen til et lidt lavere niveau omkring 30 rdl. årligt for karlene, mens pigelønnen stabiliserede sig på 22-23 rdl.

Alt i alt var der tale om en formidabel stigning i pengelønnen i løbet af de godt 30 år fra 1830 til 1860'erne. Sammenholdt med prisudviklingen var forøgelsen imidlertid ikke så markant. Omregnet til tønder rug var der både for karle og piger tale om en faldende realløn frem til 1847, hvor den nåede helt i bund takket være de store prisstigninger under kornknapheden dette år. Derpå bragte krigsårene en mærkbar forbedring, men stigningen i pengelønnen op gennem 1850'erne kunne ikke følge med kornpriserne, og reallønnen faldt igen, dog ikke helt til det lave niveau fra før 1848. Fra midten af 1850'erne var der tale om en svag stigning. For perioden 1830-63 i sin helhed var stigningen i karle- og pigelønnens købekraft meget moderat. Daglejerlønnen viste stort set den samme udvikling.

I konsekvenserne for de daglige levevilkår var der imidlertid en vigtig forskel mellem tjenestefolk og daglejere. Da tjenestefolkene fik kosten på gårdene, ramtes de ikke så hårdt af prisstigning-

For tjenestefolk fra Nørrejylland var det eftertragtet at få plads hos de velhavende slesvigske bønder. Folkemarkedet i Ribe var datidens arbejdsformidling, hvor plads-søgende karle og piger mødtes med deres kommende arbejdsgivere og hvor færdsteaftalen blev indgået. Samtidig var markedet et sted, hvor den tjenende ungdom kunne more sig. Litografi i A. Baudissin: Schleswig-Holstein Meerumschlungen (1865), s. 125.

ningerne. Anderledes for daglejerne. I 1856 hed det, efter en skildring af bøndernes stigende velstand i Angel: "Også den tjenende klasse kan, for så vidt den endnu er fri og ugift, ikke beklage sig, for tyendelønnen er steget betydeligt, og alligevel er gode karle og piger svære at få. Værst stillet er de gifte og bofaste arbejdere, indersterne og hyreindersterne, daglejerne og de små landhåndværkere. Alene de føler dyrtidens tryk og lider ofte nød midt i overfloden, for de må købe deres fornødenheder hos bønderne til ovennævnte høje priser og kan dog for størstedelen kun sælge deres arbejdskraft til de gamle, traditionsbestemte priser, fordi

denne klasse er så talrig og ikke frit kan bevæge sig rundt... Ved en sådan nødtørftig levevis udebliver sygdom og epidemier sjældent længe ad gangen. Familierne går til grunde eller kommer fuldstændig forarmede og trængende til fattigkassen. Da nu alle kommuner frygter sådanne gæster, så er disse fattige daglejere bundet så stærkt til hjemstavnen som i livegenskabets tid".²² I Ejdersted forværredes daglejernes forhold endvidere af overgangen til det ekstensive græsningslandbrug, der betød arbejdsløshed. Mange blev derfor henvist til at leve af det offentliges understøttelse.²³

Som helhed fik de besiddelsesløse ingen eller kun ringe del i den stigende velstand på landet.

Tyendeloven af 1840.

Mens pengelønnen på Refsø lå meget fast indtil 1848, viste de kommende år stærkere udsving. Denne udvikling afspejlede en tendens fra en sædvanebestemt til en mere arbejdsmarkedsbestemt løn, hvor arbejdsgiverne tog højde for udviklingen i produktpriserne, når de fastsatte lønnen for tjenestefolk og daglejere. Også andre momenter pegede på, at forholdet mellem husbond og tyende var ved at ændre sig. Det gamle patriarkalske mønster, hvor tjenestefolkene opfattedes som en del af arbejdsgiverens familie og hvor de anså ham for deres overhoved, var ved at gå i opløsning. Det sås klart, da Slesvig skulle have en ny tyendeforordning til afløsning af den gamle fra 1756.

I stænderforsamlingen 1838 forelagde regeringen sit udkast til en ny tyendelov. Det var præget af, at man stadig anså tjenestefolkene som en del af husbondens familie. Kongens repræsentant mente således, at et rent kontraktligt forhold mellem parterne "ikke alene ville svække den underordnede stilling, tyendet skal have til herskabet, men også fremkalde stridigheder, som måtte virke højst skadeligt på familielivet og det borgerlige liv".²⁴ Dette syn deltes af den nedsatte stænderkomité, der endog ville gå videre i retning af at betragte forholdet mellem herskab og tyende som et familieforhold. Således skulle tjenestefolkene forpligtes til lydighed, mens herskabet skulle have pligt til at sørge for karlenes og pigernes fysiske og moralske vel og bl.a. pleje det under sygdom. Komitéen gik ind for, at herskabet fik ret til at foretage korporlig afstraffelse af opsætsigt tyende. Det afviste regeringen imidlertid.²⁵ Også andre straffeforslag blev bragt frem, som betaling af bøder ved mangelfuld udmalkning af køerne (ved gods-

På de større gårde og på godserne var der indrettet folkestuer til tjenestefolkene. På Friedrich Bernhard Westphals (1804-44) tegning af folkestuen på Rundtoft 1831 går det lystigt til med musik, dans og drik, da godsejeren eller en anden fornem person dukker op. Ungersvenden spørger ham: "Vil De ikke have den godhed at danse med min pige?". Städtisches Museum Flensburg.

et problem. I 1847 blev der samlet oplysninger om forholdet mellem herskab og tyende de forskellige steder i hertugdømmerne.³⁰ På bondegårdene synes det da endnu ikke at være kommet til det store opbrud i de gamle normer. Der lød kun få berettigede klager over tjenestefolkene, som ofte blev mange år på den samme gård. Det gamle bordfællesskab mellem husbonden, hans familie og folk bestod fortsat de fleste steder, og det var normalt, at gårdmandens børn selv tog ud for at tjene.

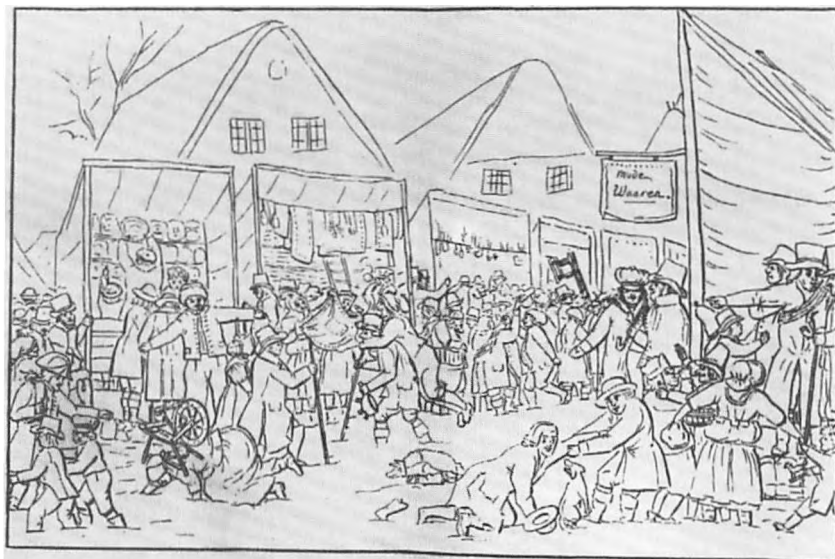
Enkelte områder skilte sig imidlertid ud. I Ejdersted, Stapelholm, på Nordstrand og Femern var bordfællesskabet ophævet eller meget sjældent. Tyendet spiste her som på godserne i særlige folkestuer. Det skiftede hurtigt arbejdssted, og klagerne over det var hyppige. I en beretning fra 1853 revses ejderstedebonden for at være pengestolt og for at optræde kort for hovedet og befalende overfor sine folk. Afstanden blev øget mere og mere: "Herre og frue, tidligere hed det vor husbond og vor frue, nu ofte herre og madame, arbejder kun lidt sammen med folkene eller tyendet, drikker deres kaffe og te, spiser godt, hviler meget, fører nu kun opsyn og befaler, besér okserne og tilsér karlene og arbejderne på marken, i staldene og laderne, leder mejeriet eller hvad der ellers falder for i huset og haven; så går eller kører de på mar-

kedsdagene til byen eller besøger naboerne eller kroen (værtshuset)".³¹

Det er karakteristisk, at afstanden mellem herskab og tjenestefolk var størst i de områder, hvor produktionen var mest markedsrettet og pengeøkonomien mest udbredt. Betegnende var det også, at bordfællesskabet i Angel meldtes på retur, og at tjenestefolkene dér hyppigere skiftede plads end før. Halvøens landbrug var som påvist godt på vej til at følge marsken og Femern ind i den pengeøkonomiske produktionsform. I disse områder var det således ikke kun landbrugets produktion og bøndernes livsstil, der var præget af de moderne, markedsøkonomiske normer, men også forholdet til arbejdskraften. Ikke desto mindre foragedes arbejdsgiverne over, at karle og piger ikke ville fastholde de gamle tyendedyder.

Det betød en yderligere tilspidsning af forholdet mellem herskab og tjenestefolk, at hungeråret 1847 fulgtes af revolutionsåret 1848.³² Fra de holstenske godser og Ditmarsken kom der meldinger om arbejdsnedlæggelser og trusler om vold mod de arbejdsgivere, der ikke ville betale højere løn og forkorte den lange arbejdstid. Også i Slesvig kunne stemningen nå kogepunktet. Den 28. marts indløb der til den netop dannede provisoriske slesvig-holstenske regering efterretning om, at bønderne under det angelske gods Rundtoft ville sætte ild på slottet, hvis ejeren ikke straks indfandt sig personligt. Godset anmodede om at få tilsendt 50 soldater.

Den provisoriske regering var imidlertid ikke interesseret i, at den nationale opstand, som den stod bag, skulle munde ud i en social revolution. Den 29. marts udsendte den derfor en forordning om oprettelse af sikkerhedsvagter på godserne, der skulle bekæmpe ethvert optræk til social uro. Samtidig skulle der iværksættes en undersøgelse af indersternes kår, men den kom på grund af krigsforholdene kun til udførelse i Holsten. Uroen var da også stærkest syd for Ejderen. På landet i Slesvig synes den nationale konflikt for det meste at have overskygget det sociale modsætningsforhold. En senere beretning fra 1856 omtaler dog, at den slesvig-holstenske opstand også bragte "kommunistiske" elementer til Sydslesvig, hvor de dannede arbejderforeninger og lovede landarbejderne jord til mindst to køer. I Angel og Svansen forekom det, at karle og daglejere strejkede i en uges tid eller længere. "Nu er man fri", hed det, og "de, der så længe har nydt steg og vin, må nu også føle, hvordan vand og brød smager".³³ Beret-

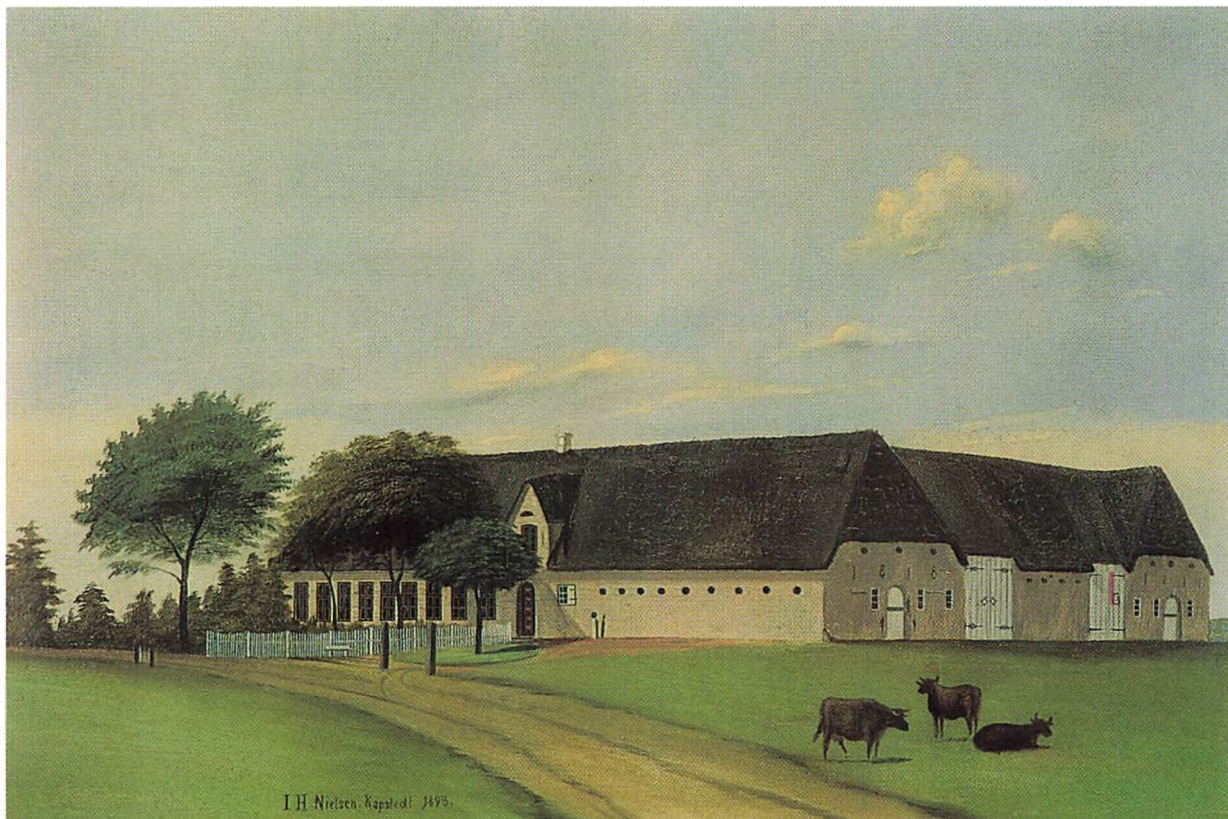
Bønderne var bekymrede for, at de mange markeder med deres forlystelser kunne virke nedbrydende på tjenestekarlenes og -pigernes moral. Som det ses på Hans Peter Feddersen den ældres tegning af drsmarkedet i Nibøl med fulderikker og slagsbrødre, var frygten måske ikke helt ubegrundet. Fra E. Schlee: Schleswig-holsteinisches Volksleben in alten Bildern (1963), nr. 12.

ningen kan næppe bekræftes med samtidige vidnesbyrd, men viser i det mindste, at frygten for "det kommunistiske spøgelse" bestod lige så vel i Slesvig som i Holsten.

Efter at den gamle orden blev genskabt i 1850-51, kom landarbejderne atter i defensiven. De stærkt stigende priser tvang dem imidlertid til hele tiden at søge pengelønnen forhøjet. For at modvirke "den tjenende klasses store krav" indgik medlemmerne af "Landwirthschaftlicher Verein für Süd-Schleswig" i 1857-58 en gensidig forpligtelse til ikke at give ugeløn til unge, ugifte mænd, der kunne gå som tjenestekarle. Med de hastigt stigende priser havde arbejdsgiverne størst gavn af de faste folk, hvis løn lå fast et helt eller et halvt år frem i tiden.³⁴

I almindelighed optrådte landboforeningerne dog næppe som arbejdsgiverforeninger. I "Den sundevedske Landboforening" havde man tværtimod i 1861 sans for at hjælpe de mange daglejere, der måtte gå arbejdsløse i vintermånederne. Man anbefalede, at bønderne i hvert sogn dannede en forening, som skulle sørge for at anvise de ældre daglejere arbejde med stenhugning, jordkørsel, spinderi etc. De yngre burde hjælpes til at lære et håndværk, så de ikke længere var fuldt afhængige af det lejlighedsvisse arbejde på gårdene.³⁵

Det intensive landbrugs gennembrud ca. 1864-1914

Ved hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Preussen i 1867 var landbruget efter eksperters mening for stillestående. De følgende årtier bragte imidlertid gennemgribende forandringer i afsætning og produktion. Landbrugets sociale struktur ændrede sig derimod ikke meget. Gårdbrugene var fortsat erhvervets grundpille. I. H. Niensens maleri fra 1895 viser en traditionel slesvigsk gård i Ravsted med køer foran. Tønder Museum. H. C. Gabelgaard fot.

Husdyrbrugets intensivering og organisering

Sønderjysk landbrug ved en skillevej.

Som følge af Danmark nederlag til Preussen og Østrig i krigen i 1864 blev hertugdømmerne senere samme år adskilt fra Danmark. Efter et par år under fælles preussisk-østrigsk administration blev de i 1867 indlemmet i Preussen, og i 1871 blev de endvidere en del af det store, nyskabte tyske kejserrige. Foreningen med Preussen indebar også optagelse i den tyske toldunion. Den liberale økonom Wilhelm Seelig vurderede i 1865 det slesvig-holstenske erhvervslivs muligheder for at klare sig i konkurrencen blandt de andre tyske stater. Også landbruget blev taget under lup. Her var Seeligs konklusion ikke alt for opløftende: "Der kan ikke ses bort fra, at landbrugets fremskridt i den sidste periode forholdsvis ikke har været så betydende i Slesvig-Holsten som i de fleste andre lande, herunder navnlig det centrale Tyskland. Grunden hertil må formentlig være den, at netop de gunstige resultater, som den hidtidige driftsmåde har givet i de forløbne år, ikke har gjort tilskyndelsen til fremskridt stærk. Det er også forbundet med mange vanskeligheder at forlade et i sit væsen så færdigt og fuldendt system som det slesvig-holstenske og træde ind i nye baner". Seelig nævnte merglingen og dræningen som vigtige forbedringer, men fremhævede også, at det slesvig-holstenske landbrugs fremgang fortrinsvis skyldtes udefra kommende forhold som den stærkt øgede engelske efterspørgsel efter korn og kvæg.¹

Også den slesvig-holstenske fælleslandboforening "Generalverein" vedgik i 1869, at landbruget for konservativt holdt fast ved det stivnede, holstenske landbrugssystem.² Udviklingen i perioden 1830-64 viste da også, at forandringerne især fandt sted der, hvor det holstenske kobbelt- og mejeribrug først fornylig var blevet indført: den nordslesvigske østkyst og her især i Als-Sundved området. Langs den sydligere del af østkysten havde man langt tidligere høstet fordelene af det holstenske system. Ved slutningen af 1860'erne rummede kobbeltbruget og det dermed forbundne holstenske mejerisystem ikke længere muligheder for fremgang.

I 1870'erne blev klagerne over udbyttenedgang i kornavl

således hyppigere. I "Den sundvedske Landboforening" drøftede man problemerne i 1871 og nåede frem til en konklusion: "Som hovedårsag til jordernes tiltagende ufrugtbarhed blev det gentagne fremhævet, at når der vedholdende tages mere fra jorden end der gives den, så må den forringes eller tabe i frugtbarhed". Også i den østlige del af Haderslev amt og på Als mærkedes udbyttenedgangen, der vel var almindelig på hele østkysten.³ En kornbonde som Jørgen Ahlmann i Stevning på Als måtte notere et vigende foldudbytte af rug fra ca. 12 omkring 1870 til ca. 8 i midten af 1870'erne. Byg viste en svagt vigende tendens, mens havre og hvede gav et mere stabilt dyrkningsresultat (se s. 81).

I 1873 understregede formanden for "Den alsiske Landboforening", gårdejer Hans Lassen fra Lysabild, at det måtte være forbi med den ensidige satsning på kornavl: "Den gamle metode, at sælge kornet fra gården i stedet for at opfodre det, var der jo ingen tvivl om var aldeles forkastelig, der havde allerede flere steder på øen vist sig tilbagegang i udbyttet, og ville dette måske blive større, efterhånden som man kom længere fra merglingen og dræningen".⁴ Kun ved at øge husdyrholdet og staldgødningen kunne kornavlerne modvirke udbyttenedgangen.

Konjunkturer og afsætningsvilkår

De gode priser på landbrugets produktion holdt sig langt ind i 1870'erne og gav dermed det slesvigske kornlandbrug de bedste forudsætninger for at lægge produktionen om. Den fortsatte velstandsudvikling vidnede de mange sparekasseoprettelser om. Alene i Nordslesvig blev der dannet 4 sparekasser i årene 1865-69 og 18 i 1870'erne. Derimod stiftedes kun 6 i 1880'erne. Heraf var de 3 kommunale, og de 3 private var oprettet 1880-83.⁵ Arbejdsdelingen mellem landbrug og håndværk blev nu nærmest fuldbyrdet under hjemmeproduktionens fortsatte tilbagegang. Kun fødevarerforarbejdningen fandt stadig efter 1880 i nogen udstrækning sted på gårdene, men også her overlodes mere og mere til slagtere og bagere.⁶

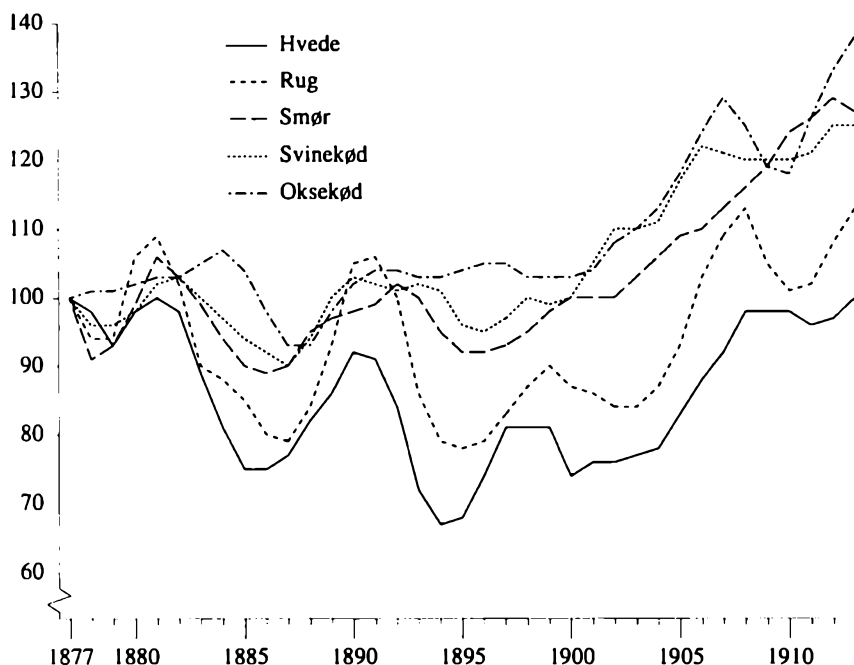
Omkring 1880 afløstes de gode tider imidlertid af en lavkonjunktur med prisfald på korn, mejeriprodukter, svin og kødkvæg. Især prisen på hvede faldt kraftigt og nåede før vendepunktet ved midten af 1890'erne ned på to tredjedele af prisen før krisen. Rugprisen faldt til 80 %. Ind imellem kunne kornprisen dog gøre kortvarige spring opad som i 1891 efter en dårlig høst og i 1898 under den spansk-amerikanske krig. Priserne på kød og smør

Gårdejer Hans Lassen fra Lysabild (1831-96) var i årene 1872-96 formand for Den alsiske Landboforening og stod således i spidsen for alsisk landbrug under omlægningen fra kornavl til mejeribrug. Fot. i Historiske Samlinger.

faldt ikke nær så meget. Særlig kødkvægproducenterne slap nådigt. Ingen af priserne på de animalske produkter faldt længere ned end til 90 % af førkriseniveauet, og her blev depressionen mest begrænset til årene 1885-90 (figur 13):⁷

Figur 13. Priser på hvede, rug, smør, svinekød og oksekød i Nordslesvig 1877-1913. Tre års glidende gennemsnit. Index: 1877 = 100.

1880'ernes landbrugskrise var i første række kornavlernes krise. Det var derfor østkystens landmænd, som blev hårdest ramt. I "Den sundevedske Landboforening" drøftede man i januar 1885 "landbrugets rentabilitet". Formanden, gårdejer Claus Peter Wolff fra Gammelgab på Broagerland, sagde herom: "Dette tema er for tiden stående overalt. Her på egnen har vi hidindtil hovedsagelig haft vor indtægt igennem kornsalg, men den oversøiske kornproduktion har gjort, at korndyrkningen her hos os ikke længere betaler sig. Landejendommene er faldet stærkt i pris, og alle tegn tyder på, at de ikke længere vil kunne forrente sig, enten må vi gå til grunde, eller må vi se, om vi ved en forandret driftsmåde kunne blive i stand til at optage konkurrencen".

Wolff kunne imidlertid anvise sine medlemmer en vej ud af vanskelighederne: "For taleren stillede det sig således, at vi endnu ikke er nødsaget til at opgive håbet, når vi kun tager ret fat. Allerførst må vi gøre os klart hvor stort et udbytte vi er nødsagede til at frembringe af 1 tønde land. Avler vi kun 10 fold, altså har

en brutto indtægt af 140 mark pr. tønde land, ville vi ikke være istand til at få jordrente, alt vil gå med til driftsomkostninger. Kunne vi derimod drive det op til 15 fold, omtrent 210 mark pr. tønde land, vil det kunne gå, på vore lermuldede jorder ville vi vel nok være istand dertil, men ikke på de sandede, der er man nødt til at ændre driften og dyrke andre planter eller lægge ud med græs". Wolff påviste, at en gård på 60 tønder land i ottemarksdrift med en rotation med brak, 4 kornafgrøder og 3 år med græs, ikke kunne løbe rundt ved 10, men nok ved 15 fold - "bedre bliver det når brakken afskaffes og der skydes en roemark indstedetfor". Wolff satte indtægten af en tønde land græs til 70 mark. Det mente nogen var for højt, men hertil svarede formanden: "Græsmarken er ikke for højt ansat, om end kørerne i reglen kælver om efteråret kan der nok produceres $\frac{1}{2}$ drittel smør pr. ko om sommeren på græs og dette smør samt det tilhørende mejerifald kan godt værdsættes til 70 mark." Vejen ud af kornavlens krise var altså en opprioritering af mejeribrug og svinehold og indførelse af roer, der kunne gøre den afgrødeløse brakmark overflødig.⁸

Den optimistiske tro på egne kræfter havde de sønderjyske bønder tilfælles med deres kolleger nord for Kongeåen. Men de havde mere at have den i. Mens de danske landmænd måtte producere på verdensmarkedets betingelser, havde de sønderjyske jordbrugere og husdyravlere nem afsætning til det store og voksende tyske hjemmemarked. Årsagen til kornprisfaldet var, som Wolff nævnte, konkurrencen fra de amerikanske kornavlere, hvis billige produkter takket være nye transportmidler som dampskibe og jernbaner nemt kunne bringes frem til de europæiske forbrugere. Også korn fra Ukraine og Donaulandene var en alvorlig konkurrent. Fra 1870'erne blev Tyskland imidlertid definitivt nettoimportør af korn. "Gründertidens" hastigt voksende befolkning kunne ikke længere brødfødes af tysk landbrug alene. Mens Danmark som nettoeksportør i stor stil var henvist til at følge en frihandelspolitik, kunne rigskansler Bismarck derfor fra 1879 lægge told på det importerede korn (tabel 12).⁹

Toldsatserne svarede i 1879 til mellem 4 og 8 % af kornprisen. Det var forholdsvis beskedent, men formålet med tolden var i den første tid først og fremmest at styrke statsfinanserne. Fra 1885 blev ønsket om at beskytte den indenlandske landbrugsproduktion derimod vigtigere. Efter forhøjelserne i 1885 og 1887 nåede tolden op på mellem 19 og 42 % af kornprisen.¹⁰ Bismarcks efter-

Gårdejer Claus Peter Wolff fra Gammelgab på Broagerland (1842-1913) var det nordslesvigske landbrugs mest fremtrædende skikkelse i den preussiske tid. 1868-1908 var han formand for Den sundhedske Landboforening og 1900-07 for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Wolff ønskede en nøgtern arbejdskurs i landboforeningerne uden selskabelige udenomsaktiviteter. Fot. i Historiske Samlinger.

Tabel 12. De tyske korntoldsatser fra 1879.

Mark pr. 100 kg	1879	1885	1887	1891	1902*
Hvede	1,00	3,00	5,00	3,50	5,50
Rug	1,00	3,00	5,00	3,50	5,00
Havre	1,00	1,50	4,00	2,80	5,00
Foderbyg	0,50	1,50	2,25	2,00	1,50

*Med ikrafttræden i 1906.

følger, general Caprivi, nedsatte i 1891 tolden noget, men i 1902 genindførte rigskansler Bülow toldbeskyttelsen i fuldt omfang.

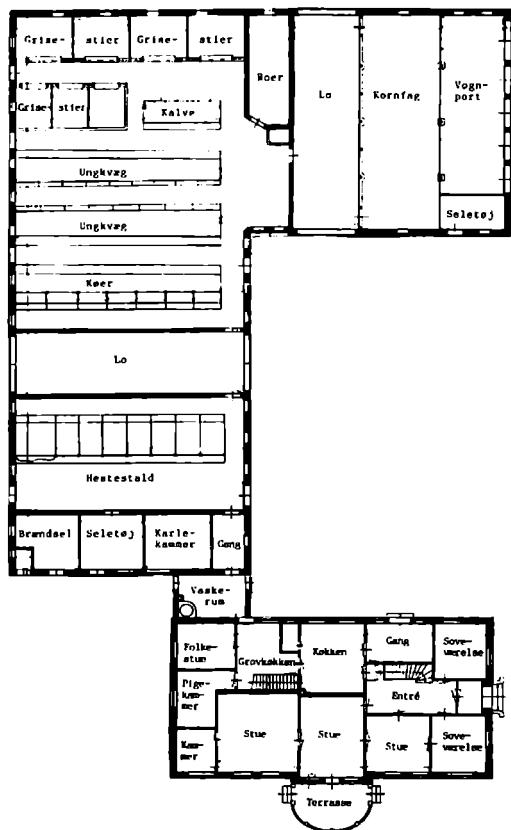
Korntolden var mest til fordel for de østelbiske godsejere, som var Bismarcks vigtigste politiske støtter. Men også de slesvigske kornbønder nød godt af den. Ganske vist kunne tolden ikke hindre kornprisfaldet, men den gjorde dog, at priserne ikke faldt så voldsomt som i Danmark. Gildet blev betalt af de tyske forbrugere, som blev forhindret i at få fødevarerne billigt til verdensmarkedsprisen. Toldpolitikken var derfor hele tiden stærkt omdiskuteret.

Også de sønderjyske kvægbønder kom i slutningen af 1870'erne ind i modvind, omend mere kortvarigt end kornavlernes. Kvægepest, tuberkulose og mund- og klovsyge fik i 1877 England til at udelukke levende kvæg fra Tyskland fra det vigtige marked i Islington og henvise det til markedet i Deptford, hvor prisen lå 20-40 mark lavere for hvert dyr. Selv om Slesvig var fri for sygdommene, rantes landsdelen alligevel af det generelle forbud. De slesvigske kødkvægavlere fandt imidlertid hurtigt alternative afsætningsmuligheder i Mellemtyskland og Rhinegnene, og priserne rettede sig snart.¹¹ Da England lukkede helt for importen af levende kvæg i 1889, fik det ingen indflydelse på priserne. Som kornproduktionen blev også kvægavlen beskyttet af toldmure. I 1885 forhøjedes tolden generelt med omkring 50 % på hornkvæg. Tolden på en okse steg f.eks. fra 20 til 30 mark. Indførselsafgiften på svin steg endnu mere.¹² Endvidere bidrog de skrappe karantænekrav for alle levende dyr til at holde udenlandsk hornkvæg og svin ude.¹³ Det tyske hjemmemarked bød således også på store fordele for producenterne af de animalske produkter.

Fra midten af 1890'erne gik priserne atter frem på alle landbrugsprodukter. Krisen blev definitivt overvundet og fulgt af en højkonjunktur af hidtil uset styrke. I moderne tid har det sønder-

Hans Lorenzens gård på Hovedgaden i Bolderslev blev opført helt fra grunden efter en brand i 1913. Det store, symmetriske stuehus afspejlede såvel i sit ydre som i sit indre kulminationen på gårdmændenes velstand lige før den første verdenskrigs udbrud. De tre sydvendte stuer på rad og den særlige folkestue markerede ejerens sociale status over for standsfæller og tjenestefolk. De brede stald- og ladebygninger rummede det øgede husdyrhold. Et særligt roerum viser denne foderafgrødes fremgang. Sylvest Jensen luftfoto 1947 i KB og tegning efter byggeplan i LAÅ, Bjolderup amtsforstanderarkiv nr. 42.

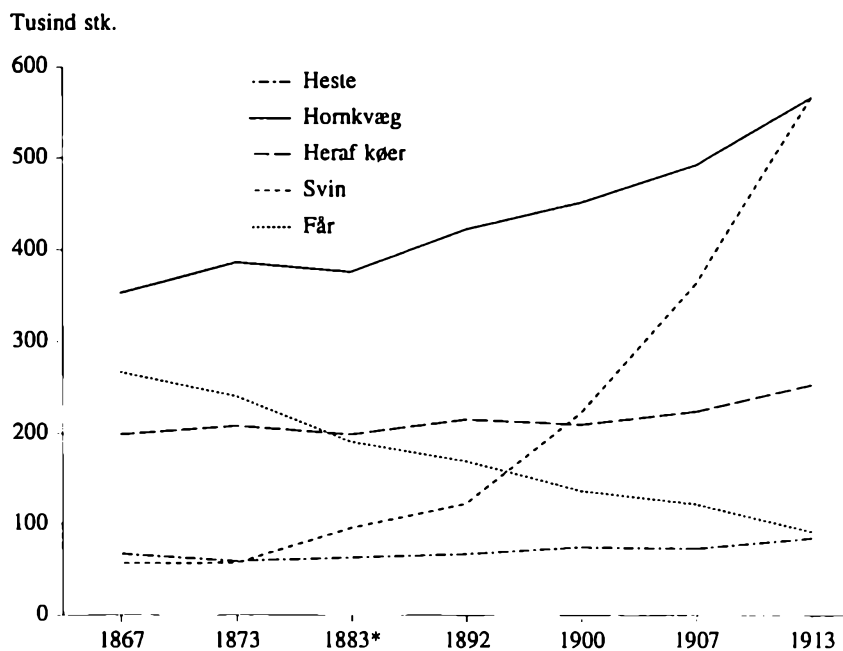

jyske landbrug næppe nogensinde haft så gode tider som i årene fra århundredskiftet og frem til udbruddet af den første verdenskrig i 1914. Overskuddet var stort nok til at betale både en kraftig udvidelse af driften og en markant forbedring af levestandarden.

Kvægholdets vækst

Omlægningen til animalsk produktion viste sig ved en jævn tilvækst i det samlede antal hornkvæg fra 1880'erne. I 1890'erne begyndte tillige en voldsom ekspansion i svinebesætningerne. Fra århundredskiftet øgedes også antallet af malkekøer, ligesom hestebestanden voksede svagt. For alle disse dyr var fremgangen størst i de sidste år op imod 1914. Som eneste dyregruppe gik fåreholdet kraftigt tilbage (figur 14):¹⁴

Figur 14. Husdyrholdet i Slesvig 1867-1913.

* Mellem tællingerne i 1873 og 1883 overgik en del af Egernførde kreds til den overvejende holstenske Rendsborg kreds.

Væksten i husdyrholdet forløb ikke helt ens i de forskellige egne. Landmændene i Sønderborg kreds begyndte så småt at udvide hornkvægbesætningen allerede i 1870'erne, mens de øvrige kredse først tog fat i løbet af 1880'erne. Også når man ser specielt på malkekøerne, tog Sønderborg kreds de første skridt i 1870'erne.

Østkystens forspring var også mærkbart indenfor svineavl, hvor antallet af dyr var fordoblet allerede i 1883.¹⁵

Trods væksten kunne de slesvigske hornkvægsbesætninger imidlertid hverken holde trit med Holsten eller Danmark. Derimod havde Slesvig en større fremgang indenfor svineholdet end de to naboområder (tabel 13):¹⁶

Tabel. 13. Husdyrholdets vækst i Slesvig, Holsten og Danmark.

Tilvækst 1867-1913*	Slesvig	Holsten	Danmark
Hornkvæg i alt	61 %	77 %	106 %
Heraf malkekøer	28 %	48 %	61 %
Svin	898 %	710 %	555 %

* Danmark 1866-1914.

Kvægholdets mere afdæmpede vækst i Slesvig må også ses på baggrund af den kraftige udvikling 1830-64.

Uanset efterslæbet i forhold til Holsten og Danmark var fremgangen i den sønderjyske kvægavl synlig for enhver. Der blev flere dyr på markerne, og staldene måtte udvides eller erstattes af helt nye bygninger med højere og mere solide lofter.¹⁷ I 1870 besøgte "Landwirtschaftliches Wochenblatt" gårdejer Kallsen, der havde en stor gård på 204 tønder land i Fovlløk ved Ravnkær i det sydlige Angel:¹⁸

"Idet vi drejer bort fra landevejen, kommer vi gennem en lindeallé langs en parklignende have op til gården og bliver her modtaget på det venligste af den gæstfrie vært og hans elskværdige kone. Ud over det sydvendte, bekvemme og komfortabelt indrettede stuehus falder den meget smagfuldt opførte, storartede vinkelavlsbygning fra sidste sommer os i øjnene; sammen med andre avlsbygninger indrammer den en stor, omhyggeligt brolagt gårdsplads. Denne vinkelbygning har 20 fod høje mure af lyse teglsten og er tækket med Rostocktagpap. Den rummer i den forreste fløj en 133 fod lang og 46 fod bred kornlade, der i den hele længde gennembrydes af en 16 fod bred langlo. I vestgavlen findes en meget rummelig, hvælvet kartoffelkælder.

Den bageste fløj af bygningen rummer en 160 fod lang og 46 fod bred stald for heste og kvæg. Her er samtlige rum forsynet med et fladthvælvet stenloft. Lange trækanaler, som ender i nydelige skorstensprydelse på tagryggen, sørger sammen med de talrige vippevinduer af støbejern for den nødvendige staldventilation.

Hestestalden er forsynet med den nye tids nødvendige forbedringer. Foruden folestald, foder- og seletøjskammer er der her plads til 11 heste. Samtlige døre i bygningen kan åbnes ved at blive skubbet tilside, idet de bevæger sig på faste ruller på rundjern. Kostalden er beregnet for 60 stykker kvæg og er meget praktisk indrettet. Langs den ene side løber hovedfodergangen, som er adskilt

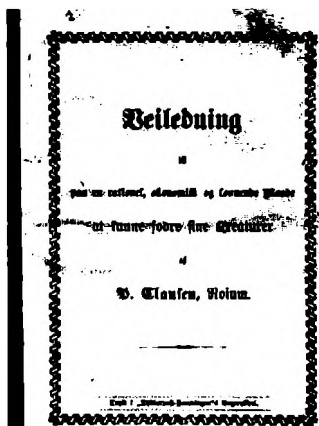
fuldstændig med mure. Gennem døre står den i forbindelse med sidefodergangene mellem kvægrækkerne. I den ene ende af hovedfodergangen er der et hakkesesrum, som hakkelsen falder ned i via et rør fra hakkelsesmaskinen på loftet. I midten af gangen står vandpumpen, som fylder krybberne gennem en sindrig vandledning af jern. Det overflødige vand føres gennem et ventilrør til ajlebeholderen udenfor. Foran rækkerne af stående kvæg er der anlagt brede fodergange med cementkrybber i begge sider. Kvæget er bundet med hver to kæder, der løber på en jernstang (bag krybberne). Den tidligere så yndede højstander er ganske forvist, kun er der anbragt fire loftbæresøjler af jern. Over hver ko hænger en lille sort tavle med koens navn og drægtighedsperiode”.

På denne gård var murene udelukkende holdt i sten, men det forekom ofte, at overetagen (”trimplén”) var beklædt med brædder eller blikplader. Taget kunne også være af blik, eventuelt af spån. Stråtag fandtes ikke på de nye stalde og blev på grund af forsikringsvæsnets krav om mere brandsikre tagdækningsmaterialer også sjældnere på de eksisterende bygninger.¹⁹ Udenfor staldene blev der anlagt faste møddingssteder og ajlebeholdere - det drejede sig ikke kun om at øge mængden af naturgødning, men også om at hæve dens kvalitet.²⁰

Kvægets fodring

Kvægavlens fremgang kunne også ses på de enkelte dyr. Ved århundredskiftet bemærkede gårdejer R. P. Clausen i den vestlige del af Aabenraa amt: ”Vi lever jo sådan noget nær i det gamle spor her i Smedager - af kvægavl... I almindelighed er kvæget bedre her end tidligere, det er kendeligt fremmeligere af alderen, siden roedyrkningen er bleven mere almindelig, og der fodres bedre. Vi kan bedst iagttagte det ved, at båsene bliver for knebne”.²¹ På Refsø ved Haderslev voksede gennemsnitsvægten af en ko fra 400 til 450 kg i årene op imod 1885, og efter år 1900 var vægten øget til 525 kg.²² Anglerkvæget var noget mindre af statur, men også her steg gennemsnitsvægten: 320 kg i 1870, 350 i 1877, 416 i 1896 og 443 kg i 1904.²³ Det største kvæg var korthornskvæget. En korthornsko vejede i årene op imod 1914 650-900 kg.²⁴

Den bedre fodring bestod ifølge R. P. Clausen bl.a. af roer. En af roefodringens foregangsmænd var rebslager og jordbruger Mads Jensen fra Jegerup ved Vojens. I 1880 satte han et større forsøgsprojekt i gang: ”Først lejede jeg to dygtige karle, som skulle lede forsøgene og så forpagtede jeg af omegnens landmænd 18 forsøgsstykker af meget forskellig bonitet. Arealerne var fra 1/2 til 4 tdr. land. Planen var lagt således: alle roesorter skulle dyrkes i forsøgsstykkerne og de forskellige kunstgødninger afprøves og

Kvægets rette fodring blev et vigtigt element i husdyrbrugets intensivisering. P. Clausen fra Rojum ved Sønderborg skitserede i en pjeces, hvordan man billigst og bedst kunne fodre med hør, halm, roer og foderkager. LAÅ bibl.

sammenlignes med staldgødning. Forsøget skulle afsluttes med, at der skulle fedes 4 kreaturer, 2 kvier og 2 udsætter-køer, der gav mælk, udelukkende med roer og lidt oliekgager“. Efter forsøgets afslutning indkaldte Mads Jensen til et landmandsmøde, hvor 200 mødte frem og blev “forundrede over de udstillede kreaturers huld, men endnu mere over, at de vandholdige roer havde så stor fedeevne“. Året efter udgav Mads Jensen en “Praktisk Vejledning i Roedyrkning”, ligesom han holdt en række foredrag i landboforeningerne.²⁵ Foreløbig fik Mads Jensen dog kun følgeskab af ret få. Mange veg tilbage for det omfattende arbejde med udtynningen og lugningen af roerne.²⁶

Den større tilvækst hos det slesvigske kvæg var derfor næppe blevet opnået uden de indkøbte foderkgager, som begyndte at vinde frem i 1870'erne. Da blev kgagerne så billige, at de var mere økonomiske at fodre med end korn. Allerede i midten af 1880'erne var de indkøbte fodermidler uundværlige i det angelske kvægbrug.²⁷

Der var mange forskellige slags foderstoffer at vælge imellem: kokoskgager, risemel, majs, klid, bomuldsfrøkgager, jordnøddekager, melasse, hørfrøkgager og rapskager.²⁸ For at beskære forhandlerens fortjeneste og imødegå forfalskninger etablerede landmændene gerne fællesindkøb. “Den sundevedske Landboforening”, “Den alsiske Landboforening” og “Als Nørherreds Landboforening” indgik i midten af 1880'erne i et indkøbssamarbejde, som 1888/89 leverede 2,3 millioner pund foderstoffer til bønderne i Sønderborg amt. På trods af det gode salg kunne de tre landboforeninger samarbejde ikke hamle op med de private forhandlere, og det ophørte ved århundredskiftet.²⁹

Et mere varigt fællesindkøb var den slesvig-holstensk fælleskonsumforening til indkøb af foderstoffer, som startede i 1884 i Angel med lokalforeninger i Ulsnæs-Brodersby, Sdr. Brarup og Tved. Frem til midten af 1890'erne blev der dannet ialt 23 små konsumforeninger i Slesvig, heraf de 18 i Sydslesvig.³⁰

I Danmark vandt andelstanken anderledes fodfæste inden for grovvarerektoren. I sognene stod andelsmejeriet eller lokale indkøbsforeninger for en stor del af foderstofhandelen. I 1898 oprettedes “Jydsk Andels Foderstofforretning” som en regional overbygning for de jyske lokalforeninger. Den fik hurtigt følgeskab af tilsvarende hovedindkøbsforeninger for øerne. I 1901 organiseredes kunstgødningsindkøbet på landsplan med “Dansk Andels Gødningsforretning”.³¹

Rebslager og landmand Mads Jensen fra Jegerup (1839-1909) var en foregangsmand for roe- og frøavl i Nordslesvig. Han skrev flere bøger om landbrug, bl.a. »Haandbog for Landmænd« i to bind (1900-01). Endvidere virkede han for Indre Mission og siden for de grundtvigske frimenigheder. Fot. efter M. Refslund Poulsen: Minder (1949), s. 64.

Kvægracer og kvægavlsforeninger

Inden for det sønderjyske kvægavlsarbejde fik foreningsvæsnet derimod stor udbredelse. Bestemmende for avlsarbejdets organisering blev nu udelukkende de enkelte kvægracer. Et skøn fra 1896 viste i grove træk fordelingen af kvægracerne i de enkelte kredse (tabel 14):³²

Tabel 14. Skøn over de slesvigske kvægracers udbredelse 1896.

Kreds	Rent kort-horn	Slesvigsk marskkvæg, meget korthorn	Angler	Rødt nord-slesvigsk malkekvæg	Breitenburger	“Landrace”
Ejdersted	100 %	–	–	–	–	–
Husum	–	100 %	–	–	–	–
Tønder	–	100 %	–	–	–	–
Haderslev	–	50 %	10 %	40 %	–	–
Aabenraa	–	80 %	–	20 %	–	–
Sønderborg	–	–	70 %	–	–	30 %
Flensborg	–	10 %	70 %	20 %	–	–
Slesvig	–	10 %	80 %	–	–	10 %
Egernførde	–	10 %	50 %	–	10 %	30 %

Langs vestkysten var korthornskvæget nu enerådende, enten i renavl eller som dominerende race i heldigt gennemførte krydsninger med det røde Ballumkvæg. Korthornet var tillige trængt langt frem i det nordslesvigske midtland, hvor krydsningerne dog ikke altid havde samme gode resultat som i marsken.³³ Ballumracen holdt ved midten af 1890'erne kun stand i et lille område omkring Øster Lindet og Gabøl. I den østlige del af Haderslev amt havde korthornet fortrængt den sortbrogede Haderslevko, men her var der dog mest rødt nordslesvigsk malkekvæg. På Als og i Sundeved herskede det røde kvæg suverænt, enten som Anglerkvæg eller “landrace”. I Flensborg, Slesvig og Egernførde kredse stod anglerkvæget stærkt som før, dog var der kommet lidt korthorn i de vestlige dele. I Egernførde kreds var der fra Holsten indført Breitenburgkvæg til nogle af godserne. Det var en malke race med større vægt end anglerkvæget.

Korthornskvæget fortsatte sin sejrsgang efter århundredskiftet. På “Den nordslesvigske Landboforening”s dyrskue i Gram var der i 1895 således udstillet 12 tyre og 49 køer og kvier af malke race, af kødkvæg kun 7 tyre og 27 køer og kvier. Ved skuet i Rødding i 1914 var kødkvæget blevet næsten enerådende. Mens der kun udstilledes 2 tyre og 5 køer og kvier af malke race, deltog

I marsken havde det sønderjyske landbrug sine bedste græsningsarealer. Her græsser korthornsstude ved en afvandingsgrøft i marsken ved Højer. A. Martinsen, Højer fot. i Historiske Samlinger.

35 kødkvægstyre og 90 -køer og -kvier i bedømmelsen. I Nordslesvig holdt man kun på Als fast ved det røde kvæg. I Sydslesvig kunne anglerkvægets position i den østlige del heller ikke antastes. Korthornet trængte altså ikke frem der, hvor mælkeproduktionen havde størst prioritet. Korthornskvæget var derimod med sin hurtige tilvækst det rigtige valg for de landmænd, hvis produktion rettede sig mod opfedning med henblik på salg, enten til markedet eller, for geestens kvægbrugere, til videre opfedning i marsken. Da korthornets mælkeydelse heller ikke var ringe, blev dette kvæg endvidere det ideelle for de mange landmænd, som foretrak at forene opfedning og mælkeproduktion. Det var der efter andelsmejeriernes fremkomst i 1880'erne god forretning i.³⁴

Arbejdet for at fremme kvægavlen lå i begyndelsen udelukkende hos landboforeningerne. De nedsatte særlige kvægavlskommissioner og foretog indkøb af gode avlsdyr, men først og fremmest stod de for afholdelsen af dyrskuerne. Landboforeningerne i det nordlige og vestlige Slesvig afholdt skuer hvert år. For en forening som "Det blandede Distrikts Landboforening" nord for Tønder var det årlige dyrskue ubetinget den vigtigste aktivitet. Også i "Haderslev Amts Landboforening" blev der lagt meget

arbejde i dyrskuerne. På østkysten betød de knap så meget. "Den alsiske Landboforening" nøjedes med at holde skue hvert andet år, "Den sundevedske Landboforening" kun hvert tredje. I Angel begyndte landboforeningerne i 1878 at holde vandredyrskuer på skift mellem Flensborg, Kappel, Slesvig og Sønder Brarup. I begyndelsen var der skue hvert år, men fra 1890'erne begrænsede man sig til hvert andet år.³⁵

Tendensen gik imidlertid i retning af at udskille avlsarbejdet i særlige kvægavlsforeninger. Begyndelsen blev gjort i Angel, hvor der allerede i 1870'erne blev stiftet adskillige avlsforeninger, oftest på sognebasis. De samledes i 1879 i "Allgemeiner Angler Viehzuchtverein", der straks tog fat på at oprette en stambog for anglerkvæg. I 1883 skiftede foreningen navn til "Vereinigung Angler Viehzüchter". I 1885 grundlagde den en ny stambog, hvilket tyder på, at forsøget i 1879 ikke havde været en succes.³⁶ I Ejdersted påbegyndtes en stambog for korthornskvæg i 1871, men den fik først større tilslutning, da en kvægavlsforening blev stiftet i 1883. Fra 1890'erne oprettedes korthornsforeninger overalt, hvor dette kvæg avledes.³⁷ I Nordslesvig blev den første avlsforening for det røde kvæg grundlagt på Haderslevegnen i 1886.³⁸

Med etableringen af det slesvig-holstenske landbrugskammer i 1896 blev alt kvægavlsarbejde forenet under én hat.³⁹ De slesvigske foreninger blev samlet i to organisationer - "Rindviehzuchtverband Schleswiger Shorthornzuchtvereine" og "Rindviehzuchtverband Rote Schleswiger". Medvirkende til den stærke vækst i foreningerne efter århundredskiftet var den obligatoriske tyrekaaring fra år 1900. Den forbød, at ikke-kårede dyr anvendtes til bedækning af køer og kvier udenfor egen besætning.⁴⁰ Før verdenskrigens udbrud havde de 83 slesvigske kvægavlsforeninger under Landbrugskammeret godt 3300 medlemmer, hvoraf lidt over tre femtedele var korthornsavlere.⁴¹

"Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" iværksatte i 1911 et særligt "Samarbejde i kvægavl" for de kvægavlsforeninger, som ønskede at stå udenfor Landbrugskammeret. I 1914 var der knyttet 7 foreninger til dette samarbejde.⁴²

Mælkebønder på østkysten

I begyndelsen af 1870'erne foregik smørproduktionen på de fleste bondegårde stadig på den traditionelle måde.⁴³ Bevarede regnskaber viser imidlertid, at landmændene på østkysten alligevel kunne have ganske gode indtægter fra mælke- og smørsalget.⁴⁴

	Mælk/smør	Korn	Hornkvæg*	Svin**	Diverse
Gård i Nørreremark, Angel, 48 ha (1870-71)	37 %	25 %	18 %	14 %	3 %
A. Andresen, Skelde, knap 40 ha (1871-72)	36 %	28 %	12 %	13 %	11 %
J. Iversen, Svejrup, 28 ha (1876)	27 %	37 %	10 %	16 %	9 %

* Herunder huder

** Herunder flæsk

I alle tre bedrifter udgjorde salget af animalske produkter hovedparten af indtægterne - 69 % på gården i Angel, 61 % hos Andreas Andresen og 53 % hos Jørgen Iversen. Andreas Andresen i Skelde havde dermed en større andel af sine indtægter fra den animalske produktion end faderen Hans Chr. Andresen, og hans smørproduktion var med ca. 1360 pund årligt over 300 pund større end faderens. Endvidere solgte Andreas Andresen en del svin, hvad faderen ikke havde gjort.

I 1873 ansatte "Den sundhedske Landboforening" Peter Vilhelm Jensen som mejerikonsulent. Han var uddannet i Danmark og praktiserede professor Segelckes og docent N. J. Fjords principper. Blandt de bønder, Jensen besøgte, var Andreas Andresen. Det gav anledning til forandringer. "Medens vi tidligere lod mælken stå alt for længe til flødeafsætning, måtte der nu passes på, at mælken ikke blev sur, før den skummedes, og længere end 1 1/2 dag kom den aldrig til at stå. Og medens vi tidligere kærnedede 2 gange om ugen om sommeren og 1 gang om vinteren, måtte vi nu til at kærne hver dag, hvilket dog senere indskrænkedes til 4 gange ugentlig", huskede Andresen mange år senere. Andre forbedringer var vejning af mælken og føring af mejeriregnskab, bedre redskaber og konstant temperatur i mælkekælder og anvendelse af smørfarve. Hos mange blev "vandmejeriet" med afkøling af mælken i vandbade indført.⁴⁵

Hvis ikke før var Andreas Andresen i hvert fald efter P. V. Jensens instruktion en af mejeribrugets foregangsmænd på Broagerland. I 1879 holdt han et foredrag i "Den sundhedske Landboforening" med titlen "Er betingelserne tilstede i vore mejeribesætninger for at kunne fyldestgøre det krav, nutiden stiller til dem?". Han nævnte her, at anglerkøerne hos godsejer Tesdorph på Falster af en mælkemængde på henved 5.000 pund gav mel-

Gårdejer Andreas Andresen (1842-1914) fra "Røjhus" var som sin far Hans Chr. Andresen en foregangsmand på mejeribrugets område. Hans besætning kunne opvise mælkeydelser som på danske herregårde, hans gårdmejeri hørte til de mest fremskredne, og i 1886 var han den drivende kraft i oprettelsen af Skelde andelsmejeri. Fot. i Historiske Samlinger.

lem 164 og 174 pund smør årligt pr. ko. Hos inspektør Buus på Rosvang var mælkemængden i gennemsnit 4844 pund, smørudbyttet 142 1/2 pund. Andresen bemærkede dertil: "Det kan nu måske synes at være anmassende at ville begynde på at stille sammenligninger for os med så anerkendt udviklede mælkeracer, men ikke desto mindre tror jeg, vi kan godt prøve på det. Jeg tror, det ikke er vanskeligt at opnå mejeriudbytter af over 160 pund pr. ko. Jeg skal tillade mig at fremkomme med de oplysninger, jeg er istand til for min egen besætnings vedkommende, idet jeg dog tror at kunne gøre gældende, at man mange steder har et bedre resultat at møde med, fordi navnlig græsunden hos mig næppe er af den bedste slags. I 1874 har vi malket af hver ko af hele besætningen i gennemsnit

	4574	pund mælk, kærnet	155,2	pund af	29,4	pund [mælk]	
1875	4872	- - -	170	- - -	28	-	
1876	5214	- - -	187	- - -	27,9	-	
1877	5839	- - -	165,7	- - -	30,3	-	
1878	4937	- - -	163,5	- - -	30,6	-".

Andresens egen besætning på omkring 14 køer kunne altså godt hamle op med de bedste herregårdsbesætninger i Danmark.

Andresens gårdmejeri var ikke ene om at stå på et højt stade. P. V. Jensen virkede også hos sin svigerfar på gården Værnting i Ensted sogn. Herfra kunne der i anden halvdel af 1870'erne årligt sælges over 3.000 pund smør.⁴⁶ P. V. Jensen ydede også konsulentassistance til medlemmer i "Den alsiske Landboforening", "Aabenraa Amts Landboforening" og "Den nordslesvigske Landboforening".⁴⁷ Landboforeningen for Nordangel virkede også for at udbrede kendskabet til moderne mejeribrug. Det skete især ved oprettelsen af en mejeripigeskole på Vesebygård i 1875, hvor der både blev givet praktisk oplæring og teoretisk undervisning.⁴⁸

Desværre er det ikke muligt at følge Andreas Andresens regnskaber længere frem i tiden. Jørgen Iversens regnskaber er derimod bevaret år for år frem til 1906. Som eksempel bringes her årene 1886 og 1896. Til sammenligning vises samtidige regnskabstal fra Hans Nissens gård i Viby på Als og fra en gård i Angel.

Hos Jørgen Iversen var der store stigninger i indtægten fra salg af mælk, hornkvæg og svin i tiåret 1886-96, som var utvetydige vidnesbyrd om den fremskyndede produktionsomlægning på gården i Svejrup. Samlet gav de animalske produkter ham i 1896 hele 83 % af driftsindtægterne mod 59 % i 1886 og 53 % i 1876.⁴⁹

	Mælk/smør	Korn	Hornkvæg	Svin	Diverse
J. Iversen, Svejrup, 28 ha (1886)	29 %	34 %	10 %	20 %	8 %
samme (1896)	37 %	17 %	23 %	23 %	1 %
Hans Nissen, Viby på Als, 32 ha (1886)	42 %	25 %	19 %	12 %	2 %
Gård i Løstrup ved Sørup, 69 ha (ca. 1898)	41 %	25 %	10 %	20 %	4 %

Når der var et maksimum for indtægten fra mælk og smør på lidt over de 40 %, skyldtes det, at mejeribruget naturligt førte kalveopdræt eller svineproduktion med sig, som også gav indtægter.

Udviklingen i mælkeudbyttet hos de bedste gårdmejerier kan følges hos gdr. og kvæghandler Jens Friis på den afsides beliggende gård Kopsholt i Øster Løgum sogn. Han solgte avlsdyr til både Tyskland, Danmark og Sverige, også fra sin egen elitebesætning af rødt nordslesvigsk malkekuvæg på i reglen 15-17 køer. Mælkeydelsen pr. ko blev til stadighed øget:⁵⁰

1875/76 - 1880/81	5.126 pund
1881/82 - 1885/86	6.191 pund
1886/87 - 1890/91	6.933 pund
1891/92 - 1895/96	7.884 pund

Køernes mælkeydelse blev forøget med lidt over 50 % i løbet af de to årtier fra 1875-95.

Fællesmejerier

Andreas Andresen, Jørgen Iversen og Jens Friis havde - i hvert fald til at begynde med - deres eget gårdmejeri. Andresen slog dog en overgang sit smør sammen med en nabo for at kunne sælge større og mere ensartede kvanta til købmændene.⁵¹ Adskillige steder gik bøndernes samarbejde videre end det, idet de fra midten af 1860'erne oprettede flere såkaldte fællesmejerier.⁵² Som ved de senere andelsmejerier blev mælken fra flere gårde her behandlet samlet, men der var ikke nødvendigvis tale om fælles ejerskab. I 1862 blev der oprettet et fællesmejeri i Cismar i Østholsten. Det første danske fællesmejeri blev anlagt i 1863 i Marslev på Fyn. Det første slesvigske fulgte allerede i 1865 i landsbyen Pøl ved Nordborg. To gårdmænd herfra foretog en studietur til Sjælland og Skåne for at se på herregårdsmejerier. Da de kom hjem, dannede

Det første slesvigske fællesmejeri blev oprettet i 1865 i Pøl ved Nordborg af otte gårdmænd fra landsbyen og blev forbillede for andre sådanne mejerier langs østkysten. Fot. i Nordborg Lokallistoriske Arkiv.

de sammen med otte andre landmænd i byen et interessentskab, der opførte og indrettede mejeriet.

Mejeriet i Pøl vakte opsigt viden om. Dets ledende kraft, gård-ejer Hans Chr. Grau, holdt foredrag om resultaterne i "Den alsiske Landboforening", hvor han foreviste tegninger og berettede om driften. I "Den sundevedske Landboforening" mente nogle medlemmer, at "beboerne i Pøl får 100 procent mere ud af deres køer nu end før oprettelsen af fællesmejeriet". Andre var mere skeptiske, men Pølmejeriets ry nåede helt til landboforeningen i Bordesholm i Holsten.⁵³ Mest efterligning fandt Pølmejeriet dog på Als, i Sundevad og de tilgrænsende områder af Aabenraa amt. Der oprettedes her fællesmejerier i Broballe på Nordals (1868), Hokkerup (1869), Sottrup (1871), Ulkebølskov (1872), Ullerup (1874), Dybbøl (1876), Snogbæk (1879), Pugholm (1885) samt på Svenstrup Mølle, Gøllinggård, i Hønsnap og på Hellevad Vandmølle (oprettelsesår ukendt). Desuden fandtes et fællesmejeri på Haderslev Næs. I referatet af en diskussion om nytten af fællesmejerier i "Haderslev Amts Landboforening" i marts 1873 nævnes i hvert fald, at "de tilstedeværende fællesmejerister fra Kjelstrup udtalte sig alle til gunst for samme". Andre anbefalede derimod at holde fast ved gårdmejerierne.⁵⁴

Fællesmejeritanken nåede endvidere til Angel, skønt der også her lød skeptiske røster.⁵⁵ I 1873 blev der oprettet et fællesmejeri i

Fællesmejeriet fra Voldevrå i Angel er bevaret og nu opstillet på det slesvig-holstenske frilandsmuseum i Molfsee ved Kiel. Fot. efter postkort fra jubilæet i 1924 på Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Volkskundliche Sammlung.

Bølskovby.⁵⁶ Året efter stiftedes et i Voldevrå ved Bønstrup. Bønder fra denne by besøgte fællesmejerierne i Hokkerup og Ulkebøl og opførte derpå en ny mejeribygning, der nu står i det slesvig-holstenske frilandsmuseum i Molfsee ved Kiel. Det følgende år grundlagdes et fællesmejeri i Nørre Haksted på den sydslesvigske geest. Endvidere har man kendskab til et interessentskabs-ejet fællesmejeri i Adelby og to private i Maasbøl i Hyrup sogn og i Ringsbjerg i Munkbrarup sogn.⁵⁷

Fællesmejerierne var adskillige steder - i hvert fald i Pøl, Broballe, Hokkerup, Ulkebølskov, Voldevrå og Adelby - ejet af interessentskaber på omkring en halv snes gårdmænd. Til forskel fra de senere andelsmejerier udgjorde ejerne en lukket kreds, som man ikke uden videre kunne melde sig ind i. Selve driften af fællesmejerierne blev overladt til forpagtere, som ofte var holstenere. Forholdet mellem ham og leverandørerne var fastlagt i en kontrakt. Leverandørerne var f.eks. forpligtet til at sælge al deres mælk til fællesmejeriet med undtagelse af det, der gik til egen husholdning. Der kunne være forbud mod roer, som kunne give afsmag i mælken. Leverandørerne fik ikke skummetmælk og valle retur - den brugtes i stedet af forpagteren som foder i de svinebesætninger, der gerne var knyttet til fællesmejerierne. Disse besætninger kunne efter tidens forhold være meget store, ofte 2-300 svin. Endelig indeholdt kontrakten bestemmelser om afregningen. Takket være den forbedrede kvalitet kunne leverandører-

Det indre af fællesmejeriet i Voldevrå viser fire mejerimaskiner. F.v.: mælkeomrører, centrifuge, flødeomrører og skummetmælkeomrører. Maskinerne er via rentræk til transmissionen i loftet forbundet med mejeriets dampmaskine. Fot. på Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Volkskundliche Sammlung efter original på Schleswig-Holsteinisches Freilichtmuseum, Molfsee.

ne opnå bedre priser end for "bondesmørret". Man var ikke længere henvist til at sælge til de omvandrende smørhandlere, der betalte ringe priser, men kunne afsætte produktionen til købmænd i byerne. På de enkelte gårde blev det muligt at undvære en mejeripige.⁵⁸

De slesvigske fællesmejerier modtog impulser både fra det nye skandinaviske og fra det traditionelle slesvig-holstenske mejeribrug og symboliserer på den måde overgangsstadiet fra gammelt til nyt i slesvigske mejeridrift. Ikke kun organisatorisk, men også teknologisk kom nyskabelserne nu fra eller via Danmark.⁵⁹ I begyndelsen fulgte de første fællesmejerier det holstenske bøttemejeri med flødeafsætning i de store, flade, malede jernfade. Men den metode var nu forældet.⁶⁰ Snart gik man efter dansk-svensk mønster over til vandmejeriet, hvor mælken afkøledes i vandbade med rindende vand, gerne fra artesiske brønde. Metoden var opfundet af svenskeren Schwartz og bar hans navn. En videreudvikling var ismejeriet, hvor vinterens is gemtes i gruber til brug for mælkeafkølingen om sommeren. Også denne metode nåede at komme til anvendelse i de slesvigske fællesmejerier i 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne. Kærningen skete ofte med kraft fra en hestegang. Bortset fra fællesmejerierne var det slesvigske mejeribrug imidlertid længe om at omstille sig til den nye mejeriteknologi.⁶¹ Det store gennembrud kom først, da centrifu-

I ismejerierne blev mælkespandene sænket ned i en stor balje med is for at fremme flødeafsætningen. Tegning i B. Bøggild: Mælkeribrugget i Danmark (1891), s. 328.

gen blev introduceret i begyndelsen af 1880'erne. Forpagter Tolderlund på Årup ved Aabenraa installerede i 1882 en damptrukket centrifuge i sit mejeri, hvor han beskæftigede 2-3 personer.⁶² Først og fremmest fik centrifugen betydning for de talrige andelsmejerier, som skød op i 1880'erne.

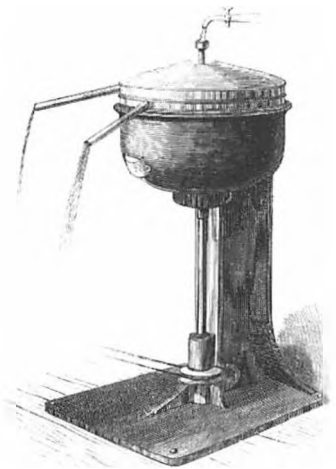
Andelsmejeribevægelsen

Det første danske andelsmejeri oprettedes i 1882 i Hjedding ved Varde. Herfra bredte bevægelsen sig med lynets fart til det øvrige Danmark. Andelsmejerierne ejedes som bekendt af leverandørerne. Under betingelser, som var nærmere fastlagt i vedtægterne, kunne alle mælkeproducenter indtræde. Bestyrelsen blev demokratisk valgt på generalforsamlingen. Det skete oftest efter princippet: én mand - én stemme, men afstemning efter koantal forekom ikke så få steder. Den daglige drift blev ledet af en mejeribestyrer. Afregningen skete efter mælke- eller fedtmængde, og var der et overskud, blev det fordelt til leverandørerne ved regnskabs afslutning. Endelig adskilte andelsmejerierne sig fra fællesmejerierne ved at skummetmælk og valle sendtes tilbage til leverandørerne.

Den tyske parallel var "Meiereien mit beschränktem Geschäftsbetrieb", hvor der udelukkende produceredes smør og returmelken ikke brugtes til svinefedning, men gik tilbage til leverandørerne.⁶³ Samme år som Hjedding andelsmejeri blev stiftet, indrettede 16 bønder i Zarpen ved Reinfeld i Holsten et centrifugemejeri efter dette princip i bondefogdens lade.⁶⁴

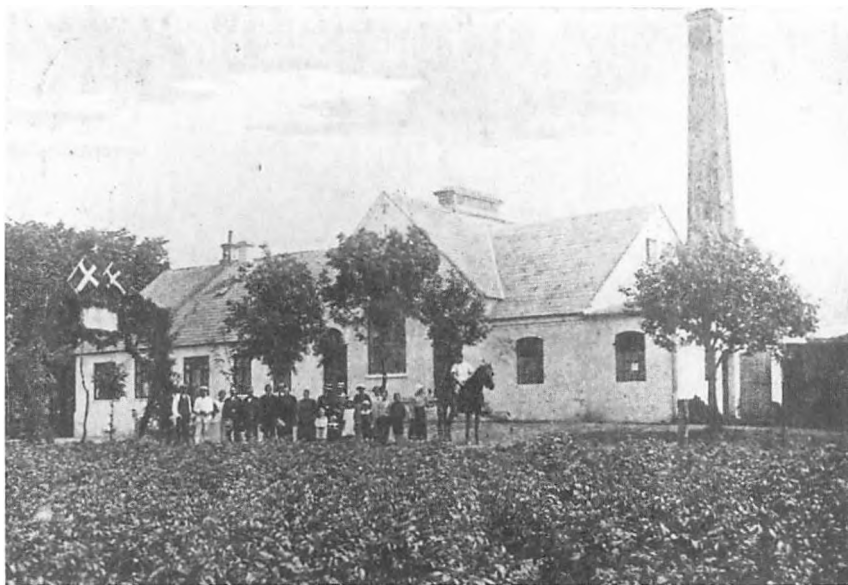
Det første nordslesvigske andelsmejeri blev oprettet i februar 1884 i Mejlby i Lintrup sogn, efter at fire bønder herfra havde aflagt besøg i Hjedding.⁶⁵ Mejeriets første bestyrer blev Stilling Andersen fra Hjedding. En mere direkte sammenhæng mellem det første danske og det første nordslesvigske andelsmejeri kan man næppe forestille sig. "Det frie mejeriselskab i Mejlby" begyndte sin drift i juni 1884 med mælken fra 274 køer, der ejedes af 33 andelshavere. Der var fra starten installeret en centrifuge, som det første år producerede knap 40.000 pund smør af en mælkemængde på godt 1.000.000 pund.

Andelsmejerierne blev diskuteret på det nordslesvigske fælleslandbomøde i Flensborg juli 1885. Landbrugskandidat Sonne fra Lyngby understregede her, at andelsmejerierne måtte tage centrifugen i deres tjeneste og se bort fra de ældre mejerisystemer. Drøftelserne mundede ud i en anbefaling af andelsmejerierne. Forde-

Da centrifugerne kom frem, øgedes mejeriernes produktivitet stærkt, men det forudsatte, at mælkemængden var stor nok. Centrifugerne kom derfor til at fremme oprettelsen af fælles- og andelsmejerier. Tegning af De Laval "separator" i B. Bøggild: Mælkeribruget i Danmark (1891), s. 360.

Allerede to år efter, at det første danske andelsmejeri blev oprettet i Hjedding ved Varde i 1882, så det første nordslesvigske andelsmejeri dagens lys i Mejlby ved Lintrup. Fot. 1920 efter postkort i Historiske Samlinger.

lene var nemlig betydelige. Ejeren af fællesmejeriet i Snogbæk, Jørgen Jensen, beregnede på et møde i "Den sundevedske Landboforening" i november 1885 gevinsten til ca. 370 mark for en gård med 14-16 køer og en årlig mælkemængde på 80.000 pund.⁶⁶ Måske var regnestykket lidt for optimistisk. Der indgik ingen forrentning af anlægsomkostningerne, og de 25 pund mælk til 1 pund smør ved centrifugeringen var vel lavt regnet. Til gengæld sparede lønnen til mejeripigen, og at der samlet var et kontant merudbytte ved andelsmejerierne, er hævet over enhver tvivl. Andreas Andresen, der i 1886 var blandt initiativtagerne til Skelde andelsmejeri og dets første formand, beretter om den første ugeafregning: "Det var en hel fornøjelse med denne første og de nærmest følgende udbetalinger. Folk gjorde store øjne, når de hørte, hvor mange penge de kunne få, ja, enkelte tvivlede på at det kunne være rigtigt. Det må jo erindres, at det var det første andelsmejeri i egnen, så de fleste havde ingen rigtig overbevisning om, hvor lønnende foretagendet kunne være".⁶⁷

Andelsmejerierne var ikke kun en fordel for det udviklede mejeribrug på den slesvigske østkyst, men også for det vestslesvigske landbrug. Selv om mælkemængden her var mindre, afstandene og dermed driftsomkostningerne større, var der en gevinst at hente ved den fælles mælkebehandling med centrifugen. Og affaldsprodukterne egnede sig lige så godt til kalveopdrættet som til svinene. Skønt andelsmejerierne i Vestslesvig og i

Transporten af mælken fra bønderne til andelsmejeriet gav ofte anledning til stridigheder, og husmænd underbød hinanden for at få tildelt ruter ved den årlige licitation. Billedet viser en vogn med mælkejunker fra gårdejer H. Hemmet, Fladsten, på vej til Aabenraa. Fot. ca. 1906 i Historiske Samlinger.

midtlandet ikke på samme måde som i det østlige Slesvig var en hovedhjørnesten i omlægningen til mejeribrug, bidrog de midt under landbrugskrisen til mobiliseringen af en hidtil ringe udnyttet ressource.

Rundt omkring i sognene og landsbyerne blev initiativet grebet af de fagligt og socialt førende gårdmænd. Typisk indkaldte de deres naboer til et forberedende møde, hvor principbeslutningen om at oprette et andelsmejeri blev taget. Her blev der gerne nedsat en komité, som dels skulle samle andelshavere med tilstrækkeligt mange køer til at mejeriet kunne betale sig, dels besøge allerede etablerede andelsmejerier for at få gode ideer til indretningen. Lykkedes det at tegne køer nok, vedtoges grundlæggelsen og lovene på den stiftende generalforsamling. Her valgtes endvidere den første bestyrelse, bestående af 5-6-7 gårdmænd fra mejeriets område, måske også en enkelt husmand. Som revisor valgte man ofte den stedlige lærer. Bestyrelsen gik derpå i gang med at engagere de forskellige håndværkere til byggeriet, købe maskiner etc.

Før mejeriet var klar til drift, skulle der endvidere træffes beslutning om de forskellige ruter for mælkekørslen, hvilket ikke sjældent gav anledning til strid. Undertiden medførte det fraspaltninger af leverandører fra fjernereliggende landsbyer, som måske i stedet oprettede deres eget mejeri. Mælkekørslen blev ofte udliciteret til husmænd, der på den måde sikrede sig en tiltrængt ekstraintægt. Endelig skulle der antages en mejeribesty-

rer. Det var ikke altid, man fandt frem til den rette - efterspørgslen efter folk med mejeristuddannelse var stor. I begyndelsen ansatte bestyrelsen gerne en mejerist fra Danmark, men også hjemmehørende fik adgang til den nye stand, der gav mangen yngre gårdmandssøn eller husmandssøn en sikret og velanset eksistens.⁶⁸

I Nordslesvig oprettedes der tre andelsmejerier i 1885: Spandet, Løgumgård og Skovby-Als. Derefter accellererede bevægelsen:⁶⁹

Tabel 15. Oprettelsesår for de nordslesvigske andelsmejerier.

1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890-99	1900-10	1910-14
1	3	12	24	13	6	36	27	4

I Angel blev anden halvdel af 1880'erne ligeledes den store gennembrudstid for andelsmejerierne.⁷⁰ Også i de øvrige dele af Sydslesvig vandt de hurtigt indpas i dette årti, Ejdersted alene undtaget.⁷¹

Mejeri- og smøreksporforeninger

Der opstod hurtigt et behov hos de mange nyoprettede andelsmejerier for at koordinere indkøbet af hjælpestofferne og salget af smørret. Et samarbejde for at fremme kvaliteten gennem smørudstillinger trængte sig også på.⁷² I Angel udviklede et løsere samarbejde mellem 12 andelsmejerier sig allerede i 1888 til "Angler Meiereiverband". Året efter oprettedes "Mejeriforeningen for Als og Sundeved" og omtrent samtidigt "Den mellemslesvigske Mejeriforening" i Aabenraa amt. I 1893 dannedes med basis i Haderslev amt "Mejeriforeningen for Nordslesvig".

Da Landbrugskammeret for provinsen Slesvig-Holsten blev skabt som ramme for det landbrugsfaglige foreningsarbejde i 1896, sluttede mejeriforeningerne fra Angel, Als-Sundeved og Aabenraa amt sig hertil, hvor de indgik i henholdsvis "Bezirksmeiereiverband für Südschleswig" og "Bezirksmeiereiverband für Nordschleswig". Formanden for "Mejeriforeningen for Als og Sundeved", gdr. C. P. Wolff, Gammelgab, blev formand for den nordslesvigske distriktsmejeriforening. "Mejeriforeningen for Nordslesvig" valgte derimod at stå udenfor samarbejdet i Landbrugskammeret.

Under grev Rantzau-Rastorfs ledelse blev Landbrugskammeret stedse mere politiseret i tysk-national retning. I 1910 forbød

grevnen således professor Weigmann fra mejeriinstituttet i Kiel at tale ved en smørudstilling i Aabenraa, fordi den danske mejerikonulent Hegelund ved samme lejlighed skulle holde et foredrag på dansk.⁷³ Det fik et stort antal nordslesvigske andelsmejerier til at forlade Landbrugskammeret og i stedet slutte sig til den uafhængige "Mejeriforeningen for Nordslesvig", hvis tilslutning dermed øgedes fra 38 til 90 mejerier. Flere mejerier var medlem i begge organisationer. På det faglige område kunne "Mejeriforeningen for Nordslesvig" nemlig ikke hamle op med det statsstøttede Landbrugskammer og dets laboratorier. Først i 1912 fik Mejeriforeningen med ansættelsen af Johs. Jensen en varig konsulentordning.

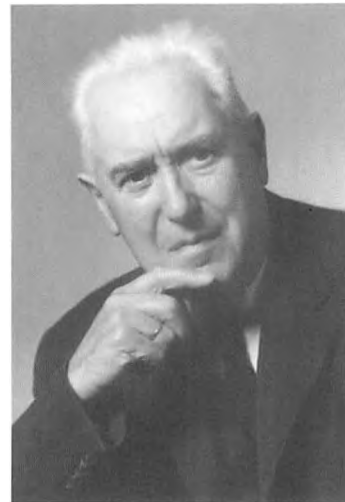
I 1912/13 organiserede de to distriktsmejeriforeninger og "Mejeriforeningen for Nordslesvig" henholdsvis 277 og 90 mejerier.⁷⁴ Gennemgående var de nordslesvigske mejerier en del større end de sydslesvigske. Også kvalitetsmæssigt lå de foran.⁷⁵ "Mejeriforeningen for Nordslesvig" opnåede endog en førsteplads på mejeriudstillingen i Hannover i 1914. Af foreningens udstillingsprodukter fik 36 % førstepræmier, mens Landbrugskammerets kom på andenpladsen med førstepræmier til 21 %.⁷⁶

De to distriktsmejeriforeninger organiserede tillige smørsalget fra deres medlemsmejerier. I Nordslesvig blev det i stedet varetaget af særlige smørekspportforeninger. I 1905 stiftedes "Smørekspportforeningen for nordslesvigske Mejerier", der fik sæde i Vojens. I 1908 dannedes yderligere "Sønderborg Smørekspportforening" og "Haderslev Smørekspportforening".

Kontrolforeninger

Den gennemgribende organisering af mejeribrugene satte kort før århundredskiftet endnu et skud med kontrolforeningerne. Deres formål var at holde nøje regnskab med mælke- og smørydelsen hos hver enkelt ko, så kun de bedste dyr blev beholdt til videre produktion og fremavl. I Danmark blev den første kontrolforening oprettet i 1895 i Vejen, og herfra var der ikke langt til Skrave i Nordslesvig, hvor der blev stiftet en kontrolforening i 1897. Samme år blev der dannet to kontrolforeninger på Als, en for Tandslet og en for Nørre Herred. Efter århundredskiftet bredte foreningerne sig til Angel.⁷⁷

Kontrolforeningerne fik aldrig den tilslutning, som andelsmejerierne opnåede. I 1912 var der 26 slesvigske kontrolforeninger med knap 500 medlemmer organiseret under Landbrugskamme-

Johannes Jensen (1888-1971) virkede fra 1912 til 1967 som konsulent for det nordslesvigske mejeribrug og var samtidig sekretær for Mejeriforeningen for Nordslesvig, senere Sønderjydsk Mejeriforening. P. Clausen fot. i Historiske Samlinger.

ret, langt de fleste i Nordslesvig og Angel.⁷⁸ "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig"s "Samarbejde i Kvægavl" havde i 1913 tilslutning fra 11 kontrolforeninger. Samlet skal de slesvigske kontrolforeningers medlemstal forud for 1914 højst tælles i hundreder.

Udviklingen i mælkeydelsen fremgår af de bevarede tal fra kontrolforeningerne. Hvor Andreas Andresen i Skelde og Jens Friis i Kopsholt i midten af 1870'erne havde opnået en gennemsnitlig mælkemængde på 5100 pund, viste regnskaberne fra Nordals kontrolforeningen i 1897/98 en mælkemængde pr. ko på 6219 pund og i 1911 på 7030 pund. Syv kontrolforeninger i Angel nåede i 1907 med en årlig mælkemængde på 8746 pund et endnu højere udbytte pr. ko.⁷⁹

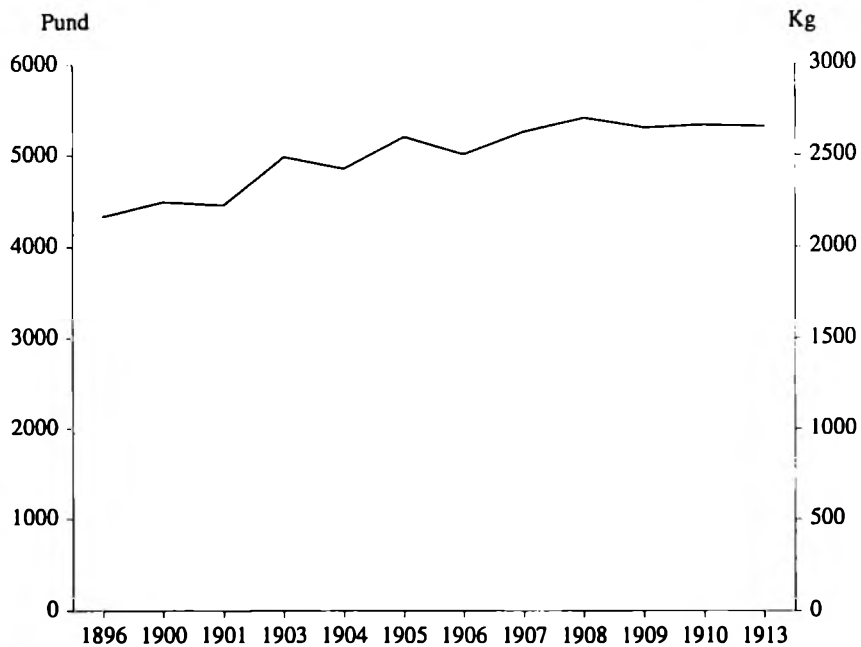
I Gram-egnens kontrolforening formåede man at sætte mælkemængden op fra 5345 pund i 1899 til 6930 pund i 1910.⁸⁰ Køerne i midtlandet halede altså godt ind på deres artsfæller på østkysten. Den konklusion drog også kvægavlerforegangsmanden M. K. Gram fra Københoved, der foretrak korthornskvæget: "Dette med malkeevnen er vel nok det omstridte punkt ved korthornet. Dog kan jeg meddele, at det for manges vedkommende her på egnen netop er mælkeevnen, der har skaffet dette kvæg indpas. Før vi fik kontrolforening, var de fleste enige om, at vi burde holde os til de røde nordslesvigere, da vi jo fortrinsvis ville malke. Kontrolforeningerne lærte os imidlertid noget andet, idet det viste sig gennem en årrække, at korthornsblandingerne var i stand til at betale foderet lige så godt med mælk som de røde".⁸¹

Kontrolforeningernes udbyttetotal viste udviklingen i elitebesætningerne. I gennemsnitsbesætningerne lå udbyttet efter andelsmejeriernes tal at dømme en del lavere. Indvejningsregnskaber fra de andelsmejerier, som var tilsluttet "Mejeriforeningen for Nordslesvig", viste følgende udvikling fra 1896 til 1913 (figur 15).⁸²

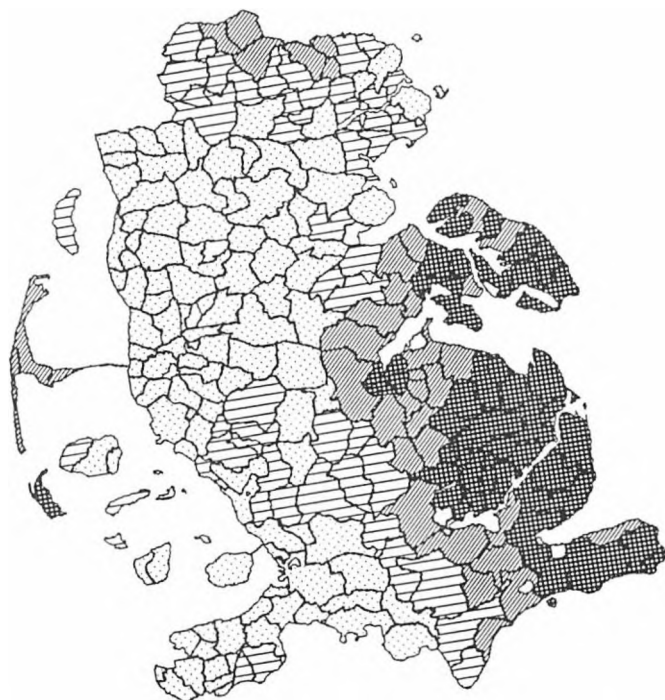
Tallene varierede lidt fra år til år, men en forøgelse på op imod 1000 pund i mælkemængden pr. ko fra slutningen af 1890'erne til udbruddet af den første verdenskrig var næppe urealistisk.

Kvægopdræt og opdrættere langs vestkysten

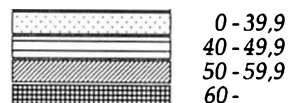
Mejeribrugget var trods andelsmejeriernes spredning over hele Slesvig fortsat kun hovedsagen på østkysten. I år 1900 udgjorde køerne over halvdelen af det samlede antal hornkvæg øst for linjen Rendsborg-Slesvig-Flensborg-Aabenraa (figur 16).⁸³

Figur 15. Mælkeydelse pr. ko i Mejeriforeningen for Nord-slesvig 1896-1913.

Figur 16. Køer i pct. af hornkvæg i alt 1900.

Anm.: Kortgrundlaget for figur 16-17 og 20-30 er et sognekort over Slesvig. Sogne- og amtsdistrikter er ikke altid sammenfaldende. Hvor et amtsdistrikt omfatter flere sogne, er de alle vist med amtsdistriktets signatur. Hvor et sogn består af flere amtsdistrikter, er disse sammenregnet til et sognegennemsnit.

Langs vestkysten betød de gode konjunkturer for kødkvæg, at studegræsning vedblev at være landbrugets hovedindtægtskilde. På Alex Eckeners radering "Der Gräser" fra 1919 klapper græsseren med pibe og stok veltilfreds sin stud, der uforstyrret æder videre. Kunstneren videregiver det indtryk, at de to brede og tunge skikkelser nærmest er ét.

Mejeribrugene havde nu som før størst udbredelse blandt godsejere og bønder på østkystens halvøer Dänischwohld, Svans, Angel og Sundeved samt på øen Als. Skønt jordbundsforholdene i Haderslev østeramt var de samme som i mejeribrugets kerneområde, holdt landmændene her stadig et forholdsvis beskedent antal malkekøer. Som kvægavlerne i Vestslesvig og midtlandet lagde de hovedvægten på stude og andet ungvæg. Derimod havde bønderne i flere af de nordligste sogne i amtet lagt om til mejeribrug, givetvis efter det danske forbillede, som disse grænsesogne havde så tæt på. Endelig udgjorde køerne en stor andel på vesterhavsøerne Sild og Amrum, men det skyldtes, at der kun holdtes et beskedent antal hornkvæg på disse klitfyldte øer, og så måtte malkekøerne nødvendigvis veje tungt til, hvis beboernes eget behov for mælk skulle dækkes.

Sammenlignet med 1861 var der overalt tale om en reduktion i køernes andel af den samlede hornkvægsstyrke på omkring de 10 %. I Slesvig som helhed faldt den fra 56 til 46 %. Det skyldtes, at bønderne ikke som i det traditionelle holstenske mejeribrug på de store gårde straks slagtede de nyfødte tyrekalve, men i stedet fedede dem op med den skummetmælk, som andelsmejerierne leverede retur. De høje priser på magerkvæg opfordrede også til opfedning.⁸⁴

I Danmark lå køernes andel med 53 % stadig højere end i Slesvig (Nørrejylland dog kun 49 %). Opdræt havde fortsat større

betydning i Slesvig, men sammenlignet med 1861 var forskellen snævret ind.⁸⁵

Mens mejeribrugget kunne opvise en mængde fremskridt, gik det ikke så stærkt inden for kødkvægavlen. I "Generalverein"s årsberetning for 1887 hed det: "Vel i intet andet distrikt i vor hjemstavn er landbruget mindre præget af fornyelser end i de slesvigske marskegne".⁸⁶ I arbejdsdelingen mellem den fede marsk og den magre geest fulgte kvægavl og kvæghandel således de gamle spor. Fedegræsning fandt som tidligere sted i de rige koge i Tønder amt mellem Højer og Faretoft og i Südermarsch ved Mildsted, men hovedcentret for opfedningen var stadig Ejdersted. Mens der ved vintertide kun var 15.000 stykker kvæg i halvøens stalde, gik der om sommeren over 50.000 på dens rige græsgange. I juni 1905 kom kun 30 % af Ejdersteds kvæg fra halvøen selv. 41 % var indkøbt i det øvrige Slesvig, især fra det midterste og vestlige Sydslesvig samt Tønder kreds. 21 % kom fra Ditmarsken, 6 % fra det øvrige Holsten og 1 % udenfor provinsen.⁸⁷

Græsningen varetoges dels af Ejderstedbønderne selv, dels af "græssere", der havde forpagtet græsland. De mindre landmænd med 5-20 ha var fortrinsvis mælkebønder, mens ejerne af de store gårde på 50-70 ha udelukkende eller altovervejende ernærede sig ved studegræsningen. En blandet bedrift, hvor de to tredjedele af jorden lå i græs og resten dyrkedes med korn, betalte sig bedst, men krævede mere arbejde end den rene græsningsdrift.⁸⁸ Mange ejderstedbønder foretrak helt at slippe for arbejdet og forpagtede al deres jord ud til græssere. I 1905 var over halvdelen af Ejdersteds græsningsareal på knap 23.000 ha bortforpagtet, heraf en femtedel til græssere udefra.⁸⁹

Blandt de mindre gårdmænd i Ejdersted var Peter Alberts i Østerhever (1858-1951). Han havde knap 15 ha, fordelt på 9 fener og en besætning på 2 heste, 8-9 køer, 13-16 ungvæg, 8-13 får og et par svin udelukkende til eget forbrug. Alberts hørte således til blandt "mælkebønderne", og mælken gav da også i begyndelsen en stor del af indtægten; i 1888 udgjorde smørsalget 31 % af indkomsten. Mælkens betydning var imidlertid faldende; i 1900 udgjorde den 17 % og i 1913 kun 11 %. Indtægterne fra kvægopdrættet fik derimod stadig større betydning. Allerede i 1888 udgjorde de 60 %, i år 1900 67 % og i 1913 hele 76 %. Kornet kunne i gode år som i 1900 give lidt over en tiendedel af indtægten. Fra 1911 hentede Alberts ligeledes omkring en tiendedel af sin indtægt ved at bortforpagte jord.

Markedet i Husum var hovedcentret for den slesvigske kvæghandel, hvor opkøberne fra marsken i foråret indfandt sig for at købe magerkvæg til græsning, og hvor de i efteråret afsatte de opfødte kreaturer til opkøbere sydfra. Markedet betød omsætning i den vest-slesvigske by, der husede 11 banker. Fot. ca. 1914 i Historiske Samlinger.

Livet på Peter Alberts gård i Ejdersted var ikke videre varieret. Højdepunkterne i landbrugsdriften var udbindingen af kvæget i slutningen af april eller begyndelsen af maj og indbindingen i slutningen af november eller begyndelsen af december. Dertil kom høhøsten i juli og kornhøsten i august, men kornavlens var det dog så som så med. Der blev dyrket lidt havre, hvede og hestebønner. Allerede i 1887 blev havren tærsket med tærskværk. Hovedparten af jorden lå i græs. Et vigtigt arbejde var rensningen af grøfterne og vedligeholdelsen af vejene, som kunne lide en del ved oversvømmelser. Trods en driftsmåde med få forandringer kunne Alberts øge sin velstand. I slutningen af 1888 var hans kassebeholdning beskeden med 140 mark, men i 1900 var den knap 1400 mark og i 1913 over 3800.⁹⁰

Kvæggræsning og kvæghandel

Endnu i begyndelsen af 1870'erne opkøbte græsserne magerkvæg til fedning i Jylland. Da England fra 1877 af veterinære årsager

begrænsede importen af kvæg fra Tyskland, foretrak de jyske kvægavlere imidlertid at fede deres kvæg selv og indkassere gevinsten på det engelske marked. Det skabte bekymring hos græsserne, at de gode jyske okser udeblev. De organiserede sig i en særlig græsserforening, der søgte at påvirke regeringen til at indføre en kompensation for importtolden på det jyske kvæg. De slesvigske kalve- og ungvægsopdrættere savnede ikke konkurrencen fra de jyske kvægavlere og vendte sig hårdt imod toldkompensationen. På et møde af opdrættere i Tinglev i 1879 fremkom en ram karakteristik af græsserne: "Det er rigtigt, at opdrætterne i de sidste par år har fået 300 mark for en treårsokse, som er egnet til fedegræsning; men billigere kan et sådant dyr ikke opdrættes, hvis avleren skal have en passende belønning for sine udgifter, sit arbejde og besvær. Indtil for et par år siden lå fordelene lige så ensidigt hos græsserne. Marskbonden havde en stor forpagtningsindtægt af sin jord og dertil gjort en god forretning, hvis han selv græssede. Han flyttede til byen, førte et bekvemt levned og tjente mere ved at sove, end han nogensinde havde tjent ved en mere omfattende drift af sit landeri. Bondegårdene i Ejdersted stod tomme eller blev endog nedrevet. Nu må græsseren enten bryde en del af sin ringere græs jord op og bebyrde sig med pløjearbejde, eller han må vende sig fra det engelske marked, som jo alligevel i det lange løb går tabt til Amerika, og sælge vort kvæg i Tysklands industriområder".⁹¹

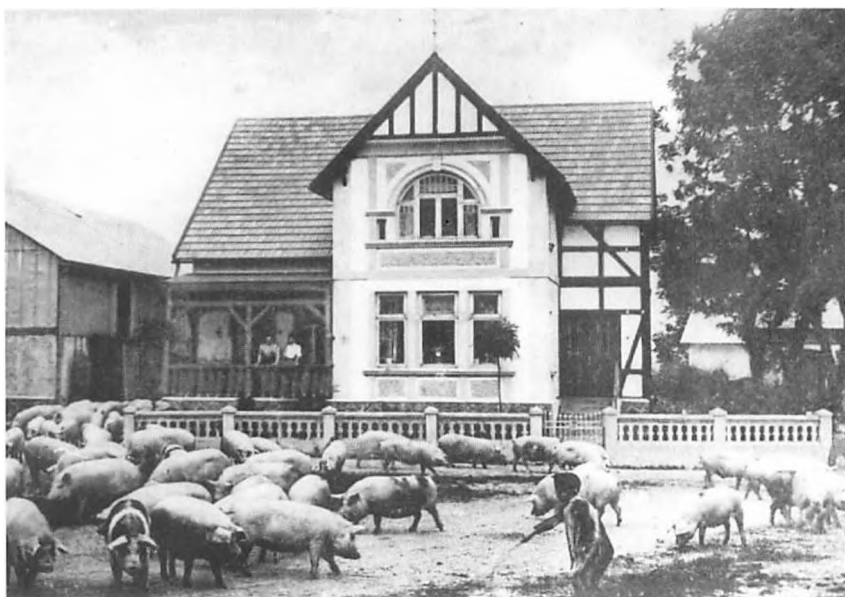
Netop det voksende tyske hjemmemarked for oksekød blev de slesvigske kødkvægavlernes redning. Krisen i slutningen af 1870'erne var hurtigt overstået, til gavn for både græssere og opdrættere. Udførslen af fedekvæg fra Tønning til England svandt ganske vist ind fra 30.000 i 1876 til kun 6.000 i 1886, men til gengæld voksede Husummarkedets betydning, da flere og flere opkøbere indfandt sig fra Rhinegnene, Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt a. M. og tilmed fra så fjerne byer som Bamberg og München. I 1876 og 1877 omsattes årligt 9-10.000 fedekvæg, men 10 år senere var handelen nået op på 22.000. Heraf gik 18.000 til det tyske hjemmemarked, som kun havde aftaget lidt over 600 i 1877. Væksten fortsatte, og i 1909 var omsætningen af fedekvæg på 73.000 styk. Husummarkedet var da det tredjestørste kvægmarked i Tyskland efter Berlin og Hamborg.⁹²

Kvægmarkederne prægede helt Husums liv. Magerkvægsmarkedet fandt sted hver torsdag fra midten af april til slutningen af maj. Det skulle fylde marskens, specielt Ejdersteds, græsmarker

med kvæg for sommeren. Flere og flere græssere foretrak dog at indkøbe magerkvæget lidt tidligere på året direkte hos opdrætterne. Der afholdtes også et magerkvægsmarked i efteråret fra midt i oktober til slutningen af november, som havde til formål at fylde staldene op med henblik på vinterfodring. Derfor var det af langt mindre omfang end forårsmarkedet. Handelen med fedekvæg begyndte i midten af juli, når de første kreaturer var fedet op, og strakte sig til græsningsperiodens ophør i slutningen af november. Det fandt sted hver onsdag. Såvel magerkvægs- som fedekvægsmarkedene havde fra slutningen af 1880'erne stor fordel af vestkystbanen.⁹³

Området for opdrætning af magerkvæg strakte sig ved århundredskiftet over hele den slesvigske geest frem til mejeribrugsområdet øst for linjen Rendsborg-Slesvig-Flensborg-Aabenraa. I Husum og Tønder amter blev de tyrekalve, der ikke var behov for i egen bedrift, opdrættet med henblik på salg til marsken, og det samme gjaldt den vestlige del af Haderslev amt inklusiv amtsdistrikterne Lintrup, Rødding, Nustrup og Vedsted. Også de vestlige og nordlige dele af Aabenraa amt samt Ensted amtsforstanderdistrikt leverede magerkvæg af kvalitet; navnlig blev okserne fra Løjt berømmet. I Flensborg amt var den vestlige del med amtsdistrikterne Nr. Haksted, Store Vi og Jørl opdrætscentre, i Slesvig amt amtsdistrikterne Treja, Hollingsted, Bergenhusen, Erfde og

Fra 1890-erne oplevede slesvigsk svineavl en vældig vækst, og produktionen blev fuldt ud markedsorienteret med afsætning til de tyske storbyer. Her er der "Abmarsch nach Hamburg" for en række svin på Kliplev marked, som drives til stationen. De slesvigske grise blev sendt sydpå i levende live og først slagtet på bestemmelsesstedet. Andelssvineslagterier som i Danmark blev ikke oprettet før efter 1920. Fot. før 1914 i Historiske Samlinger.

Sønder Stapel. Også i den østlige del af Haderslev amt, i Felsted, Kliplev, Hanved, Eggebæk, Oversø, Siversted og Bollingsted amtsdistrikter blev størstedelen af kalvene opdrættet til salg vest-på.⁹⁴

Mens forarbejdning og afsætning af mælk og mælkeprodukter blev organiseret efter andelsprincippet, forblev handelen med kvæg på private hænder. Kvægavlensbonden ville ikke give slip på den traditionelle, individuelle handel på markederne og overlade det til andre at give håndslag på hans kvæg. Måske hang han også ved det obligatoriske lidkøb, som fulgte efter overstået handel. Det var næppe tilfældigt, at Slesvig var landet med de mange kroer.

Den markedsrettede svineproduktion

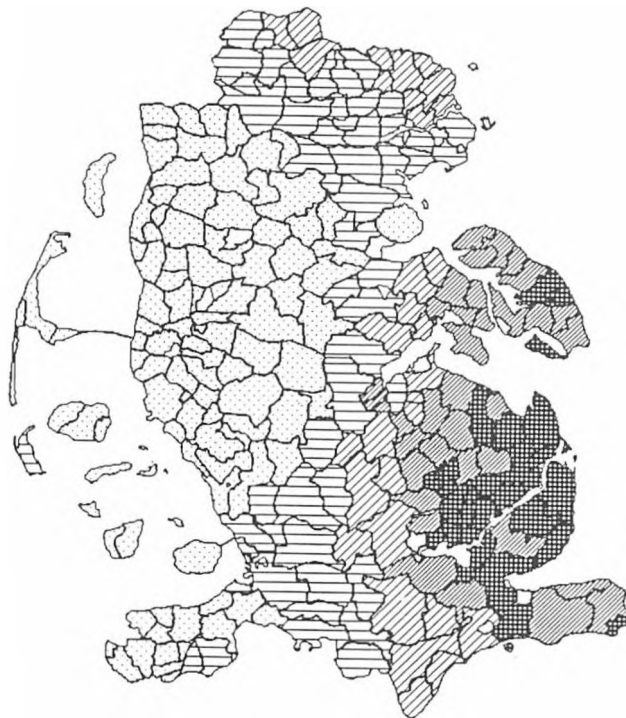
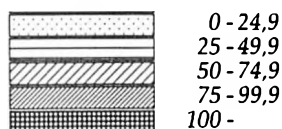
Kvægtællingerne viste, at svineavlen fra 1890'erne var blevet en markedsrettet produktion på lige fod med mælk, smør og kødkvæg. Den eksplosive vækst i svineproduktionen havde flere forudsætninger. Prisleddet på korn sænkede foderomkostningerne. "Kornet er så billigt, at det bedre lader sig sælge som flæsk", sagde således kommuneforstander Christensen i Stubbæk i 1883.⁹⁵ Andelsmejeriernes affaldsstoffer som skummetmælk og valle var fortrinligt svinefoder. Afsætningen af svinene lettedes enormt af jernbanerne. Både statsbanerne og amtsbanerne bragte hurtigt og sikkert dyrene til det centrale svinemarked i Hamborg.

Svin på 130-180 pund blev slagtet i hansebyens eksportslagterier og gik som baconsvin til England. De langt sværere svin til det tyske hjemmemarked - der vejede 2-400 pund - sendtes til slagterierne i de hastigt voksende tyske industribyer. Da dyrene kunne sendes af sted i levende live, oprettedes der kun få slagterier i Slesvig som brdr. Rasch i Slesvig og Redlefsen i Satrup i Angel.⁹⁶ Om nogen andelsslagteribevægelse som i Danmark blev der aldrig tale. I 1888, året efter oprettelsen af det første danske andelssvineslagteri i Horsens, var der forslag om et andelssvineslagteri i Haderslev, og i 1901 var der tale om at oprette et i Gråsten, men ingen af planerne blev realiseret.⁹⁷

Da svineproduktionen oftest var forbundet med mejeribrug, havde svineproduktionen i forhold til kvægbesætningerne omkring år 1900 størst betydning langs østkysten. Her var selvforsyningsproduktionen forlængst et tilbagelagt stadium (figur 17).⁹⁸

Især Sønderborg amt var et center for svineproduktionen. I

Figur 17. Svin i pct. af hornkvæg
1900.

årene 1873-83 voksede svinebestanden her hurtigere end noget andet sted i monarkiet.⁹⁹ Væksten fortsatte med uformindsket styrke til 1914.¹⁰⁰ I 1898 anslog proprietær Jessen fra Majbølgård i "Den alsiske Landboforening", at svinene årligt gav Als en indtægt på 1 1/2 millioner mark.¹⁰¹ Det alsiske svin udmærkede sig ved en fin knoglebygning, et lille hoved, et udpræget skinkeparti, en hurtig tilvækst og stor robusthed. Svinene var for fede efter engelsk smag, men imødekom interessen på hjemmemarkedet og opnåede i Hamborg en notering, der lå 4-8 mark over gennemsnittet pr. 100 kg levende vægt. Den fremtrædende svineavler, godsforpagter Jacobsen fra Gammelgård, havde endog sin helt egen notering. Hans svin gik for at være de bedste i hele Tyskland. Fra øen blev der solgt mange avlssvin til at forbedre svinebruget andre steder.¹⁰²

Ved århundredskiftet blev svinebruget endvidere drevet rationelt i Angel og i godsdistrikterne, hvor det stod højt på godserne og var på vej frem hos gårdmænd og husmænd. Også i Haderslev amt var svineavl ret omfattende; i Aabenraa amt betød den mest på de store gårde. I Vestslesvig rakte produktionen derimod ikke ud over de lokale behov.¹⁰³ Men i årene efter år 1900 indfør-

tes den markedsrettede svineproduktion også her, omend ikke i samme målestok som langs østkysten.

Avlsarbejdet fortsatte i de lagte baner med indkrydsning med Yorkshire, Berkshire og Tamworth.¹⁰⁴ Det var næppe så højtudviklet som kvægavlen. Først ret sent blev der oprettet svineavlsforeninger, den første i Angel i 1906. I 1912 var der under "Verband Schleswig-Holsteiner Schweinezuchtvereine" i Slesvig 6 foreninger med tilsammen 285 medlemmer.¹⁰⁵ Hertil kom i 1913 "Svineavlsforeningen for Als og Sundeved" med 34 stiftende medlemmer.¹⁰⁶

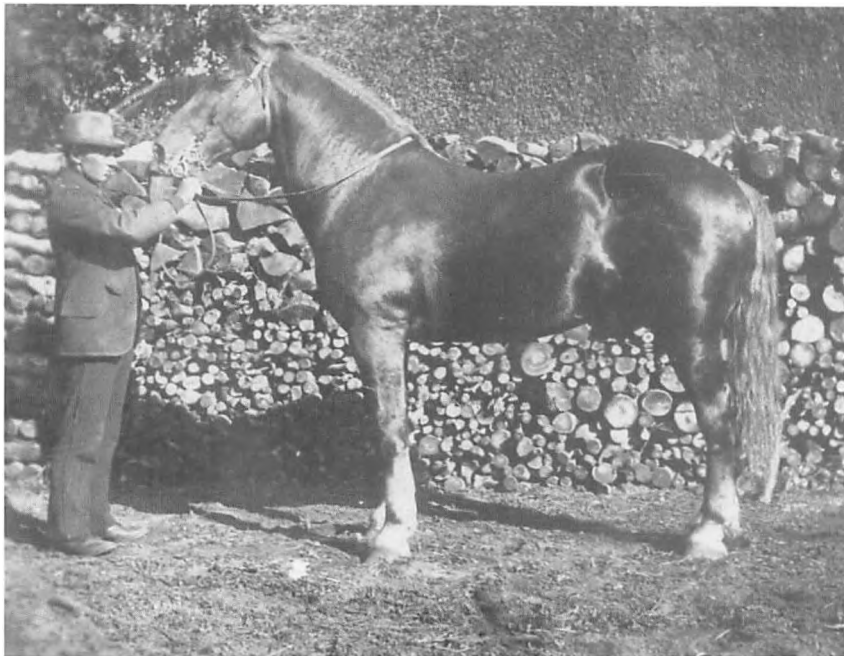
Hesteavl

Den længe følte mangel på en obligatorisk kåring af hingste blev afhjulpet i 1875. Ifølge kåringsforordningen fra dette år måtte kun de hingste, som kåringskommissionen godkendte, benyttes i avlen. Forordningen blev fornyet i 1876, 1884, 1898, 1900 og 1909. Ændringerne var mest af organisatorisk art, men forordningen fra 1898 indeholdt også nærmere bestemmelser om avlsarbejdet. I Slesvig måtte der herefter kun kåres koldblodsheste ("slesvigske" heste), med undtagelse af kredsene Flensborg, Slesvig og Egernfærde, hvor varmlodskåringer også måtte forekomme.¹⁰⁷

Nødvendigheden af den obligatoriske kåring blev bevist allerede ved den første kåringsrunde i 1875, hvor en tredjedel af de foreviste hingste blev kasseret eller stillet i venteposition. Året efter kunne to femtedele ikke godkendes.¹⁰⁸ Forbedringen af hesteavlen blev imidlertid ikke kun overladt til staten. Som ved kvæg og svin blev der stiftet private avlsforeninger, den første i Tønder i 1887. I 1891 blev "Verband schleswiger Pferdezüchtvereine" dannet. I 1913 var forbundet paraplyorganisation for 40 slesvigske hesteavlsforeninger med 868 medlemmer. De fleste foreninger fandtes i Vestslesvig, navnlig på Husumegnen. Avlscentret var marsken, og syd for Ejderen fandtes i Nørreditmarsken en forening med 236 medlemmer.¹⁰⁹ Den vel mest kendte avler af den slesvigske hest, gårdejer Laust Arnum, boede imidlertid i Bovlund i det nordslesvigske midtland. Hans hingst "Thor" vandt førstepremie ved provinsialdyrskuet i Kiel i 1886, og hans kollektion med Thor og dens fire sønner fik storhertugen af Oldenburgs ærespræmie.¹¹⁰

Den slesvigske hest, som hyppigst var fuksrød eller brun, var stor og tung. Ved århundredskiftet havde de kårede hingste en gennemsnitsvægt på ca. 680 kg; før verdenskrigen var vægten

Inden for hesteavlen var den slesvigske hest den dominerende. Her fremviser Peter Beier fra Barsbøl ved Skærbæk i 1895 sin 16-årige hingst Odin. Fot. i Historiske Samlinger.

omtrent 750 kg. Hesten var i stand til at yde lettere arbejde allerede som 2-årig, og som 2 1/2 - 3-årig var den fuldt arbejdsdygtig. Et andet fortrin var det rolige temperament, som gjorde, at selv tjenstedrenge kunne arbejde med den. Den slesvigske hest var derfor efterspurgt som arbejdshest til landbruget og industrien. Mange blev bryggerheste. Også hæren aftog mange slesvigske heste, som især fandt anvendelse som trækraft i artilleriet. Handelen med heste fandt især sted på markederne i Tønder og Bredsted, senere også i Aabenraa. Hertil kom mange opkøbere fra Mellem- og Sydtykland for at købe såvel føl som voksne heste. Selv til Rusland blev der sendt slesvigske heste til brug i avlen.¹¹¹

Vekselbrug, foderafgrøder og kunstgødning

Fra kobbelbrug til vekselbrug

I det moderne intensive landbrug blev agerdyrkningens væsentligste funktion at levere foder til de voksende kvæg- og svinebesætninger. Omlægningen fra kornavl til mejeri- og svinebrug gjorde derfor ændringer i sædskiftet nødvendige. I 1898 beskrev Chr. Christensen i "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" kravene til det moderne sædskifte: "Tidligere var det tidssvarende, at sædfølgen blev væsentlig planlagt på grundlag af kornsalget, nu er det derimod tidssvarende, at den planlægges særlig for fodringens skyld, eller med andre ord: en god sædfølge bør nu være en vel overvejet foderplan".¹ Prioriteringen måtte derfor være: først roer, dernæst græs og kløver og til sidst korn.

Et tidssvarende sædskifte kunne efter Christensens mening være: 1. rug og staldfoder, 2. frøroer og roer, 3. byg eller havre, 4. kløver og græs, 5. havre, 6. roer, 7. seksradet byg, 8. græs. For de mindre ambitiøse kunne Christensen anbefale: 1. vintersæd, 2. havre, 3. to tredjedele roer og en tredjedel staldfoder, 4. byg, 5. kløver og græs, 6. atter kløver og græs med ajlegødskning, 7. brak. Dette sædskifte kunne også anvendes på de magrere jorder, når græslejet fik lov at vare 1-2 år mere. Derimod ville Christensen fraråde et sædskifte med: 1. helbrak, 2. vintersæd, 3. byg, 4. havre, 5.-6. kløver og græs. Selv om det stadig var ret udbredt, var det utidssvarende, fordi marken ville være fuld af ukrudt sidst i sædfølgen, og det ville hverken give nok foder eller gødning.

Det sædskifte, Christensen betegnede som forældet, var en typisk bondegårdsvariant af det holstenske kobbelbrug med dets faste skema brak-vintersæd-vårsæd-græs. Hans anbefaling gik i stedet i retning af vekselbruget, hvor der aldrig forekom to år i træk med korn. I stedet skiftedes der mellem de langstråede, buskrodede halmafgrøder og de bredbladede rodfrugter. Der var mange fordele ved roerne. Først og fremmest gav de i forhold til korn og græs over dobbelt så stor en fodermængde pr. ha. Dertil kom, at roerne var en meget taknemmelig afgrøde at gøde. Endelig løsenede roernes store rødder jorden, deres brede blade skyggede for udtørringen, og da roerne gentagne gange skulle luges, kunne marken holdes helt ren for ukrudt det år, den bar roer.² Derfor gjorde roerne brakmarken overflødig.³ Den eneste ulempe var det store arbejdskraftforbrug, og derfor stod mange landmænd længe tøvende over for roeavl.

Roesåningen foregik i begyndelsen med nogle trillebørslignende såmaskiner. Denne maskine fra Ager-skov fra ca. 1880 er konstrueret efter Duckets system, hvor hjulet driver en børste i den lille frøkasse, hvorved frøene fejes gennem tuden ned i jorden. Bagest sidder en lille valse, som pakker jorden. Bov Museum. Willy Goy fot.

Det moderne vekselbrug kunne også rumme et skifte med kvælstofsamlende bælgplanter som i følgende sædskifter fra Nordals ved århundredskiftet:⁴

Holm:

1. byg og havre
2. staldfoder
3. hvede
4. roer
5. byg
6. ærter, bønner
7. havre
- 2 år med kløver og græs

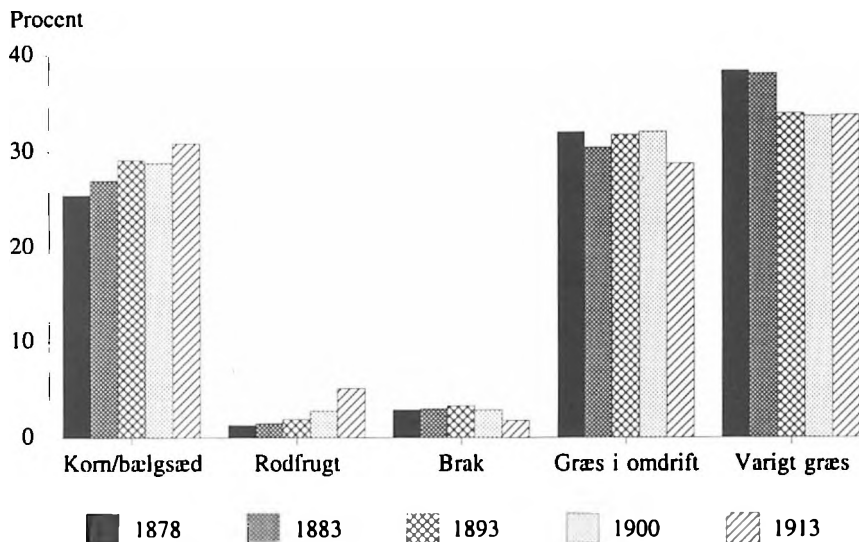
Svenstrup

1. bønner, ærter, kartofler
2. vintersæd
3. roer
4. byg
5. græs
6. blandkorn med bælg-sæd
7. havre
- 1 år med kløver

Begge sædskifter var rene vekselbrug. I Svenstrup var der oven i købet et skifte med græs midt inde i rotationen. Der er dog næppe tvivl om, at det kun var få landmænd, der magtede sådanne sædskifter. Også et sædskifte fra Felsted, hvor der var hele to skifter med roer (hvede-roer-byg-roer-havre-kløver og græs), må have været en sjældenhed forbeholdt de mest intensive brug.⁵ Det normale var fortsat flere år i træk med korn, og roeavlens nåede langtfra alle steder frem til et gennembrud.⁶

Anvendelsen af det dyrkede areal

Kravet til rigelige foderafgrøder ændrede i nogen udstrækning forholdet mellem korn, rodfrugt og græs (figur 18).⁷

Figur 18. Anvendelsen af det dyrkede areal i Slesvig 1878-1913. Procent.

Agerjorden bredte sig noget, mens de varige græsarealer skrumpede tilsvarende ind. I 1878 var 62 % af jorden under plov, i 1913 66 %. Også græsarealerne i omdriften blev reduceret, og brakningen blev sjældnere. Til gengæld steg kornarealets andel af landbrugsjorden med 5 %, mens roearealerne forøgedes med 4 %. Det slesvigske jordbrug blev mere intensivt, men ikke i samme målestok som i Danmark, hvor 85 % af jorden var ager i 1876 og 88 % i 1912.⁸ Endnu umiddelbart før verdenskrigens udbrud var forskellene mellem Slesvig og Danmark iøjnefaldende (tabel 16):⁹

Tabel 16. Landbrugsarealets benyttelse i Slesvig og Danmark.

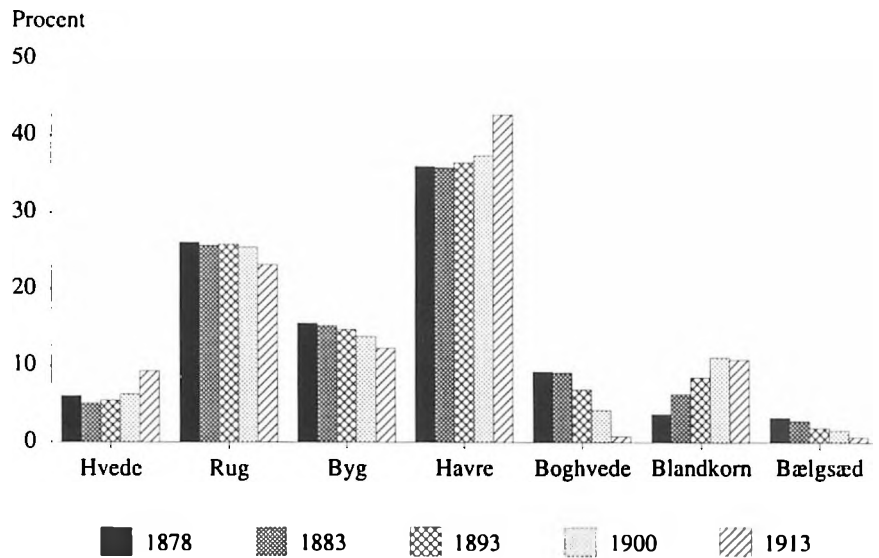
	Korn	Rodfrugt	Brak	Græs	I alt
Slesvig 1913	31 %	5 %	2 %	62 %	100 %
Danmark 1912	41 %	13 %	8 %	38 %	100 %

Fordelingen afspejler kvæggæsningens vedvarende store betydning for det slesvigske landbrug og de danske landmænds højere prioritering af mejeribrug, hvor der var et større behov for foderkorn og roer.

Den vigtigste kornsort i det slesvigske landbrug var fortsat havren (figur 19).¹⁰

Havrens andel var oven i købet stigende, mens byggen gik en anelse tilbage. Blandkornet tegnede sig for en stigende andel. Til sammen udgjorde foderkornet i 1878 55 % og i 1913 66 % af kornarealerne. Denne stigning var en naturlig følge af det øgede hus-

Figur 19. Anvendelsen af kornarealet i Slesvig 1878-1913. Procent.

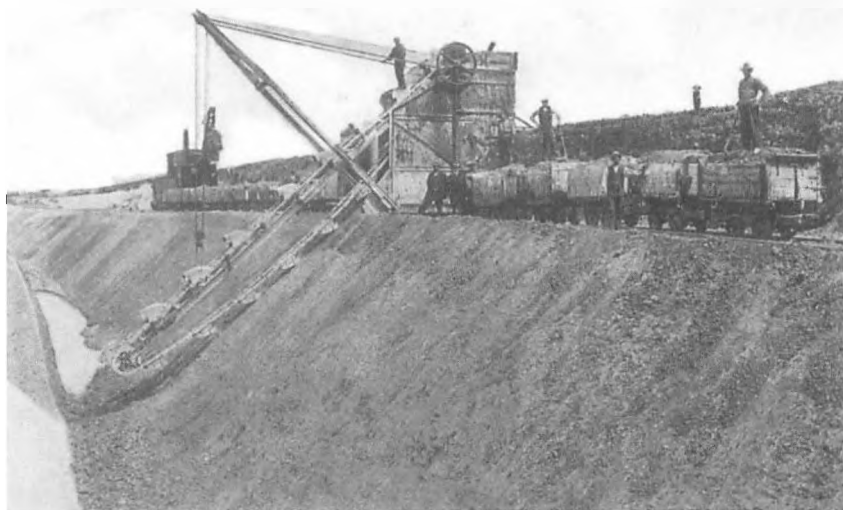
dyrhold. Foderkornets andel nåede dog ikke det danske niveau, som lå 10 % højere. Foderkornets fremgang skete på bekostning af boghvede og bælgæd, som begge var reduceret til ubetydelighed i 1913. Brødkornets andel var derimod ret konstant på ca. 32 %. Efter århundredskiftet, hvor kornpriserne igen blev gode, gik hveden frem med et par procent på rugens bekostning - uden dog at røkke rugens absolutte dominans i den slesvigske brødkornavl. I Danmark gik brødkornet lidt tilbage; landmændene her måtte savne den toldbeskyttelse, som deres slesvigske kolleger nød godt af.

Mergling og kunstgødning

Fremgangen i kornarealerne bidrog til at øge den slesvigske kornproduktion. Størstedelen af fremgangen fra rundt regnet 200 tusind tons omkring 1880 til ca. 500 tusind tons før verdenskrigen må dog tilskrives det øgede foldudbytte.¹¹

Af betydning for foldudbyttet var merglingens videre udbredelse fra østkystens bakkeland til midtlandet. Mens mergelen var let tilgængelig i moræneområderne, lå den mere spredt og dybere på geesten. Først da mergeludvindingen og transporten fra 1880'erne blev organiseret på interessentskabsbasis, kom der rigtig gang i merglingen af sandjorden. De slesvigske mergelforbund stod frem til verdenskrigen for merglingen af langt over 100.000 ha. Dertil kom den private indsats, som var det almindelige i marsken og på østkysten.¹²

I årene op imod 1914 blev mergelgravningen mekaniseret med gravemaskiner, der ledte mergelen direkte ned i mergelbanens tipvogne. Fot. ca. 1913 af mergelgraven i Fole ved Gram i Rødding Lokallhistoriske Arkiv.

Urnehoved mergelselskab var et typisk eksempel på, hvorledes merglingen blev organiseret. Forbundet blev dannet i 1888 af kommunerne Uge, Kliplev, Bjerndrup, Perbøl, Støltelund og Broderup, hvor der ingen tilgængelige mergellejer fandtes. Imidlertid gjorde et billigt lån på 113.000 mark fra provinsen Slesvig-Holsten det muligt at købe mergel fra det store leje på Urnehoved og anlægge et tipvognsspor, så mergelen kunne transporteres ud på markerne. I alt blev der opgravet, udkørt og spredt 90.000 kubikmeter mergel til knap 2500 ha, hvilket gav et lag på omkring 3 1/2 mm. Efter to år var merglingen i området gennemført. Her bevirkede den en 2-3-dobling af udbyttet.

I 1914 var merglingen af geesten nået langt, uden dog at være fuldt ud afsluttet. I de geestområder, der lå nær lerjorden og de store lejer, var ca. 80 % af arealet merglet. I området frem til en linje fra Hvidding over Roager, Nr. Løgum, Hellevad, Burkal, Ladelund, Medelby, Nr. Haksted, Hanved og Eggebæk til Bollingsted var der spredt mergel på op til 75 % af jorderne. I den vestlige del af Nordslesvig lå den merglede andel på 50-75 %. På geesten mellem Tønder og Husum, på de sandede hedejorder og i egnen nord for Rendsborg udgjorde de merglede arealer sjældent over de 50 %. I marsken blev mergling kun ganske lidt udbredt.¹³

Mens merglingen efterhånden var et gammelkendt element i slesvigsk agerbrug, vandt kunstgødningen først nævneværdigt frem efter 1864. Interessen for kunstgødning blev navnlig skærpet fra slutningen af 1860'erne på grund af udbyttedgangen i korn-

Peru - Guano

„Füllhornmarke“

wird von keinem Dünger übertrroffen.

Hamburg, im Februar 1912.

Anglo-Continental (vorm. Chilesalpeter) Guano-Werke.

Vigtigst blandt de tidlige kunstgødninger var guanoen, som bestod i tørrede fugleekstremer fra Sydamerikas vestkyst. Reklame i Jugendstil fra Landwirtschaftliches Wochenblatt 1912.

produktionen. Overalt i landboforeningerne blev der diskuteret og gjort forsøg. Formanden for "Den sundevedske Landboforening", gdr. C. P. Wolff i Gammelgab på Broagerland, opnåede f.eks. i 1867 en udbytteforøgelse på 3-4 fold. Da en normalhøst på egnen var 10 fold af hvede og rug, 12 af byg og 14 af havre, svarede merudbyttet til mellem en fjerdedel og en tredjedel. I begyndelsen var det guanogødningen fra Sydamerika, interessen mest samlede sig om. Benmel blev også brugt ofte, undertiden tillige blodgødning. Senere vandt Thomasslagge og kainit frem sammen med Chilesalpeter og ammoniak-superfosfat.¹⁴

Kunstgødningen blev mange steder indkøbt via landboforeningerne, men der blev også dannet særlige andelsgødningsforeninger. Ved årsskiftet 1871/72 stiftedes "Den nordslesvigske landmandsforening til indkøb af kunstig gødning" med godsforpagter Mackeprang, Kiding som formand; han afløstes siden af C. P. Wolff. Kort efter oprettelsen var der 225 medlemmer. Allerede i foreningens første år solgtes 314.000 pund kunstgødning. Selv om foreningen for at modvirke de mange forfalskninger foretog analyser af den gødning, som blev bestilt, kunne den ikke i længden hævde sig overfor de private forhandlere. I 1904 besluttede man derfor at opløse foreningen og anbefale medlemmerne at købe ind i mindre kredse.¹⁵ Større succes havde den nordangelske indkøbsforening, der var oprettet i 1874. I sit første tiår afsatte den 300.000 tons til billigere priser, end de private forhandlere kunne tilbyde.¹⁶

Selv om landmændene var meget optaget af handelsgødning i 1870'erne og forbruget stigende, fik kunstgødningen endnu ikke sit egentlige gennembrud. Landbrugskrisen i 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne gav hverken tilskyndelse eller midler til for mange eksperimenter, og forbruget tog snarere af.¹⁷ Til gengæld steg forbruget nærmest eksplosivt fra midten af 1890'erne, da krisen blev overvundet. I årene 1901-05 fordobledes det; i det følgende femår 1906-10 steg det yderligere med 50 %.¹⁸ Samtidig blev kunstgødningernes kvalitet bedre - flere sække holdt, hvad forhandlerne lovede.¹⁹

Høstudbyttet pr. arealenhed øgedes kun lidt i 1880'erne og i første halvdel af 1890'erne, men derefter tog stigningen fart, som tal fra Nordslesvig viser (tabel 17).²⁰

Kunstgødningen kom især agerbruget på geesten til gode og bidrog dermed til at udjævne de store forskelle mellem udbytterne i marsken, på geesten og langs østkysten.²¹

Tabel 17. Høstudbyttet pr. ha i Nordslesvig ca. 1880-1914.

Hektokg pr. ha	Hvede	Rug	Byg	Havre
Omkring 1880*	16,1	10,8	11,4	11,3
1890-94**	18,2	11,0	11,5	10,8
1895-99	23,3	13,7	14,3	14,3
1900-04	25,8	15,4	19,7	18,9
1905-09	27,8	17,6	21,7	22,2
1910-14	29,2	18,4	23,7	23,7

* Gennemsnit af årene 1875-84.

** Herefter femårligt gennemsnit.

Hedeopdyrkning og grundforbedring

Under mottoet "hvad udad tabes skal indad vindes" begyndte man i Danmark kort tid efter nederlaget i 1864 på opdyrkningen af de jyske heder. Den drivende kraft blev "Det danske Hedeselskab", som blev stiftet i 1866. Også i den tabte slesvigske landsdel tog man i årene fra omkring 1870 for alvor fat på hedekultiveringen og de øvrige grundforbedringer.²² I 1871 grundlagdes "Heidekulturverein für Schleswig-Holstein" på privat basis, men med økonomisk støtte fra stat og provins. Den preussiske stat involverede sig også direkte ved oprettelsen af et jordforbedringskontor i Slesvig i 1872. Det skulle yde teknisk bistand til de landmænd, der ville give sig i kast med grundforbedringer. For at få egnede projekter opfordrede kontoret landmændene til at danne jordforbedringsselskaber på andelsbasis ("Meliorationsgenossenschaft"). Efter nogen tøven kom disse organisationer i gang, takket være tilskyndelse fra kredsagene (amtsrådene). Stor betydning fik fra 1879 provinsen Slesvig-Holstens kultiverings- og rentebank, som ydede lån til grundforbedring mod renter helt ned til 2 %. Fra den preussiske stat blev der givet rundeligt med tilskud på i reglen 30-40 % af omkostningerne.

Hedeopdyrkningen tog i begyndelsen sigte på at udvide agerarealerne, men fra 1880'erne gik man mere og mere over til at omdanne heden til god græsning. Det passede bedre til det slesvigske kvægbrug, der på geesten var mere ekstensivt end det danske mejerilandbrug. Fra 1893 til 1913 øgedes de gode græssanges areal med en sjettedel. Navnlige i årene op imod den første verdenskrig blev der brudt hede op til græsarealer. Ved Skovlund i Flensborg amt stiftede 9 landmænd således i 1905 et hedekultiveringsinteressentskab. De opkøbte 114 hektar hede, der mest

Hedeopdyrkningen blev mindre brydsom, da damplokomobilerne kom frem som trækraft for de store plove, som kunne bryde al-laget op. På billedet fra Oksenvad hede i 1906 ses to lokomobiler, som ved hjælp af stålwire trækker dobbelt-ploven frem og tilbage imellem sig. Fot. i Historiske Samlinger.

bestod af sandblandet mosejord, tildels også af ren mose og ren sandjord. Opdyrkningen blev påbegyndt i 1907, og allerede året efter var der skaffet græsning til 38 stykker ungvæg. Efter en afvanding af arealet var der i 1910 græsning til 127 stykker ungvæg og 3 heste, og indtægten fra udlejningen steg fra 1100 til 3605 mark årligt. Opdykningsomkostningerne var hurtigt tjent ind. Andre hedekultiveringsprojekter i Sydslesvig var opdyrkningen af Trælstorp hede i Husum amt på 169 ha og Tinningsted hede i Sydtønder amt på 106 ha.

I Nordslesvig blev der blandt andet opdyrket hede ved Lovrup i Døstrup sogn, ved Oksenvad og ved Abild nord for Tønder. På Abild hede stod "Nordslesvigsk Kreditforening" for kultiveringen. For at undgå, at arealet efter opdyrkningen blev udstykket til tyske landmænd, opkøbte kreditforeningen de godt 300 ha hedejord. Oppløjningen her foregik som så mange andre steder ved hjælp af dampkraft. Den store plov fik alen brudt op, og når alen først kom op til overfladen, smuldrede den og fik gødende virkning. Efter pløjningen blev jorden grubbet. Derved kom en mængde store sten frem, som blev fjernet. Derpå blev de lavtliggende områder drænet. Til sidst blev der påført mergel ved hjælp af en tipvognsbane.²³ I alt anslås det indvundne hedeareal i Slesvig 1867-1914 forsigtigt til 45.000 ha, hvoraf ca. 32.000 ha blev til landbrugsjord og resten til plantager.

Der blev også indvundet landbrugsjord gennem udtørring af lavvandede søer. I Haderslev østeramt blev Slivsø ved Hoptrup tørlagt; på Als overgik samme skæbne Hellesø, Bundsø, Mels sø, Oldenor, Hartsø og Birk ved Skovby. På Angels østkyst udtørredes Lille Gelting nor og strandlavningerne ved Haversnæs, Kalteby og Nykirke, i Svansen strandlavningerne ved Damp og Dorotheenthal og i Dänischwohld Fuhlenseesænkningen. På vestkysten fortsatte omdannelsen af forlandet foran digerne til landbrugsjord. Var der dannet tilstrækkeligt med forland, blev det omgivet af et dige og yderligere afvandet. På denne måde opstod Morsum kog på Nordstrand i 1867, Cecilienkog 1903-05 og Galmsbøl sommerkog i 1913.²⁴ I midtlandet blev der i årene omkring 1910 for alvor taget fat på mosekultiveringen, f.eks. ved Rise Hjarup nordvest for Aabenraa, ved Munkbrarup, Kollund, Vanderup, Janneby og Stiglund i Flensborg amt, ved Vinnert nær Husum og ved Christiansholm og Frederiksholm på Hohnegnen nord for Rendsborg. I alt blev knap 1200 ha mose inddraget i opdyrkningen, men arbejdet var endnu ikke afsluttet ved verdenskrigens udbrud.

Grundforbedringsarbejderne skulle også sikre og forbedre de allerede eksisterende landbrugsarealer. En stor del af de lave arealer langs åløbene var udsat for oversvømmelse i tilfælde af højvande, især i vintermånederne. Det gjaldt f.eks. Tøndermar-

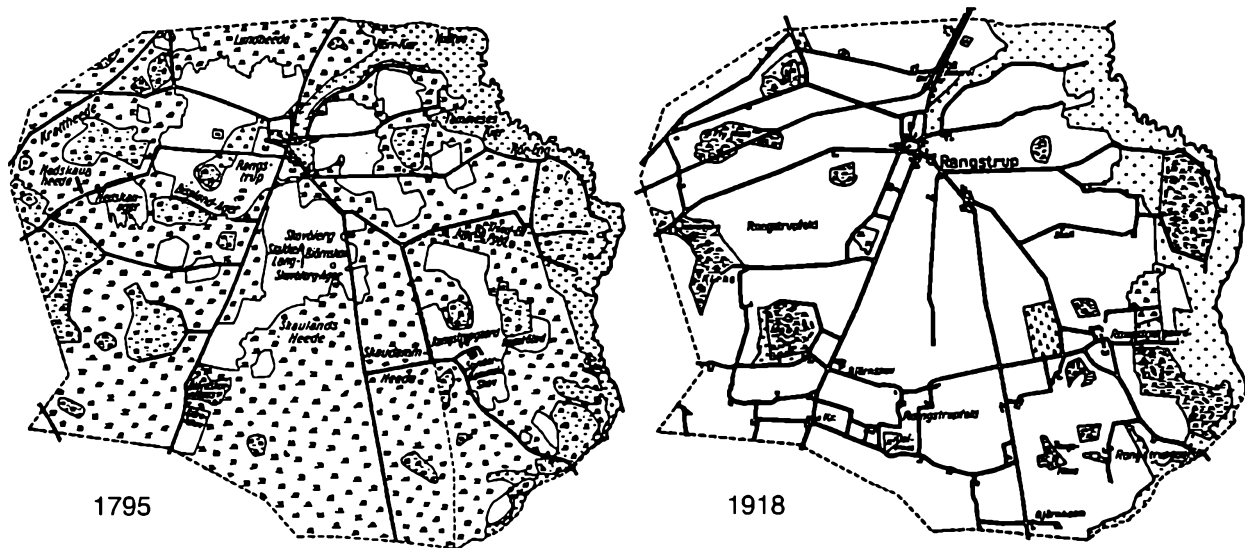
I den preussiske tid vandt rørdræningen stærkt frem på geesten. Her lægges der drænrør på Ganderupgårds marker ved Fole i 1912. Fot. i Historiske Samlinger.

sken, hvor Vidåen ofte gik over sine bredder. Også området langs Ejderen var meget udsat. Mens afvandingen af Tøndermarsken først foregik efter 1920, tog man fra 1885 fat på at inddige Ejderen, men digerne viste sig ikke at være stærke nok, og sikringen blev kun delvis opnået. Heller ikke forsøget på at afvande Sorgeådalene lykkedes fuldt ud, selv om der her blev anlagt en dampstation. Arbejdet med at regulere og inddige åløbene lykkedes bedst længere inde i landet, hvor vandløbene endnu var ret små.

Engkulturen havde fortsat stor interesse i det overvejende kvægavlende Slesvig. Indsatsen koncentrerede sig især om afvandingen, mens overrislingsanlæg var mere sjældne. I 1880 fandtes der dog adskillige ved Trenens øvre løb og ved de små åer i Tønder amt, og i det følgende årti oprettedes flere afvandings- og overrislingsinteressentskaber.²⁵

På østkystens agerjorder var afvandingen med rørdræning stort set gennemført før 1870. I midtlandet var rørdræning af agerjorden ved århundredskiftet ret udbredt frem til linjen Bov-Tinglev-Genner-Rødding, i et lille område nord for Højer og Tønder, på geesten ved Bredsted og langs Ejderen. Ellers skete afvandingen af de lave marker i midtlandet altovervejende ved åbne grøfter. I årene op imod 1914 vandt rørdræningen imidlertid yderligere frem; i den vestlige del af Haderslev amt blev der således umiddelbart før krigen dannet eller forberedt over 20 afvandingsinteressentskaber. De højereliggende sandjordsmarker behøvede derimod ingen særlige afvandingsforanstaltninger, herfra sivede vandet bort af sig selv. I marsken gennemkrydsedes markerne af utallige små grøfter, der ledte vandet hen til de større afvandingskanaler og derfra gennem digerne ud i havet. Rørdræning forekom her kun yderst sjældent.²⁶

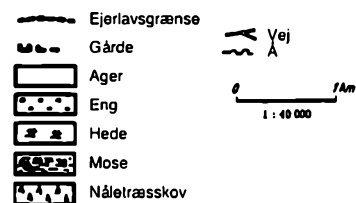
Foruden det overskydende vand var vinden en trussel mod afgrøderne. På østkysten sikrede de traditionelle levende hegn jorden. På den magre geest, hvor behovet for at sikre de lette jorder mod sandflugten var betydeligt større, bestod indhegningen derimod endnu overvejende af jord- og stendiger. Det gjaldt især i midtlandet nord og syd for den nuværende grænse, hvor den ekstensive kvægavl var fremherskende. Her stod der kun levende hegn i landsbyernes umiddelbare nærhed. Den manglende indhegning på geesten gjorde det længe nødvendigt at holde hyrder for at hindre kvæget i at spredes, men da den glatte ståltråd og pigtråden vandt frem, kunne hyrderne undværes. I Flensborg amts hedeegne anvendte man imidlertid endnu hyrder ved

århundredskiftet.²⁷ Læplantningen var en af Hedekulturforeningens mange opgaver. Arbejdet støttedes af det offentlige, der gratis stillede planter til rådighed og gav tilskud til jordarbejdet. Kulturgeografen Fr. Mager anslog, at der fra 1874 til 1914 blev plantet mindst 2.000 km hegns på den slesvigske geest. Dermed var arbejdet imidlertid langt fra afsluttet, og der var meget langt igen, før beplantningsindsatsen nåede op på samme højde som i Nørrejylland.

Det samme gælder arronderingen af de mange spredtliggende marker. Flere steder på østkysten i Angel, på Løjt Land og Haderslev Næs gik udskiftningen helt tilbage til 15-1600-tallet, hvor bønderne to og to havde mageskiftet sig frem til en samling og indhegning af deres mange små jordstykker uden nogen fælles plan for ejerlavet. Også i det øvrige Slesvig var udskiftningen begyndt årtier tidligere end i Danmark nord for Kongeåen. Forskellen bestod først og fremmest i, at den slesvigske udskiftning langt sjældnere end den kongerigske var forbundet med en udflytning af gårdene. De fleste steder var bønderne selvejere eller kongelige arvefæstere, som ikke kunne tvinges til udflytning. Der fandtes kun få private godsejere, der som deres standsfæller på de danske øer kunne have presset modvillige fæstebønder til at flytte ud på bymarken.

For at lette intensiveringens ønskede landboorganisationerne en ophævelse af de mange hindringer for deling og sammenlægning af jord.²⁸ Den preussiske regering imødekom ønsket i 1876.

Rangstrup ejerlav 1795 og 1918. Det ses, hvorledes hede og moser siden udskiftningstiden har måttet vige for agerjord og nåletræsplantager. Efter Fr. Mager: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig, II* (1937).

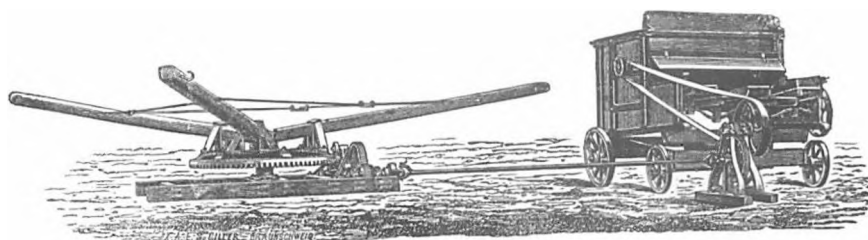
Herefter skulle der finde en ny jordfordeling sted, hvis der fremsattes anmodning herom fra ejerne af mindst halvdelen af jorden. Loven resulterede i flere jordfordelinger, men ikke i det omfang, som det var forudset. Den forholdsvis ekstensive driftsmåde i det slesvigske landbrug gjorde ikke forandringer så påtrængende. For kvægopdrætterne var det snarere en fordel at have græsarealerne fordelt på såvel høje som lave agerjorder og enge, så der var græs til afgræsning og høslet både i tørre og våde somre.²⁹

Begyndende mekanisering

Omkring 1870 var meget endnu ved det gamle i det slesvigske landbrugs anvendelse af redskaber og maskiner. Der var stadig mange hjulplove, såmaskiner anvendtes kun af meget få landmænd, og leen var fortsat det vigtigste mejeredskab. Damptærskværker fandtes nærmest ikke, derimod nok tærskværker drevet med hestegang ("gøbel"). På bøndergårdene var det almindeligste tærskeredskab utvivlsomt endnu den traditionelle plejl. Anvendelsen af radsåmaskiner og mejemaskiner var dog i fremgang. Lokale maskinfabrikanter som Jepsen Sohn i Flensborg, Brdr. Klemm i Egernførde og Carlshütte ved Rendsborg eksperimenterede sig frem ved at efterligne importerede maskiner fra England og USA.³⁰

Landboforeningerne gjorde også en indsats for at udbrede nye og bedre redskaber. Det skete gennem bortlodninger, auktioner og udstillinger i forbindelse med dyrskuerne, og ved diskussion af de nye opfindelser på møderne. Der fremkom en mængde nye redskaber som dobbeltpløve, fjedertandsharver, radrensere, roeoptagere, græsslåmaskiner og foderkageknusere, ligesom hakkesesmaskiner og kornrensere kom i forbedrede udgaver. Langt om længe fortrængte svingpløven den forældede hjulplov. De vigtigste nyskabelser var dog radsåmaskinerne til korn og roer, mejemaskiner som aflæggere og selvbindere samt damptærskværkerne. Såmaskiner diskuteredes således i "Angler landwirtschaft-

De første tærskværker blev ofte trukket af heste, som gik i en særlig hestegang ("gøbelværk"). Reklamen fra Schnoor & Rabius i Hildesheim viser principperne for transmissionen. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1884.

Det traditionelle mejeredskab var leen med stråfanger. På høstbilledet fra Jels ses Chr. Wonsbeck forrest med sin le og sliberedskab, fulgt af en pige med en rive til sammenrivning af stråene, og således fortsætter rækken ned. Fot. før 1908 i Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

liche Verein" i 1869, hvor det blev fremhævet, at landmanden kunne spare 1/3 af såsæden. Samme år holdt jernstøber Jepsen fra Flensborg foredrag i foreningen om sin aflægger. Den kunne meje lige så meget korn som 8-9 leer og dertil samle kornet i bunker, så det var nemt at binde for pigerne. Den ærlige producent indrømmede dog, at det knob med at lægge kornet rigtigt i tilfælde af lejesæd, ligesom aflæggeren gav problemer på ujævne og stenede marker og ved dug. Selvbinderne kom frem i 1890'erne.³¹ Som aflæggerne kunne de slå ca. 5 tdr. land korn om dagen, men dertil kunne de binde kornet i neg. Til gengæld krævede de tre heste, hvor aflæggerne kunne nøjes med to.

Damptærskværkerne kom frem i 1870'erne. I det sydøstligste Slesvig blev det første taget i brug af englænderen Mantle i Egernefælde i 1875. Han drog rundt med sit værk og tærskede på gårdene imod betaling. Damptærskværkerne revolutionerede tærskningen. Udover selve værket bestod de af en halmpresser og af et damplokomobil som trækraft. Det krævede ialt 10-12 mand for at kunne køre. Fyrbøderen og ilæggeren, der henholdsvis skulle passe maskinen og at styre tempoet, var professionelle, mens resten af arbejdet kunne klares af gårdenes egne folk eller af løst ansatte. I løbet af nogle få dage kunne det arbejde overstås, som tidligere havde strakt sig over hele vinteren. Ikke desto mindre vandt damptærskværkerne kun langsomt frem. Endnu i slutnin-

Da aflæggeren kom frem, blev mejearbejdet meget lettere. Trukket af et par heste og betjent af en enkelt mand kunne aflæggeren slå kornet langt hurtigere. Med sine "vinger" kunne den også lægge stråene i portioner svarende til et neg, men selve opbindingen var stadig pigernes arbejde. På billedet fra ca. 1905 ses høst med aflægger hos Johan Schmidt i Langager, Skodborg sogn. Fot. i Rødding Lokallistoriske Arkiv.

gen af 1880'erne blev de diskuteret i landboforeningerne. Der gik i det hele taget en rum tid fra de nye maskiner blev kendt, til de blev almindeligt udbredte blandt landmændene. En sund skepsis gjorde sig længe gældende navnlig hos de mindre jordbrugere, og landbrugskrisen gav ikke overskud til dyre eksperimenter.³²

Først fra 1890'erne blev anvendelsen af maskiner almindelig, tidligst på østkysten, hvor der var mere korn at så, meje og tærsk. I 1904 blev størstedelen af kornet sået med maskine i de områder, hvor 40 % eller derover af landbrugsjorden dyrkedes med korn, d.v.s. i Dänischwohld, Svansen, Angel, Sundevad, på Als og i Haderslev østeramt og langs Kongeågrænsen.³³ I den vestlige del af Aabenraa amt og på Agerskov-Branderup egnen blev en tredjedel af kornet sået ud med maskine. I den øvrige del af midtlandet og i Vestslesvig blev der næsten udelukkende sået korn med håndkraft. Dog var såmaskinerne ganske udbredt i området nordvest, vest og sydvest for Tønder. Roerne blev udelukkende sået med maskine i Nordslesvig, mens plantning var almindelig i Sydslesvig, hvor roerne ikke betød så meget.

På samme tid blev næsten alt korn med undtagelse af rug mejet med maskine øst for linjen Rendsborg-Slesvig-Flensborg-Aabenraa-Rødding. I Haderslev amt var mejemaskiner også almindelige i midtlandet og i Aabenraa og Flensborg amter frem til jernbanen, ligeså i egnen nordvest, vest, sydvest og syd for

Selvbinderen var i princippet en aflægger forsynet med et apparat, som kunne binde negene. Den blev almindelig efter århundredskiftet og ses her i aktion på Humlegårds marker ved Ø. Lindet i 1914 hos Valdemar og Eleonore Nielsen, endv. ses Gunder Sand. Fot. i Historiske Samlinger.

Tønder og på Før. På de sandede jorder i midtlandet dominerede leen derimod endnu ganske i kornhøsten, dels fordi kornarealerne her var så små, at de næppe kunne bære en maskinanskaffelse, dels fordi der her blev dyrket meget rug, som kun vanskeligt lod sig slå med mejemaskine. Omvendt blev græsset her hyppigt slået til hø med maskine, mens leen mest blev brugt i de engfattede områder langs østkysten.

Tærskemaskinerne var i 1904 klart dominerende i kornavlsegene langs østkysten, hvor bønderne mange steder gik sammen i tærskeselskaber for at få råd til de dyre maskiner.³⁴ Kun få steder blev mere end en tiendedel af kornet tærsket med plejl. På geesten så det anderledes ud; her blev over halvdelen af kornet plejl-tærsket i Tønder amt, de vestlige dele af Flensborg og Aabenraa amter samt i den sydvestlige del af Haderslev amt. På Ballum-Brøns egnen og på Rømø var maskintærskningen endog nærmest ukendt. I årene op imod 1914 vandt såvel aflæggere som selvbinderne og damptærskværker dog frem i midtlandet og Vestslesvig.

Det slesvigske markbrugs geografi år 1900

Efter 1864 var vilkårene for jordbruget fortsat bedst langs østkysten og i marsken. Her var frugtbarheden størst, og her lod langt størstedelen af jorden sig udnytte. Derimod var der i den midterste del af Slesvig ganske store arealer med mose, hede og flyve-

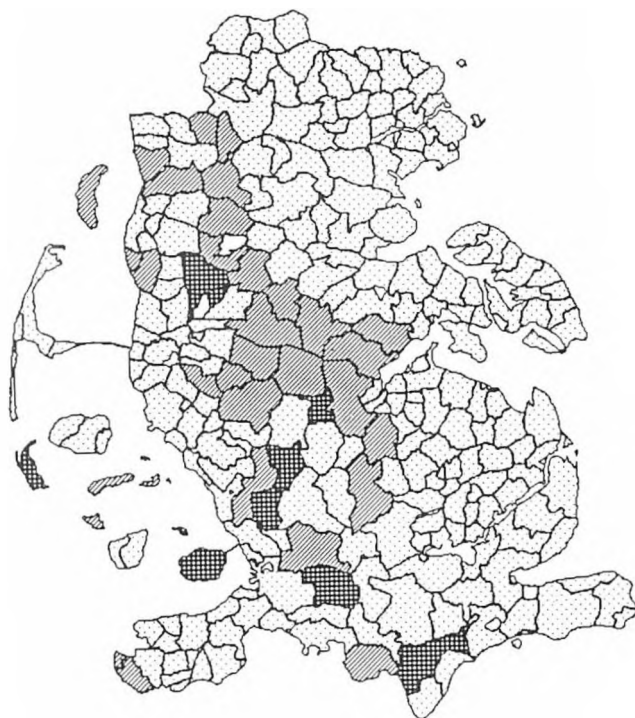
sand, som landbruget ikke kunne drage særligt intensiv fordel af, især indenfor trekanten Flensborg-Husum-Ribe. Det største sammenhængende hedeområde lå ved århundredskiftet i Mellem-slesvig, hvor heden udgjorde over en femtedel af det samlede areal i amtsdistrikterne Hanved, Nr. Haksted, Hjoldelund og Træls-torp. På vesterhavsøerne Rømø og Amrum samt ved Sct. Peter i Ejdersted måtte man lade klitterne ligge uudnyttet hen. Nord for Rendsborg og på Pellworm fandtes der store moser (figur 20).³⁵

Den jord, som landbruget omkring år 1900 kunne udnytte, blev i det østlige Slesvig altovervejende pløjet op til ager (figur 21).³⁶ På østkystens halvøer Dänischwohld, Svans, Angel, Sundev-ved, Løjt og Haderslev Næs samt på øen Als var over 80 % af jor-den under plov. I den nordlige del af Haderslev amt bredte dette udprægede agerbrugsområde sig vestpå ind i landet til og med Røddingegnen. Grænsen for agerbrugsområdet fulgte dermed skellet mellem lerjorden og sandjorden langs linjen Rendsborg-Slesvig-Flensborg-Aabenraa-Rødding. I slående modsætning her-til stod marsken og vesterhavsøerne med en langt mindre del af jorden under plov. I Ejdersted og i marsken vest og syd for Tøn-der udgjorde agerjorden under 20 % af landbrugsarealet. Bundre-korden blev sat i Rudbølkog med kun 1 % under plov. Langs Ejderen var pløjejordens andel også lav. Midtlandet udgjorde en overgangszone mellem marsken og østkysten med en stigende andel af agerjord fra vest mod øst.³⁷

De samme skillelinjer mellem østkyst, midtland og marsk gjor-de sig gældende indenfor kornavlen (figur 22).³⁸ Langs østkysten dyrkedes år 1900 over 30 % af jorden med korn; i store områder bredte kornet sig over 40 % af markerne. I marsken betød kornet næsten ingen ting med øen Nordstrand som eneste nævneværdi-ge undtagelse.³⁹

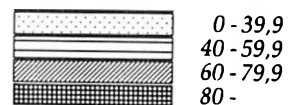
Til gengæld var græssets andel af landbrugsjorden ekstremt høj i marsken, særlig i Ejdersted, hvor den i flere distrikter lå over 90 % (figur 23).⁴⁰ Græssets andel var tillige høj i en stor del af det centrale midtland. I amtsdistrikterne Emmerlev, Møgeltønder, Abild, Øster Højst, Bylderup, Sønder Løgum, Klægsbøl, Lade-lund, Læk, Lindholm og Enge var det ikke ualmindeligt, at ager-jorden efter blot at have båret korn et par år lå hen i græs 6-10 år i træk. I Burkal, Tinglev, Medelby, Nr. Haksted og Hjoldelund distrikter var hviletiden gerne 6-8 år. I den øvrige del af midtlan-det var græssets betydning noget mindre, men stadig meget stor. Hviletiden var her i reglen 3-5 år. Endog i størstedelen af Angel

Figur 20. Uopdyrket land i forhold til det totale areal 1900. Procent*)

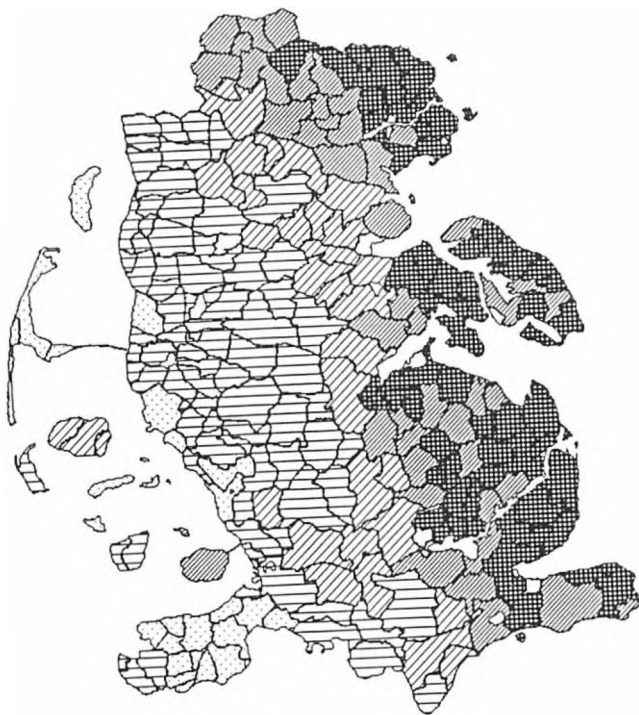
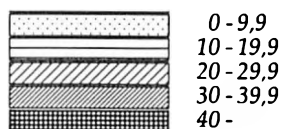

*) Uopdyrket land er moser, flyvesand, klitter og heder, som ikke benyttes til landbrug.

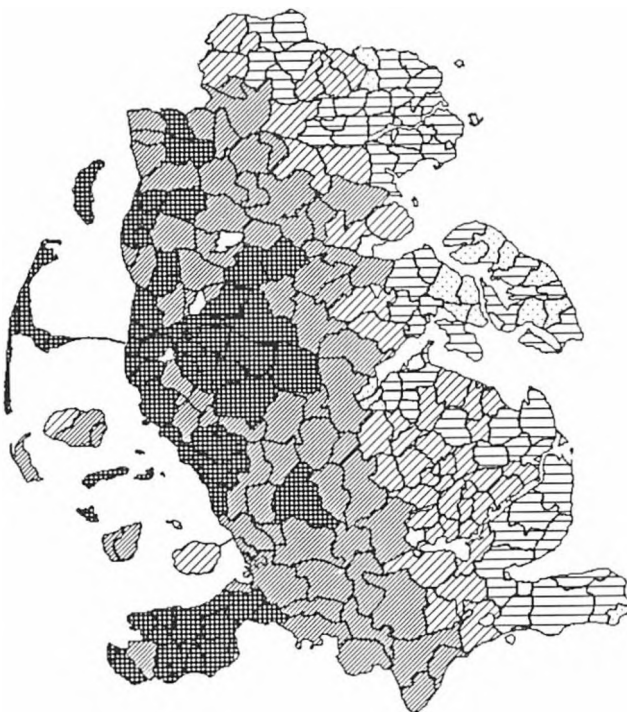
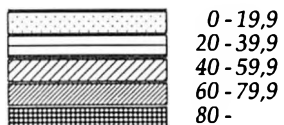
Figur 21. Agerjordens andel af landbrugsarealet 1900. Procent

Figur 22. Kornafgrødens andel af landbrugsarealet 1900. Procent

Figur 23. Græsjordens andel af landbrugsarealet 1900. Procent*)

*) Varigt græs og agergræs.

var græsjordens andel over de 40 %. Mens landmændene de andre steder i kornavlområdet lod jorden ligge med græs i kun 2-3 år, foretrak angelbobønderne 3-4 års hvileperiode.⁴¹ Forskellen mellem Angel og de øvrige østkystområder lå også i, at Angel var bedre udstyret med enge. Endnu mere eng fandtes på den vestlige del af geesten, hvor de brede engdrag langs de mange store åløb havde større betydning for landbruget end de sandede agre (figur 24).⁴²

Af kornsorterne var hveden som nævnt ikke særlig udbredt i Slesvig (figur 25).⁴³ Dens andel af kornafgrøderne var stor i Ejdersted og på Pelworm, men da kornet kun udgjorde en forsvindende andel af afgrøderne her, betød det ikke så meget i det samlede billede. Derimod vejede hveden fra Nordstrand tungere til sammen med hveden fra den østlige del af Haderslev amt, Als-Sundeved, den østligste del af Angel og godserne på Svans og Dänischwohld.⁴⁴

Rugen dyrkedes derimod overalt udenfor marsken (figur 26). Den største udbredelse havde rugen i det sydslesvigske midtland, hvor den bredte sig over 40 % af kornarealerne. Sydvest for Flensborg og i den sydligste del ved Rendsborg var der med over 60 % rug nærmest tale om monokultur. Men også i det nordslesvigske midtland og i store dele af Angel var rugen meget udbredt.⁴⁵

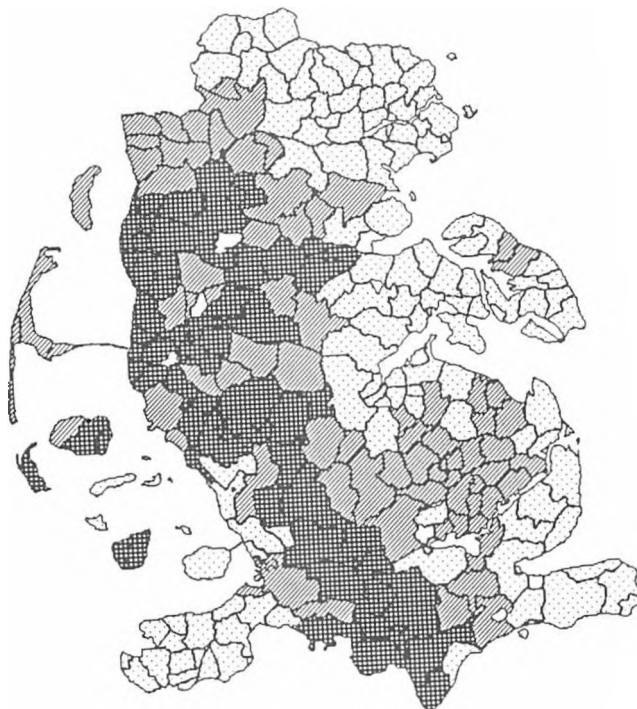
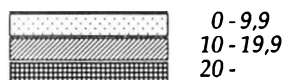
Den noget lavere rugandel i Nordslesvig skyldtes givetvis, at der her blev avlet markant mere byg end i Sydslesvig, hvor afgrøden stort set kun fandtes i marsken mellem Tønder og Husum og langs østkysten (figur 27). Den ekstra store udbredelse på Als og i Sundeved kan vel forklares med de store svinebesætninger her, som krævede meget byg til foder.⁴⁶

Havren dyrkedes som den mest udbredte kornsort i Slesvig overalt (figur 28). Kun de færreste steder lod den sig nøje med mindre end 30 % af kornjorden. Frem for nogen anden sort var havren foderkornet, og derfor var dens andel særlig høj i marsken, eftersom de sparsomme agerarealer her nødvendigvis måtte bruges til at dække kvægets behov for vinterfoder.⁴⁷

Boghvede blev omkring år 1900 stadig dyrket i midtlandet, men kun i Hanved amtsdistrikt nåede den over de 5 %.⁴⁸ Også bælgens udbredelse var beskeden. Kun i Ejdersted, på Nordstrand og Pellworm og spredt op langs den nordfrisiske vestkyst blev der i et vist omfang dyrket bønner.⁴⁹

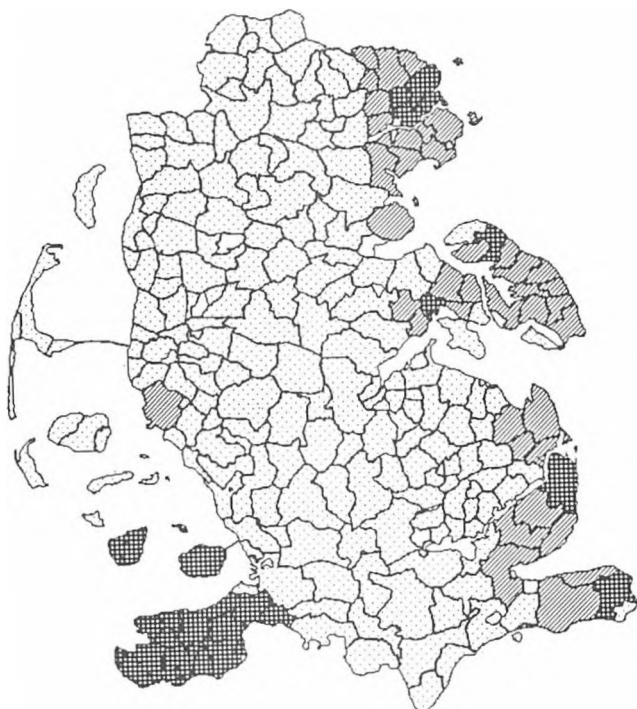
Rodfrugterne begrænsede sig mest til Sønderborg amt, hvor navnlig Sundeved udmærkede sig med over 10 % af landbrugs-

Figur 24. Engenes andel af landbrugsarealet 1900. Procent*)

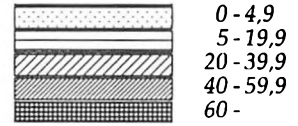
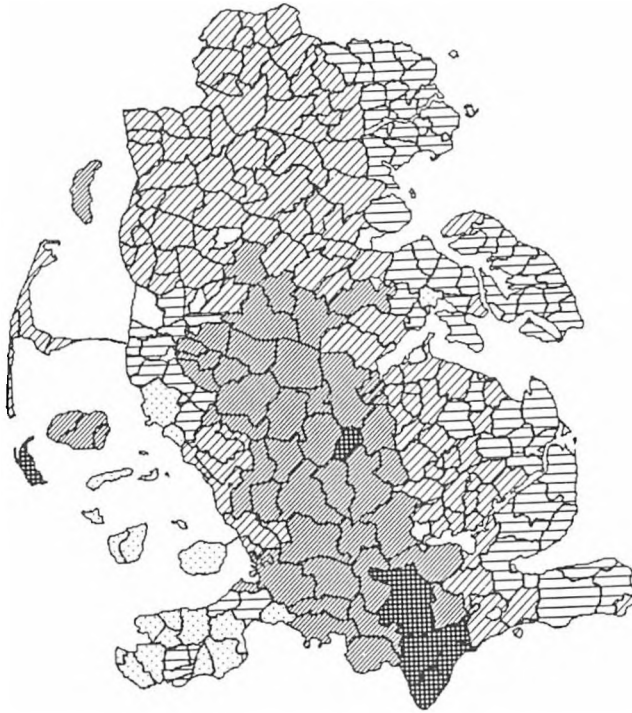

*) Marsken er ikke regnet som eng.

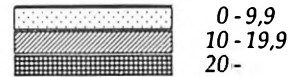
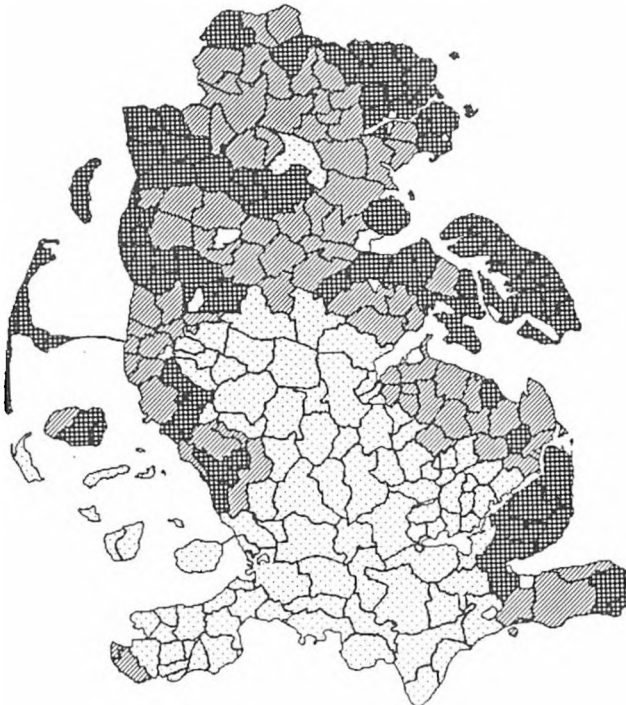
Figur 25. Hvedens andel af kornarealerne 1900. Procent

Figur 26. Rugens andel af korn-
arealet 1900. Procent

Figur 27. Bygges andel af korn-
arealet 1900. Procent

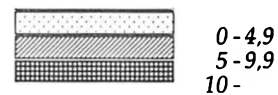
Figur 28. Havrens andel af korn-
arealet 1900. Procent

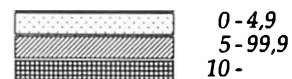
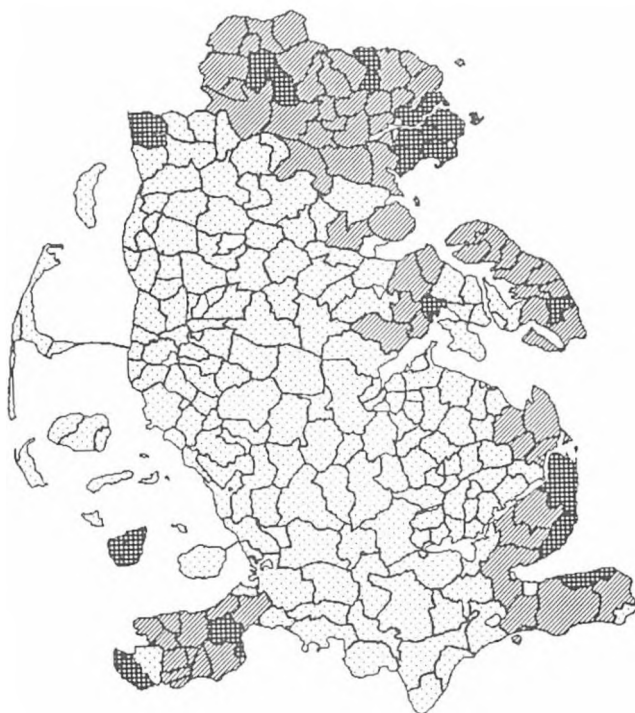
jorden til denne afgrøde. Udenfor Sønderborg amt dyrkede kun bønderne i Skodborg amtsdistrikt oppe ved Kongeåen roer i større omfang (12 %). Det kan nok overraske, at der ikke var større interesse for roerne i Angel, Svansen og Dänischwohld, hvor malkekøerne kunne have nydt godt af dem. Det er mest nærliggende at tro, at roernes større udbredelse i den nordlige del skyldtes de nordslesvigske mejeribønders tættere kontakt til det mere intensive landbrug i Danmark (figur 29).⁵⁰

Roernes udbredelse i Sundeved modsvarede af en ringe anvendelse af brak. Noget mere udbredt var brakken i de øvrige egne på østkysten - med Angel som undtagelse. Landmændene her overvandt aldrig deres uvilje til at lade en mark ligge uopdyrket hen, men foretrak i stedet at så havre efter grønjorden (figur 30).⁵¹

Figur 29. Roernes andel af landbrugsarealet 1900. Procent

Figur 30. Brakkens andel af agerarealerne 1900. Procent

Landboforeninger, stat og interesseorganisationer

Gamle og nye landboforeninger.

Forandringerne i husdyrhold og agerbrug fra 1860'erne til 1914 skabte grundlaget for det moderne, intensive landbrug. De mange fremskridt var muliggjort gennem en stadig videreudvikling af landmandens faglige og økonomiske kunnen. Den løbende formidling af resultaterne fra landbrugsvidenskabens forsknings- og forsøgsvirksomhed ud til de praktiserende landmænd blev derfor en hovedhjørnestein i landbrugets udvikling. Flere specialorganisationer for kvæg- og svineavl stod her til landmandens rådighed, mens det elementære, bredt faglige oplysningsarbejde med foredragsmøder, kurser, landbrugsblade, dyrskuer og andre udstillinger, forsøgsvirksomhed og konsulenttjeneste blev varetaget af landboforeningerne.

Ved indlemmelsen i Tyskland var hovedparten af Slesvig dækket med landboforeninger. Kun i midtlandet var organiseringen endnu ikke rigtig kommet i gang, men den blev snart fremskynnet med dannelsen af landboforeninger omkring Læk, Fjorde og Løgumkloster. En anden nyskabelse var oprettelsen af tyske landboforeninger i Nordslesvig som konkurrenter til de eksisterende danske foreninger fra før 1864. Mens de danske landboforeninger holdt sig udenfor "Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftliche Generalverein", sluttede de tyske sig hertil, efter at forbuddet mod slesvigske landboforeningers deltagelse i den holstenske "Generalverein" var faldet bort i 1864. Ophævelsen af forbuddet mod fælles foreninger for Slesvig og Holsten førte også til en genforening af "Landwirtschaftlicher Verein am schleswig-holsteinischen Kanal" i 1865, nu under det politisk mere markante navn "Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Verein am Kanal".¹

Omkring 1870 begyndte oprettelsen af en lang række små sognelandboforeninger. De fik størst udbredelse i Sydslesvig, men der fandtes også enkelte af dem i Nordslesvig, særlig på Als. I almindelighed foretrak bønderne her dog de store, gamle landboforeninger, som derfor blev en del større end de ældre foreninger i Sydslesvig. I henholdsvis 1874 og 1912 fandtes der følgende store og små landboforeninger mellem Ejderen og Kongeåen (tabel 18).²

Tabel 18. De slesvigske landboforeningers oprettelsesår og medlemstal 1874 og 1912.

Navn	Opr. år	1874	1912			
Schles.-Holst. landwirtsch. Verein am Kanal	1828	65	181	Landw. Verein für Wanderup und Umgegend	1881	114
Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei	1837	81	154	Landwirtschaftlicher Verein für südangeln	1883	49
Den nordslesvigske Landboforening	1846	244	605	Lysabild sogns Landboforening (den yngre)	1884	238
Eiderstedter landwirtschaftliche Verein	1848	128	170	Landw. Verein für den Mittelrücken		
Nordfriesischer landwirtschaftliche Verein	1848	100	103	der Umgegend von Schleswig	1884	65
Det blandede Distrikts Landboforening	1854	133	260	Landw. Verein für Lindholm-Risum	1884	51
Den alsiske Landboforening	1855	382	480	Landw. Verein für Tingleff und Umgegend	1886	65
Angler landwirtschaftliche Verein	1856	127	55	Landw. Verein für die Wiedingharde	1887	65
Landwirtschaftlicher Verein an der Eider	1857	88	-	Landw. Verein für Treia und Umgegend	1887	33
Aabenraa Amts Landboforening/ Fremad*	1861	?	535	Landw. Verein für Hütten und Umgegend	1887	90
Haderslev Amts Landboforening	1861	350	1104	Landw. Verein für Niebüll und Umgegend	1889	68
Den sundevedske Landboforening	1862	230	405	Landw. Verein für Mildstedt und Umgegend	1889	110
Apenrader landwirtschaftliche Verein	1865	128	242	Landbrugsforeningen for Fæsted kommune	1889	?
Landw. Verein für das nördliche Schleswig	1865	118	255	Landwirtschaftlicher Verein für Karby	1890	54
Landboforeningen for Flensborg og Omegn	1866	114	259	Landw. Verein für das Kirchspiel Ostensfeld	1890	73
Tondemscher landwirtschaftliche Verein	1866	128	160	Landw. Verein für die 6 süderotr. Køge	1892	27
Landw. Verein für das Kirchspiel Hamdorf	1866	40	67	Landwirtschaftlicher Verein auf Föhr	1892	182
Landwirtschaftlicher Verein für Schwesing	1868	48	125	Landw. Verein für Hattstedt und Umgegend	1893	125
Landwirtschaftlicher Verein für Viöl	1868	?	84	Landw. Verein für Bau und Umgegend	1894	75
Landwirtschaftlicher Verein für Sörup	1869	?	105	Landwirtschaftlicher Verein auf Pellworm	1894	42
Landwirtschaftlicher Verein für Ostangeln	1869	48	110	Landw. Verein für das Kirchs. Dreisdorf u. U.	1895	59
Landw. Verein für Ulsnis-Brodersby	1869	56	85	Landwirtschaftlicher Verein für Kl. Waabs	1896	22
Landw. Verein für Leck und Umgegend	1870	?	400	Landw. Verein für Rödning und Umgegend	1897	58
Landwirtschaftlicher Verein für Boelschuby	1870	?	91	Landwirtschaftlicher Verein für		
Casino für Stadt und Land in Schleswig	1870	100	200	Nordhackstedt	1897	124
Landwirtschaftlicher Verein für Grundhof	1870	?	90	Landw. Verein für Gettorf und Umgegend	1898	132
Landw. Verein für das Kirchspiel Jörl	1870	37	54	Landw. Verein für Tolk und Umgegend	1898	56
Landwirtschaftlicher Verein für Husby	1871	?	93	Landw. Verein für das Amt Medelby	1898	106
Landwirtschaftlicher Verein für Norderbrarup	1872	?	54	Landw. Verein für Mittelschleswig	1898	50
Landwirtschaftlicher Verein für Sterup	1872	?	43	Landwirtschaftlicher Verein für Hohn	1899	72
Landwirtschaftlicher Verein auf Nordstrand	1872	50	49	Landw. Verein für Handewitt und Umgegend	1899	68
Borener landwirtschaftliche Verein	1873	?	73	Landw. Verein für Hürup-Rüllschau	1901	70
Lysabild sogns Landboforening (den ældre)	1873	?	70	Landw. Verein für Simonsberg og Umgegend	1901	15
Tandslet Sogns Landboforening	1873	50	?	Landw. Verein für den Amtsbezirk		
Landw. Verein für Lügumkloster				Gr. Wiehe u. U.	1902	102
und Umgegend	1873	70	150	Landw. Verein für den Amtsbezirk Oeversee	1902	73
Landwirtschaftlicher Verein für Quern	1873	?	72	Landw. Verein für den Amtsbezirk		
Landwirtschaftlicher Verein für Steinberg	1873	?	50	Rundhof-Esgrus	1905	78
Landwirtschaftlicher Verein für Satrup	1874	?	154	Landwirtschaftlicher Verein auf Amrum	1906	55
Bjolderup Sogns og Omegns				Den nordslesvigske Landboforening	1907	200
Landboforening	1870'erne	?	-	Roager, Spandet og Vodder Sognes Landbofor.	1907	?
Landwirtschaftlicher Verein für Deetzüll	?	49	-	Landw. Verein für Toftlund og Umgegend	1908	167
				Landw. Verein für den Amtsbezirk		
Medlemmer i alt i foreninger fra før 1875 (min.)		2964	7187	Sieverstedt og Umgegend	1908	167
				Landw. Verein für Tarp og Umgegend	1908	39
Landwirtschaftlicher Verein für Struxdorf	1875		101	Landw. Verein für Scherrebek og Umgegend	1908	96
Landw. Verein des Kreises Sonderburg	1876		241	Landwirtschaftlicher Verein für Joldelund	1908	96
Ulkebøl Sogns Landboforening	1876		?	Landw. Verein für den Gemeindebezirk		
Landwirtschaftlicher Verein für Munkbrarup	1877		55	Schobüll og Umgegend	1908	52
Landwirtschaftlicher Verein für Tøstrup	1878		84	Den mellemalsiske Landboforening	1910	350
Landw. Verein für Gross- og Kleinsolt	1878		75	Landw. Verein für Holtsee og Umgegend	1911	17
Landw. Verein im südlichen Dänischwohld	1878		78	Landw. Verein für Eggebek,		
Landwirtschaftlicher Verein zu Husum	1879		52	Langstedt og Umgegend	1911	26
Als Nørherreds Landboforening	1880		300	Nr. Rangstrup Herreds Landboforening	1912	?
Landwirtschaftlicher Verein am Wittensee	1880		100			
				Medlemmer i alt i gamle og nye foreninger 1912 (min.)		4962
						12149

Slogs Herreds Landboforening oprettedes i 1913 på egn, hvor landboforeningerne stod svagt. Den skulle tillige styrke danskheden over for områdets mange tysksindede storbønder. Som bomærke antoges Slogs herreds gamle segl med en bro over et vandløb. Fra Slogs Herreds Landboforening gennem 75 år (1988).

Der blev også oprettet foreninger efter 1912, bl.a. "Slogs Herreds Landboforening" fra 1913, der i allerede i januar 1914 havde 166 medlemmer.³

Fra 1866 til 1874 skete der en fordobling i landboforeningernes antal fra 18 til 40. Det samlede medlemstal steg i samme periode fra godt 2.000 til vel ca. 4.500.⁴ Ved midten af 1890'erne var ialt knap 6.000 landmænd organiseret i landboforeninger, heraf tæt ved 3.300 i "Generalverein" og 2.700 i de danske landboforeninger i Nordslesvig.⁵ I 1912 var antallet af landboforeninger 74, og antallet af fagligt organiserede landmænd i Slesvig nåede nu helt op over 12.000. Mens rundt regnet hver syvende bonde var med i en landboforening i 1874, var det omkring 1895 knap hver femte og noget over hver tredje i 1912.⁶

Udbygningen af landboforeningerne kom først i gang i den østlige del, hvor omlægningen fra kornavl til mælkeproduktion krævede mere ny viden end den traditionelle kødkvægsfedning længere vestpå. Endnu i 1912 var landmændene langs østkysten klart bedre organiseret end deres kolleger på den sandede geest og i marsken. Højest nåede organiseringen i Sønderborg amt, hvor næsten alle landmænd stod i en forening. Derefter fulgte Angel med tre ud af fem, Haderslev med næsten hver anden, Aabenraa og Egernførde med over hver tredje, Husum med knap hver tredje, Tønder med hver fjerde, den vestlige del af Flensborg og Slesvig amter med hver femte. I bunden lå Ejdersted med kun omtrent hver syvende bonde i en landboforening. Foruden forskellen mellem øst og vest var der også en tendens til, at de nordslesvigske bønder var bedre organiseret end de sydslesvigske, vel fordi danske og tyske landboforeninger konkurrerede om at få flest mulig medlemmer.⁷

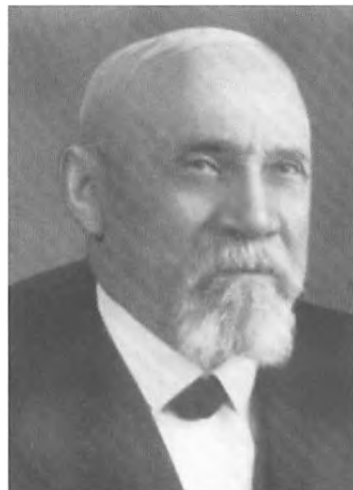
Den store medlemstilgang til landboforeningerne gav dem også en bredere basis i ledelsen.⁸ Bortset fra "Schleswig-Holsteinerischer Landwirtschaftliche Verein am Kanal", hvor godsejere, inspektører og godsforpagtere vedblev at dominere, overtog solidt velstående mænd fra bondestanden efterhånden bestyrelses- og formandsposterne. I "Angler landwirtschaftliche Verein" var formandsposten flere gange besat med mænd fra storbondedynastiet Jensen i Oksager, hvor man som i fyrstefamilierne benyttede romertal for at kende forskel på Peter Jensen III og Peter Jensen IV. Denne landboforening mistede dog en del af sin betydning, da de mange sogneforeninger blev dannet. I "Den sundevedske Landboforening" var gårdejer C. P. Wolff fra Gam-

melgab på Broagerland formand i den lange årrække fra 1868 til 1908, og det var i hovedsagen takket være hans indsats, at denne landboforening var en af de mest dynamiske i hele Slesvig. For "Den alsiske Landboforening" stod gårdejer Hans Lassen, Lysabild i spidsen i de mange år fra 1872 til sin død i 1896. Han var både rigsdagsmand og landdagsmand for de danske sønderjyder, ligesom P. Jensen III fra Oksager var landdagsmand og Wolff forsøgte at blive begge dele. Adskillige andre landboforeningsformænd var provinslanddagsmænd, kredsmedlemmer eller amtsforstandere og indtog ofte fremtrædende poster indenfor politiske, kirkelige og økonomiske organisationer.

Godsejernes reducerede rolle afspejlede det store landbrugs aftagende betydning som foregangslandbrug. "Generalvereins" præsident, godsejer W. H. Bokelmann fra Rethwischhöhe ved Oldesloe, fastslog allerede i 1883, at bondebrugene i hvert fald ikke stod tilbage for godserne indenfor kornavlens. Derimod havde godserne stadig et forspring indenfor mejeribrugene, men med andels- og fællesmejerierne ville bønderne snart også her opnå de samme fordele som herregårdene. Kvægopdræt var altovervejende en sag for bønderne, der stod bag fremavl af såvel anglerkvæget som kødkvægsracerne. Indenfor hesteavl kunne bønderne også måle sig med godsejerne. Bokelmann konkluderede derfor: "Af disse få oplysninger fremgår allerede, at godsejerne ikke har noget forspring for bønderne med hensyn til intelligens og landbrugsfaglig indsigt. Det behøver næppe at anføres, at danskesniveauet og stræbedygtigheden er meget forskellig, og at mange småbønder i afsides hedelandsbyer står på et ganske andet trin end de velhavende store og små gårdejere i marsken og på østkystens frugtbare jorder, men en tilsvarende forskel i dygtighed og intelligens finder man også blandt godsbesidderne, og der skal her kun aflægges det vidnesbyrd, at de bedre situerede små og store gårdejere yder en betydelig indsats på kvægavls- og agerbrugsområdet og ikke har nødt til at gå i lære på godserne".⁹ Snarere fandt godsejerne undertiden behov for at lære hos bønderne. I hvert fald foretog 30 herrer fra "Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Verein am Kanal" i juni 1891 en ekskursion med dampskib til Als for at se Havnbjerg andelsmejeri.¹⁰

Landboforeningernes arbejde

Fra 1870'erne ændrede sammenkomsterne i landboforeningerne mere og mere karakter. Hvor de tidligere var et debatforum for

Landsøkonomiråd Peter Jensen IV (1856-1941) fra Oksager fulgte i faderens fodspor. 1885 tog han initiativ til andelsmejeriet i Oksager, var kommune- og amtsforstander, var formand for Angler landwirtschaftliche Verein samt næstformand for det slesvig-holstenske landbrugskammer. Dertil var han fra 1893 en begejstret fortaler for Bund der Landwirte, som han med sin indflydelse sikrede stor udbredelse i Angel. Fot. efter Th. Thyssen: Bauer und Standesvertretung (1958).

den begrænsede kreds af lokale foregangslandmænd, tog de nu form som foredragsmøder, hvor udefra kommende eksperter gjorde rede for landbrugsvidenskabens seneste resultater.¹¹ Den store medlemstilgang gjorde det nødvendigt, at møderne fik en bredere form, men navnlig betød udviklingen af landbrugsvidenskaben, at der skabtes et udbud af kvalificerede foredragsholdere. Den genoptagne kontakt med "Generalverein" gav de slesvigske landboforeninger mulighed for at trække på foreningens vandrelærere som Dr. Giersberg, Dr. Plönnis, Dr. Breiholz og Dr. Tancré. Efterspurgt var også direktørerne Liedke og Fuchs fra landbrugsskolerne i Kappel og Flensborg. I de sydslesvigske foreninger optrådte endvidere landråder og amtsdommere ofte som foredragsholdere, når juridiske spørgsmål stod på dagsordenen.

I de danske landboforeninger i Nordslesvig var sådanne embedspersoners tilstedeværelse næppe ønsket. I begyndelsen hørte man i stedet på lokale landbrugskyndige folk som højskoleforstanderne Appel fra Rødding og Viinsted fra Aagaard, lærer Oehlerich fra Broager og gårdejer Mads Jensen fra Jegerup. Fra 1880'erne blev det mere og mere normalt at hente foredragsholdere fra Danmark. Forstander N. Petersen fra Ladelund, højskolelærer Poul la Cour og statskonsulent Fr. Hansen fra Askov var blandt de hyppigste gæster. Efter århundredskiftet var foredragsholderne især indfødte nordslesvigere som Marten Refslund Poulsen fra Bovlund og Hans Hansen fra Rinkenæs, der begge havde studeret på Landbohøjskolen i København og nu virkede som konsulenter i hjemstavnen. Denne kontakt nordover bidrog i høj grad til, at det intensive danske landbrug blev knæsat som forbillede for de nordslesvigske landmænd. Sydslesvigsk og holstensk landbrug var heller ikke upåvirket af, hvad der skete nord for Kongeåen.¹² Hvor "Landwirtschaftliches Wochenblatt" før 1864 nærmest havde ignoreret dansk landbrug, bragtes der fra 1870'erne en række artikler herom. Adskillige reportager fra mønsterlandbrug og -mejerier i Nordslesvig viste, at også foregangsmændene i den slesvig-holstenske landbrugsvidenskab uden politiske fordomme anerkendte det høje stade her.

I begyndelsen var 3-4 foredragsmøder årligt det normale i landboforeningerne, men siden steg mødeantallet. "Den nordslesvigske Landboforening" afholdt således i 1895 5 foredragsmøder, et dyrskue og generalforsamling, i 1913 derimod foruden generalforsamlingen 22 foredragsmøder forskellige steder i foreningens store område, 2 markvandring og 3 landbrugskurser,

Gårdejer Marten Refslund Poulsen, Bovlund (1874-1960) var konsulent for fire nordslesvigske landboforeninger samt redaktør af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. Fra 1902 selvstændig landmand, 1906-09 formand for Aabenraa Amts Landboforening, 1907-09 for Fælleslandboforeningen. Fot. i Historiske Samlinger.

som var flerdages foredragsmøder. I nogle landboforeninger blev der også holdt foredrag uden egentlig landbrugsfagligt indhold, f.eks. med historiske emner. Det faglige og det kulturelle kunne også forenes, som når den grundtvigske frimenighedspredst L. B. Poulsen fra Bovlund i "Landboforeningen for Flensborg og Omegn" først talte om kvægets fodring og pleje og dernæst om folkelig oplysning og dannelse. "Haderslev Amts Landboforening", "Aabenraa Amts Landboforening" og "Den alsiske Landboforening" arrangerede baller, sommerudflugter og lignende fornøjelser for medlemmerne. I "Den sundevedske Landboforening" var sligt derimod bandlyst under C. P. Wolffs nøgterne ledelse.

En anden vigtig landboforeningsaktivitet var som tidligere berørt dyrskuerne med deres udstillinger af kvæg, redskaber og maskiner m.v. I Nordslesvig blev dyrskuerne udgangspunkt for et samarbejde mellem de danske landboforeninger, der med mellemrum gik sammen om særlige fælleslandbomøder. Her var der ved siden af udstillingerne også foredrags- og diskussionsmøder, og dertil kom festmiddagen, hvor bønderne mødtes med fremtrædende byborgere. Ved disse lejligheder fremkom der gerne

Nordslesvigske landmænd stiftede ikke alene kendskab til danske landbrugsforhold gennem bøger og blade, foredrag og landbrugsskoler, men også ved fælles besøg hos deres kolleger nord for Kongeåen. På billedet ses en udflugt fra Nordslesvigsk Fræavlerforening til Odder i 1896. Dannebrogspanerne viser, at besøget samtidig havde en nationalpolitisk dimension. Fot. i Historiske Samlinger.

mere eller mindre åbenlyst patriotiske tilkendegivelser til fordel for Nordslesvigs genforening med Danmark. Navnlig ved det første fælleslandbomøde i 1869 i Aabenraa blev der tømte en række nationale skåler, som det var almindeligt ved dyrskuemiddagene i 1860'erne og begyndelsen af 1870'erne. Efter mødet i Aabenraa blev der afholdt fælleslandbomøde i Sønderborg i 1880, i Flensborg i 1885 og igen i Aabenraa i 1890.

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig

På fælleslandbomødet i 1890 blev der stillet forslag om dannelsen af en fælleslandboforening som overbygning over de danske foreninger, der ikke var medlemmer af "Generalverein" og derfor ikke kunne trække på dens omfattende apparat.¹³ Forventningerne til et sådant samvirke var store. H. P. Hanssen, der medvirkede ved udarbejdelsen af vedtægterne, forestillede sig oprettelsen af en række fælles udvalg, som kunne koordinere landboforeningernes indsats inden for hesteavl, kvægavl og mejeribrug samt fremme uddannelsen af unge landmænd. Endvidere skulle fælleslandboforeningen ansætte en husdyrbrugskonsulent og en mejeribrugskonsulent, og der skulle udgives et særligt landbrugsblad. Der gik imidlertid lang tid, før disse forventninger var indfriet. Det tog således tre år blot at få skabt enighed om rammerne for samvirket. Først den 29. september 1893 kunne der holdes stiftende generalforsamling i "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig". Foreningens første formand blev V. Mussmann, en af Haderslev østeramts mange proprietærer.

Allerede i 1894 påbegyndte Fælleslandboforeningen udgivelsen af "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende", der redigeredes af foreningens lønnede sekretær, landbrugskandidat C. Wulff. Endvidere blev der arrangeret et fælleslandbomøde i Haderslev i 1895. Derudover skete der ikke meget i den første tid, og det vakte kritik. Næstformanden, gdr. C. P. Wolff, indrømmede i 1896, at "Fælleslandboforeningen havde ikke sat så meget liv i det nordslesvigske landbrug, som man ved dens oprettelse havde ventet". Der var formentlig sket mere, hvis Wolff selv var blevet formand i stedet for Mussmann.

Fra 1898 lammedes Fælleslandboforeningens virksomhed af de preussiske myndigheders hårde undertrykkelse af det danske foreningsliv under den såkaldte "Køllerpolitik". "Aabenraa Amts Landboforening" og "Haderslev Amts Landboforening" blev erklæret for politiske foreninger og fik dermed forbud mod at sam-

arbejde med de andre. I 1900 overvejede man derfor at lade Fælleslandboforeningen opløse, men det blev nedstemt, og samtidig blev C. P. Wolff valgt til foreningens formand. I 1902 vedtog man imidlertid at forlænge foreningens hvile indtil bedre tider, og først i 1907 trådte den ud af sin dvale.

Indtil da forblev udgivelsen af "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" Fælleslandboforeningens eneste opgave, og den var ikke videre taknemmelig, da kun et fåtal af de nordslesvigske landmænd på forhånd var fortrolig med anden landbrugslæsning end den, aviserne gav. "Generalverein" udgav "Landwirtschaftliches Wochenblatt für Schleswig-Holstein", som formentlig var ret udbredt blandt landmændene i Sydslesvig, men i Nordslesvig stødte det mod den sproglige barriere. Her havde kongerigske landbrugsblade som "Vort Landbrug", "Landmandsblade" og "Ugeskrift for Landmænd" vel holdere blandt de udprægede foregangsmænd, men det var immervæk kun få. 1880-84 havde realskolelærer Oehlerich i Broager udgivet fjortendagesbladet "Nordslesvigsk Landbotidende" med gårdmændene som målgruppe, men forsøget måtte indstilles, da Oehlerich flyttede til København og abonnenterne faldt fra. På den baggrund kan det ikke overraske, at "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" ikke fik nogen nem start. Det var forudset, at bladet hurtigt ville få 500 holdere, men denne målsætning blev først nået efter en længere årrække. Da C. Wulff fratrådte som redaktør i 1900, måtte han bittert konstatere: "Det er lettere at trække en kamel gennem et nåleøje, end at overbevise landmændene i Nordslesvig om nødvendigheden af sammenslutning, organisation og landbrugslæsning". Først efter Fælleslandboforeningens reorganisering i 1907 kom der rigtig gang i udbredelsen (tabel 19):

Tabel 19. Abonnenter på Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1894-1914.

1894	400	1901	215	1909	900	1912	1750
1895	300	1902	322	1910	1200	1913	2000
1897	350	1908	600	1911	1500	1914	2200

Ved reorganiseringen blev landbrugskandidat Hans Hansen ansat som Fælleslandboforeningens første konsulent. Han fik planteavl som speciale og begyndte på at anlægge en række markforsøg rundt omkring i landsdelen, som blev analyseret og forevist de lokale landmænd. For at fremme kvægavlen blev der fra 1908 udpeget fællesdommere til landboforeningernes dyrsku-

Proprietær V. Mussmann, Keldet (1845-1924) blev i 1893 den første formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, men han måtte fratræde i 1900 efter at have solgt sin gård til den preussiske stat. Fot. i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Det første nummer af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende udkom den 1. april 1894 og bragte bl.a. en historisk artikel ved redaktøren, landbrugskandidat C. Wulff.

Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende.

Organ for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig.

Nummer
1.

Søndagen den 1. April 1894.

1. Aarg.

Indhold: Landbruget i Slesvig i de sidste hundrede Aar. Ved C. Wulff. — Fælleslandboforeningen for Nordslesvig's Formaal. — Aarhøstfæstet i Maltten. — Haven til H. H. H. — Yndre Meddelelser: Vandvingsforholdene. Den nordslesvigske Central-Møllereforening. Raaningsforeningernes Oprindelse. Vandskæjler i Arland. Nyd Margarine. En ny Slags Kær. — Landbrugslitteratur. — Spørgsmaal og Svar. — Erindringsliste. — Vandet og Landet. — Vejledningsskrifter.

Landbruget i Slesvig i de sidste hundrede Aar.

Ved C. Wulff.

Jærværende Artikel, der ikke gjør Strav paa at optræde som et agrarhistorisk Til-lægsblad til vor, iøvrigt særdeles fat-tige Landbrugshistorie, men derimod maaſte ikke upassende kunde tjene som en Indledning til det Arbejde, som nærværende Blad agter at optage, — skal nærmest gjøre Forsøg paa at vise, hvad der i Fortiden uden Tvivl har været Hovedkjende markerne for Landbruget her i Landet, samt i hvilken eller hvilke Retninger Landbruget har udviklet sig hos os. Naar jeg endvidere har valgt Tidrummet 100 Aar, da er dette ſket med det Forhold for Dje, at det er om-ſtrink ved 100 Aar siden, at man først var betænkt paa ad Lovgivningens og Oplysningsens Vej at forbedre Ager-bruget og Agerbrugernes Tilstand her i

Landet; der tænkes altsaa nærmest paa Tiden fra de store Landboreformer, fra Stavnſbaandets Løsning i Kongeriget, fra Bydens Frigjørelse, kort sagt, fra den Tid, da det begyndte at lyde: „Frem Vondemand, frem!“

Den sygelige Lyſt, der findes hos adskillige Forfattere til at fremkomme med Skildringer af de gamle Bønders Liv og Levnet i de mest kulførte Jar-ver, ere i hvert Tilfælde for største De-len ubegrundede for Sønderjyllands Vedkommende. Saa galt Vondens ſlavifte Tilstand end har været nord og syd for os, ſaa meget er viſt, at han her bedre har forſtaaet at bevare ſit oprindelige, frie Præg, og det Livegenſkab, der i det 17. Aarhundrede ſydfra trængte ind i Slesvig, og ſom herſtede lige op

— 1 —

er, og i 1911 nedsattes et udvalg, som skulle formidle et samarbejde mellem kvægavlsforeninger, kontrolforeninger og tyreholdsforeninger. Et fællesskue i 1912 måtte aflyses på grund af en mund- og klovsygeepidemi, men i 1914 blev et ungskue for rødt nordslesvigsk kvæg holdt i Sønderborg. En plan om at ansætte en kvægavlskonsulent nåede man ikke at realisere før verdenskrigens udbrud.

Fra "Generalverein" til "Landbrugskammer"

Selv med Fælleslandboforeningen havde de danske landboforeninger i Nordslesvig ikke mulighed for at tilbyde deres medlemmer den samme vejledning som "Generalverein". Generalvereins styrke lå især i den nære kontakt til myndighederne og i det videnskabelige apparat, som efterhånden blev bygget op med en mælkevidenskabelig forsøgsstation, et bakteriologisk laboratorium og en agerbrugskemisk forsøgsstation. Dertil kom de økonomiske tilskud fra den preussiske stat og provinsen. I de første år bestod de mest i præmier til "Generalverein"s provinsdyrskue, men fra 1870'erne fik støtten karakter af egentlige driftstilskud, som blandt andet muliggjorde ansættelsen af landbrugsfaglige vandrelærere.¹⁴

I 1896 afløstes "Generalverein" af "Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein".¹⁵ Mens Generalverein trods støtte fra stat og provins var en privat erhvervsorganisation, var Landbrugskammeret et halvstatsligt foretagende efter en særlig tysk model. På den ene side blev det paraplyorganisation for provinsens utallige private landboforeninger, hesteavlforeninger, kvægavlforeninger, kontrolforeninger, andelsmejerier, svineavlforeninger, biavlforeninger, fiskeriforeninger, frugtavlforeninger, forsikringselskaber, æggproducentforeninger, foderstof- og gødningsindkøbsforeninger, for "Heidekulturverein" m.v. På den anden side byggede det på den statslige og kommunale organisation. Kammerets 80 medlemmer blev valgt af kredsagene (amtsrådene), altså af en kreds, der sammenlignet med det samlede antal landmænd var meget snæver. Da godsejerne var sikret en særlig repræsentation i kredsagene, fik de tilsvarende stor indflydelse på Landbrugskammeret. Præsident for Landbrugskammeret var indtil 1913 godsejeren, grev Rantzau til Rastorf, og hans efterfølger var ligeledes en adelig godsejer. Valgbare til Landbrugskammeret var landmænd, som havde et nettoudbytte på mindst 150 mark, og dermed var de fleste husmænd udelukket. Som staten og kommunerne kunne Landbrugskammeret påligne enhver landmand et bidrag på op til 1 % af hans nettoudbytte, uanset om han stod i en landboforening eller ej.

Fordelene ved landbrugskammerloven var, at der blev stillet betydeligt flere midler til rådighed for det landbrugsfaglige arbejde. Landbrugskammeret kunne derfor fortsætte og udbygge "Generalverein"s apparat. Forsøgsstationerne indenfor agerbrug og mejerivæsen blev udvidet, og en planteskole, en svineforsøgs-

Hans Hansen (1880-1957) blev i 1907 Fælleslandboforeningens første konsulent og året efter redaktør af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. Som konsulent, kreditforeningsdirektør og medforstander på Graasten Landbrugsskole blev han efter 1920 en central skikkelse i det nordslesvigske landbrugs genforeningsarbejde og forfattede samtidig flere bøger om landboforeningernes historie. Fot. i Historiske Samlinger.

station, et institut for tuberkulosebekæmpelse og en levnedsmiddelkontrol blev nyanlagt. Der blev etableret konsulenttjenester for frugtavl, maskiner og landbrugsbyggeri, og der blev ansat en kvægavlsinspektør til at overvåge, at avlsprincipperne blev holdt. Som "Generalverein" arrangerede Landbrugskammeret dyrskuer.

For at fremme landmandsuddannelsen gav kammeret betydelige tilskud til de landbrugsfaglige "vinterskoler". Før Landbrugskammerets etablering fandtes kun skolen i Kappel, men fra 1898 til 1914 anlagdes skoler i Aabenraa, Bredsted, Haderslev, Flensborg, Egernfælde, Tønder og Toftlund. I 1913 vedtoges en lov, der gav kommunerne lov til at forlænge de unges skolepligt med tre på hinanden følgende vinterhalvår til en landbrugsfaglig uddannelse. I Nordslesvig kunne kredsagen indføre denne obligatoriske landbrugsundervisning, hvis en kommune med dansk flertal ikke ville.¹⁶ Den tvungne landbrugsundervisning skulle nemlig også konkurrere med landbrugsskolerne i Danmark, som i tiden 1864-1914 fik over 1000 unge dansksindede landmænd fra Nordslesvig som elever.¹⁷

Endelig gjorde Landbrugskammeret en indsats for at gøre prisdannelsen på landbrugets produkter mere gennemsigtig, bl.a. ved at indrette en kvægauktion i Hamborg og ved at indføre sin egen smørnotering.

Over for de mange fremskridt, som oprettelsen af Landbrugskammeret indebar, stod imidlertid dets stærke binding til statsmagten. Det brød med de liberale traditioner indenfor slesvigsk og holstensk landbrug, og godsejernes stærke indflydelse mødte modstand, særlig på vestkysten. Størst var oppositionen fra de danske landboforeninger i Nordslesvig. Trods nogen frygt for at miste uafhængigheden valgte de at ansøge om optagelse i Landbrugskammeret for at få del i de midler, de nordslesvigske landmænd under alle omstændigheder skulle betale. Landbrugskammeret var imidlertid næppe interesseret i at få de danske landboforeninger med og stillede derfor en betingelse, der på forhånd måtte være uantagelig for dem: Forbindelsen til Landbrugskammeret skulle foregå gennem de langt mindre, hjemmetyske landboforeninger, som kammeret havde anerkendt som kredsforeninger. Et forslag fra de danske landboforeninger om, at de sammen med de tyske foreninger dannede en fællesbestyrelse i hver kreds, blev afvist. Derefter valgte de fleste danske, nordslesvigske landboforeninger at stå udenfor. "Den sundevedske Landboforening",

De danske landbrugsskoler var ikke ene om at tiltrække unge landmænd fra nordslesvigske hjem. Adskillige, både dansk- og tysksindede, besøgte landbrugsskolen i Aabenraa (opr. 1898). Skolens liv prægedes af tyske akademiske traditioner, jævnfør elevernes huer. Fot. før 1914 med lærere, elever og anskuelsesmodeller i Historiske Samlinger.

“Den alsiske Landboforening” og “Als Nørherreds Landboforening” gik dog med, men opnåede kun et par tilskud i 100-marks-klassen til dyrskuer og orneindkøb.¹⁸

De danske landboforeningers forhold til Landbrugskammeret blev ikke bedre med præsidenten grev Rantzaus demonstrative støtte til myndighedernes stærkt danskfjendtlige Køllerpolitik omkring århundredskiftet. Da den hårde undertrykkelse af den danske bevægelse nogle år senere afløstes af en begyndende national afspænding, protesterede Landbrugskammeret fra sit møde i Haderslev herimod. Det kunne ikke stemme de dansksindede landmænd venligere mod kammeret, at det på denne måde tog stilling til et spørgsmål, der ikke havde noget med det landbrugsfaglige arbejde at gøre.

Frihandel, protektionisme og agrarbevægelse

På organisationsområdet var landbrugets traditionelle liberalisme altså på retur og afhængigheden af staten på fremmarch. På samme måde veg landbrugets ønske om frihandel for kravet om toldbeskyttelse af landbrugets produktion.¹⁹ Langt op i 1870'erne var stemningen for frihandelen, hvilket måtte være naturligt for et erhverv, der havde store indtægter fra eksporten. I “Angler landwirtschaftliche Verein” erklærede formanden Peter Jensen III sig i 1875 for frihandel, og her var han på linje med “Generalverein”s præsident W. H. Bokelmann. Da kornpriserne faldt og Bis-

marck i 1879 lagde told på kornimporten, begyndte stemningen imidlertid at vende. I "Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Verein am Kanal" takkede de kornproducerende godsejere rigskansleren for "hans håbefulde toldpolitik, som lover beskyttelse for det samlede nationale arbejde og dermed for det ikke altid tilstrækkeligt tilgodesete landbrug".²⁰ Endnu ved midten af 1880'erne var der dog delte meninger om toldbeskyttelsen i "Generalverein". Det kraftige kornprisfald overbeviste imidlertid også skeptikere som Bokelmann om toldbeskyttelsens fordele.

"Generalverein" kunne som landbrugsfaglig enhedsorganisation for de tysksindede landmænd i Slesvig og Holsten ikke tage stilling i et spørgsmål, der var så politisk betændt som toldbeskyttelsen. En række landmænd fandt derfor, at Generalverein ikke varetog deres krav om toldbeskyttelse med tilstrækkelig kraft. De sluttede sig til "Bund der Landwirte". Denne tyske landbrugsinteresseorganisation var oprettet i 1893 som reaktion mod rigskansler Capravis lempelse af korntolden. "Bund der Landwirte" slog hurtigt rod i Slesvig, hvor gårdejer Ziese, Brebølgård i Angel, blev formand. En anden storbonde, Peter Jensen IV fra Oksager, agiterede begejstret for forbundet. I "Landwirtschaftliches Wochenblatt" skildrede han landbrugets vanskelige kår, som han fandt uretfærdige for dette statsbærende erhverv, der skulle afværge den revolutionære trussel fra socialdemokraterne. I udpræget rigs- og kejsertro vendinger rettede han en manende appel til sine standsfæller: "Provinsen Slesvig-Holsten, der ofte bliver betegnet som en perle i kransen af tyske stater, og hvis beboere lykkeligt ilede tilbage i armene på den broderstamme, som befriede dem, og glade ofrede deres blod for rigets samling, de skal også nu stå forrest i rækkerne, dér hvor parolen lyder at udbygge statens fundament så fast og sikkert, at det ikke viger hverken for storme udefra eller indenfra".²¹

Denne fremtrædende mands støtte var sikkert hovedårsagen til, at "Bund der Landwirte" fik stor udbredelse i Angel. "Angler landwirtschaftliche Verein", hvor Jensen var formand, lå således helt på linje med forbundet, når det i 1898 krævede højere told på kvæg og korn og en skarpere kvalitetskontrol med importeret kvæg og foder.²² "Bund der Landwirte" fik størst tilslutning fra godsejere og storbønder, altså de samme kredse, som dominerede i Landbrugskammeret, hvis præsident grev Rantzau eksempelvis var medlem. Landbrugskammerets politik i toldspørgsmålet blev derfor ikke så forsigtig som "Generalvereins". Kammeret gik ind

for told på korn og kvæg og skrappe veterinære krav, men ønskede dog lempelser af tolden på foderkorn og foderkager for at formindske kvæg- og svineproducenternes omkostninger.

Blandt bønderne i Nordslesvig var modstanden mod beskyttelsespolitikken derimod udbredt. Efter omlægningen fra korn- til mælkeproduktion havde gårdmændene ikke samme behov for toldbeskyttelse som det kornproducerende storlandbrug. Den danske bevægelses brede sociale sammensætning med mange håndværkere og arbejdere forbød også, at den gik ind for den levnedsmiddelfordyrende told. Dertil kom, at standsfællerne nord for Kongeåen viste, at det med en målrettet indsats kunne lade sig gøre at overleve ved at producere til et frit verdensmarked. "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" stillede i 1898 spørgsmålet: "Hvad er bedst og heldigst: en landbostand, hvis skatteevne holdes oppe ved hjælp af kunstige forholdsregler fra statens side, som der aldrig med sikkerhed kan vides hvorlænge varer, eller en landbostand, der ved den frie konkurrence er stillet under et hårdt tryk, hvorved den personlige praktiskhed, dygtighed og foretagelsesånd har nået en forholdsvis stor fuldkommenhed?"²³ Bladets svar læses klart ud af spørgsmålets formulering.

I 1901 påpegede gårdejer Jacob Michelsen fra Kolstrup i samme blad, at tolden var til gavn for de store landbrugere, men ikke for dem med under 100 tdr. land. Her ville ejendomspriserne stige for meget og vanskeliggøre generationsskiftet, og foderet ville blive dyrere. Gevinsten ved toldbeskyttelsen ville kun blive kortvarig.²⁴

Landbrugskandidat, gårdejer Jacob Michelsen fra Kolstrup (1875-1955) var 1902-06 redaktør af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende og modstander af toldbeskyttelsespolitikken. Fot. i Historiske Samlinger.

Gårdmandsstandens storhedstid

Gårdmandslandet Slesvig.

Omlægningen til mælke- og svineproduktion hjalp de kornavlende landmænd over krisen i 1880'erne og betød, at de sammen med kødkvægavlerne kunne fortsætte den velstandsudvikling, som var begyndt i det sønderjyske landbrug i 1840'erne. Særlig tiden fra midten af 1890'erne og frem til 1914 blev en gylden tid for den sønderjyske gårdmandsstand, ikke alene økonomisk, men også kulturelt.

Gårdmændenes sociale stilling blev begunstiget af den forholdsvis moderate udvikling i samfundets grundlæggende strukturer. Den slesvigske befolknings vækst i perioden 1830-64 afløstes efter indlemmelsen i Preussen af direkte tilbagegang, der varede ved til ind i 1890'erne. Fra 1871 til 1890 faldt befolkningstallet i Slesvig fra 404.000 til 402.000. Den følgende fremgang til 474.000 i 1910 var ikke stor nok til at indhente det befolknings efterslæb, som landsdelen havde fået i forhold til Holsten og Danmark. Især Nordslesvig var et lavvækstområde. Her steg befolkningen fra 1871 til 1910 kun med 8 %. I Sydslesvig var tilvæksten 23 %, men det skyldtes næsten udelukkende, at Flensborg ene af alle slesvigske købstæder opnåede en kraftig vækst med en tredobling af indbyggertallet. Som helhed stod den slesvigske befolkningsvækst på 17 % langt tilbage for den holstenske på 84 % og den danske på 54 %.¹

Den slesvigske lavvækst skyldtes landsdelens afsides beliggenhed i Det tyske Rige. Udkantsområdet tiltrak kun få investeringer i industri og storhandel, og byernes vækst blev derfor beskeden. Ved periodens slutning boede ikke engang en ud af tre slesvigere i byerne, mens det gjaldt flertallet af holstenerne og to ud af fem danskere.²

Landbruget var derfor fortsat det bærende erhverv i Slesvig. I 1867 ernærede 57 % af befolkningen sig ved agerbrug og husdyrhold og i 1882 54 %. Derefter tog landbrugets tilbagegang lidt mere fart, og i 1895 var dets andel på 48 %, i 1907 på 43 %. I de nordlige amter Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder beskæftigede landbruget endnu i 1907 med 51 % lige godt halvdelen af befolkningen.³ Dertil kom, at mange håndværkere og handlende på landet og tildels i byerne var direkte afhængige af landbruget. Det intensive landbrug gav næring til et stigende

I årene op imod den første verdenskrig kom elementer fra den traditionelle byggestil på mode i gårdarkitekturen. En helt speciel repræsentant for hjemstavnsstilen var gården Vester Anflod ved Møgeltønder, som Cornelius Petersen i 1914 lod opføre med forbillede i sin ejderstedske hjemstavns haubarg-byggeri (ved arkitekt Rieve, Husum). Der blev dog bygget et fritliggende stuehus af anselige dimensioner, som vidnede om bygherrens daværende rigdom. Fot. i Historiske Samlinger.

antal bygningshåndværkere, foderstof- og gødningsforhandlere, kreaturkommissionærer, smede, maskinfabrikanter, mejerister, smørhandlere og slagtere. Disse erhverv samlede sig gerne omkring jernbanestationerne ved statsbanerne eller ved de små amtsbaner, som blev anlagt fra 1880'erne. Sammen med de butikshandlende blev de kernen i en helt ny bytype, stationsbyen.⁴ Mens landområderne generelt stagnerede, oplevede lokalcentre uden for købstædernes nære opland en hurtig vækst. Det gjaldt især stationsbyer på geesten som Rødding, Jels, Sommersted, Vojens, Gram, Skærbæk, Toftlund, Tinglev og Jybæk, men også byer som Sønder Brarup og Satrup på den gode jord.⁵

Med landbrugets intensivering som en af de vigtigste vækstfaktorer i den økonomiske udvikling var gårdmændene sikret en fortsat central position i det slesvigske samfund. En landmand skulle dengang som før have et vist jordtilliggende, før man kunne regne ham til gårdmandsstanden. Det varierede naturligvis fra sted til sted alt efter jordens ydeevne, hvor mange hektar, han skulle besidde. Ved århundredskiftet regnede landboforeningerne i de forskellige kredse med følgende grænser for bondegårdernes størrelse (tabel 20).⁶

Minimumsgrænsen og gennemsnitsstørrelsen for Husum kreds var lav på grund af marsken og overgrænsen høj på grund af kredsens store hedearealer.

Den preussiske arealstatistik fra årene 1882-1907 viste, at de mellemstore og store gårdmænd med 20-100 ha ejede 60-61 % af

Tabel 20. Gårdbrugenes størrelse i Slesvig omkring 1900 (ha).

Kreds	Undergrænse	Overgrænse	Gennemsnit
Haderslev	12 i V, 15 i Ø	ingen	60-70 i V, 30-40 i Ø
Aabenraa	18	ca. 100	40-50
Sønderborg	10	50-60	25-30
Flensb.-Slesv. V	15	100 og over	60-70
Angel	20-25	70-90	30-70
Egernførde	8-12	ca. 100	20-50
Ejdersted	10	ingen	40-45
Husum	2,5	90-130	20
Tønder	7-8	100	25-30

landbrugsjorden. De mindste gårdmænd og husmændene med mindst 5 ha ejede 20-23 %. De store brug over 100 ha ejede 12-13 % og de helt små under 5 ha de resterende 5-6 %. Forholdet mellem de enkelte brugsstørrelses andel af jorden var stort set konstant, og det sikrede de selvstændige landmænd og navnlig gårdmændene en fortsat nøgleposition i det sønderjyske landbosamfund. Kun i Egernførde kreds med de mange godser i de tidligere godsdistrikter Svansen og Dänischwohld stod de selvstændige landmænd svagere. Blot 12 % tilhørte brugene på 5-20 ha og bare 39 % brugene på 20-100 ha. Til gengæld sad de store brug med over 100 ha her på hele 44 % (tal for 1895).⁷

Bortset fra de egentlige godsområder var der enkelte egne, hvor proprietærer og storbønder uden at antaste det mellemstore gårdbrugs dominans havde større indflydelse end ellers. De tidligere augustenburgske og gråstenske hovedgårde på det sydlige Als og i Sundeved bestod fortsat som proprietærgårde. På Haderslev Næs og i egnen mellem Haderslev fjord og grænsen til Danmark lå storbondebrugene og proprietærgårdene også tæt. I Ejdersted, på Nordstrand og i kogene langs fastlandets vestkyst gjorde den ekstra gode jord det muligt for særligt mange landbrugere at leve som storbønder, selv om deres arealtilliggende ikke nødvendigvis var så stort set med øjne fra østkysten endsige fra midtlandet.

Blandt de store brug udgjorde de 36 preussiske domænegårde i Nordslesvig en særlig gruppe. For at styrke tyskhedens indflydelse i det overvejende dansksindede område begyndte den preussiske stat i 1896 på at opkøbe store gårde. Ofte blev domænenegårdernes areal forøget gennem tilkøb efter erhvervelsen. Domænerne blev på fordelagtige vilkår forpagtet ud til tyske landmænd, som til gengæld forventedes at gøre en politisk og

Blandt de 36 domænegårde, som den preussiske stat erhvervede i Nordslesvig for at styrke tyskleden, var Nygård i Øster Lindet. Gården blev købt i 1902 af en dansksindet ejer. På billedet ses domæneforpagter Lempelius med familie. Udsnit af postkort før 1914 i Historiske Samlinger.

kulturel indsats for egnens tyskshed. De 25 af domænerne fandtes i Haderslev amt og her især langs Kongeågrænsen som Sundbølgaard og Lundsgård i Skodborg sogn, Store Barsbøl og Haraldsholm i Jels sogn, Tågerup og Sottrup i Stepping sogn, Bramsgård og Trummersgård i Frørup sogn samt Seggelund og Torninggård i Tyrstrup sogn. I de andre amter kunne tysksheden bedre stå på egne ben i kraft af de hjemmetyske traditioner, og her fandtes kun få domænegårde som Buskmose i Rinkenæs sogn i Aabenraa amt, Ellehus i Højst sogn i Tønder amt og Rønhave i Ulkebøl sogn i Sønderborg amt. Selv om domænegårdene tilsammen omfattede ca. 6000 ha, kom de ikke rigtig til at rokke balancen mellem dansk og tysk jordejendom. De 22 af domænerne var således købt af hjemmetyske ejere. Blandt de 14 gårde, som danske ejere solgte til den tyske stat, var Keldet i Fjelstrup sogn. Den næsten 200 ha store gård ejedes af proprietær V. Mussmann, som i mange år var formand for "Haderslev Amts Landboforening" og den første, men ikke særligt energiske formand for "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig". Ved salget kom han imidlertid sådan i miskredit, at han måtte træde tilbage fra sine tillidsposter.⁸

Fæsteafløsningen efter 1864

Den slesvigske gårdmandsstands position blev yderligere styrket, da fæsteafløsningen endelig efter indlemmelsen i Preussen faldt på plads for det helt store flertal af de slesvigske bønder. Den preussiske stat ønskede som den danske at få bønderne til at afløse fæsteforholdet. I 1870 udsendtes en forordning, der lettede

vilkårene for afløsningen af arvefæstet på det tidligere danske statsgods, som ved fredstraktaten fra 1864 var tilfaldet Preussen. Mens den danske fæsteafløsningslov for Slesvig fra 1862 krævede betaling af 2 % af jordernes taksationsværdi og 2 % af brandforsikringsværdien, nøjedes den preussiske forordning med at kræve en sum svarende til den oprindelige indfæstning. Hvis der samtidig skete ejerskifte, skulle der betales et tillæg på 60 %. Ved afløsningen af fæstet bortfaldt statens overejendomsret, tilsynsret, hjemfaldsret, indfæstning og indskrænkninger i dispositionsretten i forbindelse med frastykning eller salg. Den årlige landgildeafgift (canon) blev derimod bibeholdt, men kunne afløses ved én gang for alle at betale 20 gange det årlige beløb, eventuelt i nærmere aftalte rater.⁹

Denne forordning satte yderligere fart i fæsteafløsningerne, som allerede var kommet godt i gang efter 1867.¹⁰ Forordningen beholdt sin gyldighed frem til 1873, da loven om afløsning af realbyrderne i provinsen Slesvig-Holsten trådte i kraft. Den omfattede ikke kun arvefæstere på det statslige gods, men også på de private godser. Afløsning kunne begæres både af arvefæstebønderne og ejeren af jorden. Statens og de private godsejeres overejendomsret bortfaldt uden vederlag og med den deres ret til indgreb i fæsternes dispositioner. Afløsningsbestemmelserne omfattede såvel pengeafgifter som naturalieydelse til grundejeren, herunder hoveri. Afgifterne kunne afløses ved én gang for alle at betale 18 gange den årlige sum eller forrente 20 gange den årlige sum til en særlig rentebank, som skulle oprettes. Var staten overgrundejer, skulle forrentningen ophøre efter 41 år og en måned. For afgifter, der bevisligt var lejeafgift af jord, var satsen lidt højere: 20 gange ved afløsning én gang for alle og 22 $\frac{2}{9}$ gange ved forrentning i 56 år og en måned.¹¹

Med denne lov blev der sat et endegyldigt punktum for arvefæstet på de statslige og private godser i Slesvig, ligesom hoveriet bortfaldt for arvefæsterne de få steder, hvor det fortsat fandtes som f.eks. på Røst i Angel og Carlsburg i Svansen. På begge godser var man i forvejen holdt op med at kræve det fulde hoveri på 10 karle- og 5 pigestangdage (Røst). I stedet nøjedes godset i reglen med fire dage om året; højst blev der krævet fire karle- og fire pigestangdage.¹²

Realbyrdeafløsningen krævede en vældig indsats af myndighederne, især af herredsfogderne, der som regel blev udpeget til kommissærer for afløsningen. Først i slutningen af 1880'erne var

arbejdet afsluttet.¹³ Når afløsningen trak ud, skyldtes det også et problem, som allerede var blevet rejst ved indførelsen af den preussiske grundbeskatning i 1870.¹⁴ I århundredernes løb var de oprindelige landgildeafgifter til staten smeltet sammen med skatterne, og det var meget vanskeligt for ikke at sige umuligt at udrede, hvilke af de gamle afgifter, der var landgilde, og hvilke der var grundskat. For bønderne måtte det være fordelagtigt at få så meget som muligt defineret som skat, da alle gamle grundskatter skulle bortfalde ved indførelsen af den nye preussiske "Grundsteuer". Det ville samtidig gøre afløsningssummen ved realbyrdeafløsningen mindre. Problemet om de "stående afgifter" ("stehende Gefälle") optog både danske og tyske landmænd og adskillige førende slesvig-holstenske jurister som Joh. Chr. Ravit, Wilh. Seelig og Albert Hänel. De hævdede som bønderne, at alle afgifter var skatter, og at bønderne altså var selvejere. Staten mente omvendt, at afgifterne i hvert fald for en større dels vedkommende var landgilde og at bønderne altså var arvefæstere. Statens holdning var alene begrundet i ønsket om at få flest mulig penge ud af afløsningen. Den var ikke interesseret i at fastholde det gamle feudale ejendomsforhold; overhøjhedsretten gav den jo afkald på uden godtgørelse. Flere årtier senere forsøgte staten med den såkaldte "bindelov" fra 1913 påny at indføre en statslig overhøjhedsret som modydelse for statslån til landmænd. Det skete for at sikre tyskheden i Nordslesvig, men er en anden historie.¹⁵

I Haderslev østeramt gik bønderne rettens vej for at få fastslået afgifternes karakter som skatter. Kredsretten i Slesvig gav dem medhold heri i 1878, men statens appel til Overlandskulturretten i Berlin i 1880 fik det modsatte udfald. Først med en appel til rigsretten i Leipzig i 1881 opnåede bønderne endelig domstolens accept af deres synspunkt. Eftersom alle afgifter nu blev erklæret for skatter, der bortfaldt efter indførelsen af den nye grundskat, blev fæstebønderne i Haderslev østeramt selvejere uden at skulle betale for det. I 1885 blev arbejdet med skatternes udskillelse i de øvrige områder af hertugdømmerne overladt til en særlig kommission.¹⁶ Dens arbejde resulterede 1890 i, at den preussiske landdag vedtog en lov, som erklærede de stående afgifter for skatter og dermed for bortfaldet.¹⁷ Dermed kom også de øvrige arvefæstere på statsgodset gratis til selvejet.

Realbyrdeafløsningen omfattede som nævnt kun arvefæstere og dermed ikke de fæstere, som havde en afløsning af fæstefor-

Som et led i kampen om jorden oprettede dansksindede landmænd i 1913 organisationen "Landeværnet", der skulle virke for at beholde jorden på danske hænder. Foreningen udgav et mærkat med de to slesvigske løver. LAÅ.

Peder Skau (1825-1917) hørte som ejer af Bukshave i Fjelstrup sogn til Haderslev østerants proprietærer. Han stod med held i spidsen for kampen for at få bøndernes ydelser anerkendt som skat, så de tidligere fæstere ikke skulle betale afløsning for deres landgilde. Fot. i Historiske Samlinger.

hold og hoveri allermest behov: Fæsterne på de adelige godser i Svansen og Dänischwohld med tidsbegrænsede fæstemål. I 1871 var stadig ca. 46 % af godsjorden i Dänischwohld og ca. 36 % i Svansen i tidsbegrænset forpagtning.¹⁸ Der skete heller ingen fremskridt i de følgende årtier. I Svansens landsbyer var endnu i 1912 291 af ialt 814 brug eller 36 % i tidsbegrænset forpagtning.¹⁹ Udviklingen foregik lige så langsomt i Dänischwohld.

Landsbyerne med åremålsforpagtning prægedes ikke kun af social, men også af økonomisk stagnation. Mens befolkningstallet gik frem i de landsbyer, hvor der var arvefæste og efter 1873 selveje, gik det tilbage i tidsfæstelandsbyerne.²⁰ Bygningerne fik ikke samme pleje, for bonden kunne ikke vide, om kontrakten kunne forlænges ud over dens normale udløb efter 10 år.²¹ Ved forpagtningskontraktens indgåelse skulle bonden fremlægge en driftsplan, som skulle godkendes af godset. Den ellers adelsvenlige landbrugshistoriker Georg Rawitscher fordømte i 1912 denne praksis: "Ud fra et etisk standpunkt, hvor bonden ikke skal udvikles til en maskine, men til en selvstændig tænkende jordbruger, er denne tvang helt igennem forkastelig..."²²

Endvidere var bønderne i godsdistrikterne umyndiggjort lokalpolitisk. Mens deres standsfæller i det øvrige Slesvig senest i 1867 fik del i det kommunale selvstyre, havde de selv ingen indflydelse på godskommunernes administration, der alene lå hos godsejeren eller godsinspektøren. Endelig var der stadig i 1912 eksempler på hoveri, dog næppe hos gårdmændene, men nok hos husmændene. Manglen på arbejdskraft gjorde godsejerne meget utilbøjelige til hoveriafløsninger, og der var ingen lovbestemmelse, som krævede det.²³ Landsbyerne og godserne med åremålsforpagtning fremstod således endnu kort før den første verdenskrig som rester fra den feudale tid, med ringe del i den iøjnefaldende vækst, som ellers kendetegnede det slesvigske landbrug siden 1840'erne.

Driftsledelse og arbejdsstillinger

Det intensive landbrugs stærkt voksende produktion øgede yderligere pengeøkonomien i landbruget. Pengestrømmen både ind og ud af bedriften blev større. Der blev flere produkter at sælge, og samtidig skulle der skaffes flere penge til at betale rå- og hjælpestoffer end i den traditionelle, ekstensive drift. De mange investeringer i staldbygninger, maskiner, redskaber og avlsdyr betød endvidere en øget gældsætning. I det nordslesvigske landbrug

blev gælden således på det nærmeste fordoblet fra århundredskiftet til 1914. Gennemgående var gældsætningen her større end i Sydslesvig, men det var indtægterne også. Det nordslesvigske landbrug var altså højere kapitaliseret. Ud over denne nord-syd forskel var der også en øst-vest variation i landmændenes gældsbyrde. Det intensive mælke- og svineproducerende landbrug langs østkysten var gennemgående mere forgældet end de vestslesvigske kødkvægsproducenter. Mens østkystlandmændene måtte søge lån i kreditforeninger som "Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein" (oprettet 1882), "Die Schleswig-Holsteinische Landschaft" (1895) eller måske den lille "Nordslesvigsk Kreditforening" (1909), kunne vestkystbønderne oftere nøjes med at gribe i deres egen, bugnende pengesæk.²⁴

Den øgede penge gennemstrømning skærpede behovet for regnskabsføring. Et godt ført regnskab gav styr på likviditeten og gjorde det også muligt for landmændene løbende at overskue rentabiliteten i de forskellige grene af produktionen. Sammen med landbrugstidsskrifternes og avisernes pris- og markedsoplysninger hjalp regnskabet endvidere landmanden til at vurdere, om han kunne maksimere udbyttet ved at ændre lidt på prioriteringen mellem kornavl, kvægopdræt, mælkeproduktion eller svinebrug.

På et møde i "Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Verein am Kanal" fremhævede professor Backhaus derfor allerede i 1874: "Enhver landbrugsbedrift er i dag et industrielt foretagende, drevet efter forretningssynspunkter. Jeg opfordrer derfor til at bruge regneblyanten til en streng forretningsmæssig kalkulation...". Senere begyndte også de andre landboforeninger at virke for en mere udbredt bogføring hos landmændene. I "Den sundvedske Landboforening" blev der i 1913 dannet en særlig regnskabsforening.²⁵ Ofte kneb det dog med at få landmændene til at fatte pennen til bogføring; det gjaldt særlig de mindre ejendomsbesiddere. Mange gav sig tilfredse med den aktuelle kontante beholdning som et udtryk for bedriftens tilstand, andre fandt regnskabskunsten for svær eller var for trætte om aftenen, og nogle undlod bogføring af frygt for skattevæsnet.²⁶

Kravet til en styrket driftsledelse fik mange af de lidt større landbrugere til at kvitte det fysiske arbejde. Det gav dem også mere tid til at deltage i ledelsen af landbrugets mange nye organisationer. I 1883 konstaterede W. H. Bokelmann: "Gårdejerne på

Landbrugets gode økonomi i årene mellem århundredskiftet og den første verdenskrig betød, at mange bønder sagtens kunne måle sig med byernes borgerskab i velstand og fremtræden. Billedet viser gård-ejer Jep Paulsen Krag, hustruen Johanne og børnene Christine, Hans og Ellen fra Nr. Jakobsgård i Barsmark på Løjt land. Familien sidder i sit stiveste søndagspuds foran det smukke stuehus med de tre skorstene, der var enhver gårdmandskones drøm. Fot. ca. 1900 i Historiske Samlinger.

større ejendomme, de rige bønder i marsken og i Probstei kan glæde sig over en velstand og en komfort, som man knap finder større hos mangan herremand. De betragter sig som driftsledere og giver ikke selv en hånd med i arbejdet; derimod arbejder bonden på de mindre gårde fra tidlig morgen til sen aften; navnlig på den lette jord på højderyggen kræves fuld handlekraft og sparsommelighed for at få det nødvendige til livet.”²⁷ De jævne gårdmænd slap altså ikke for det hårde slid, husmændene endnu mindre.

Det ville være forkert at nægte, at hensynet til mageligheden også kunne spille ind, når velstillede bønder trak sig tilbage fra det fysisk hårde landbrugsarbejde. I Ejdersted opgav mange rige bønder helt landbruget og foretrak i stedet at bortforpagte jorden, flytte til byen og leve dér af den årlige forpagtningsafgift fra græsserne. Den tyske landbrugshistoriker Max Sering beskrev i 1908 sit indtryk af Ejdersted således: “Kører man i dag gennem landet, så ser man på en kort strækning dusiner af gårde, som står tomme eller som kun bebos af en opsynsmand, mens ejerne bor i den nærmestliggende by eller også i Hamborg eller Kiel”.²⁸

Den stigende velstand og de højere ejendomspriser fik mange landmænd til at trække sig tilbage fra erhvervet i endog meget god tid. Den gamle aftægtstradition bød den forhenværende landmand og hans kone at sælge gården billigt til en søn eller svigersøn og selv blive boende på gården eller i en aftægtsbolig i

nærheden, så de stadig kunne hjælpe til så langt og så længe kræfterne rakte. Ved at få naturalier fra gårdens produktion og en fast pengeydelse til de nødvendige indkøb og eventuelt ret til kørsel hjalp de med til at sænke den gæld, den nye ejer skulle afdrage.²⁹ Efter århundredskiftet solgte flere og flere ældre eller blot midaldrende landmænd imidlertid ejendommen til størst mulig pris for at sikre sig så stor en pengesum som mulig, så de kunne flytte til byen og leve af renterne. Det gav anledning til kritik. I et "bondebrev" tilkendegav en landmand i "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" i 1910, at disse rentiers modsat tidligere tiders aftægtsmænd var uproductive snyltere, der ingen gavn gjorde: "At det ikke at have noget ordentligt at bestille atter er kommet på mode, har sin grund i, at de stigende landejendomspriser har gjort det muligt for manges en før ikke særlig vel-situeret bonde nu at kunne sælge, så der bliver en ganske køn lille skilling tilovers til at trække renter af... Landbruget tappes for penge ved, at kapitalen flytter til byen. I stedet for den mand, der sad godt ved det, kommer der en, der har større prioriteter".³⁰

Gårdbrugets kvinder trak sig også mere og mere bort fra arbejdet i stald og på mark. Endnu i 1880'erne stod kvinderne for malkningen og pasningen af de små dyr som kalve og grise samt for plejen af de syge dyr. I hø- og kornhøsten deltog de for fuld kraft med rivning, binding, skokning, pålæsning og hæssætning. Adskillige ydede dengang mere end det. Men i takt med mekaniseringen og den stigende velstand samlede kvinderne sig mere om det fysisk lettere arbejde i stuehus og have, hvor de gjorde dygtigt rent, bagte kager til de bugnende sønderjyske kaffeborde, broderede og endog til forargelse for puritansk indstillede mænd gav sig efter at spille på klaver. Den "indegående" kvinde blev idealet ikke alene for gårdmandens kone og døtre, men også for tjenestepigerne.³¹

Boligstil

Hjemmets indretning og glans afspejlede mere end noget andet velstandens fortsatte fremgang. Den tid, hvor bondestandens efterligning af byens mode og forbrug af luksusvarer kunne forarge præster og embedsmænd, var forlængst forbi. Det var alment accepteret, at bonden i det daglige omgav sig med ting, som placerede ham på lige fod med byens borgerskab. Et bevaret skifte fra Løjt Skovby nord for Aabenraa fra 1875 viser, hvorledes boligen var indrettet hos det unge gårdejerpar Anna Cathrina og

Boligindretningen prægedes også på landet af "skrækken for det tomme rum". Enhver ledig plads på gulv og væg blev udfyldt med møbler og malerier som i denne stue hos Peder og Magdalene Moos i Nybøl. Stueorglet viser familiens tilknytning til den grundtvigske bevægelse, hvor fællessang spillede en central rolle ved sammenkomster. Fot. efter Sønderjylland Historisk Billedbog 1864-1920, s. 133.

Hans Marcussen Hohlmann på den ca. 120 tønder land store Nørre Kjærsgård. Den triste anledning til skiftet var, at Anna Cathrina var død ved en badeulykke ved Skarrev. Da parret var barnløst, skulle hendes andel tilfalde moderen og tre søskende, og derfor blev skiftet meget detaljeret.³²

Stuehuset på Nr. Kjærsgård var stort. Det bestod af en dagligstue, et soveværelse, en lille stue, en forstue, den "bedste" stue, en "sal", to gæsteværelser, køkken, spisekammer, bryggers, kælder, et pigekammer og en folkestue. Rundt omkring vidnede inventaret om det unge pars byprægede smag. Ting, som i dag er selvfølgeligelige, røbede dengang en avanceret boligkultur. Sofaer fandtes således både i dagligstuen, den bedste stue og salen. I dagligstuen befandt sig en fugl i et bur og en gipsfigur, i soveværelset en servante. I den bedste stue var en piedestal og en boghylde med nips og endnu en piedestal med en gipsfigur. Til det særdeles righoldige sortiment af sølvtøj hørte både ragoutske og fiskegaffel, som viste, at parrets smag også ved måltiderne var præget af byernes borgerlige kultur. Overalt hang der billeder på væggene.

Indboets samlede værdi beløb sig til 2200 mark, hvilket næsten svarede til værdien af 12 gode okser. Parrets sociale status afspejledes også i holdningen til tjenestefolkene. Bondesamfundets traditionelle bordfællesskab var ophørt og de tre karle og de to piger

henvist til at spise og opholde sig i folkestuen. Dette var næppe typisk for Løjthålvøens mere jævne gårdmænd, men familien Hohlmann hørte også til Løjt Lands overklasse - Hans Marcussen Hohlmann havde i sine unge dage været kaptajn og tjent godt med penge, før han lagde op og blev gårdmand. Der er ikke tvivl om, at stilen fra Nr. Kjærsgård med den stigende velstand op imod 1914 bredte sig til stadig flere landbohjem.

Landbokulturen

Gårdmandsstandens øgede overskud af penge og tid gik ikke kun til at fremme den materielle prestige og betød ikke kun hengivelse til et mageligt velvære. Ved siden af arbejdet i landbrugets egne organisationer gjorde mange gårdmænd for eksempel en betydelig indsats i det kommunale selvstyre og den statslige lokaladministration som kommunerådsmedlemmer, kommuneforstandere, amtsforstandere og kredsmedlemmer. Andre var skoleforstandere eller kirkeældste.

Vejen til mange af disse offentlige poster var eller blev spærret for de åbenlyst dansksindede bønder i Nordslesvig, fordi den preussiske stat tvivlede på deres loyalitet. Til gengæld fik de rig lejlighed til at udfolde deres trang til selvstyre og organisering, da den preussiske politik over for den danske befolkning fra slutningen af 1870'erne blev mere og mere skærpet. Fortyskningen satte for alvor ind i skolen og bredte sig tildels også til kirken, og i de første år af 1890'erne begyndte de målbevidste forsøg på at bosætte tyske kolonister langs grænsen til Danmark. For at bevare deres nationalitet måtte de dansksindede nordslesvigere slutte sig sammen i nationale organisationer, der på ethvert område af samfundslivet kunne sætte kraftigt ind mod det øgede tyske pres. Den gamle generation af danske ledere fra før 1864 bestod mest af købmænd, fabrikanter, redaktører, læger, advokater og proprietærer. I løbet af 1870'erne og 1880'erne udvandrede eller døde de fleste af disse ledere. Da de yngre akademikere og folkeskolelærere oftest var tysksindede eller tvunget til at forholde sig helt passivt, stod gårdmændene tilbage som de eneste naturlige ledere af den nationale bevægelse. De alene havde den uafhængige stilling, som var en forudsætning for en ledende rolle i kampen mod statsmagten. De stabile sociale strukturer i Nordslesvig med den ringe industrialisering sikrede derfor ikke alene gårdmændene deres sociale position, men også den danske bevægelses fortsatte modstandskraft mod fortyskningen.

Selv om den gamle bondekultur forlængst var gået i opløsning, blev enkelte gamle skikke stadig holdt i hævd. På billedet køres det sidste neg, "æ basse" eller "æ fok", hjem fra marken hos Lars Larsen på Barsø i 1920. Kai Uldall fot. i Historiske Samlinger.

Mange dansksindede bønder i Nordslesvig var i de første to årtier efter adskillelsen i 1864 blevet fremmede over for udviklingen nord for Kongeåen. Bortset fra kredsene omkring de grundtvigske frimenigheder i Rødding og Bovlund var de fleste i den ældre generation højremænd og stod afvisende over for den danske bondebevægelse, som samlede sig i partiet Venstre og kæmpede for at overtage regeringsmagten fra godsejernes og byernes Højre. Blandt de yngre nordslesvigske landmænd var der imidlertid en voksende skare, som besøgte de danske højskoler, hvor den blev inspireret af den grundtvigske bondebevægelse.

En af de første bondesønner fra Nordslesvig, som besøgte en dansk højskole, var Andreas Andresen fra Skelde. I vinteren 1868-69 var han sammen med flere kammerater fra Sundeved elev på Askov højskole. I begyndelsen var hans forældre skeptiske - højskolerne var på sin vis en del af datidens ungdomsoprør - men de blev beroliget, da han i juleferien fik fortalt dem, hvad det faktisk gik ud på. Opholdet på Askov blev en stor oplevelse for Andreas Andresen: "Jeg havde aldrig tænkt mig, at man, endog i min alder, kunne sidde på skolebænken og følge med i undervisningen med et sådant liv og en sådan lyst, som det snart blev tilfældet. Og så alt det vækkende, alle de nye tanker, der vakttes hos én; det var noget, jeg aldrig havde drømt om. Dertil kom den fulde tilfredsstillelse af den kundskabstrang, man var mødt med, og som yderligere fremkaldtes. Jeg må oprigtig udtale, at hele mit

syn på livet blev helt anderledes end tidligere, og nu syntes jeg ret, der var noget at leve for”.

Som ældre vurderede Andreas Andresen højskolens betydning meget højt, ikke alene for sig selv, men også for den nordslesvigske danskhed i det hele taget : “Ja, først på højskolerne er det gået op for mange unge mennesker, hvorfor de var danske, og dette har så igen øvet indflydelse i de kredse, hvor tidligere højskolelærlinge er kommet til at færdes. Jeg er også vis på, at der som dette ikke var kommet, så havde det set sørgeligt ud med danskheden hernede. Hvor meget bidrog ikke også udvandringen til at fjerne den ringeagt over for bondestanden i Danmark, og navnlig da i Jylland, som der vitterlig endnu var en god del tilbage af”.³³

Ialt besøgte i årene 1864-1914 omkring 5000 danske nordslesvigere højskoler i kongeriget, flest fra Haderslev vesteramt og fra de tidligere kongerigske enklaver nord for Tønder.³⁴ Det svarede i gennemsnit til omkring 100 pr. år, og det var ikke mange set i forhold til en hel ungdomsårgang. Når højskolens opfattelse af danskhed og demokrati nåede bredere ud, skyldtes det, at de hjemvendte højskoleelever lagde sig i selen på deres hjemegn. Andreas Andresen gjorde således selv, hvad han kunne. Han blev typen på den moderne bondekulturs lokale foregangsmand.³⁵ Ud over at være initiativtager til Skelde andelsmejeri og aktiv i “Den sundevedske Landboforening” var han med til at oprette en af de

Som i Danmark blev forsamlingshusene fra 1890-erne rammen for den nye bondekulturs forenings- og mødeliv. Her ses det første nordslesvigske forsamlingshus, opført 1892 i Skrave. I den første tid blev der ikke ofret meget på husenes ydre. Fot. i Historiske Samlinger.

første foredragsforeninger i Nordslesvig, foreningen "Enighed" på Broagerland i 1872, som myndighederne dog allerede fik chikaneret til lukning i 1874. Han medvirkede også ved oprettelsen af en dansk privatskole i Broager og havde i det hele en fremtrædende plads i det nationale arbejde: "Jeg har altid følt det som en kær pligt at være med til at støtte den danske sag, hvor det fordredes, og jeg er derfor kommen meget ud blandt folk også i så henseende, lige som jeg også har mødt megen velvilje blandt den danske befolkning. Jeg har været med til oprettelsen af Sprogforeningen i Aabenraa, Vælgerforeningen i Vojens og Skoleforeningen i Skærbæk. Jeg var kredsformand i Sprogforeningen fra dens oprettelse indtil 1902... I Vælgerforeningen var jeg tillidsmand også indtil samme tid, og jeg var medlem af Skoleforeningens bestyrelse i flere år...". Andreas Andresens sidste organisatoriske indsats blev oprettelsen af den grundtvigske frimenighed for Sundeved.³⁶

Skoleforeningen, Vælgerforeningen og Sprogforeningen var den danske bevægelses tre "store nationale foreninger". "Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig" (Sprogforeningen) blev oprettet i 1880 for at sprede dansk læsning i befolkningen, særlig ved hjælp af lokale udlånsbogsamlinger. "Vælgerforeningen for Nordslesvig" var dannet i 1888 som de dansksindedes politiske parti. "Den nordslesvigske Skoleforening" fra 1892 gav unge fra mindre velhavende hjem tilskud til ophold på efterskole, højskole eller landbrugsskole i Danmark. Dertil kom i 1903 "Nordslesvigsk Fælles-Idrætsforening" og i 1913 "Landeværnet", der skulle hindre salg af jord til tysksindede købere eller til staten. På det lokale plan vandt foredragsforeninger efter dansk mønster stærkt frem fra midten af 1880'erne; den første i en sammenhængende række på 15 blev stiftet i Nustrup i 1884. I 1892 blev det første forsamlingshus i Nordslesvig rejst i Skrave, og fra samme tid blev den moderne højskolegymnastik udbredt. Fra 1907 gik en ungdomsforeningsbevægelse over landsdelen. Også her var inspirationen hentet nordfra. Både på det økonomiske og det kulturelle område blev Danmark således fra 1880'erne de nordslesvigske bønders foregangsland.

Store og små foreninger udgjorde efterhånden et tæt netværk, der spandt den enkeltes hverdag ind i de nationale tråde og dermed øgede befolkningens mobilisering bag kravet om Nordslesvigs genforening med Danmark. Den danske presse bidrog med sin stærkt stigende udbredelse fra 1880'erne afgørende hertil. Fra

begyndelsen af 1870'erne og frem til den første verdenskrigs udbrud blev antallet af holdere mere end seksdoblet.³⁷ Det var imidlertid ikke alle kredse, som uden videre antog den nye højskoledanskhed. Først og fremmest var den altovervejende beholdt gårdmændene, og den havde svært ved at slå igennem i de sydlige egne. Alligevel er det forsvarligt at hævde, at de dansk-sindede bønder i Nordslesvig fik skabt en "modkultur" til den officielle tyske statskultur, som embedsmændene var bærere af. Mens bønderne efterlignede byborgerskabets vaner i boligindretning og klædedragt, beholdt de i kulturel henseende deres identitet som bønder. Den højskoleprægede bondekultur blev her afløseren for den gamle, opløste almuekultur.³⁸

Også de hjemmetyske bønder blev organiseret. "Den tyske Forening for det nordlige Slesvig" fra 1890 arbejdede både politisk og kulturelt og lagde pres på embedsmændene for at få dem til at følge en hård kurs over for danskerne. De sognevise krigerforeninger samlede mange tidligere soldater af tysk sindelag under det wilhelminske Tysklands militaristiske bannere. Krigerforeningerne var samtidig et modtræk mod den danske bevægelse og Socialdemokratiet.³⁹

Resultatet af organiseringen på begge sider blev en skærpelse af de nationale modsætninger mand og mand imellem. Adskillige afviste imidlertid denne polarisering. Det gjaldt især de mange, der samledes i Indre Mission. Indre Mission byggede som den grundtvigske bevægelse videre på de religiøse vækkelser fra 1830'erne, men modsat de politisk og kulturelt aktive grundtvigianere anså tilhængerne af missionen sjælenes frelse som "det ene fornødne". Indre Mission blev også effektivt organiseret med "Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig" fra 1886. De omrejsende missionærer, ugebladet "Sædekornet" og missionshusene var de vigtigste led i Nordslesvigsk Indre Missions arbejde. Lige som den danske bevægelse hentede Indre Mission vigtig inspiration nordfra, fra dansk Indre Mission. Missionen vandt særlig mange tilhængere i firkanten Løgumkloster-Aabenraa-Bov-Tønder, hvor den danske bevægelse stod ret svagt. Her var store dele af befolkningen stærkt pietistisk indstillet og afvisende ikke alene over for "mellemting" som dans, kortspil og drikkeri, men også over for det danske kulturelle og politiske arbejde, fordi det afledte opmærksomheden fra Gud. Da der efterhånden kom mere kulturåbne tendenser ind i Indre Mission, sagde mange i dette område fra og dannede under 12 præsters ledelse i 1912

Rundgjørelser.

**Foredragsforeningen for
Retting, Augustenborg
og Sønder Sogne**

afholder Foredragsmøde i **Greth's Hotel**
i **Augustenborg** **Torsdag d. 15.**
d. M. Efter Aft. 6. præcis. **Rebationsskriver Hans Petersen** fra **Sønder Sogne** taler.

Hertil indbydes Medlemmerne med
deres **Damer** **venligt.**

Bestyrelsen.

Løjt-Foredragsforening

afholder et Møde **Søndag d. 14. Febr.**
d. M. Efter Aft. 6 i **den danske**
Pro. St. 7 **Foredrag af Pastor E. W.**
Woulfen fra **Sønder Sogne** **Direktor** **Oplæsning.** **Entré 50 P.**

Foredragsforeningen

for **Søndersø** afholder Møde **hos Høj-**
gaard Jacoben i **Brøgger Søndag den**
11. Febr., Efterm. St. 4, præcis.
Foredrag af M. Andersen-Aabenraa og
J. Jørgensen-Haderslev. **Afgang** og **glad**
for Jule-Medlemmer.

Bestyrelsen.

Fra ca. 1885 blev foredragsforeninger et vigtigt element i den danske bevægelses folkeoplysningsarbejde. Annoncer for møder i Hejmdal den 8. februar 1894.

Lirbag den 16. Februar. Efterm. Kl. 1.
holdes et Møde for træske Landmænd i Nøbe-
tra med følgende Dagorden:

1. Et Ord forinden
2. Foredrag angaaende Sandjordsens Be-
handling. Th. Hellerjes-Balleralen.
3. Hvordan sødret jeg bedst og billigst. O.
N. Maden-Søgaard.
4. Nationalt Staldsørg. N. Vesterlen-
Strøbyrød.
5. Nogle Ord angaaende Blandt N. Nielsen-
Søgaard.

Sluttes med Guds Ord. Søn og Sang.
Læmningssagen brugt.

G. Nielsen-Søgaard.

*Indre Missions modeliv stod på
ingen måde tilbage for den danske
bevægelse. Foruden ydremissions-
fester med basar, bønnemøder,
bibeltimer, søndagsskoler m.v.
holdt bevægelsen også særlige
møder for troende landmænd, som
det fremgår af en annonce i IM's
blad "Sædekornet" fra 1909.*

udbryderorganisationen "Det gamle Budskabs Indre Mission", mens missionsfolk længere nordpå fastholdt tilknytningen til Nordslesvigsk Indre Mission.⁴⁰

Indre Mission arbejdede også i Sydslesvig, hvor missionsstati-
onen i Breklum blev et kraftcenter. Afholdsbevægelsen vandt
ligeledes fra 1880'erne frem i både Nord- og Sydslesvig, nok mere
blandt husmænd, landhåndværkere og landarbejdere end blandt
gårdmænd.⁴¹ Ellers var landbefolkningen i Sydslesvig næppe på
samme måde som i Nordslesvig berørt af de folkelige bevægelser,
som bortset fra arbejderbevægelsen mest var karakteristisk for
Danmark og de andre nordiske lande.⁴² Det betød på ingen måde,
at der ikke fandtes foreninger i landsbyer og sogne syd for den
nuværende grænse. I overensstemmelse med tysk foreningsskik
var der mange steder en sangforening. I Angel, hvor denne tradi-
tion gik tilbage til 1840'ernes "Liedertäfel", blev der efter
ophævelsen af forbuddet mod slesvig-holstenske foreninger i
1864 dannet sangforeninger i så godt som hvert eneste sogn. I det
mindre frugtbare midtland brød bevægelsen derimod først igen-
nem efter århundredskiftet. Sangforeningerne dyrkede den fler-
stemmige korsang og selskabelighed. En anden klassisk tysk for-
eningstradition var gymnastikforeningerne ("Turnvereine"), som
dog først efter århundredskiftet og efter nogen modstand vandt
frem på landet.

Kriggerforeningerne fik også stor udbredelse i Sydslesvig. De
fejrede årligt Tysklands afgørende sejr over Frankrig ved Sedan i
1870 med optog, taler og bal og markerede kejserens fødselsdag
med festmiddag. Kriggerforeningernes faneindvielser var også
store begivenheder, der gerne blev ramme om udpræget nationa-
listiske taler. Andre centre for livet i de sydslesvigske landsbyer
var kommunalforeningerne og de små lokale landboforeninger
samt fra 1890 de frivillige brandværn. Som i Nordslesvig var ring-
ridningen med efterfølgende fest et årligt højdepunkt. I Sydsles-
vig fandtes der ikke forsamlingshuse, her samledes man i lands-
bykroerne, der for at rumme de mange fik tilbygget en sal.⁴³

Forskellen mellem foreningskulturen på landet i Sydslesvig og
Nordslesvig lå næppe i omfanget eller i bredden, men snarere i, at
foreningslivet i Sydslesvig var mere opsplittet og ikke på samme
måde som i Danmark og Nordslesvig båret af en samlende idé.
De sydslesvigske landmænd fik ikke som deres nordslesvigske
standsfæller skabt en moderne, politisk bevidst bondekultur til
afløsning for den gamle almuekultur. Politisk var de sydsles-

Både i Sydslesvig og Nordslesvig var ringridningen et årligt højdepunkt i landsbylivet. Billedet viser rytterne fra Møgeltønder opstillet på ringriderpladsen foran teltet. Fot. ca. 1910 i Historiske Samlinger.

vigske bønder gennemgående mere konservative og mindre liberale end de nordslesvigske, ikke blot i frihandelsspørgsmålet, men i det hele taget. Mens Venstres synspunkter mere og mere slog igennem nord for Skelbækken, stemte de fleste sydslesvigske bønder på de tyske højrepartier: De konservative og især de nationalliberale, som ikke længere havde megen liberalisme tilbage på deres program. Ved valgene omkring århundredskiftet opnåede endog et udpræget antiliberal, antijødisk og antimodernistisk parti som det Tysk-Sociale Reformparti stor tilslutning i Angel, hvor det blev støttet af "Bund der Landwirte" og Angels ukronekonger, gårdejer Peter Jensen IV fra Oksager. De skiftende venstreliberale eller frisindede partier, som mest svarede til det danske Venstre, fik som regel klart færre stemmer end de konservative og de nationalliberale, dog lidt flere i Sydtønder amt og langs vestkysten i øvrigt end i midtlandet og i Angel.

Selv om Slesvig og Holsten var et udpræget landbrugsområde, var det meget sjældent, at en bonde blev valgt til den tyske rigsdag. De tyske slesvigere foretrak som tilbage i stænderforsamlingernes tid mest at lade sig repræsentere ved byfolk. De tyske borgerlige partier var mest honoratiorespartier, som stod organisatorisk svagt, særlig på landet, hvor de havde langt færre medlemmer end landbrugets økonomiske organisationer.⁴⁴ De sydslesvigske bønder var ikke på samme måde som bønderne i Danmark direkte medvirkende ved udformningen af det moderne, demokratiske samfund.

Udvandring og landarbejderforhold

Afvandring og udvandring.

I de første tre årtier efter 1864 var erhvervslivet i de slesvigske købstæder ramt af stilstand. I denne periode havde kun Flensborg fremgang til at give arbejde til en mindre del af landområdernes befolkningsoverskud. Størstedelen af den overskydende landbefolkning måtte derfor afvandre til områder uden for Slesvig. I årene 1868-1885 var bortvandringen fra Slesvig ca. 70.000 mennesker, heraf ca. 40.000 fra Nordslesvig (bortvandrede fraregnet indvandrede).¹ Afvandringen foregik i bølger, hvor begyndelsen af 1870'erne og navnlig første halvdel af 1880'erne var bølgetoppe. I takt med den økonomiske fremgang fra 1890'erne blev bortvandringen stadig mindre, uden dog nogensinde at ophøre.

Afvandringen kunne have den hastigt voksende storby Kiel eller andre ekspanderende holstenske byer som mål. Den nordtyske metropol Hamborg tiltrak også mange. En meget stor del af afvandringen bestod i regulær udvandring ud over den preussiske stats grænser, i langt de fleste tilfælde til Nordamerika.² Fra Nordslesvig drog omkring en fjerdedel af de registrerede udvandrere til Danmark, mens knap to tredjedele havde oversøiske mål, altovervejende Nordamerika.³

Som afvandringen generelt kulminerede den registrerede udvandring under landbrugets kriseår i 1880'erne, hvilket peger på de økonomiske og sociale vilkår som den vigtigste drivkraft bag masseemigrationen til den nye verden. Langt den største gruppe blandt udvandrerne var da også unge, ugifte landarbejdere.⁴ Deri lignede den slesvigske udvandring den almindelige europæiske emigration. De dansksindede sønderjyders uvilje mod det tyske styre og ønsket om at undgå den treårige soldattertjeneste spillede slet ikke den rolle, man tidligere antog. Kun i de første år efter indlemmelsen i Preussen i 1867 og under den fransk-tyske krig 1870-71 havde den nationalt betingede udvandring rigtig betydning. Noget andet var, at militærtjenesten fremskyndede de unge mænds beslutning om at udvandre. Når man alligevel havde besluttet sig, var der ingen grund til først at springe soldat i tre år.

De preussiske myndigheders samtidige vurderinger af motiverne bag udvandrernes svære beslutning om at forlade hjemstavnen pegede også utvetydigt på de økonomiske og sociale

motiver som de tungest vejende. Opgaven med at granske udvandrernes tilskyndelser lå hos kommuneforstanderne. Kommune- forstanderen i Daler angav det således i 1872 som en "almindelig antagen mening, at et nogenledes anstændigt og tilstrækkeligt udkomme ved flid og sparsommelighed lettere lader sig forsvare dér, end her". Hans kollega fra Schackenborg godskommune anførte derimod samme år, at "for den yngre værnepligtige er den treårige militærtjeneste vistnok den væsentligste grund. Høj beskatning, såvel i direkte som indirekte skatter, bidrager vistnok også dertil... Med ejendomsbesidderne, som har flere drengebørn, da er frygten for den lange militærtjeneste i reglen også det, som driver dem bort; thi hellere end de vil, at deres børn skal kæmpe under Preussens faner, foretrækker de at søge et nyt hjem, og at gøre hvad der står i deres magt for at frigøre dem fra fremmedherredømmet. Vel er udsigten til større fortjeneste undertiden også grunden, men dog kuns undtagelsesvis, og vist nok sjælden". Det synes, som om forespørgslen på det danskejede gods blev taget som en kærkommen anledning til at sige det nye preussiske styre imod.⁵

I Tønder kreds som helhed regnede man 1872-98 med, at rundt regnet halvdelen af udvandrerne drog afsted for at opnå bedre levevilkår. Militærtjenesten blev i begyndelsen anset for grunden til en fjerdedel af udvandringen, men dens betydning var klart aftagende. Omvendt fik ønsket om at slutte sig til allerede udvandrede slægtninge og venner i det fjerne naturligt nok større betydning med tiden. I begyndelsen af 1870'erne angav myndighederne denne grund for en fjerdedel af udvandrerne, i slutningen af 1890'erne derimod for to femtedele. Udvandringen fik mere og mere sin egen indre dynamik.⁶

Såvel de dansk- som tysksindede områder af Slesvig blev ramt af afvandring og udvandring. I årene 1868-85 bortvandrede årligt 119 nordslesvigere pr. 10.000 indbyggere mod 106 sydslesvigere. Af de enkelte kredse lå Ejdersted lå i spidsen med en bortvandring på 153 mennesker årligt pr. 10.000 indbyggere, fulgt af Tønder med 126. De østlige kredse Sønderborg og Slesvig lå i bund med 101 og 82.⁷ Den store bortvandring fra Ejdersted skyldtes den fortsatte tendens mod et rent græsningslandbrug, der kun krævede ganske lidt arbejdskraft og mest på sæsonbasis. Når de vestlige kredse generelt havde en større bortvandring end deres østlige nabokredse, hang det sammen med deres traditionelt mere ekstensive landbrug. Dertil kom, at arbejdspladserne i indu-

Til Amerika

Pr. "Anchor Line's" Værdemønt. Passagerer, som uden Betættelse af Agenter krævede sig Direkte til mig, klistrer jeg en betydelig Præmiebetættelse.

Enhver smilte Opløsning meddeles og efter Ønske tillendes gratis Land- og Sern- banefort.

Pr. Flotas Generalbefudmægtiget, Hamborg, 12 Admiralitetsstræde.

Forespørgsler i det danske Sprog betjenes i samme Sprog.

For den del af landbefolkningen, der kun havde udsigt til at blive jordløse landarbejdere, kunne udvandring til Amerika give social fremgang. I "Anchorlinjen"s annonce i "Dannevirke" august 1881 henvender udvandringsagenturen sig særlig til dansktalende slesvigere.

stri, håndværk og handel mest fandtes i byerne langs østkysten, først og fremmest i Flensborg, som særlig trak folk til fra landkredsen og Slesvig kreds. Også fra Nordslesvig fandt adskillige vej til beskæftigelse i Flensborg, men generelt var nordslesvigerne tilbøjelige til at vandre til byerne for at arbejde på fabrikker ringe. Herfra ville man hellere til Amerika for at få jord, og sammenlignet med indbyggertallet var der derfor klart flere registrerede udvandrere fra de fire nordslesvigske kredse end fra de fem sydslesvigske.⁸

Brugsstrukturen

Udvandrerne var altovervejende unge, ugifte landmandssønner, daglejere og tjenestefolk. På prærien i den nye verden fik de gode chancer for at opnå det, der kun vanskeligt lod sig gøre derhjemme: At få foden under eget bord som selvstændige landmænd. Det var dog ikke alle, som det gik helt så godt. Som de landarbejdere og landhåndværkere, der drog ind til byerne derhjemme, måtte adskillige udvandrere tage arbejde i den fremstormende amerikanske industri. Alligevel var det bedre end det alternativ, der i 1870'erne og 1880'erne tegnede sig som det mest sandsynlige: En livslang tilværelse som jordløs landarbejder.⁹

Den stærke bortvandring bidrog dermed afgørende til at lette det sociale pres fra neden for at få del i jorden. Ejendomsstrukturen i det slesvigske landbrug forblev ret fastlåst med en stabil fordeling af jorden på de helt små, mindre, mellemstore og store

Blandt de ejendomme, som den tyske bosættelsesforening for det vestlige Nordslesvig fik oprettet på Røddingegnen, var denne ejendom på Toftevej i Rødding, der blev opført i den typiske koloniststil med beboelse og stald i to brede etager under ét og samme tag. Fot. 1914 i Historiske Samlinger.

brug (se side 175). Udvandringen betød, at antallet af brug faldt fra 1882 til 1895, mens det voksede igen, da befolkningstallet steg (tabel 21):¹⁰

Tabel 21. Antal landbrug i Slesvig efter størrelse 1882-1907.

	Under 2 ha	2-5 ha	5-20 ha	20-100 ha	Over 100 ha	I alt
1882	20.277	8.917	11.271	10.303	543	51.302
1892	19.363	8.427	12.337	10.450	530	51.107
1907	23.878	7.775	13.952	10.264	431	56.300

De helt små brug under 2 ha var i stigende omfang boliger for håndværkere og handlende, der kun havde landbruget som et bierhverv af stadig mindre betydning. Set fra et landbrugssynspunkt var stigningen på knap 2.700 brug i størrelsen 5-20 ha vigtigere, fordi den gav flere mulighed for en eksistens som selvstændige landmænd. De små brug på 2-5 ha var ikke store nok til at ernære en familie, og de gik tilbage med godt 1100. Antallet af gårde på 20-100 ha lå som i perioden 1830-1864 helt konstant, mens storbrugene over 100 ha blev reduceret en del.

Opdelingen af de større brug til husmandssteder med jord og små gårde foregik overvejende ad privat vej, vel typisk ved, at en yngre søn fra en større gård fik udskilt et mindre landbrug i forbindelse med den ældre søns overtagelse. Den statslige indsats for udstykningen var dog ikke uden betydning. Den preussiske lovgivning om rentegårde fra 1890/91 gav mulighed for billige lån til landmænd, der ville oprette brug på 2-40 ha, fra 1907 endog helt ned til 0,125 ha.

Rentegårdslovgivningen og udstykningen blev i lighed med domænegårdene tyske våben i den nationale jordkamp. I 1891 oprettede lokale tyske embedsmænd "Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig". Denne nybyggerforening trak ved hjælp af rentegårdsbestemmelserne omkring 200 tyske kolonister til den danskdominerede Røddingegn, men efter en årrække blev mange af brugene købt tilbage af dansksindede landmænd. Det senere "Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft" fra 1909 skulle med grev Rantzaus ord "rejse en vold af tyske kolonister tværs over Nordslesvig", og "Gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft" fra 1910 skulle skaffe jord til tyske landarbejderne. Heller ikke disse to selskaber opnåede varige nationalpolitiske resultater.¹¹

I årene 1890-1912 blev der kun oprettet 284 rentegårde i

Hofauktion in Sverdrup.

Donnerstag, den 11. Februar d. J.
Vormittags 10 Uhr, soll die, Societät Helzig in
Sverdrup gehörende, ca 1 Meile Ost von Hadersleben
an der Kaiserlichen Hauptlandstraße belegene Auktionen-
"Nautrupsgård", groß 93 Tennen à 320 Q. Ruthen
nebst Gebäuden, entsetzt in Auktion oder gleichmalt,
in öffentlicher Auction verkauft werden.
Die Auktionen sind freiwillig, oemegelt und von
ausgezeichnete Beschaffenheit. — Nähere Auskunft er-
theilt Unterzeichnete. [26]

Hadersleben, den 22. Januar 1875.
H. C. Petersen,
cessionärer Auktionator.

Den såkaldte gårdslagtning kunne resultere i oprettelsen af flere mindre brug. Her annonceres for en auktion over den 93 tønder land store "Nautrupgård" i Sverdrup på Haderslev Næs. Landwirthschaftliches Wochenblatt 1875.

Nordslesvig. Interessen for rentegårde var heller ikke stor i Sydslesvig, hvor kun 317 rentegårde blev dannet.¹² Det tyder på en generel skepsis over for betingelserne. Rentegårdslovgivningen fik derfor en klart ringere effekt end den danske statshusmandslov fra 1899, som hvilede på nogenlunde de samme principper.¹³

Også de såkaldte "gårdslagtninger" fik en vis betydning for udstykningen. Her udnyttede man den frie ret til sammenlægning og deling af brug, som var indført i 1873.¹⁴ Formålet med gårdslagtningerne var i og for sig ikke at skabe husmandsbrug, men at skaffe ejeren en større fortjeneste, end et salg af gården som en helhed ville indbringe. Ofte kunne en høj belåning kun indfries på denne måde, og tit var gårdslagtning den eneste mulighed for at rejse kapital i forbindelse med generationsskifte eller andet ejerskifte. På østkysten blev der som regel en stamparcel tilbage, mens de fjernereliggende parceller blev solgt fra til naboer, der kunne få afrundet deres ejendomme og derfor var villige til at betale en overpris. I midtlandet hændte det derimod, at de "slagtede" gårde forsvandt helt som landbrugsejendomme. Her var det også mere almindeligt, at der blev dannet store landbolssteder eller små gårde ved udstykningerne, men i flertallet af tilfældene var det også her besiddende naboer, der købte parcellerne op.¹⁵

Landbrugets sociale lagdeling

Den stærke afvandring frem til 1890'erne hindrede udviklingen af et stort jordløst proletariat. Var udstykningen end beskeden, gav den dog efterhånden flere småbrugere en eksistens som selvstændige landmænd. Det mere intensive landbrug med et større husdyrhold i forhold til arealet gjorde endvidere, at flere husmænd blev i stand til at leve alene af deres brug.¹⁶ Det slesvigske landbrug beholdt derfor sin forholdsvis udjævnede sociale struktur med de mange selvstændige landmænd. Blandt de personer, der i 1895 havde landbruget som hovederhverv, var fordelingen mellem selvstændige og de forskellige grupper af medhjælpere i de forskellige kredse som vist i tabel 22.¹⁷

Som helhed prægedes det slesvigske landbrug fortsat af ejeren og hans familie. Tilsammen udgjorde de næsten halvdelen af de beskæftigede. En tredjedel var tjenestefolk. På de mindste gårde på 10-20 ha var der som regel kun en enkelt karl, på de mellemstore på 20-50 ha 1-2 tjenestefolk, på de store med 50-100 ha 3 og

Tabel 22. Sociale grupper i slesvigsk landbrug 1895.

Kreds	Selvstænd.	Funktionsærer	Medhj. familie	Tyende	Daglejere	
					m. jord	u. jord
Haderslev	35 %	1 %	13 %	38 %	4 %	8 %
Aabenraa	32 %	1 %	13 %	38 %	1 %	16 %
Sønderborg	29 %	1 %	12 %	41 %	3 %	14 %
Flensborg by	34 %	3 %	4 %	25 %	0 %	34 %
Flensborg land	35 %	1 %	12 %	36 %	2 %	14 %
Slesvig	39 %	1 %	14 %	31 %	7 %	9 %
Egernførde	21 %	5 %	11 %	33 %	7 %	22 %
Ejdersted	39 %	1 %	12 %	21 %	16 %	12 %
Husum	40 %	1 %	16 %	22 %	8 %	14 %
Tønder	41 %	0 %	15 %	29 %	8 %	8 %
Slesvig i alt	34 %	1 %	13 %	33 %	5 %	12 %

på brugene over 100 ha 5 karle og piger.¹⁸ Tjenestefolkene var ikke nødvendigvis fremmede, men ofte børn og unge, som i forvejen var kendt med ejeren. Mange af dem var mere at opfatte som karle og piger under uddannelse til selvstændige landmænd og landmændshustruer end som permanent tyende. Det gjaldt især gårdmandsbørnene. For husmands- og daglejerbørnene var fremtidsudsigterne langt fra altid så lyse.

Daglejernes andel var i Slesvig som helhed 17 % af de beskæftigede i landbruget. Det svarede til en tredjedel af medhjælperne, mens tjenestefolkene her udgjorde to tredjedele. Daglejerne var i reglen "frie arbejdere"; kun i godsdistrikterne var de kontraktligt knyttet til en bestemt arbejdsgiver, næsten aldrig hos bønderne. Adskillige landarbejdere var imod at binde sig til et halvt eller et helt års tjeneste ved en uskreven eller skreven tyendekontrakt. De foretrak i stedet ansættelse for en uge ad gangen, der gav mulighed for hurtigt at kunne skifte til beskæftigelse med bedre løn og arbejdsvilkår.¹⁹

De fleste daglejere var husinderster, der kun havde hus og have. De øvrige inderster havde jord, i marsken og i godsdistrikterne oftest 1-3 ha, ellers op til 5 ha, i sandede områder noget mere. Her kunne der holdes 1-2 køer og et tilsvarende antal svin, eventuelt et par geder og med sikkerhed høns. I marsken havde indersterne gerne får, som græssede på digerne eller i forlandet. Husindersterne måtte normalt nøjes med at holde høns, medmindre de mod beskeden betaling til kommunen kunne skaffe græsning til en ko eller geder langs vejkanterne eller i moserne. For landarbejderne var "besiddelsen af en ko en særlig lykke", som

En Gaardmandsdatter

(24 Aar) søger Plads til 1. Maj paa en stor Gaard, hvor hun selv kan foretaaa Husholdningen under en dygtig Husmoders Vejledning. Familjær Stilling og Løn ønskes. Billedet mærket „942“ modtager „MødernsMalet's“ Kontor.

En ung Pige

(17 Aar) søger Plads til 1. Maj paa en Gaard i Herredet, hvor hun kan hjælpe Husmoderen ved Madlavning og Indvendig Væring. Familjær Stilling og Løn ønskes. Nærmere Oplysninger gives Gaardejer Mathias Jørgensen, 998 Slobby pr. Hødsbund.

Tyendet havde vidt forskellige udsigter. Mange måtte se frem til et helt liv som landarbejdere, mens gårdmandsbørnene efter et par års tjeneste kunne regne med at blive hjulpet i vej af forældrene. Det var tilfældet for de to pladssøgende gårdmandsdøtre, der ønskede oplæring i husholdning, familjær stilling og løn. Modersnålet 4. februar 1911.

det hedder i en indberetning om landarbejdernes forhold i Husum kreds. Mælken sikrede nemlig de mange børn en sund ernæring. Modsat de kådnere, der havde land til 3 køer eller derover og kun arbejdede lejlighedsvist hos bønder eller godsejere, var indersterne henvist til hovedsagelig at leve af lønarbejdet. For landarbejderne med jord udgjorde marklodden imidlertid et værdifuldt supplement, som betød, at de som regel kunne få økonomien til at løbe rundt, mens de jordløse måtte kæmpe hårdt for at få dækket selv de nødtørftigste behov.²⁰

Godsfunktionærer som bestyrere, inspektører og forvaltere havde kun minimal betydning i det bondeprægede slesvigske landbrug.

I Egernførde kreds betød de mange godser, at der sammenlignet med Slesvig som helhed var færre selvstændige landmænd, men desto flere godsfunktionærer og daglejere. Her var den sociale polarisering størst. Også Ejdersted og Husum kredse havde en del daglejere, men få tjenestefolk. Det ekstensive landbrug her havde ikke det store behov for fast medhjælp, men nok for løs arbejdskraft i høsten. Tønder kreds havde generelt få medhjælper. Omvendt var der færre daglejere, men mange tjenestefolk i kredsene Haderslev, Aabenraa, Flensborg land og mest udpræget i Sønderborg. Her var landbruget mere intensivt med betydelige malkekvægsbesætninger, der krævede faste folk.

Arbejdstid, arbejdsløshed, arbejdsløn

Arbejdstiden i landbruget var lang. For Peter Paulson, der i 1890'erne havde plads på en større gård i Hejsager på Haderslev Næs, forløb dagen således: "... arbejdstiden om sommeren begyndte om morgenen ved 5 tiden med staldtjeneste, 5.30 gik vi ind til morgenmaden, ved 6 tiden var vi klar til at rykke i marken. Kl. 9 havde vi 1/2 times frokostpause. Kl. 11.30 - 1.30 havde vi middagshvil, og så arbejdede vi uafbrudt til kl. 6, da vi der fulgte hestene havde fyraften. Dog fra høstens begyndelse, da vi skulle arbejde sammen med de øvrige folk, begyndte arbejdet 1/2 time senere om morgenen, men holdt ved en time længere om aftenen, men hvor vi så til gengæld havde 1/2 times mellemmadspause fra kl. 4-4.30. Alt overarbejde om aftenen fik vi godtgjort".²¹

Paulsons arbejdsdag på 10 timer lå snarest i underkanten af det normale. Samtidige undersøgelser af landarbejdernes kår viste, at arbejdstiden om sommeren i gennemsnit var 10-11 timer effektivt, i såtiden og i høsten op til 13 timer dagligt, om vinteren derimod

Selv om arbejdsdagen i landbruget var lang, især om sommeren, blev der alligevel tid til en spisepause som her i Ballum Østerende i 1904. På billedet ses t.h. Jeppe Lund og Misse Knag. E. Laugesen, Brede, fot. i Historiske Samlinger.

8-9 timer eller så længe det var lyst. Og så indgik pauserne på 1-1 1/2 time ikke engang i tallene. I Vestslesvig tog man sig ikke tid til at tage hjem i høhøsten, men overnattede på marken. Der arbejdedes overalt seks dage om ugen, i høsttiden tillige om søndagen, også når det ikke var strengt nødvendigt. Ellers benyttede landarbejderne ofte søndagen til at dyrke deres jordlod, eventuelt med lån af arbejdsgiverens hestespand. Tjenestefolkene arbejdede generelt længere end daglejerne, da de foruden markarbejdet skulle passe kvæget.²²

Som en kontrast til den lange arbejdstid om sommeren stod vinterens arbejdsløshed for de daglejere, der ikke gennem kontrakt var sikret fast arbejde. Daglejer Jens Poulsen Jensen i Grønnebæk ved Jels førte arbejdsdagbog, som viser hans arbejde om vinteren:

Måned	1888	1900	1910
Januar	20 dage	19 dage	6 dage + grøftegravning
Februar	11 dage	17 dage	10 dage
November	21 dage	16 1/2 dag	14 3/4 dag
December	17 dage	13 1/2 dag	7 dage + grøftegravning

Akkordarbejdet med grøftegravning i 1910 slører udviklingen lidt, men meget tyder på, at hans vinterbeskæftigelse var i tilbagegang efter århundredskiftet.²³ Som helhed var han utvivlsomt

bedre stillet end flertallet af sine standsfæller. I 1890'erne gik daglejerne i den vestlige del af Husum kreds ofte arbejdsløse i op til fire måneder om vinteren, i Ejdersted i op til tre måneder. På geesten, hvor landbruget ikke var så ekstensivt som i marsken, var beskæftigelsesforholdene bedre. En del af den ledige tid blev her udfyldt med hjemmeindustri som træskomageri og måttefletning eller med snekastning. På Als kom mange daglejere ud for at skulle holde juleferie til ind i februar (altså 1 1/2-2 måneder). Herfra kendes eksempler på, at bønderne satte beskæftigelsesarbejde i gang ved at tegne sig for et vist antal arbejdsdage mod løn og kost. Sådanne ordninger kom navnlig de ældre og svagelige landarbejdere til gode. I Flensborg kreds og navnlig i Slesvig kreds var beskæftigelsesmulighederne knap så gode som i Nordslesvig.

Når vinterarbejdsløsheden formentlig var stigende i 1890'erne, skyldtes det især tærskemaskinernes udbredelse, navnlig de effektive damptærskværker. Den særlig store arbejdsløshed i marsken hang således sammen med, at tærskemaskinerne tidligt vandt udbredelse her og blev betjent af omvandrende arbejdere mod hjemlige arbejdere på geesten. Men også på geesten var tærskværkerne til ulempe for daglejerne. De trykkede lønningerne, fordi de fratog arbejderne deres tærskeløn i korn uden at erstatte den med pengeløn. Også andelsmejerierne skabte arbejdsløshed blandt landarbejderne, fordi mejeripigerne blev gjort overflødige.²⁴

Damptærskværkerne var landarbejdernes fjende, fordi de klarede tærskningen med langt mindre arbejdskraft end plejlen. Vinterarbejdsløsheden voksede derfor. Billedet viser damptærskning på Bevtoft Møllegård under den første verdenskrig. Foran t.v. lokomobilet med brændsel, vand og fyrbøder, i midten rentrækket hen til værket af fabrikat Marshalls fra Cainsboro. T.v. for værket ses vognen, hvorfra ilæggeren forker negene ned i værket. Foran på værket kornsække under fyldning. Bagest stakkes halmen op. Fot. i Historiske Samlinger.

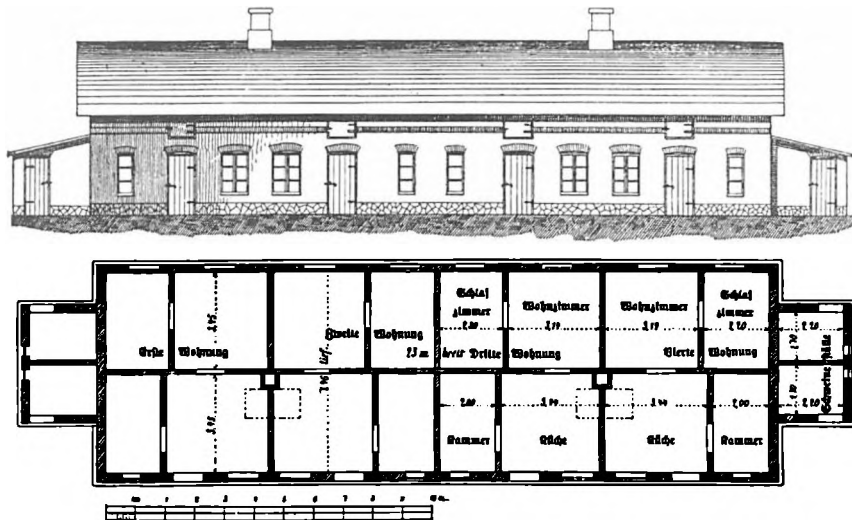
Landarbejdernes lønningsforhold varierede stærkt.²⁵ Egnsvise forskelle gjorde sig gældende, og udviklingen var ikke helt den samme for tjenestefolk som for daglejere. Generelt var lønnen højere i marsken end på geesten og højere på godserne og de store gårde end på de almindelige bøndergårde.²⁶ Alligevel foretrak karlene og pigerne de jævne bønder som arbejdsgivere, fordi den sociale kløft dér ikke var så bred og dyb, forplejningen bedre og forsorgen i sygdomstilfælde mere sikret. Tjenestefolkenes løn var højere i Nordslesvig end i Sydslesvig, mens det forholdt sig omvendt med daglejerlønnen.

Lønnen udgjordes mere og mere af kontanter. Dog var det stadig reglen, at daglejerne fik kosten og tjenestefolkene tillige logi. Gamle supplerende aflønningsformer som græsning til et får, linned, hør og uld til pigerne, en vest til karlene, træsko til jul og lignende var efter 1870 kraftigt på retur, men forsvandt dog næppe helt. Andelsmejerierne betød også her en forringelse for landarbejderne, fordi bønderne holdt op med at give dem mælk.

Daglejernes løn bestod mest af dagløn. Akkordlønnen var almindelig ved letmålelige arbejder som grøftegravning, digekastning og mergeludkørsel. Daglønnen varierede en del med årstiden. Ved århundredskiftet var den for mændene gennemsnitligt 1 mark om sommeren, op til 1 1/2 mark i høsten, men kun 70-80 pfennig i vintermånederne. Hvis arbejdsgiverne benyttede sig særligt hårdt af vinterarbejdsløsheden, kunne daglønnen gå helt ned til 60 pfennig. Kvindernes dagløn var lavere, 80 pfennig til 1 mark om sommeren, 50-80 pfennig om vinteren.

Målt i penge var daglønnen helt sikkert stigende. Ifølge Mads Iversen lå daglønnen for en daglejer på kost i 1870'erne på 75 pfennig, ved århundredskiftet på 1 1/2 mark og før verdenskrigen på 2 mark. Lønnens købekraft steg imidlertid langt fra i samme takt, men forbedredes dog med vel godt 40 %.²⁷ Årsfortjenesten påvirkedes imidlertid også af den øgede vinterarbejdsløshed og bortfaldet af de små naturalieydelse. Værdien af kosten var stigende efter århundredskiftet, men daglejerne fik kun kosten, når de havde arbejde. Konen og de børn, der ikke havde arbejde, måtte forsørges af pengelønnen, i arbejdsløshedsperioder også manden selv. Daglejerfamiliernes egen kost var som regel ikke så god som den, manden fik hos bønderne - på godserne og de store gårde var portionerne mere afmålte og kvaliteten ringere. I det vestlige Ejdersted havde ved århundredskiftet kun de bedrestillede arbejdere råd til at slagte et svin eller et får om året. Det store fler-

På de store ejendomme blev der indrettet flerfamiljes arbejderboliger. Tegningen over arbejderboligerne hos godsejer Rörner på Dorotheenthal ved Egersfærde viser, at der til hver af de fire arbejderfamilier fandtes stue, køkken, sovekammer og kammer på tilsammen ca. 43 kvadratmeter. Hver familie fik endvidere en sti til deres gris. Disse boliger hørte givetvis til de bedste, siden de blev fremhævet i *Landwirtschaftliches Wochenblatt* 1892.

tal måtte undvære kød størstedelen af året; kun om sommeren var der penge tilovers til af og til at købe kød hos de omvandrede sælgere. Ellers stod menuen på melspiser, kartofler og rugbrød, i gode tider tillige franskbrød. I stedet for smør brugtes en blanding af stegefedt, talg og olie. Alt i alt var ernæringen meget nødtøftig, uvarieret og ofte utilstrækkelig.

For tjenestefolkene var pengelønnen også stigende. På Als øgedes karlelønnen ifølge Mads Iversen fra 170 mark årligt omkring 1870 til 220 mark ved år 1890 og videre til 450 mark i 1914. Pigelønnen steg samtidig fra 100 mark over 120 mark til 300 mark.²⁸ Som daglejerlønnen var karlenes pengeløn i 1914 næsten 2,7 gange lønnen fra 1870. Pigelønnen var derimod 3 gange så stor, sikkert fordi mangelen på tjenestepiger var særlig udtalt. Pigernes købekraft var derfor stigende i perioden fra 1873 til 1891.²⁹ Efter 1890 gjorde den fortsatte mangel på arbejdskraft sit til stadig at øge lønnen. De stigende priser på fødevarer forringede næppe reallønnen for karle og piger, da kostdelen af deres løn steg i værdi. Generelt var velstandsudviklingen mere positiv for tjenestefolkene end for daglejerne.

Tjenestefolkenes svage punkt var derimod de ofte elendige boligforhold: "I almindelighed må tyendets bolig i samtlige distrikter betegnes som nødtøftige og ofte utilstrækkelige i sundhedsmæssig og sædelig henseende", hed det i en undersøgelse af landarbejdernes forhold i 1899.³⁰ På de ældre gårde var karlekamrene gerne en del af stalden, kun adskilt fra denne ved en

tynd og ikke altid helt tæt bræddevæg. Pigekamrene lå inde i stuehusene, men var som regel ganske små. Særlig i karlekamrene var bohavet yderst nødtørftigt: en seng, eventuelt et bord og det klædeskab eller den kommode, som karlen selv bragte med. Ofte delte flere karle det samme kammer, ligeså hos pigerne. Hos verdslige og gejstlige myndigheder gav det anledning til bekymring for tyendets sædelighed, når ukonfirmerede sov i samme rum som de voksne tjenestefolk, der kunne få nattegæster af det modsatte køn. Af samme grund var det ikke velset, at karle- og pigekamrene lå for nær hinanden. De steder, hvor bondefamilien og tjenestefolkene var fælles om at benytte gårdens dagligstue, var tyendets opholdsrum gode, men hvor folkene i fritiden var henvist til særlige folkestuer eller til kamrene, var forholdene som regel dårlige. Som helhed oplevede tyendet næppe de store forbedringer i boligforholdene.

Daglejerne var for størstedelens vedkommende ejere af deres egen bolig, og det tilskyndede dem til at indrette den så godt som muligt. Ejerboligerne bestod som regel af to stuer, køkken og lo med stald, hvis der kunne holdes dyr. Adskillige måtte dog tage til takke med lejeboliger, der gerne bestod af en enkelt stue, et kammer og køkken. Lejeboligerne var ikke altid gode; på de store gårde på Haderslevegnens betegnedes de som "mådelige, undertiden brøstfældige, fugtige og usunde".³¹ I de nordfrisiske landsbyer, og vel overalt, herskede der bolignød indtil 1880'erne. Der blev indrettet inderstelejligheder i bondegårdens "nørrestuer" eller i den ene ende af de små bagehuse, som skulle rumme ovnen af hensyn til brandfaren ved dens placering i stuehuset. Ved udstykninger eller sammenlægninger blev der i det tiloversblevne stuehus gerne indrettet flere arbejderboliger. Først den kraftige udvandring lettede trykket på boligerne noget. Til brug for den tilvandrede arbejdskraft på godserne blev der ofte opført baraklignende bygninger med meget små og dårligt adskilte lejligheder.

Arbejdskraftsmangel, social mobilitet og vandrearbejdere

Den omfattende afvandring gjorde det allerede fra 1870'erne vanskeligere at finde tilstrækkelig med indfødt slesvigsk arbejdskraft til landbruget. Især var det vanskeligt at skaffe malkepiger.³² Det kan forekomme som et paradoks, at der på den ene side var så mange, der bortvandrede, og at det på den anden side var svært at skaffe tjenestefolk. Men færre og færre ville affinde sig med den

Det blev sværere og sværere for landmændene at få piger til at arbejde i bedriften. De fleste foretrak indendørs tjeneste i stuehuset. På billedet fra Ullerup sogn fra før 1914 ses dog en malkepige med åg og spande på vej til malkning på marken. Fot. i Historiske Samlinger.

løn og de levevilkår, som de blev budt i landbruget. Udsigterne til social fremgang indenfor landbrugserhvervet var generelt små. Det normale var, at landarbejderbørn selv blev landarbejdere. Arbejdslivet startede i en tidlig alder. For Peter Paulson begyndte det i 11-årsalderen, da han den 1. maj 1891 fik plads hos en proprietær i Vandling.³³ Det kunne også ske, at børnene fik arbejde som hyrdedrenge om sommeren allerede i seksårsalderen, og som regel skete det, mens børnene endnu gik i skole. Om sommeren var det muligt at få dispensation fra skolepligten, så børnene kun skulle møde onsdag og lørdag formiddag. Denne forsømmelse af undervisningen sikrede vel børnene og deres familie en indtægt her og nu, men bidrog i længden kun til at fastholde landarbejdernes børn i underklassen.³⁴

Der var naturligvis landarbejdere, der klarede det sociale advancement til selvstændig jordbruger. I Ejdersted var adgangsbilletten til mellemklassen f.eks. et kohold på 4-6 malkekøer, hvormed det blev muligt at skaffe midler til at købe eller forpagte jord. Særlig i den østlige del af halvøen var det lykkedes flere at klatre op ad stigen ved at blive mælkebønder. Men også her var reglen, at landarbejderne forblev i underklassen, fordi de savnede midler til at klare det første trin; det krævede f.eks. en af de eftertragtede stillinger som opsynsmand for fremmede græsseres kvæg.³⁵

I Nordslesvig diskuterede man 1909-11 mulighederne for landarbejdernes sociale fremgang. Her gjorde den nationale stilling det påkrævet for den danske bevægelse at holde arbejderne i de danskdominerede landområder og hindre, at de ved indvandring til byerne kom under tysk indflydelse. Sparekassedirektør P. A. Callø analyserede i 1909 landarbejdernes muligheder for gennem opsparing at lægge penge til side til køb af en lille ejendom: "En karl, som foruden kost og logis tjener 400 til 500 mark årlig, kan uden at spæge sit legeme holde 200-250 mark over, en pige 100-150 mark. Mændene plejer at gifte sig sidst i tyverne, kvinderne midt i tyverne, en giftefærdig karl må altså sætte 2000 mark, hans kæreste 1000 mark i det fælles bo. 3000 mark er ingen stor sum, men mere end nok til at bygge fremtiden på. Thi den er en borg for nøjsomhed og flid og derfor det bedste grundlag for kredit. De fire næver, som kunne lægge 3000 mark - eller blot 2000 mark - op i de unge år, kan også vove sig i kast med en ejendom på 10-15.000 mark". Callø's konklusion var derfor: "Landarbejderklassen er ikke klasse længere, end den selv vil. Vejen opad er fri. Den dreng, som vogter bondens køer, kan selv blive bonde og holde køer og dreng til at passe dem".³⁶

Kreditforeningsdirektør, gdr. Marten Refslund Poulsen, fremhævede, at meget afhang af, om gårdmændene var villige til at kautionere for deres tidligere karle. Selv kunne han nævne flere eksempler på, at gårdmænd var gået sammen om at støtte en flittig karl økonomisk, og han understregede, det måtte være en national forpligtelse for velstående bønder.³⁷ Måske følte Peter Paulsons tidligere husbond Wolle Dall denne forpligtelse, da han uden kaution selv udlånte 6.000 mark til sin gamle karl, som dermed i 1905 blev i stand til at erhverve et husmandssted i Krogstrup til en værdi af 11.000 mark.³⁸

Fisker Hans Chr. Petersen fra Blans så ret pessimistisk på landarbejdernes muligheder. Han bestred, at daglejerne havde mulighed for at spare op, men mente nok, at det var muligt for tjenestekarlene at samle en sum sammen. Der var bønder, som hjalp, men der var andre, som ikke gjorde noget. Gennem banker og sparekasser kunne der kun skaffes lån til 17-20 % af købesummen, og de små landejendomme var dyre. Resultatet blev derfor ofte, at de uetablerede købere blev overbudt af gårdmænd, der lagde jorden sammen med deres eksisterende ejendom. På den måde forsvandt mange små landbrug.³⁹ I Blans var der f.eks. i årene 1890-1911 nedlagt 12 småbrug, som nu blot var arbejder- og

Karl på Reuters gård i Stollig i færd med at feje gårdspladsen. Fot. før 1908 i Historiske Samlinger.

håndværkerboliger uden jordtilliggender, og i samme tid var der kun oprettet 4 husmandssteder til erstatning for de forsvundne. For at skaffe jord til landarbejderne var det ifølge Hans Chr. Petersen nødvendigt med udstykninger af store gårde.⁴⁰ Det blev imidlertid ikke til noget før efter 1920.

Selv om der efter århundredskiftet bød sig visse muligheder for at spare op af den stigende tyendeløn og erhverve små ejendomme med hjælp fra bønderne, var det individuelle løsninger på et større samfundsproblem. Den voksende bybefolkning fra midten af 1890'erne viste, at det i stigende omfang var til staden, de jordløse landarbejdere nu søgte hen, efter at den oversøiske udvandring var taget af efter kulminationen i 1880'erne. I stedet for landbruget foretrak et voksende antal piger at søge arbejde i byerne som ekspeditricer eller syersker, eller de fik beskæftigelse ved badestederne langs vestkysten. Mange karle fik arbejde indenfor postvæsenet eller jernbanerne eller søgte til skibsværfterne i Flensborg og Kiel og andre industrivirksomheder.⁴¹

Som delvis erstatning for de bortdragne hjemlige landarbejdere stillede indvandret arbejdskraft sig til rådighed.⁴² Størstedelen af den udefra kommende arbejdskraft var de jyske tjenestekarle og -piger, som uanfægtet af grænsedragningen i 1864 fortsatte traditionen med at søge fortjeneste hos de velhavende slesvigske bønder. De gik først og fremmest til Nordslesvig, hvor de kunne begå sig på deres eget sprog.⁴³ Særlig Haderslev kreds havde mange jyske tjenestefolk.⁴⁴ Frem til århundredskiftet formidledes en stor del af denne trafik fortsat via det gamle folkemarked i Ribe. De jyske tjenestefolks store betydning blev understreget i årene 1898-1901, hvor de preussiske myndigheder forsøgte at ramme ledende dansksindede gårdmænd ved at udvise deres jyske tjenestefolk. Det førte til stigende arbejdskraftmangel og højere tyendeløn, som gav anledning til protester også fra hjemmetske landmænd.

Ud over danske tjenestefolk var der tradition for indvandring af svenske landarbejdere. Efter den kraftige udvandring i begyndelsen af 1880'erne kunne de skandinaviske arbejdere imidlertid ikke længere dække landbrugets behov. For at afhjælpe manglen på arbejdskraft hentedes arbejdere fra Østpreussen, Polen, Galizien og Ruthenien til Slesvig. Her fik de især arbejde på de store gårde. Modsat jyderne, der arbejdede som tjenestefolk, var de østfra kommende folk mest sæsonbeskæftigede daglejere. I det nordlige Slesvig foretrak man hjemlige eller jyske landarbejdere.

Herskab og tjenestefolk

Manglen på arbejdskraft, de alternative beskæftigelsesmuligheder i byerne, udvandringen og den fremmede arbejdskraft påvirkede forholdet mellem landarbejderne og deres arbejdsgivere. Den ydre ramme herfor var frem til 1918 den gamle slesvigske tyendeforordning fra 1840 og dens kompromis mellem en patriarkalsk tradition og en moderne juridisk regulering af tjenesteforholdet. Dog skærpedes arbejdsgiverens stilling ved et supplement til loven i 1878, hvor det blev bestemt, at "tyende, som viser hårdnakket ulydighed eller opsætsighed mod herskabets eller opsynspersonalets befalinger, kan på herskabets andragende, uden at dettes ret til afskedigelse eller bibeholdelse krænkes, idømmes pengebøde på indtil 15 mark eller hæfte i indtil tre dage".⁴⁵

Denne bestemmelse viste, at opløsningen af det patriarkalske forhold mellem herskab og tjenestefolk fortsatte og forstærkedes efter 1864. I begyndelsen af 1890'erne bestod det vel endnu i nogen udstrækning på de adelige slægtsgodser, hvor ejeren selv boede og stod i spidsen for driften.⁴⁶ Men ellers var reglen, at det var forsvundet på de store brug og i marsken. "Den ejerstedske pengeglæde forhindrer bonden i at anerkende arbejdernes berettigede selvbevidsthed. Kløften mellem dem og arbejderne forekommer dem for stor. Gårdejerne er netop ingen rigtige bønder mere, de arbejder ikke selv med", klagede arbejderne her.⁴⁷

Det patriarkalske forhold holdt sig stadig bedst på de mindre gårde på geesten, navnlig i Nordslesvig, hvor det også bestod langs østkysten. Her sagde man de allerfleste steder stadig "du" til hinanden og spiste ved samme bord, undtagen når der kom besøg fra Angel eller Holsten! Endnu omkring 1870 forekom det, at pigerne måtte stå ved bordet i stedet for at sidde. Karle og piger blev i mange henseender stadig betragtet som familiemedlemmer og sad således inde i stuen sammen med ejerfamilien om aftenen, hvor gårdmanden og karlene røg pipe og diskuterede, mens konen og pigerne lavede håndarbejde. Giftermål mellem tjenestefolk fra husmandshjem og gårdmandsbørn var dog endnu en grænse, som sjældent blev overskredet.⁴⁸

De patriarkalske traditioner var dog også på tilbagegang i Nordslesvig.⁴⁹ I 1895 klagede "Uffe" over, at "ulydighed, til dels frækhed, og ligegyldighed overfor det arbejde, de skal udrette, er egenskaber, man så ofte finder blandt vore tjenestefolk nuomstunder... Nutidens moralske tilbagegang har måske få steder

En ung Pige

Søger Plads til 1. November i et troende Hjem. Hun er villig til at hjælpe ved al indvæbning. En moderat Ven foretages. Man henvender sig til Pastor Sonnenen.

En hellig Tjenestekarl

Søges til 1. Novbr. 1897. Han maa være dygtig til alle forekommende Aarbejder, da han skal være Gnekarl.

Ligeledes søges

en Dreng

der kan gaa til Konfirmation i Winter, eller maaſtee er konfirmeret sidste Winter.

Søgende bedes henvende sig til Underleguede, der meddeeler nærmere Besked.

Carl Staal,
Bedsted Missionshus.

For de tjenestefolk, som havde tilknytning til de forskellige bevægelser, var det oftest attraktivt at komme i plads hos meningsfæller, og ligeså ønskede bønderne ofte tjenestefolk fra deres egen kreds. Annoncer fra "Sædekornet" 1897 efter troende arbejdsgivere og karle.

Væver Thomas Kaufmann fra Bovrup (1877-1971) var i årene op imod 1914 en af den spæde danske lussmands- og arbejderbevægelses mest ihærdige talsmænd. Fot. i Historiske Samlinger.

gjort sig stærkere gældende end blandt vore tjenestefolk".⁵⁰ Også fra Als lød der i anledning af skiftedagen den 1. november 1904 de samme, noget enstonige klager over den tjenende ungdoms moralske fordærv. Det var nu "forbundet med stor vanskelig for bondestanden at få den fornødne tjenende besætning af nogenlunde dadelløs beskaffenhed. Tyendets kufferter og skabe indeholder ikke så solide ting som i gamle dage. Naturligvis findes der adskillige hæderlige undtagelser, hvor man endog flytter med sin sparekassebog; men der ses rigtig nok i dag blandt karlenes og pigernes flyttegods een ting, som man ikke så i hine dage: ridehjulet! Om nu en sådan forøgelse af ejendommen imidlertid for et tyende er et virkeligt fremskridt og har nogen reel betydning, bliver altid et spørgsmål. - Moral[e]: Det er en selvfølge, at med de stigende konjunkturer stiger også folkelønnen. Det kunne ingen have noget imod med det gamle, faste bånd mellem herskab og tyende; men den gamle pålidelighed og fasthed i tjenesten synes nutildags ret ofte at være faldet bag af flyttevognen, så denne desværre efter forholdsvis kort tid atter må sættes i gang, og den tilstand er ikke ønskelig. Der er vistnok fejl og mangler både hos herrer og tjenere. Den tidsånd dog".⁵¹

Men også arbejdernes utilfredshed med arbejdsgiverne kom nu til udtryk. I 1908 skrev væver Th. Kaufmann i Bovrup f.eks.: "Desværre ser man såre mange eksempler på, at arbejdsgiverne behandler deres arbejdere som laverestående væsner, hvem der anvises opholdssted sammen med det umælende kvæg. Tysksindede naboer og bekendte beder man til gilde hos sig, men ens egne danske tjenestefolk formener man adgang til familiekredsen". Særlig galt var det, at man på de store gårde i Haderslev østeramt var begyndt at forlange tiltaleformen ændret fra "du" til "herren" og "fruen".⁵²

Utilfredsheden ytrede sig ikke i Slesvig som i Danmark ved dannelsen af en husmand- og landarbejderbevægelse. "Dansk Arbejderforening for Nordslesvig", som oprettedes i 1911, blev med sine kun tre stabile afdelinger med tilsammen højst 3-400 medlemmer slet ikke nogen slagkraftig organisation.⁵³ Dansk Arbejderforening skulle bl.a. hindre, at arbejderne blev socialdemokrater og dermed gik tabt for danskheden. Når Socialdemokratiet kun stedvis fik nævneværdig tilslutning i landområderne, var det dog næppe den svage arbejderforenings fortjeneste, men skyldtes snarere, at partiet koncentrerede sig om byerne. Kun i nærheden af byerne og ved industri på landet som teglværkerne

på Broagerland vandt Socialdemokratiet fodfæste, mens godserne fik held til at undertrykke det på godserne. Generelt var Socialdemokratiet i landområderne mere arbejdsgivernes frygt end en realitet, og for landarbejderne selv stred socialismen mod deres drøm om selv at blive små jordbesiddere.⁵⁴

Indirekte kom Socialdemokratiet til at fremme landarbejdernes sociale sikkerhed ved de socialforsikringsordninger, som Bismarck indførte i 1880'erne for at dæmme op for partiets fremgang: Sygeforsikring 1883, ulykkesforsikring 1885/87, alders- og invalideforsikring 1889.⁵⁵ Forsikringerne blev betalt af arbejdere selv og af arbejdsgiverne, der organiserede sig i "Berufsgenossenschaft". Ved siden af den almindelige velstandsfremgang fra århundredskiftet medvirkede disse forsikringer i høj grad til, at den nedværdigende behandling af sognenes fattige med indsættelse i fattiggårdene ophørte.⁵⁶

Landarbejdernes vilkår på de store gårde og på godserne var ofte kummerlige, og ejerne frygtede, at Socialdemokratiet ville vinde mange tilhængere her. Det lykkedes dog i reglen arbejdsgiverne at holde agitationen nede. Dels kunne de altid opsige socialistiske arbejders lejemål og arbejdskontrakt, og dels havde de ofte som auntsforstandere den stedlige politimyndighed. Billedet viser folkehølet på Søgård gods omkring 1906. Fot. i Historiske Samlinger.

Krige og kriser 1914-ca. 1950

Uhyre Krav

stilles til Landbruget i disse Tider. Og lige saa store Vanskeligheder stiller sig i Vejen for at opfylde Kravene. Man siger ellers, at gode Raad er dyre, men Landmænd og Mejerfolk faar

≡ gode Raad billig, ≡

naar de til Stadighed holder og læser

Nordsl. Landbrugs- og Mejeri-Tidende.

Bladet har følt Krigens knugende Tryk paa forskellig Maade. Naar det alligevei endnu staaer med 2^{1/2} Gange saa mange Holdere som faa Aar før Krigen, er det vel nok det bedste Bevis for, at Bladet har fyldt sin Plads som praktisk Raadgiver og oplysende Organ.

I Tillid til denne Læsernes Dom tør Bladet atter rette den Opfordring til sine Venner:

Husk at forny Bestillingen hos Posten
for Juli Kvartal!

Faa Venner og Naboer til at bestille Bladet!

Uhyre krav blev der stillet til det sønderjyske landbrug, ikke blot under den første verdenskrig, som denne annonce for Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende fra 1917 påpeger, men også i de følgende tre årtier med krise på krise og derpå en ny verdenskrig.

Landbruget under den første verdenskrig

Arbejdskraftmanglen.

Den første verdenskrig 1914-1918 satte en brat stopper for årtiers fremskridt og fremskridtstro i det sønderjyske landbrug. Straks ved krigens udbrud den 1. august 1914 blev unge og yngre landmænd i alderen 18-45 år i tusindtal indkaldt til fronttjeneste og derved revet bort fra deres gårde, husmandssteder eller tjenesteforhold. Yderligere tusinder måtte afsted for at fylde de huller, der snart opstod i den tyske front. Alene i det nordslesvigske landbrug manglede 20-30.000 mænd. Landbrugets kvinder, der under den forudgående velstandsstigning havde trukket sig hjem fra marken og ud af stalden til fordel for stuehuset, måtte nu tage fat på selv det groveste landbrugsarbejde. "Vi har set dem, disse kvinder, bag plov og harve, vi har set dem komme kørende med deres møllelæs; ja endog på en selvbinder med tre store heste for kunne man få en kvinde at se som den styrende", skrev formanden for "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig", gårdejer P. J. Refshauge, med taknemmelighed i 1919 og fortsatte: "Det var ikke bynyt, de talte om, når de kom sammen. De talte om kunstgødning og foderstoffer, om de nyeste krigsforordninger, som angik landbruget, og om hvordan bedriften bedst kunne gøres rentabel under de helt forandrede konjunkturer". En tilsvarende indsats måtte ydes af de ældre landmænd, som havde trukket sig tilbage, men nu igen for fuld kraft måtte igang med deres gamle erhverv.¹

De hurtige tyske sejre på østfronten gav en mængde russiske krigsfanger, som blev indsat som arbejdskraft i landbruget fra begyndelsen af 1915. Også andre nationaliteter blev sat til at arbejde i det slesvigske landbrug, men de blev aldrig så populære som de arbejdsomme og nøjsomme russere. I begyndelsen blev krigsfangerne samlet i lejre, men siden fordeltes de til landsbyerne, hvor der skulle indrettes soverum med tremmer for vinduerne og underbringes vagtmandskab. For at hindre flugt blev fangernes tøj inddraget om natten. Det var påbudt, at krigsfangerne skulle have ringere kost end befolkningen og spise i enrum, men denne bestemmelse blev langt fra altid overholdt på de mindre og mellemstore gårde, hvorimod behandlingen ofte var ringere på de store brug. Efter fredsslutningen blev fangerne ført tilbage til deres hjemlande, men adskillige russere valgte at blive, fordi de

ikke kunne forlige sig med den kommunistiske revolution og det kaos, den skabte.²

Efter et forsigtigt skøn var om ved 5000 krigsfanger beskæftiget i landbruget alene i Nordslesvig. Derudover blev her 2-3000 krigsfanger sat til at udføre store kultiverings- og afvandingsprojekter. For eksempel blev 700 ha enge omkring Bovlund afvandet ved kanalgravning af krigsfanger, og ved Valsbæk i Bevtoft sogn dannedes 1240 ha eng. Krigsfanger var også beskæftiget med afvandingen af Tinglev Sø. På Årø og ved Ballum anlagde krigsfanger havdiger.³ I alt skønnes det, at 10.000 ha hede og mose i Nordslesvig blev omdannet til ager eller gode græsningsarealer, hovedsagelig i årene 1915-16. Dertil kom ca. 6.000 ha i Sydslesvig.⁴

Reguleringen af krigslandbruget

I 1914 var det tyske landbrug ganske tæt på at kunne brødføde befolkningen, men forudsætningen for dette var en stor import af kunstgødning, foderkager og landbrugsmaskiner.⁵ Hovedparten af denne import udeblev straks fra krigens begyndelse som følge af den engelske flådeblokade. Mens den tyske hær var forberedt på krigen ned til de mindste detaljer i køreplanen for tropetransporttoget, var indsatsen for den civile krigsførelse præget af mangelfuld forberedelse og usikkerhed. Den skiftende ernæringspolitik betød, at store værdier gik tabt, som senere bittert måtte savnes.⁶

Fra begyndelsen af 1915 blev der udstationeret russiske krigsfanger på gårdene, hvor de var en værdifuld hjælp, da bønder og karle ofte var indkaldt til krigstjeneste. På Kassøgård ved Hjordkær fik man tildelt otte fanger. Fot. i Historiske Samlinger.

Stadt Hadersleben	
N 07087	
Fettverkaufsstelle:	
Name:	
I. Gut für 100 Gramm Speisefett gültig vom 27. Juni bis 3. Juli	100 Feinmehl Grobmehl 27. 6.-3. 7.
II. Gut für 100 Gramm Speisefett gültig vom 4. Juli bis 10. Juli	220 Feinmehl Grobmehl 27. 6.-3. 7.
III. Gut für 100 Gramm Speisefett gültig vom 11. Juli bis 17. Juli	100 Feinmehl Grobmehl 4. 7.-10. 7.
	220 Feinmehl Grobmehl 4. 7.-10. 7.
	100 Feinmehl Grobmehl 11. 7.-17. 7.

Mangelen på fødevarer gjorde snart en rationering nødvendig. Rationeringskort for fedt og mel fra Haderslev købstad. LAA.

Straks efter krigsudbruddet blev al eksport af levnedsmidler forbudt, ligeså fodring med brødkorn. Der fastsattes endvidere maksimalpriser på korn. For at tilskynde landmændene til at sælge så meget og så hurtigt som muligt, blev maksimalpriserne lagt noget over fredstidsprisen. Den manglende kunstgødning gjorde imidlertid høstudsigterne for 1915 mørke, og derfor blev alt kornet fra og med dette år beslagnagt allerede på marken. Kun bland-sæd med havre, bælg-sæden og halvdelen af byghøsten måtte bønderne beholde sammen med en beskeden ration af brødkorn til familien selv og noget havre til heste og avlsdyr. Undtaget var naturligvis også såsæden. Handelen med korn blev monopoliseret hos "Reichsgetreidestelle", hvis lokale befuldmægtigede i kredse og kommuner skulle kontrollere tvangsafleveringerne. Maksimalpriserne blev fastholdt på trods af det stigende prisniveau og medførte således ringere indtægter til landmændene. Fra foråret 1916 var forsyningen af hvede og rug så utilstrækkelig, at brødet blev rationeret krigen ud.

Manglen på foder til svin og heste anbefalede myndighederne i begyndelsen afhjulpet med kartofler og sukker. I maj-juni 1915 blev resultatet imidlertid mangel på disse produkter til levnedsmidler for mennesker. En lignende usikker kurs gjaldt over for svinene. For at opretholde den store svinebestand forbød man i begyndelsen af 1915 at slagte ungsvin. Få måneder senere måtte myndighederne dog indse, at der ikke var korn nok til de store svinebesætninger. Kornet skulle i stedet anvendes direkte til menneskeføde, og millioner af svin måtte lade livet for fædrelandet. De nordslesvigske svinebesætninger var derfor allerede ved udgangen af 1915 reduceret til ca. 40 % af førkrigsbestanden og nåede 1917-18 helt ned på omkring de 20 %.⁷

Hestebestanden svandt straks i 1914 ind til godt 80 % som følge af hærens enorme behov og den store fortjeneste ved at sælge heste. På det niveau holdt bestanden sig krigen ud, men dyrene blev stadig yngre, og hen i krigen medførte det mangel på trækraft i landbruget. Bønderne måtte mange steder sætte studene foran plogen.⁸ Antallet af hornkvæg reduceredes også mærkbart, særlig i det sidste krigsår. I 1918 var besætningerne reduceret til 72 % af førkrigsniveauet. Man søgte naturligt længst muligt at holde på køerne (1918: 78 %).

Det udeblevne kraftfoder bevirkede, at ikke alene antallet, men også kvalitet og mælkeydelse faldt. Allerede i 1915 kom køerne magre på græs om foråret, og så snart det gode forårsgræs var

borte, gik mælkeydelsen atter tilbage. For at øge vinterfoderet begyndte man på at ensilere roetoppen.⁹ Kun hvor man som i Tønder amt havde store og gode græsningsarealer til høhøst, gik det nogenlunde med at holde vinterfoder. Smør og mælk måtte rationeres fra marts 1916, og maksimalpriser indførtes også her. Også kød blev rationeret, og restauranterne blev beordret til at holde kødfrie dage.

Fra sommeren 1916 så ernæringssituationen rigtig alvorlig ud. Forrådene af brødkorn, kartofler, mælk, fedt og kød var nu meget knappe. Hele krigsernæringsvæsnet blev da reorganiseret under "Kriegsernährungsamt", der havde 22 afdelinger, en for hver sit landbrugsprodukt. Men lige meget hjalp det. Vinteren 1916/17 var ernæringssituationen efter en fejlslagen kartoffelhøst så dårlig, at den måtte afhjælpes med roer, og som "kålrabivinteren" gik den over i historien.

På grund af mangel på kunstgødning og husdyrgødning udpintes markerne mere og mere. Ukrudtet bredte sig under arbejdskraftmanglen, og brakmarkerne indførtes atter.¹⁰ Bygningsvedligeholdelsen forsømtes tilsvarende. Tvangsafleveringerne til maksimalpriserne fortsatte krigen ud, men der blev stadig færre og dårligere produkter at aflevere. Staldene var til sidst halvfulde af tykmavede kalve og magre køer, der gav så lidt mælk, at mejerierne gik fra at arbejde hver dag og over til drift kun hver anden dag. Ved et typisk nordslesvigsk andelsmejeri var mælkemængden i 1915 på knap 3/4 af det normale, i 1916 på godt 2/3, i 1917 på 1/2 og i 1918 helt nede på kun lidt over 1/4. Så vendte billedet langsomt, og i 1919 var leverancen på 1/3 af førkrigsniveauet.¹¹

Gullaschtid og hungersnød

Krigens virkninger tog sig vidt forskellige ud fra landmand til landmand. Den, som måtte med i krigen og overlade driften til en hustru eller en gammel far, var dårligt stillet. Den, som var over 45 år eller forstod at holde sig hjemme i kraft af sine forbindelser, havde et betydeligt bedre udgangspunkt og kunne udnytte, at nidkærheden hos myndighederne aftog i takt med fødevare-manglen. Den hidtil ubestikkelige preussiske embedsmand var ikke længere utilgængelig for påvirkning i form af en fødevare-gave til sin sultende familie og kunne nok overtales til at lukke øjnene for tilbageholdt korn og kvæg eller hjemmekærnet smør, som kunne sælges på det sorte marked til priser langt over myn-

Mens fødevare-manglen var alvorlig i byerne og for landarbejderne, kunne man bedre opretholde en god ernæring på gårdene. En håndtrukket smørkærne som denne fra Tinglev, fremstillet ca. 1910, var da god at have. Bov Museum. Willy Goy fot.

Gårdejer og landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager (1868-1930) fra Københoved rådede i 1915 sine kolleger til at sælge deres produkter, mens de endnu gav gode penge. Pengene skulle nok genvinde deres værdi. Fot. i Historiske Samlinger.

dighedernes maksimalpris. Der kunne også tjenes gode penge fuldt lovligt ved at producere kålroer, gulerødder, hvidkål og andre grøntsager, ærter og bønner, som hverken var afleveringspligtige eller belagt med maksimalpris.

Muligheden for hurtigt og nemt at tjene store penge forvirrede adskillige. Storbonden H. D. Kloppenborg-Skrumsager i København blev i efteråret 1915 kritiseret for at sælge sin roehøst i stedet for at fodre sit kvæg med den. Han hyldede imidlertid mottoet, at "landbruget er en forretning, hvorved man må søge at tjene så mange penge som muligt". I "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" anbefalede han sine kolleger at sælge både roer og kvæg: "Derfor lad os nu købe penge, de er billige for tiden, men der kommer nok en tid, da de får den gamle værdi igen". J. H. Schmidt fra Vojensgård advarede herimod og påpegede, at det var af afgørende betydning for jordens frugtbarhed, at man så længe som muligt holdt på kvæget og dets gødning, nu hvor kunstgødning ikke kunne fås. Der lød også toner i debatten, som mere var af moralsk end beregnende art. "J. F." vendte sig imod spekulationen: "Den moral, mangen handlende har lagt for dagen under krigen, skal dog forhåbentlig aldrig blive en pryd for nogen bonde. Men landbruget vil jeg betragte som et erhverv, der skal kunne føde sine dyrkere, uden at de har behov at få børstelegammer hver dag, der sætter dem i stand til at benytte enhver gunstig lejlighed... Løber forretningsmanden så meget af med os, at vi indlader os på handeler (spekulationer), der vel kan synes kloge, men som vi ikke ved, hvor bærer hen, så er vi udenfor landbrugets rammer".¹²

Pengerigeligheden i det sønderjyske krigslandbrug skyldtes, at der var mere eller mindre tvang til at sælge produkterne, men umuligt at købe driftsmidler og investere pengene langsigtet i en forbedring af landbruget. Der tæredes med andre ord på den kapital, der møjsommeligt var opbygget i de forudgående årtier.¹³ Fornuftige landmænd brugte de mange penge til at nedbringe deres gæld, de mindre fornuftige øgede deres privatforbrug til stor fortrædelighed for dem, der ikke havde mulighed for at gøre gevinst. Gårdejer Marten Refslund Poulsen fra Bovlund var med i krigen. Det undrede ham, hvorledes de rigelige penge havde taget forstanden fra mange: "Da jeg kom hjem i marts [1918] efter i næsten et par år ikke at have set de hjemlige egne, slog det mig, så mange fede folk der var bleven. De, der havde noget af kong Midas' evne, at hvad de rørte ved blev, om ikke til guld, så dog til

sedler, de var trivedes godt. Slet så galt som den navnkundige sagnkonge er det ikke gået dem, men alligevel har det ikke været dem til både. Det var lidet skønt at se dem spille kort i kupéen, så de fedtede "banknoter" flød om dem. Tilværelsen var dem nu så økonomisk sikret, så kampen for brødet ikke mere gav dem den naturlige spænding, så nu måtte de søge den ad kunstig vej: ved højt spil... "Gullasch" er en udmærket næring for tidens lyst til at vende bøtten! Selv fornuftige folk får ikke letvundne penge omsonst. En bonde, som jeg før krigen kendte som dygtig og arbejdsom, spurgte jeg: "Nå, du slider vel ordentlig i det?" "Nej", sagde han med et suk, "nu da jeg ikke har det behov, har jeg tabt lysten til at arbejde".¹⁴ Mange af de nyrige fik imidlertid ikke omsat deres penge til faste værdier, før markinflationen satte ind, og de måtte sande, at hvad der kommet let, går let.

Pengerigeligheden hos nogle gårdmænd og den demonstrative måde, den undertiden blev stillet til skue på, virkede stærkt udfordrende på de landarbejdere, som måtte nøjes med at købe de efterhånden stærkt rationerede fødevarer med en løn, som til stadighed udhuledes af inflationen.¹⁵ Sulten blev en hyppig gæst i mange landarbejderhjem, der også savnede brændsel og klæder til beskyttelse mod kulden. I slutningen af 1915 opfordrede "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" landmændene til at vise solidaritet med de mindre velstillede medborgere og danne velfærdskomiteer i sogne og landsbyer, således som det allerede var sket flere steder.¹⁶ Det var imidlertid langt fra tilstrækkeligt til at hindre nøden. Da krigen endelig sluttede i november 1918 og den tyske revolution havde bredt sig til selv den nordligste afkrog indenfor riget, stod de sønderjyske bønder derfor med en landarbejderklasse opfyldt af harme og desperation. Ernæringsforholdene var fortsat yderst dårlige. I Nordslesvig, hvor udsigten til en genforening med Danmark og modsætningen til tyskerne vel nedtonede de sociale modsætninger noget, oplevede den hidtil så ubetydelige "Dansk Arbejderforening for Nordslesvig" under det nye navn "Sønderjydsk Arbejder-Forening" en enorm tilslutning. Fra 373 medlemmer i november 1918 voksede foreningen til 10.579 medlemmer i november 1919.¹⁷ I foreningens blad "Sønderjyden" kom kritikken af bønderne til orde. En indsender beklagede sig f.eks. i september 1919 over, at bønderne smugkærnede smør og solgte det i Flensborg til 18-20 mark pundet frem for at levere mælken til mejeriet og kun få maksimalprisen på 6 mark: "Sandelig atter et dejligt bevis for, som der skrives så meget

Gårdejer og kreditforeningsdirektør J. H. Schmidt, Vojensgård (1857-1948) advarede landmændene imod at realisere deres værdier og anbefalede dem i stedet at holde på kreaturerne og dermed på gødningsen. Fot. i Historiske Samlinger.

om i denne tid, at vi skal stå last og brast sammen. Men vi vil håbe på bedre tider for arbejderne".¹⁸ De indtraf dog først, efter at genforeningen blev gennemført i sommeren 1920.

*Fælleslandboforeningen for
Nordslesvig udsendte i Nordsles-
vigske Landbrugs- og Mejeri-
Tidende i november 1915 et opråb,
som opfordrede landmændene til
at vise solidaritet med de under-
ernærede.*

Opraab til den nordslesvigske Befolkning.

De høje Priser paa Levnedsmidler og alle andre Livsforødenheder har bragt mange af vore Medborgere i en meget vanstelig Stilling. Vi har den Opfattelse, at der rundt omkring i vor Landsdel sidder mange mere Velstillede, der ser dette og føler med disse vore Medborgere og gerne vil træde hjælpende til. At dette er Tilfældet, ses deraf, at der paa flere Egne og i enkelte Sogne er nedjat Udvalg eller dannet Velfærdskomiteer, der paa forstellig Maade med dertil egnede Midler vil jøge at lindre Nøden og afhjælpe Savnene.

Nu er Tiden kommen, da det skal vise sig, at Befolkningen i Nordjlesvig ikke deler sig i Klasser, der hver for sig mener at være sig selv nok og hver for sig mener at skulle sørge for sig selv og lade andre gøre det samme.

Vi anser det for nødvendigt, at disse ovenfor nævnte spredte Velfærdsbestræbelser udstrækker sig til hele vor Landsdel, jaa ikke et eneste Sogn eller en eneste Landsby holder sig tilbage.

Vi opfordrer herved først og fremmest alle Landmænd, men forøvrigt alle, der har Haad og Hjerte for det, til By- eller Sognevis at træde sammen og danne Komiteer, der vil drage Omsorg for, at ingen af vore mindre velstillede Medborgere skal komme til at lide uforstyldt Nød.

Bestyrelsen for „Fælles-Landboforeningen for Nordjlesvig“.

J. P. Refshauge,
Formand.

J. Søjer.
Næstformand.

Chr. Jesfen Reinholdt. A. Bladt. S. Andrejen. Carsten Gregerjen.
Th. Thomsen. Lars Holm. Jes Marff. Chr. Hansen.
Jørgen Grau. Chr. Christensen.

Kriser og bondebevægelser i 1920'erne

Det delte sønderjyske landbrug.

Med Nordslesvigs genforening med Danmark i sommeren 1920 og Sydslesvigs forbliven ved Tyskland kom de sønderjyske bønder for første gang i moderne tid til at høre hjemme i to stater. Hidtil var skillelinjerne i det sønderjyske landbrug mest gået på langs. Tredelingen i marsk, midtland og morænejord havde betinget de forskellige driftsformer og sociale strukturer. Den nationale kamp havde vel draget de nordslesvigske landmænds opmærksomhed mod Danmark og sydslesvigernes mod Holsten, men grundlæggende betød det ingen større forskelle i produktionsvilkårene. Den nye dansk-tyske grænse delte derfor et landbrug, som på flere måder havde udgjort en helhed.

Denne fornemmelse fandtes især hos studeopdrætterne og handelsmændene i det vestlige Nordslesvig, hvor selv dansksindede bønder erklærede, at de ikke tålte at blive afskåret fra "æ Kau" (den sydslesvigske marsk).¹ Det var hovedsagelig fra denne egn, initiativet til "Den slesvigske Bondeforening" udgik i marts 1918. Bondeforeningen skulle være nationalpolitisk neutral, og blandt dens stiftere fandtes hjemmetyskere som domæneforpagter B. Koch, Mandbjerg, J. Riggelsen, Vennemose og L. Petersen, Travsted samt fremtrædende dansksindede som gdr. Th. Thomsen, Toghale og J. H. Schmidt, Vojensgård. Dertil kom den endnu dengang ukendte friser, gdr. Cornelius Petersen fra Vesteranflod.

Foreningen vendte sig imod myndighedernes bureaukratiske krigsøkonomisk politik, men også imod smughandel og åger. Den ville foretage fællesindkøb af gødning, sædekorn og foderstoffer, indrette maskinstationer, foretage forsøg, holde kurser i bogføring og yde skatterådgivning. Bondeforeningen skulle dertil være en interesseorganisation på linje med arbejdernes fagforeninger. Den fornødne styrke hertil skulle opnås ved tilslutning til det fælles forbund af tyske bondeforeninger i Berlin. Dermed havde Bondeforeningen brod mod storlandbruget, dets dominans i det slesvig-holstenske landbrugskammer og dets organisation "Bund der Landwirte". Den kritiske indstilling til myndighederne betød, at der blev lagt hindringer i vejen for foreningens første møder, og den blev af de konservative beskyldt for at gå danskernes ærinde. "Den slesvigske Bondeforening" opnåede hurtigt stor tilslutning i hele Slesvig samt i det vestlige Holsten. Alene i Nordslesvig lå

Domæneforpagter Bernhard Koch fra Mandbjerg ved Toftlund var en af initiativtagerne til "Den slesvigske Bondeforening", der skulle samle bønder på tværs af nationale skel for at opnå bedre kår for landbruget.

medlemstallet på 4.000. Men efter det tyske nederlag og med udsigten til landsdelens genforening med Danmark trak mange af de dansksindede landmænd sig ud af arbejdet, også fordi de tysksindede landmænd i Holsten og Sydslesvig efterhånden dominerede talmæssigt. De hjemmetyske nordslesvigere mistede forbindelsen til foreningen med grænsedragningen i 1920.²

Valutaproblemerne

Da Nordslesvigs genforening med Danmark var fuldbyrdet i sommeren 1920, mindede "Nordslesvigs Landbrugs- og Mejeri-Tidende" sine holdere om, at et stort arbejde forestod: "Sværdtid er forbi! Festtid er forbi! Nu er det plovtid!"³

Pløjningen blev mere brydsom end forventet. Landbruget i den genforenede landsdel stod ved overgangen til dansk styre med tre alvorlige problemer: genopbygningen efter krigens udmarvning, valutaomvekslingen og den nødvendige tilpasning til de danske afsætningsvilkår, hvor den frie konkurrence på eksportmarkederne krævede en anderledes intensiv drift og produktforarbejdning end det toldbeskyttede tyske hjemmemarked. Forudsætningen for en god start på løsningen af disse problemer var ro på finansmarkedet. Den fandtes imidlertid ikke. Den næsten to år lange overgangstid fra det tyske nederlag i november 1918 til Genforeningen i juli 1920 bød på rige muligheder for spekulation i valutaomveksling fra mark til kroner, en spekulation, som alle nordslesvigere var tvunget til at deltage i. Den almindelige forventning, som understøttedes af den økonomiske sagkundskab, var, at markkursen hurtigt ville rette sig, når den tyske genopbygning kom i gang. De landbrugere, som havde mange rede penge i mark, valgte derfor at se tiden an for at opnå en bedre kurs. De landmænd, der havde gæld, anså det omvendt for en god forretning hurtigt at få gælden konverteret, da en stor markgæld med den lave markkurs ville resultere i en beskedent kronegæld. De skyndte sig derfor at optage vekselån i kroner, selv om renten på 8-10 % årligt efter datidens forhold var høj. Den lange overgangstid betød, at vekslerne måtte fornyes gang på gang til høje omkostninger. Optagelsen af kronelån nødvendiggjordes også af, at landmændenes udgifter i overgangstiden for en stor del måtte afholdes i kroner. Såsæd og kunstgødning kunne kun fås for betaling i kroner, og mange karle og piger krævede deres løn i denne valuta. Ejendomshandler foregik ligeledes i kroner. Indtægterne derimod var fortsat i mark.⁴

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig påpegede på sit delegeretmøde i april 1920 denne uholdbare situation i en udtalelse til den danske statsminister: "Da forholdene fremdeles skærpes fra dag til dag, trues et stort antal landmænd inden kort tid af økonomisk ruin... Uden at ville foregribe den endelige afgørelse af grænsespørgsmålet beder delegeretmødet i henhold til disse bestemmelser i fredstraktaten, at Statsministeriets sønderjyske afdeling vil virke hen til, at toldgrænsen flyttes, landet besættes og kronemønten indføres hurtigst muligt".⁵

Markkursen fortsatte med at falde frem til 1923, hvor inflationen nåede helt ud i det absurde. De, der havde afventet en højere markkurs og sad med uomvekslede pengeformuer, måtte se dem forsvinde op i den blå luft. De, der havde haft så travlt med at få konverteret deres markgæld til høje renter på kronelånene, kunne nu have betalt den ud med et symbolsk kronebeløb. Den bagklogskab, som nødvendigvis måtte udspringe af disse forhold, satte for mange et skår i genforeningsglæden eller øgede den modvilje, nogle på forhånd havde imod det nye styre, hvis erstatningsordninger for de utilfredse tog sig ud som helt utilstrækkelige lapperier.

Finansmarkedets voldsomme rystelser i begyndelsen af 1920'erne gav også en dårlig begyndelse til landsdelens nye realkreditvæsen. Hvad enten landmændene tog lån i den nystartede "Sønderjyllands Kreditforening" eller i de etablerede kongerigske realkreditinstitutter, måtte de sælge de udleverede obligationer med betragtelige kurstab. For at dække dette måtte de optage store lån og pådrog sig dermed en betydelig renteudgift. Det høje prisniveau krævede også store lån til de nødvendige nyinvesteringer.⁶ Fælleslandboforeningen for Nordslesvig henvendte sig i foråret 1924 til regeringen for at få en bedre ordening af kreditforholdene og mødte nok velvilje og forståelse, men opnåede ingen konkrete resultater.⁷

Oven i de finansielle vanskeligheder kom tørkesommeren i 1921 og den våde sommer 1923. En ondartet mund- og klovsyge-epidemi huserede i 1921.⁸ Mangel på arbejdskraft forsinkede genopbygningsarbejdet.⁹

Kronekrisen 1925-26

Vanskelighederne omkring Genforeningen og i de første år af 1920'erne bevirkede en stigning i det nordslesvigske landbrugs gæld. Allerede i 1925 var den forøget med 42 % i forhold til 1914.¹⁰

Gårdejer P. J. Refshauge fra Oksbøl ved Haderslev (1869-1942) stod som formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 1909-27 i spidsen for det nordslesvigske landbrug under krigen, i den vanskelige overgangstid og i 1920-ernes kriseår. I 1920 blev han forvalter for domænegårdene, der da blev dansk statsejendom. Fot. i Historiske Samlinger.

Gennemsnitligt var da 64 % af panteværdien belånt, men forskellene fra ejendom til ejendom var store. 12 % af landbrugene var gældfrie, 35 % var belånt op til 60 % af panteværdien, 13 % til mellem 60 og 75 %, 18 % til mellem 75 og 100 %, og hele 23 % var belånt ud over panteværdien og var dermed særligt udsatte over for forringelser i konjunkturerne og andre forstyrrelser.¹¹

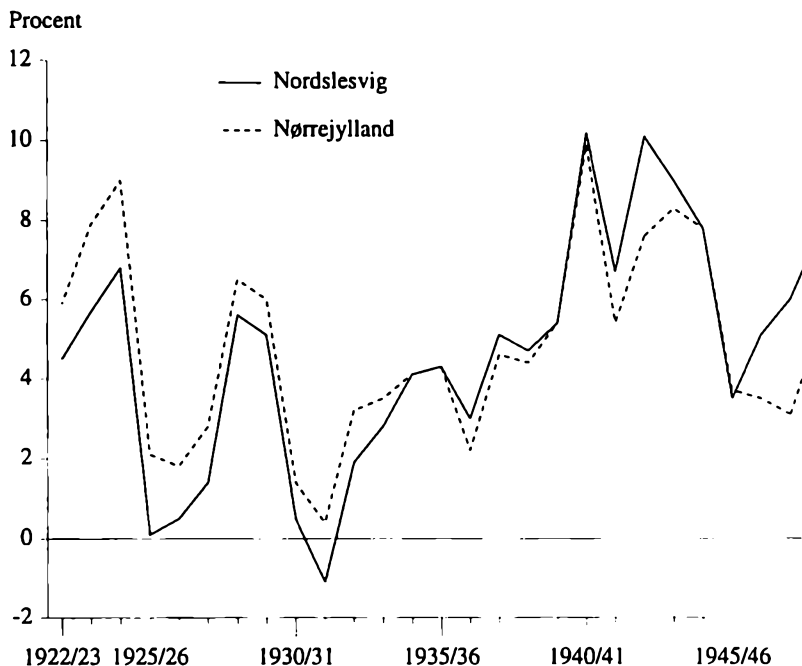
Denne gældsætning skyldtes ikke udelukkende valutaproblemerne og de vanskelige driftsforhold i begyndelsen af 1920'erne. Den var også et udtryk for landmændenes investeringer i reelle forbedringer af driften. Alligevel var byrden tung at bære for et erhverv, der var inde i en genopbygnings- og omstillingsproces. Allerede i årene 1925-26 væltede nye ulykker ind over det nordslesvigske landbrug. I 1925 forhøjede Tyskland toldsatserne på importerede landbrugsvarer, hvilket især ramte de nordslesvigske slagtekvægsproducenters afsætning.¹² Hele kvægbruget led store tab under mund- og klovsygen 1925-26, der slog meget avlsarbejde i stykker.

Ifølge formanden for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, gårdejer P. J. Refshauge fra Oksbøl, var den største trussel mod det nordslesvigske landbrugs økonomi imidlertid kronestigningen.¹³ Valutamarkedet var i begyndelsen af 1920'erne præget af store udsving. I 1918-20 faldt kronkursen voldsomt, 1921-22 steg den, og 1923-24 faldt den påny. Turbulensen skabte overalt i det danske samfund en længsel efter at genetablere de stabile kurser og "den ærlige krone" fra før verden gik af lave i 1914, hvor guldindløseligheden var blevet suspenderet. Rigsdagen vedtog i december 1924 en lov, der i løbet af to år skulle føre kronens værdi op til mindst 70 % af pari, med andre ord en langsom og forsigtig opskrivning. Loven blev imidlertid "et trist eksempel på, hvorledes de hæderligste motiver i forbindelse med mangel på økonomisk indsigt kan få de mest skæbnesvangre følger" (P. A. Callø). Den statsgaranterede kursstigning førte nemlig til, at internationale spekulanter opkøbte kroner i massevis. Det betød en vældig kursstigning i løbet af 1925, allerede i 1926 nåede kronen op i pari og pr. 1. januar 1927 blev guldmøntfoden genindført.

Den ukontrolable kursstigning betød, at landbruget måtte sænke sine priser drastisk for at klare sig i konkurrencen på eksportmarkederne. Smørprisen faldt 1924-27 fra 5,22 til 3,01 kr. for et kg, et kg svinekød fra 2,21 til 1,34 kr. Studene faldt fra 1,14 til 0,71 kr. pr. kg levende vægt. Rugprisen sank fra 308 kr. pr. ton til 174 kr., bygprisen fra 318 til 181 kr.¹⁴ Disse prisfald havde ikke for-

ringet landmandens indtægt, dersom de indenlandske omkostninger havde tilpasset sig de nye kurser i samme tempo, men det skete kun yderst langsomt.¹⁵ En hovedomkostningsfaktor tilpassede sig slet ikke: Renter og afdrag på gælden lå fast. Var gælden stiftet, mens kronen kun havde stået til lidt over 50 % af pari, var der næsten tale om en reel fordobling af gældsbyrden.

Det nordslesvigske landbrugs forrentningsprocent, der havde været opadgående 1922-24, styrtdykkede og nåede 1925/26 næsten ned på nul (figur 31):¹⁶

Figur 31. Forrentningsprocent i nordslesvigsk og nørrejysk landbrug 1922-1950.

Det følgende år 1926/27 var ikke meget bedre. Landmændene syd for den gamle Kongeågrænse var klart hårdere ramt end deres kolleger i Nørrejylland, der havde flere ressourcer til at modstå krisen med.

Cornelius Petersen, Th. M. Kylling og "Bondens Selvstyre"

I det gældstyngede nordslesvigske landbrug førte den stærkt forringede indtjening uundgåeligt til tvangsauktioner, der gerne indtraf et års tid efter ejerens fallit. I 1926 kom 100 landejendomme under hammeren og i 1927 178.¹⁷ Set i forhold til antallet af landbrugsejendomme var det langt flere end i det øvrige land.

Udsigten til at komme på tvangsauktion skabte blandt de

Gårdejer Cornelius Petersen (1882-1935) fra Vester Anflod ved Møgeltønder startede i efteråret 1925 bevægelsen "Bondens Selvstyre" i protest mod det nordslesvigske landbrugs stærkt forringede vilkår under kronkursens himmelflugt. Fot. i Historiske Samlinger.

Bondens Selvstyre holder Møder:

Tirsdag, den 18. Maj hos Gaustgiver Mørk, Kjølev Kl. 7½ Aften.

Onsdag, den 19. Maj i Bolderslev Stationshotel Kl. 7½ Aften.

Torsdag, den 20. Maj i Stepping Kro Kl. 8 Aften.

Fredag, den 21. Maj i Uge Kro Kl. 7½ Aften.

Lørdag, den 22. Maj i Hoptrup Formødelingshus Kl. 7½

Fra marts 1926 gik det slag i slag med selvstyremøder i den sønderjyske landsdel. Mødeannonce i ugebladet "Bondens Selvstyre" 1926 nr. 20.

nordslesvigske bønder en stemning af desperation. Mange fandt, at landboforeningerne ikke gjorde nok og sluttede i stedet op om tidens krisebevægelser med deres radikale løsninger. Den ubetinget mest yderligtgående og farverige af disse bevægelser var "Bondens Selvstyre", hvor Cornelius Petersen var den centrale skikkelse. Han var fra Ejdersted, men købte i 1905 gården Vesteranflod ved Møgeltønder, som han lod ombygge til en "haubarg" i klassisk Ejderstedstil. I overgangstiden foretog Cornelius Petersen nogle vidtløftige økonomiske spekulationer, som bragte ham tab, og i bitterhed herover vendte han snart sit dybe embedsmandshad mod den nye danske administration.¹⁸

I september 1925 protesterede Cornelius Petersen første gang imod kronens pariføring.¹⁹ I efteråret 1925 begyndte han at holde møder med ligesindede på sin gård.²⁰ Den 3. januar 1926 udkom første nummer af hans ugeblad "Bondens Selvstyre", og i midten af marts måned startede Cornelius Petersen med møder i Nr. Smedeby og Tinglev en storstilet kampagne i den sønderjyske landsdel for at finde ud af, om bevægelsen havde opbakning i befolkningen. På mødet i Tinglev blev der vedtaget en resolution, der protesterede mod de høje skatter og krævede en nyordning af den sønderjyske realkredit. Kronestigningen blev kraftigt fordømt, og der rejstes krav om en nedskrivning af gælden til halvdel. Her og nu skulle der indføres et moratorium, d.v.s. udsættelse med afdrag og renter.²¹

For Cornelius Petersen, hvis selvkritiske sans næppe var veludviklet, måtte møderne umiddelbart bekræfte, at han var slået ind på en rigtig vej. De var gennemgående besøgt af mange mennesker, næsten altid flere hundreder.²² Undertiden var der ikke plads til alle tilhørere. Ved et møde i Store Jyndevad den 15. april 1926 kom der så mange, at mødet måtte forlægges til kroens gård, hvor Cornelius Petersen på ægte revolutionær vis talte fra ladet af en lastbil. Hverken ved dette eller de andre møder var det dog udelukkende selvstyrefolk, som mødte frem. Mange kom for at se og høre det fænomen, som pressen skabte så stor blæst om. Andre kom for at forsøge sig med en saglig modargumentation, men det fik de kun sjældent ørenlyd til. Atter andre kom for at afbryde møderne med ballade.

Fra anden halvdel af marts gik det slag i slag med selvstyrearangementerne. Der var rundt regnet et møde hver anden dag i en eller anden nordslesvigsk kro. Især i Aabenraa og Sønderborg amter samt på Tinglev-Løgumklosteregrenen blev der holdt mange

møder. Fra slutningen af juli blev der på grund af høsten holdt pause til lidt forbi midten af september, hvorefter det atter gik løs. På møderne blev Cornelius Petersen trofast sekunderet af gård-ejer Theodor Mathiesen Kylling fra Frørup. Også han havde gjort dyrekøbte erfaringer i overgangstiden, hvor han havde taget dyre kronelån til at bygge nyt stuehus og købe bil for. Det var mere end gården kunne bære, og Kylling kom ud i et økonomisk uføre, der i 1927 endte med en tvangsauktion, hvor dog hans kone overtog ejendommen.²³ For at skaffe de nordslesvigske landmænd bedre kreditmuligheder tog han i august 1925 initiativ til oprettelsen af "Slesvigske Bønders Hypothekasse", som imidlertid aldrig opnåede den tiltænkte betydning.²⁴ Både Kylling og Cornelius Petersen brugte på møderne og i deres mange artikler i "Bondens Selvstyre" et saftigt og ubehersket sprog med mangfoldige personlige angreb, der lå langt uden for det sømmeliges grænser. Deres skingre tone vidnede allermost om ophavsmændenes desperation.

Selvstyrebevægelsens ideologi

Selvstyrelederne langede ud både til højre og venstre. Målene for deres angreb var det moderne samfund, dets styreform og dets repræsentanter. Hovedfjenden i Cornelius Petersens univers var "centralstyret" eller blot "centralen", som var den bondeundertrykkende statsmagt. Vreden blev især rettet mod parlamentarismen og parlamentarikerne.²⁵ Som styreform havde parlamentarismen spillet fallit under krigen og inflationstidens "pengesvindler". Den byggede på folkebedrag og folkeudplyndring. Valgene var det rene bedrag, eftersom partierne på forhånd havde udpeget kandidaterne. Vælgerne leverede blot en lige gyldig stadfæstelse af dette valg; parlamentarikerne valgte med andre ord sig selv. Derfor var der ikke som før 1848 tale om én mands, men om 150 mænds enevælde. Partierne blev styret af de store sammenslutninger - Socialdemokratiet af fagbevægelsen, de konservative af monopolerne, de radikale af den internationale pengeverden og Venstre af skolelærerne og den danske finansverden. De skiftedes til i blokke at afløse hinanden ved magten, men lavede de samme ulykker. Rigsdagsmændene var folk, der havde albuget sig frem til en position som levebrødspolitikere med masser af ben at gnave og en sikker pension. Selvstyrebevægelsens hovedmodstander blandt parlamentarikerne var de danske sønderjyders tidligere rigsdagsmand i Berlin H. P. Hanssen, der 1924-

Bondens Selvstyre vendte sig lidenskabeligt mod det parlamentariske system, som søgtes latterliggjort i denne vittighedstegning, hvor konen på gården tager magten fra den partiro mand. Bondens Selvstyre 1926 nr. 9.

Se saa, Hr, »Parlamentariker», nu kan du gaa hen og røgte dine Kser. Tag Partiprogrammet med og bind det i Halen paa den røde Ko. Saa kan du læse det hver Gang du gaar forbi med en Børn Hø. Du kan ogsaa holde en Valgtale for dit Publikum. Men nu laver jeg æ Politik.

Du, Hans Peter rider hen til dine Mostre og siger, at nu har Moder begyndt med æ Politik. Moder har ikke sovet hele Natten, fordi hun ikke kan faa vor Elendighed ud af Tankerne. Giv dem saa denne her »Bondens Selvstyre« og faa dem til straks at tegne Abonnement. Det koster 1,60 Kr. for næste Kvartal. Vil de have den straks, maa de indsende 2,10 Kr. til Kontoret.

Og du, lille Midde, kan du gaa langs i æ By. Giv alle Koner en Avis og sig', at nu skulde de gøre som Mor. Nu skulde de lave Politik, for Fars Politik bringer os paa Fatiggaarden. Kan I saa skynde Jer lidt, saa I kan komme mange Steder. I maa jo vide, at det gælder vor Gaard.

26 sad i Folketinget for Venstre. Der var næsten ingen grænser for, hvad han måtte stå model til, men navnlig beskyldte Cornelius Petersen og Kylling deres gamle modstander fra grænsekampen 1918-20 for at dele godt ud af ben og begunstigelser til sin familie og sine venner i "Aabenraakliken".²⁶

Embedsmændene var ifølge selvstyrefolkene parlamentarikerne forlængede arm og udgjorde alene derved et fremmedlegeme

i folket. Deres arbejde var uproduktivt: "Vort land bliver båret af den rolige, flittige mand, som med sin familie arbejder dygtigt og med omhu i sit hverv, det være sig arbejder, bonde, købmand eller håndværker. Den af centralstyret garanterede bærer ikke landet, i sin helhed optærer han den andens fortjeneste og mere til".²⁷ Enkelte sagføreres og embedsmænds uheldige affærer efter 1920 blev udnyttet i agitationen til at betegne hele "systemet" som korrupt. Vreden ramte især de nordfra kommende embedsmænd, men traf også en indfødt som amtmand Kresten Refslund Thomsen. Akademikerne blev over en kam lagt for had.²⁸ Heller ikke skolelærerne gik ram forbi, fordi de indoktrinerede børnene med centralstyrets visdom. På samme måde var journalisterne systemets forlængede arm, og de blev nærmest konsekvent betegnet som løgnere, især hvis de kom fra H. P. Hanssens avis "Hejmdal".²⁹

Selvstyremændene vendte også ryggen til det moderne intensive landbrug og den nye landbokultur, som havde udviklet sig fra 1880'erne. Landboforeningerne blev kritiseret hårdt, ligeså deres konsulenter, som med ordene produktion og statistik fik "den grundtvigiansk-rettænkende", politisk veldresserede bonde hypnotiseret. Han sætter produktionen endnu højere op, og han gør endnu mere gæld for at binde ris sammen til egen bag".³⁰ Højskolerne bragte ifølge selvstyrelederne blot systemets økonomiske og sædelige løgne ind i folket.³¹

Erhvervslivets store organisationer medvirkede som staten til udsugningen af bonden. Kapitalisternes "truster" udbyttede ham som forbruger, og arbejdernes tilsvarende monopolisering af arbejdskraften i fagforeningerne forhindrede ham i at få folk til en pris, som driften kunne bære. Da bønderne ikke var organiseret på samme måde, var de nemme ofre for embedsmændenes skatteudplyndring. Spekulanterne blev angrebet for deres medvirken til kronestigningen.³²

I samtiden var offentligheden meget optaget af, hvor Selvstyrebevægelsen skulle placeres mellem dansk og tysk. De to ledere havde i afstemningstiden været Ejderdanskere. Da Cornelius Petersen begyndte at kritisere den danske administration på samme måde, som han i afstemningstiden havde angrebet den preussiske, var der mange, der stillede spørgsmålstejn ved dybden i hans danskhed. Selv hævdede han, at det ikke var Danmark, men dets importerede, romerske styreform, han var imod. Det oprindeligt danske styre fra middelalderen, før Oldenborgerne kom til

*Karikatur af Cornelius Petersen.
Historiske Samlinger.*

landet, ville han hellere end gerne genindføre. Nationalismen afviste han som centralstyrets forvrængning af befolkningens sunde hjemstavnsfølelse.³³ Blandt de øvrige medlemmer af bevægelsens forretningsudvalg var gdr. Iver Møller fra Rinkenæs dansksindet og ligeledes tilhænger af Ejdergrænsen. Gdr. Hans Hansen, Lille Mommark, tilhørte derimod det tyske mindretal, og det gjaldt også flere andre af mændene i andet geled.³⁴

Selvstyrebevægelsen var en udpræget gårdmandsbevægelse. Af de 300, som i første halvår 1927 tegnede sig for et garantibeløb til A/S Bondens Selvstyre, var næsten to tredjedele gård- eller landmænd, mens en fjerdedel var håndværkere, gæstgivere eller købmænd. Arbejdere udgjorde kun et par procent. Husmændene holdt sig gennemgående også fjernt af foreningen. Bevægelsens tillidsmænd kom også fra gårdmandskredse.³⁵

Selvstyrebevægelsens sociale grundlag afspejlede sig klart i bevægelsens ideologi. Den prægedes stærkt af en yderligtgående antimodernisme og rummede bestandig henvisninger til århundredgammel lovgivning som Jyske Lov og Ejdersteds kommunalforfatning. Cornelius Petersen gik så vidt i sin fornægtelse af moderne statsformer, at han ville genindføre middelalderens bondeselvstyre efter Ejdersteds eller Ditmarskens forbillede.

I samtiden anså nogle Selvstyrebevægelsen for at være fascistisk, men det var ikke videre præcist. Ganske vist var der fællestræk mellem Selvstyrebevægelsen og fascismen i kritikken af det moderne samfund, og ganske vist fantaserede Cornelius Petersen ind i mellem om et bondetog til København i stil med Mussolinis march mod Rom, der havde bragt ham til magten i Italien i 1921. Men Selvstyrebevægelsen vendte sig imod diktaturet, i hvert fald kunne det højst være et overgangsfænomen på vejen til selvstyre.³⁶ Modsat fascismen ville Selvstyrebevægelsen en svag statsmagt.

Skal man endelig hæfte en ideologisk etiket på Selvstyrebevægelsen, må den nærmest betegnes som højreanarkistisk.³⁷ Statens rolle skulle reduceres til kongedømmet, udenrigstjenesten og militæret. Toldvæsnet ville falde bort, når den rene frihandel blev indført. Post, telegraf og jernbane skulle bære sig selv, undervisningen være forældrenes privatsag. På lignende vis var det hensigten at privatisere al forsikring og sygekassevæsen. De gamle landsbygrandelag skulle genindføres. Alle skatter skulle bæres af jorden, men til gengæld burde jordens ejere være ene om at bestemme. Gårdmændene skulle hver have én stemme, de min-

dre jordejere kunne gå sammen om en stemme. Lejerne var "løse fugle", som ingen stemmeret skulle have, men til gengæld befries for skat. Hver landsby skulle vælge en byforstander som repræsentant for sin by i sognerådet, der igen sendte sogneformanden til herredsbestyrelsen. Herredsformændene og borgmestrene fra købstæderne skulle danne bestyrelsen af "Amtet Sønderjylland", som Selvstyrebevægelsen således har æren af at have opfundet godt 40 år før kommunalreformen i 1970. I spidsen for amtet skulle stå en folkevalgt amtmænd.

Disse selvstyreorganers vigtigste opgave var vejvæsnet. Fattigforsørgelsen måtte først og fremmest være familiernes opgave, men sognebestyrelsen skulle dog tage sig af de få værdigt trængende, som familierne ikke kunne hjælpe. Andre trængende måtte skøtte sig selv. Retsvæsnet skulle opbygges med folkevalgte dommere i alle instanser. I retsgrundlaget skulle tankerne i De Ti Bud og Jyske Lov være ledende, dog med tilføjelser om moderne arve- og handelsret m.v.³⁸

Bondeværn, fornærmelser og kupplaner

Det må stå hen, om flertallet af selvstyremændene delte Cornelius Petersens visioner på samme måde som de delte hans aversioner. Sikkert er det, at hans særprægede ideer var medvirkende til at skabe sensation om hans navn og bevægelse. Også på anden vis sørgede Selvstyrebevægelsen for stof, som kunne få de store overskrifter frem på avisernes forsider. I juni 1926 offentliggjorde den sønderjyske presse vedtægterne og nogle "håndfæstninger" for et særligt "Bondeværn".³⁹ Formålsparagraffen lød således: "Bondeværnet har en militær organisation. Bondeværnet forsvarer sit hjem og sine venners hjem mod angreb, fra hvilken side de end måtte komme, og mod angreb på den personlige frihed og ejendomsret såvel som mod alle samfundsopløsende elementer". De aktive medlemmer, mændene, forpligtede sig til at deltage i værnets øvelser. Det forlød, at "Bondeværnet" rådede over skydevåben, herunder maskingeværer. Disse afsløringer fik politiet til at foretage afhøringer af Selvstyrebevægelsens ledere. Det kom her frem, at "Bondeværnet" havde 278 medlemmer, hvoraf halvdelen var kvinder. Men justitsminister Steincke fandt, at det hele havde så barnagtig og fantastisk en karakter, at Justitsministeriet ikke fandt lejlighed til at gribe ind.

I stedet blev det via injuriersøgsmål, de to ledere blev straffet. Kylling blev i november 1926 idømt 30 dages fængsel for i sin agi-

tation at have æreskændet firmaet Holger Fink & Co. Større perspektiver rummede Cornelius Petersens injuriesag. På et møde i Bov i begyndelsen af september 1926 lod statsminister Stauning sig af en afbryder provokere til at sige: "Ja, er der ejendomsbesiddere, der ikke kan bevare ejendommene, må der vel være andre, der kan drive jorden. Der er i øjeblikket 50.000 arbejdsløse".⁴⁰ Det var ikke særligt klogt sagt af en statsminister og ikke det budskab, fortvivlede landmænd mest trængte til at høre. I "Bondens Selvstyre" svarede Cornelius Petersen voldsomt igen. Han henviste til, hvorledes kong Abel var blevet dræbt af nordfriserne og fastslog: "Vi kommer til at gøre noget lignende. Vi har hørt: Man vil jage os fra gårde og sende os i døden. Over for vor familie og som kristne mennesker har vi den pligt, at sørge for vore nærmeste og at bekæmpe det onde. Vi tager altså kampen op, i denne kamp gives der ingen pardon: *Enten skal røverkaptajnen dø, eller vi vil dø.* Vi kunne straks have gjort det af med ham, havde vi været mandsstærke til stede. Mangen menneskeplager med stjerne og charge har fået en kugle bag fra, uden at "øvrigheden"s arm kunne nå hævneren, sådan kunne også Stauning have været nedtrampet af femhundrede bønder, uden at øvrigheden fik at vide, hvem der var hvem. Kanske havde en sådan gerning ført til, at hæderlige mænd rask og grundigt fik røverbæset udryddet, men det kunne også have ført til, at de mange blinde og uvidende

På et møde i Bov udtalte statsminister Stauning noget uoverlagt og kynisk, at der stod 50.000 arbejdsløse klar til at afløse de bønder, der ved tvangsauktioner blev sat ud af deres gårde. Det fik Cornelius Petersen til at fare i flint og kalde Stauning en røverkaptajn. Alfred Schmidt broderede i Blæksprutten for 1926 videre på denne udtalelse og lod Steincke føre den fangne Cornelius Petersen frem for røverhøvedingen Stauning. Historiske Samlinger.

de medløbere sluttede op om "statsmagten" som ikke "bærer sværdet forgæves" og dermed gav hele røversystemet en ny basis. Vi går derfor en anden vej. Først skal hele folket være klar over ondt og godt, styre eller udplyndring".⁴¹

Cornelius Petersens svar var uden for al anstændighed, men "statsmagten" havde nok handlet klogere, hvis den havde rejst tiltale på grundlag af en uprovokeret fornærmelse, der var mindre egnet til at gøre Cornelius Petersen til martyr blandt sine egne. Nu kom sagen til at gå sin tunge gang gennem retssystemet. Ved retten i Tønder fik Cornelius Petersen den 1. oktober tre måneders fængsel, som han appellerede til landsretten, der den 16. oktober ændrede straffen til en bøde på 2000 kr. eller tre måneders fængsel. Også denne dom blev appelleret, og Højesteret nåede først den 10. marts 1927 frem til en stadfæstelse af landsretsdommen. Cornelius Petersen var indstillet på at sidde bøden af, men hans tilhængere betalte den.

Før retsmaskineriet var nået så vidt, havde Selvstyrebevægelsen skabt sensation på anden måde. Den 8. oktober 1926 blev to reserveløjtnanter arresteret for forberedelse af et militært kup i tilknytning til Selvstyrebevægelsen. Det var løjtnant Quistgaard, som var forretningsfører for bevægelsens netop nystartede dagblad "Folkets Selvstyre", og lærer Højmark-Jensen i Sæd, der havde været korrekturlæser på "Bondens Selvstyre". Dagen efter foretog politiet husundersøgelse på Vesteranflod, og den 15. oktober blev yderligere en officer, løjtnant Jørgensen, arresteret. Den 4. november blev der rejst sigtelse mod de tre løjtnanter, der havde udsendt nogle breve til officerskolleger for at undersøge, hvordan disse ville stille sig i tilfælde af et selvstyrebondetog til København med eventuelt sammenhørende kupforsøg. Denne gang løb sagen dog ud i sandet for anklagemyndigheden, og den 17. januar 1927 blev de tre løjtnanter frifundet ved Søndre Landsret.

Selvstyrebevægelsens kulmination og tilbagegang

Mens arrestationerne stod på, afholdt Selvstyrebevægelsen den 10. oktober 1926 et stort folkemøde i Aabenraa, hvor der efter de mere nøgterne referenter deltog ca. 3000 mennesker, heriblandt en del nysgerrige. Cornelius Petersen holdt en tale, hvor han særlig slog på den slesvigske samhørighed på tværs af den nationale grænse. Han fik forsamlingens bemyndigelse til med forretningsudvalget at afkræve regeringen erstatning for lånefordyrelsen. Kylling fastslog i sin tale, at bægeret var fuldt, og nu skulle

I Selvstyrebevægelsen var der af og til planer om et bondetog til København i stil med Mussolinis march mod Rom i 1921. Som plakaten viser, gjorde man sig forestillinger om et væbnet kup mod den danske regering. Museet på Sønderborg Slot. →

TIL KØBENHAVN

TIL SAMLING OM ARBEJDET!

Om Oppe med de politiske Partier (de er alle uden Hensyn til Partierne medlemsløst) og Arbejdernes Forbund og Arbejdernes Samfund.

I Næste for at den Arbejdernes Samfund Samfundet oplyses de Tilbud med arbejdsloste og arbejdende og faglige Klubber og som Samfundets medlemmer.

I Næste for at forsvare sig end det, der er Næste i Arbejdernes Samfund - Samarbejde. Arbejde - Samarbejde. Arbejde, bliver de borgere ved de skandinaviske Folket. de der Arbejdernes Samfund og det samfund.

De har ikke nogen gjort en alle først arbejdsloste - De er selv en Byrde for Nationen.

Om Oppe med Politikere indvilde de arbejdsloste og arbejdende. Det er dem der er Dygtig i Arbejdernes Samfund. Det er dem, der er Udviklet og Udviklingsdygtig i Nationen. Det er dem, der er Arbejdernes Samfund og det samfund.

Om Oppe med de politiske og arbejdende. Det er dem der er Dygtig i Arbejdernes Samfund. Det er dem, der er Udviklet og Udviklingsdygtig i Nationen. Det er dem, der er Arbejdernes Samfund og det samfund.

Om Oppe med de politiske og arbejdende. Det er dem der er Dygtig i Arbejdernes Samfund. Det er dem, der er Udviklet og Udviklingsdygtig i Nationen. Det er dem, der er Arbejdernes Samfund og det samfund.

Selvstyret, som Grundet for det danske Samfund, er Vejen ud af det økonomiske Kasse. Vejen til Arbejde, Vejen til gode arbejde og arbejdende. Det er Oppe med de politiske og arbejdende og det samfund.

Selvstyret. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark.

Selvstyret. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark.

Selvstyret. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark. Det er det danske Samfund i Danmark.

Kom allesammen! Løft med paa Opgaverne!
For det Folk, der vil, er intet umuligt!
Vær med paa Marchen til København!

Vi kræver Samfundet ledet i Henhold
til Grundlovens klare Ord.

Selvstyreforbundet.

**MELD DEM
TIL SELVSTYREFORBUNDET
FREDERIKSBORGGADE 52. KBH**

der handles. Det blev der så i form af et protestoptog gennem Aabenraa by. Den 12. oktober sendte forretningsudvalget et bøn-skrift til regeringen, hvor man klagede over den høje rente, kron-eopskrivningen, de høje skatter, gældsbelastningen, skattelignin-gen og ulykkesforsikringen. Den 21. oktober mødtes forretnings-udvalget med statsminister Stauning, finansminister Bramsnæs, indenrigsminister Hauge og landbrugsminister Bording. Regerin-gens svar tilfredsstillende imidlertid ikke Selvstyrebvægelsen.

For at bære protesten mere permanent frem på Christiansborg vedtog bevægelsens ledere at opstille selvstyrefolk til det forestå-ende folketingsvalg den 2. december. Cornelius Petersen selv blev opstillet i Tønderkredsen og Haderslevkredsen. Kyllings navn savnedes på listen; han havde brudt med Selvstyrebvægelsen i begyndelsen af november, fordi han var imod Koldingsagføreren H. P. Niensens stigende indflydelse på bevægelsen. Endvidere var han utilfreds med Cornelius Petersens synspunkter på det natio-nale område og med bevægelsens ledelse, blad og økonomiske forhold.

Valgkampen gik i gang med store møder i Lunderskov, Tøn-der, Sønderborg og Haderslev. Men resultatet af folketingsvalget den 2. december 1926 blev en stor skuffelse for Selvstyrebvægel-sen. I Nordslesvig opnåede listen kun 2117 stemmer, svarende til 3,2 %. Selvstyrebvægelsen lå dermed på samme beskedne niveau som de foregående protestpartier: Erhvervspartiet med 2,4 % i 1920 og Landmandspartiet med 3,3 % i 1924. Tilslutningen var størst i Løgumklosterkredsen med 4,7 % og i Augustenborgkred-sen med 4,6 %, fulgt af Aabenraakredsen med 3,4 %, Tønderkred-sen med 3,2 %, Sønderborgkredsen med 2,6 %, Røddingkredsen med 2,2 % og Haderslevkredsen i bund med 1,6 %. Selvstyrelisten fik altså flest stemmer i de rene landkredse, bortset fra Rødding-kredsen, som var Venstres absolutte højborg i Sønderjylland. Kun i fem sogne nåede selvstyrelisten over en tiendedel af stemmerne: Løgumkloster landsogn hele 23,5 %, Skast 15,0 %, Hans Hansens hjem sogn Lysabild 14,6 %, Hjordkær 11,3 % og Kværs 11,0 %.⁴²

Valgresultatet satte Selvstyrebvægelsen ind i det rette per-spektiv som en marginal foreteelse i det nordslesvigske samfund, men nederlaget betød ikke udslettelse. Et højdepunkt af fantasi-ri blev nået, da Selvstyrebvægelsen den 4. juni 1927 udsendte sine egne S.O.S.-pengesedler. Da det drejede sig om anvisninger, var de juridisk uangribelige. Værdien af en S.O.S.-krone sattes til 0,26 dollar. Formålet med pengeudstedelsen var at "sprænge"

Selvstyremøderne havde som regel stor tilslutning, hvor dog langt fra alle var overbeviste selvstyrefolk. Her ses Cornelius Petersen på talerstolen på et møde på "Cecilie-lyst" ved Aabenraa. Fot. i Historiske Samlinger.

Danmarks Nationalbank, men da der kun kom 7-8000 kr. i omløb, kunne nationalbankdirektøren sove roligt.⁴³ I sommeren 1927 forsøgte Selvstyrebevægelsen påny at organisere sig militært i D.s.B - som her betød "Den slesvigske Brigade". I nogle formularer spurgtes de interesserede forud for optagelsen, om de var rede til at bruge magt for at opnå Selvstyrebevægelsens mål. Formålet blev angivet således: "Værnets arbejde vil i første omgang være at skaffe et tilstrækkeligt antal medlemmer, derefter at skaffe våben og indhente alle de nødvendige oplysninger, som kræves for at gennemføre kuppet med held". Medlemslisterne skulle opbevares i udlandet.⁴⁴ Formentlig forblev "Den slesvigske Brigade" ligesom S.O.S.-pengene en papirtiger.

Senere i juni foranstaltede bevægelsen en demonstrationsfest i Kværs, da gdr. A. C. Sørensen vendte tilbage fra fængslet i Sønderborg, hvor han var blevet indsat i to måneder efter at han i oktober 1926 havde forsøgt at true sognerådsformand Holm i Kværs til at træde tilbage.⁴⁵ Det sidste skingre trut i selvstyretrumpeten blev et nyt folkemøde i Aabenraa den 31. juli 1927. Heri deltog 4-5000 mennesker, hvoraf 1000-1200 vedtog at sende en resolution til kong Christian X, der opfordrede majestæten til som hertug af Slesvig at tage de sønderjyske landsdele direkte i sin besiddelse. Resolutionen forlangte endvidere stop for dansk politisk og økonomisk indblanding i slesvigske anliggender, erstatning for tabet ved kroneopskrivningen, fritagelse for andel i den danske statsgæld og stop for tvangsauktioner. Den 15. august

1927 blev Cornelius Petersen og Iver Møller modtaget i audiens hos kongen, der som konstitutionel monark naturligvis kun kunne henvise Selvstyrebevægelsen til at henvende sig til regeringen. Atter var en stærkt opreklameret selvstyreaktion endt i ingenting, og det skuffede tilhængerne dybt. Bevægelsen var færdig, selv om "Folkets Selvstyre" kunne fortsætte som dagblad til juni 1928. Cornelius Petersens nerver slog klik, og han måtte indlægges på det psykiatriske hospital i Augustenborg. Da han kom ud herfra, holdt han sig i ro. I 1935 døde han.

Krisepolitik

Selvstyreuroen gjorde sammen med det tyske mindretals krav om grænseflytning, at den danske regering ikke kunne ignorere det nordslesvigske landbrugs krise.⁴⁶ "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" og "De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger" pressede også gennem talrige resolutioner og i forhandlinger med politikerne på for at få regeringen til at støtte det betrængte erhverv.⁴⁷ "Laanekassen for Sønderjylland" var blevet oprettet i 1920 for at yde billige lån til genopbygningen. Det var oprindeligt tanken, at kassen kun skulle udlåne midler frem til marts 1922. De fortsatte økonomiske vanskeligheder betød imidlertid, at lånekassens lukning blev udskudt. Den blev i stedet et vigtigt redskab for regeringens sønderjyske krisepolitik gennem hele mellemkrigstiden. I marts 1925 stillede regeringen således gennem lånekassen midler til rådighed for nyetablerede landmænd. Der blev ydet 401 lån til ialt 0,8 mill. kr.

I april 1925 garanterede staten for renten for 3. serie af "Sønderjyllands Kreditforening"s obligationer, fordi grænseflytningssygterne havde gjort obligationskøberne urolige. I juli samme år nedsatte finansminister C. V. Bramsnæs "Den sønderjyske realkreditkommission" med amtmand Kr. Refslund Thomsen som formand. Kommissionen fandt, at det sønderjyske landbrugs muligheder for at få almindelig realkredit (førsteprioritetslån) stort set var som i det øvrige land. Derimod var det vanskeligere at få særlig realkredit (andenprioritetslån) og driftskredit. De sønderjyske sparekasser havde efter krigen og valutavanskelighederne meget små indskud og kunne ikke yde de fornødne lån. I stedet måtte landmændene ty til dyre banklån med kort opsigelsesvarsel. Renten lå derfor 1-2 % højere end nord for Kongeåen. I sin betænkning af 4. marts 1926 anbefalede kommissionen, at de sønderjyske sparekasser fik tilført kapital. Staten fulgte kommissio-

Et højdepunkt af fantasi i ndede Selvstyrebewægelsen, da den i juni 1927 udsendte sine egne S.O.S. pengesedler. Med indskriften "Den som ikke vil dige, han må vige" og billeder af et vikingskib og en bondesoldat fra Valdemarstiden i kamp mod en ridder appelleredes til den slesvigske bondesstands selvfølelse. Historiske Samlinger.

nen og gjorde det med en garanti på 10 mill. kr. muligt for sparekasserne at optage lån med henblik på genudlåning til kunderne. På denne måde tilflød 9 mill. kr. de sønderjyske erhverv, altovervejende landbruget.

Disse tiltag viste sig utilstrækkelige. Den nye regering Madsen-Mygdal, som var tiltrådt efter valget i december 1926, måtte derfor trods sin erklærede modstand mod statshjælp til erhvervene gennemføre flere sønderjyske kriselove. Den 28. februar 1927 vedtoges loven om oprettelsen af "Sønderjydsk Hypoteklaanefond", der skulle stille midler til rådighed for andenprioritetslån

i landejendomme til parikurs, d.v.s. uden risiko for kurstab til låneren. Som direktør for fonden udpegedes dommerfuldmægtig Martin Hammerich i Løgumkloster. Det var et heldigt valg, for Hammerich besad ikke alene tilfulde den økonomiske og juridiske indsigt, men havde tillige en udpræget forståelse for landbrugskrisens menneskelige aspekter, og hans hjælpsomhed kom de kriseramte landmænd til gode uanset deres nationale sindelag.

Allerede den 22. marts begyndte hypoteklånefonden udlånsvirksomheden, og frem til standsningen i marts 1931 blev der udlånt 18,6 mill. kr. til 3025 landmænd. Den 2. marts 1927 vedtog Rigsdagen endvidere at stille 8 mill. kr. til rådighed for "Laanekassen for Sønderjylland" til videre udlån for erhvervsdrivende. Heraf gik 4,7 mill. kr. til 1307 landmænd. Samtidig fik lånekassen tilladelse til at genudlåne det beløb, som kom tilbage som afdrag på dens udlån. I marts 1928 stillede regeringen endelig påny rentegaranti for en serie obligationer udstedt af "Sønderjyllands Kreditforening".

Rigsdag og regering var således beredt til at yde de betrængte sønderjyske landmænd hjælp, så tvangsauktionerne kunne begrænses gennem bortsanering af de dyreste lån og ved akkorder, hvor kreditorerne gik med til at nedskrive gælden for at sikre bedriftens videreførsel. Om hjælpens positive virkninger på lidt længere sigt kan der derimod herske tvivl. Politikernes løsning på de problemer, de selv havde fremkaldt ved den hasarderede valutapolitik, bestod udelukkende i at lappe på krisen ved at yde nye lån. Dermed forøgedes det nordslesvigske landbrugs i forvejen alt for store gældsbyrde.

For at få større perspektiver ind i den sønderjyske støttepolitik nedsatte statsminister Madsen-Mygdal efter pres navnlig fra den sønderjyske socialdemokratiske folketingsmand I. P. Nielsen den 3. maj 1928 "Det sønderjyske Erhvervsudvalg". Det skulle undersøge erhvervsforhold og arbejdsløshed i Nordslesvig og sammenligne dem med sydjyske og sydslesvigske forhold. Formand var stiftamtmand Herschend i Ribe. Udvalget afgav sin betænkning i begyndelsen af 1929. Det anbefalede statsstøtte til en forøget udstykning og flere vejanlæg, altså en generel egnsudviklingspolitik.

Også fra privat side blev der stillet kapital til rådighed for det nordslesvigske landbrug. Det skete ikke af økonomiske, men af nationale grunde. Ved Genforeningen i 1920 blev den nationale kamp om jordressourcerne afblæst. Under krisen blev den gen-

Dommerfuldmægtig Martin Hammerich (1883-1940) blev som direktør for "Sønderjydsk Hypotheklaanefond" en hovedskikkelse i kampen mod krisen. En anden stor indsats ydede han som sekretær for den sønderjyske jordfordelingskommission, hvortil kom en række poster i de nationale foreninger. Fot. i Historiske Samlinger.

optaget på ny, da det tyske mindretal i september 1926 som et led i et generelt grænsepolitisk fremstød oprettede "Kreditanstalt Vogelgesang". Med finansiel støtte fra Tyskland skulle kreditanstalten yde lån til betrængte tysksindede landmænd. I 1927 udlånte den 5,2 mill. kr. og i 1928 1,7 mill. kr. Derefter blev udlånene ubetydelige. Det vakte stærk kritik fra dansk side, at lånene kun blev givet mod forkøbsret i ejendommene, ligesom der skal være forekommet tilfælde, hvor tyske tillidsmænd forsøgte at få nationalt indifferente låntagere til at flytte deres børn fra dansk til tysk skole eller få dem til at tage deres flagstang ned.⁴⁸ Som et dansk modtræk oprettedes i januar 1927 "Landeværnet".⁴⁹ Modsat den gamle organisationen af samme navn fra 1913 var det nye landeværn en kreditinstitution, der skulle yde lån til kriseramte danske landmænd i de nationalt truede egne langs grænsen. Formand blev gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg. "Landeværnet"s midler fremkom ved en landsindsamling og var ret beskedne sammenlignet med Vogelgesangs; i 1927 udlåntes således kun 1,6 mill. kr. Men som supplement til hypoteklånefonden og lånekassen fik "Landeværnet" stor betydning for sikringen af den danske jordbesiddelse, fordi dets kapital var meget risikovillig.

Fælleslandboforeningens formand, forpagter Jens Høyer fra Billeslund, anerkendte på foreningens delegeretmøde i februar 1928 statens og de private menneskers vilje til at støtte det kriseramte nordslesvigske landbrug, men føjede til: "Vi må dog være klar over, at vi ikke i det lange løb kan opretholde vort landbrug med støtte fra det øvrige land, vi må med alle til rådighed stående midler søge at få den rentabilitet bragt tilveje, som er en uafviselig nødvendighed. Vi må ikke glemme, at de største krav må vi stille til os selv som ledere og arbejdere i vore bedrifter. Her har vi langt fra nået det, der kan nås, og det må være vor opgave i landboforeningen at sprede oplysning og give vejledning til en mere økonomisk drift og til en bedre udnyttelse af vore driftsmidler".⁵⁰ Hjælpen nordfra skulle udnyttes som en hjælp til selvhjælp.⁵¹

Da det tyske mindretal som led i et grænsepolitisk fremstød fra 1926 oprettede "Kreditanstalt Vogelgesang", svarede man fra dansk side igen ved i 1927 at genoprette "Landeværnet", denne gang som kreditinstitution. For at skaffe penge solgtes der Landeværnsmærker i tidens noget bondero-mantiske stil. LAA.

"Samlingsbevægelsen" og andre krisebevægelser 1927-28

Da "Bondens Selvstyre" ebbede ud i efteråret 1927, opstod et tomrum, som snart blev udfyldt af nye krisebevægelser. De kunne dog hverken i farverigdom eller dramatik konkurrere med Selvstyrebevægelsen. I første omgang opstod flere små lokale bevægelser med en kort levetid. Den første var "Hoptrupbe-

vægelsen". Fra marts 1928 arbejdede "Nustrupbevægelsen" med gdr. Hübschmann fra denne by som leder. Ligeledes fandtes der en "Bredebrobevægelse" under ledelse af landbrugskandidat Kr. Nissen, Ellum, der allerede i Selvstyrebevægelsens glanstid i efteråret 1926 forgæves havde forsøgt sig med bevægelsen "Stændersamfundet".⁵²

I modsætning til disse spontane fænomener var "Samlingsbevægelsen" nøje planlagt og længe forberedt.⁵³ Dens hovedformål var heller ikke at skaffe de kriseramte bønder bedre vilkår, men at udnytte frustrationerne til at øge tilslutningen til det tyske mindretal. Fra dettes leder, folketingsmand pastor Schmidt, udgik den første føler til selvstyrefolk allerede i februar 1927, men først i august-september blev varige forbindelser knyttet. Pastor Schmidt ville bygge bro til de moderate selvstyrefolk og dermed samle utilfredse danske og tyske bønder under tysk lederskab. Desuden ville han spinde videre på Selvstyrebevægelsens tanker om Nordslesvigs særstilling indenfor den danske stat, der ville være et vigtigt skridt på vejen til den flytning af grænsen mod nord, som det tyske mindretal gennem hele mellemkrigstiden så brændende ønskede sig. Schmidt kontaktede derfor den hjemmetyske gårdejer H. C. Lei fra Snogbæk, der havde opnået mange personlige stemmer som tysk folketingskandidat i 1926 og den ligeledes hjemmetyske gårdejer Hans Hansen fra Mommark. Lei frarådede imidlertid at iværksætte en bevægelse allerede i efteråret 1927. Man burde i stedet vente til hen på foråret, for så ville bøndernes situation være forværret og dansksindede landmænd være lettere at få i tale. Dette råd fulgte Schmidt. Man enedes endvidere om at forberede den nye bevægelse i dybeste hemmelighed.

I midten af februar 1928 blev de første kontakter til dansksindede landmænd etableret, og man begyndte at drøfte bevægelsens program og agitation. I april 1928 trådte Samlingsbevægelsen langt om længe frem for offentligheden, omend ikke straks for dagens lys, eftersom ophængningen af de ca. 5000 plakater på de nordslesvigske telefonpæle foregik natten mellem den 20. og 21. Plakaterne rummede Samlingsbevægelsens 10 krav.⁵⁴ Der skulle dannes et særligt sønderjysk råd bestående af 15 medlemmer, som skulle fremsætte forslag til, hvorledes forvaltningen af Nordslesvig kunne overflyttes fra centraladministrationen til landsdelen selv. Tilsvarende skulle der overføres skattepenge til Nordslesvig til brug for en nedskrivning af gælden, så der blev

Gårdejer H. C. Lei fra Snogbæk (1873-1944) blev hovedfiguren i det tyske mindretals forsøg på at iværksætte en "Samlingsbevægelse", hvor danske og tyske landmænd under tysk lederskab skulle mødes i fælles protest mod krisepolitikken. Udsnit af gruppefoto. i Volksgruppenarchiv, Aabenraa.

kompeniseret for kronestigningen. Den tilbageværende gæld skulle forrentes med en lavere kriserente. Indtil disse krav var opfyldt, skulle alle tvangsauktioner og akkorder standses. Endvidere krævede Samlingsbevægelsen, at staten stillede midler til rådighed for arbejdsløshedsbekæmpelsen ved at iværksætte afvandings-, beplantnings- og meglingsprojekter. Dette punkt skulle appellere til arbejderne; det samme gjaldt kravet om eftergivelse af fattighjælp. Det sønderjyske råd skulle særligt arbejde for at forbedre afsætningen af landbrugsvarerne og sørge for, at landsdelens børn fik fortrinsret til de lokale embeder. Rådet skulle også overtage administrationen af hypoteklånepensjons og lånekassens midler. Endelig blev det fastslået, at disse krav ikke anfægtede Nordslesvigs statspolitiske tilknytning til Danmark.

Samlingsbevægelsen gik straks igang med en mødekampagne og en underskriftindsamling. Frem til den 1. maj blev der afholdt 7 møder.⁵⁵ Samlingsbevægelsen havde tre-fire omrejsende agitatorer og et kontor med tre ansatte. Den udgav ugebladet "Folkets Røst" med ca. 700 abonnenter. Pastor Schmidt, der stadig holdt sig i baggrunden, håbede, at bevægelsen gennem denne ihærdige agitation kunne samle 30-35.000 underskrifter. Det mål blev ikke nået, men der indkom dog 24.000, hvoraf formentlig de to tredjedele var fra dansksindede og resten fra tysksindede nordslesvigere. Det tydede umiddelbart på, at der var en ikke ubetydelig lydhørhed for bevægelsens krav.⁵⁶

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig tog på et bestyrelsesmøde kraftigt og skarpt afstand fra Leis krav, og snart strandede Samlingsbevægelsen på det dansk-tyske modsætningsforhold.⁵⁷ H. P. Hanssen og andre danske pressefolk indså straks, at bevægelsen var iværksat fra det tyske mindretal og kaldte konsekvent Samlingsbevægelsen for "Leibbevægelsen". Lei selv gjorde ikke meget for at skjule dette forhold. Den 23. maj 1928 blev der afholdt et stort møde i Gram. Her talte statsminister og folketingsmand i Røddingkredsen, Th. Madsen-Mygdal (V) til de 6-7000 tilhørere, hvoraf vel ca. 1000 var selvstyre- eller samlingsmænd.⁵⁸ Han afviste skarpt Samlingsbevægelsens krav som urealistiske og seperatistiske og slog på sine kendte og enkle, liberalistiske strenge: "Trods alle forbigående vanskeligheder, så er forholdene ikke anderledes, end, at hvis vi alle i dette land vil vende os til vort arbejde og bøje os ind under tidens krav, så har Danmark større og rigere erhvervsmuligheder end de fleste andre lande har det". Efter statsministeren talte både Cornelius Petersen,

Samlingsbevægelsen udgav som Selvstyrebevægelsen sit eget blad "Folkets Røst". Annonce i 1928 nr. 7.

Kylling og Lei. Sidstnævnte henviste til det danske mindretals store tilbagegang ved de netop afholdte rigs- og landdagsvalg i Sydslesvig og spurgte åbent statsministeren, om han var klar over, hvor strømpilen pegede hen. Det var Madsen-Mygdal, men det afslog han at diskutere med Lei, som havde eksponeret sin tyskthed for hårdt. Det hjalp ikke meget, at en samlingsdeputation den 14. juni 1928 gik i audiens hos Christian X "som underdannede og loyale statsborgere".⁵⁹

Op til landstingsvalget i september samme år blev Leis tyskthed endnu mere åbenbar. Den 2. august opstilledes han på Slesvigsk Partis liste, den 9. august tillige for Samlingsbevægelsen. Mindretalspartiet og samlingslisten indgik listeforbund.⁶⁰ Det var for meget for mange af Samlingsbevægelsens dansksindede støtter, og selve valget den 14. september 1928 blev et eklatant nederlag for bevægelsen. Dens liste fik kun 1019 stemmer, svarende til 2,2 %.⁶¹ Det var 1 % mindre end Selvstyrebevægelsen ved folketingsvalget i 1926. Strømpilen havde ikke peget i retning af Lei, og hans bevægelse var færdig. Selv stod han tilbage med økonomiske problemer, skønt han via pastor Schmidt havde fået penge af det tyske udenrigsministerium.

Når Samlingsbevægelsen blev en fiasko, skyldtes det næppe kun Leis alt for åbenlyse tyskthed, men også at bevægelsen simpelt hen ventede for længe. I marts-april 1928 blev hemmeligholdelsen mere og mere en illusion. Rygterne om et hjemmetysk fremstød var formentlig medvirkende til den "Tinglevbevægelse", som blev startet fra dansk side i april 1928 af redaktør A. Svensson i Haderslev og andre fremtrædende danske nordslesvigere, hovedsagelig Flensborgfolk fra grænsestriden 1918-20. De mente i modsætning til f.eks. H. P. Hanssen, at man skulle komme "bevægelserne" mere i møde og søge at fastholde deres tilhængere i den danske lejr. På initiativ af gårdejer Peter Gad i Hejssel mødtes denne kreds den 13. april i Tinglev. Den 20. april fremkom kredsen med en udtalelse, der blandt andet krævede stop for tvangsauktionerne og en sammenslutning af de producerende erhverv i Nordslesvig. På et møde i Aabenraa den 5. maj stiftede en stor forsamling "Sønderjyske Erhvervs Sammenslutning" med det formål "at samle befolkningen i arbejdet på at genskabe et sundt økonomisk grundlag for landbruget og derigennem atter skabe fremgang og trivsel for samtlige erhverv". Programmet var imidlertid ikke særlig konkret, og sammenslutningens betydning blev meget beskeden. Tinglevbevægelsens funktion blev mest at

Samplingsbevægelsen

Offentl. Møde

Onsdag den 12. September

Aften Kl. 8 paa Hotel Danmark

I Aabenraa.

Talere:

Lei, Kylling, Deichgräber

Fri Diskussion!

Alle indbydes!

Til Dækning af Udgifterne opkræves 50 Øre i Extra Arbejdsløst gratis Adgang!

Samplingsbevægelsen fik også tilslutning af gårdejer Th. M. Kylling fra Selvstyrebevægelsen, der sammen med H. C. Lei og Willh. Deichgräber talte på et møde i Aabenraa i september 1928. Løbeseddel i Folkets Røst 1928 nr. 10.

markere en klar dansk afstandtagen til Samlingsbevægelsen, som den tog noget af luften ud af, netop som denne skulle træde frem for befolkningen.⁶²

Dertil kom, at Leis spekulation i krisens forværring viste sig forgæves. Tvært imod begyndte det at lysne for det nordslesvigske landbrug i 1928. Forrentningsprocenten steg (se figur 31 s. 222), og efter kulminationen i 1927 faldt tvangsauktionernes tal til 169 i 1928, 102 i 1929 og 68 i 1930.⁶³ Høsten var god både i 1928, 1929 og 1930. 1928-29 gav gennemgående lidt bedre priser end de to foregående år, og de indenlandske omkostninger tilpassede sig efterhånden mere og mere kronestigningen.⁶⁴

Hvem der kræver

- 1. Standsning af Tvangsauktionerne**
- 2. Indførelse af Moratorleordning**
- 3. Nedsikæring af Papirskronegælden til en Kurs omkring 60**
- 4. Virksomme Midler til Bekæmpelse af Arbejdsløsheden**
- 5. Eftergivelse af Fattighjælpen i Krisetiden**
- 6. Retfærdighed imod vore Krigsinvalidler**
- 7. Nedsikæring af de høje Embedsmændslønninger**
- 8. Respekt for Parlkronen i Stat, Amt og Kommune**
- 9. Fjernelse af Bengnaveruvæsenet**
- 10. Ophævelse af det sønderjydske Stedtillæg**

kan kun stemme

paa Samlingsbevægelsens Valgmænd.

Sæt derfor ✕ ved Samlingsbevægelsen!

Samlingsbevægelsen udsendte forud for landstingsvalget i 1928 et flyveblad med bevægelsens program (tillæg til "Folkets Røst" den 12. september 1928).

Genopbygning og driftstilpasning

Jordfordelingen.

Det nordslesvigske landbrugs overgangsproblemer skyldtes ikke kun den vanskelige valutasituation og de konjunkturbetingede vanskeligheder. I landbrugets strukturer fandtes andre forhindringer, som hæmmede den omstilling til intensiv dansk landbrugsproduktion, de fleste foregangslandmænd anså for uomgængelig på trods af den herskende mangel på kapital.¹ Sammenholdt med arealet var bygningerne oftest for små, og jordfordelingen var i store dele af Nordslesvig meget besværlig. Martin Hammerich beskrev for vesteregns vedkommende problemet således: "Forholdet er nemlig det, at landsbyjorden helt inde fra bebyggelsen og ud til den yderste grænse mod nabobyen som regel er delt i et utal af smålodder, således at der til hver gård hører en toft i byen og et stort antal større eller mindre lodder - "fenner" som de kaldes - spredt udover bymarken. En bondegård i disse egne består som regel ikke af 1 eller 2, men af 10, 15 eller 20, ja ofte flere, omgrøftede eller pigtrådshegnede fenner, der kan ligge i alle verdenshjørner fra bygningerne og et stort tal af dem

Mange steder i Nordslesvig var jordfordelingen en hindring for intensiv drift. Gårdenes jorder var ofte spredt på mange marker, der lå langt fra bygningerne. Årsagen hertil var, at de fleste gårde ved udskiftningen var blevet liggende i landsbyen. Luftfotografiet af Barsmark på Løjt land fra 1956 viser, hvor tæt gårdene lå langs bygaden, mens selve bymarken stort set var ubebygget. Sylvest Jensen luftfot. i KB.

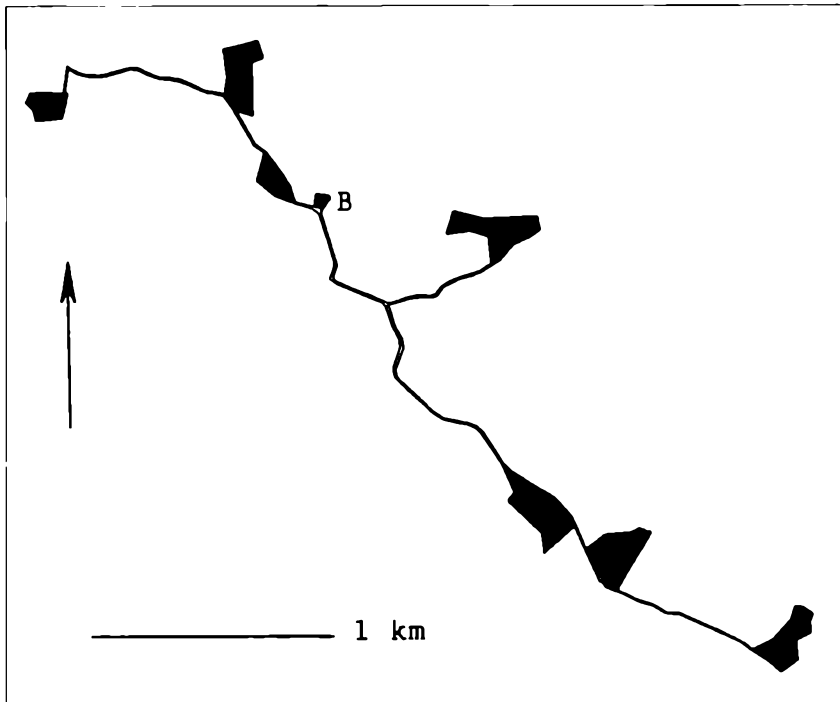
fjernede mange kilometer fra disse".² I marsken betød de mange udenbys ejere og legatjorderne en yderligere opdeling.

Jordfordelingen var ikke kun direkte uhensigtsmæssig i Tønder amt, men også i den vestlige del af Aabenraa amt samt flere steder langs østkysten som Løjt land og den yderste del af Haderslev Næs – altså i de egne, hvor landbruget før 1914 udpræget havde været indrettet på kødkvægsproduktion. Selv på Als var den ikke alle steder ideel. Som eksempler på landsbyer med en vanskelig jordfordeling kan fra Tønder amt nævnes Harres, Løgumkloster og Ravsted. Her var der gennemsnitligt 16, 11 og 13 jordlodder pr. gård. Også Skovby og Barsmark på Løjt havde bymarken opdelt i et utal af jordlodder.³

For det intensive mejeribrug besværliggjorde de mange lodder og den lange afstand fra gård til mark drivningen af køerne til og fra malkning. Det blev nødvendigt med mange kørsler med kornlæs og roelæs, og ajle og gødning skulle hyppigere bringes ud.

For at forbedre landbrugenes arrondering vedtog Rigsdagen i marts 1924 en særlig sønderjysk jordfordelingslov, som fritog landmændene for en række afgifter på jordbytning og jordhandel, hvis de skete for at afrunde ejendommenes tilliggende. Landmænd, som ville flytte ud, kunne få lån på gunstige vilkår. Det samme gjaldt, hvis de oprettede et husmands- eller gårdbrug på udmarken. Der blev nedsat en jordfordelingskommission med den socialdemokratiske landstingsmand, statshusmand Mads Jensen Aale som formand, de sønderjyske gårdejere Jørgen Tinglef i Lund og Marten Refslund Poulsen i Bovlund som menige medlemmer og dommerfuldmægtig Martin Hammerich i Løgumkloster som sekretær. Kommissionen kom på et hårdt arbejde, når det gjaldt om at få alle lodsejere i en landsby til at gå med til en ny jordfordeling. Ejerne af de større ejendomme var ikke sjældent tilfredse med de nuværende forhold, og de ældre veg tilbage for forandringer. Alle ønskede af hensyn til græsningen at bevare balancen mellem høj og lav jord, og ingen landmand ville risikere at gøre en handel, der bragte naboen større fordele end ham selv. Frem for alt var der kun få, der var rede til udflytning. Resultaterne blev derfor tit ret beskedne, men som kommissionens sekretær fastslog, var det også en fordel at have 13 jordlodder frem for 16.⁴

For dyrkningen af jorden var det også en fordel, at mange biveje af jord blev erstattet med moderne veje med belægning. I de tyndtbefolkede egne i den sydlige del af midtlandet bidrog

Eksempel på en gårds tilliggene på Løjt land. "B" markerer bygningerne, der næsten ikke har nogen toft. Afstanden herfra til den fjerneste mark er ca. 3 km. Skønt gårdens areal kun er på ca. 20 ha, har den jorden spredt på marker. Efter Franz von Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgmaals Historie III* (1938), s. 43.

sådanne vejanlæg til at åbne de utilgængelige egne op for mere intensive dyrkningsmetoder.⁵

Hedeselskabets virksomhed

Med Genforeningen blev Nordslesvig en arbejdsmark for Det danske Hedeselskab. I 1921 oprettede selskabet et hovedkontor i Tønder og filialkontorer i Haderslev og Sønderborg. Hedeselskabet tog straks fat på løsningen af en række kultiveringsopgaver, som omlægningen til den intensive drift gjorde nødvendige.⁶ Der var nok at gå igang med. Som indledning blev der i 1924 foretaget en undersøgelse af behovet for grundforbedringer. Den viste, at læforholdene var tilfredsstillende langs østkysten, men at der kun fandtes yderst få læhegn på sandjorden. 57 % af jorderne trængte til kalk, og yderligere 14 % var tæt på også at være trængende. 30 % af jorderne var vandlidende. Værst var det i Tønder amt, hvor 50 % af markerne trængte til afvanding mod 22 % i Haderslev og Aabenraa amter og kun 13 % i Sønderborg amt.⁷

Sandfygningen skulle bekæmpes med læplantninger i hidtil uset omfang, og de mest sandede jorder skulle omdannes til plantager. Hedeselskabet arbejdede her sammen med A/S Plant-

ningsselskabet "Sønderjylland" (stiftet 1919), der fik skovrider Kr. Fromsejer som daglig leder helt frem til 1961. Han stod også i spidsen for selskabets planteskole, først i Løgumkloster, fra 1927 i Skærbæk.⁸ Under krisen i 1930'erne plantede Hedeselskabets "flyvende korps" af unge arbejdsløse mange kilometer læhegn. Kalkmanglen blev afhjulpet ved en forstærket merglingsindsats.

En løsning af afvandingsproblemerne var mest påtrængende i marsken.⁹ Før 1914 var der gennemført store afvandingsprojekter i den sydslesvigske marsk, og der var lagt planer for Tøndermarskens afvanding, men de blev stoppet af verdenskrigen. I marsken ved Tønder stod hvert år op imod 4.000 ha under vand i månederne fra november til maj. I en våd sommer som i 1920 var ca. 2.000 ha oversvømmet, men i tørre somre kunne kvæget mangle vand. Problemet var ikke indtrængende havvand, det blev stoppet af digerene, men overfladevandet fra baglandet, der afvandedes af Vidåsystemet. Da de inderste, gamle koge lå lavere end de nye koge langs kysten, var der intet naturligt afløb, og når slusen ved Højer i længere tid var lukket under højvande, hobedes vandet op, og Vidåen og de andre åer gik over deres bredder. Når vandet frøs til, kunne man løbe på skøjter til langt syd for grænsen.

Efter at en traktat om afvandingsforholdene var afsluttet med Tyskland i april 1922, kunne projekteringen gå i gang. Der blev oprettet et digelag for Tøndermarsken, som fordelte udgifterne

Før afvandingen stod store dele af Tøndermarsken ved vintertide under vand som på dette billede af Møgeltønder kog fra 1913, hvor transporten over til gården på værftet t.h. må foregå med båd, der stages frem ved hjælp af en springstok. H. C. Davidsen fot. i Historiske Samlinger.

på de mange lodsejere. Staten ydede et stort tilskud. Projektet indebar en inddigning af Vidåens, Sønderåens og Grønåens nedre løb med ca. 100 km diger, regulering af Vidåen, bygning af pumpestationer og anlæg af ca. 250 bevandingskanaler. Arbejdet blev påbegyndt i 1926 og var afsluttet i 1930. Det skabte sikkerhed for udnyttelsen af Tøndermarskens ialt 14.000 ha frugtbare marskarealer og muliggjorde bebyggelse udenfor bakkeøer og værfter.

Et andet større afvandingsprojekt langs vestkysten var fra 1923 anlægget af det 13 km lange Rejsbydige til beskyttelse af Brøns-Rejsbymarskens 2.870 ha. Ved arbejdet indtraf en katastrofe, da vandet ved en stormflod brød gennem det ufærdige dige og 19 digearbejdere omkom. På Rønmø anlagdes 1925-27 tilsammen 20 km diger ved Kirkeby og Juvre til beskyttelse af ca. 1000 ha. Ved østkysten inddigedes et ca. 300 ha stort areal ved Lysabild og Skovby på Als. Inde i landet arbejdede Hedeselskabet med at kultivere enge og moser. Som led i afvandingen blev der mange steder foretaget udretning af åløbene for at øge vandgennemstrømningen.

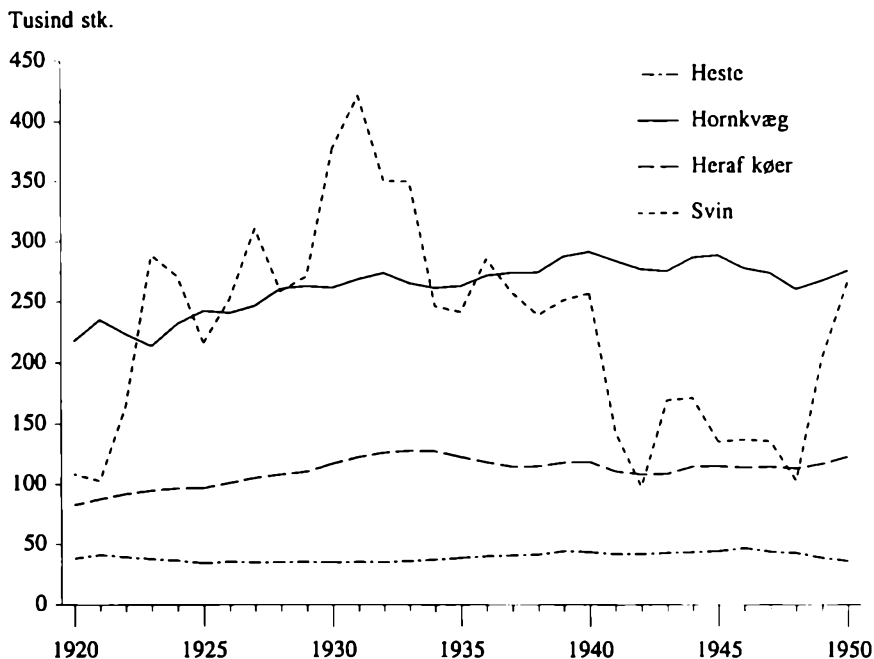
Husdyrbruget

I løbet af 1920'erne lykkedes det på trods af de mange sammenfaldende vanskeligheder at genopbygge det sønderjyske landbrug til førkrigsniveauet og dertil komme et godt stykke hen ad markedstilpasningens svære vej. Kvægtællingerne viste stigende kurver for den samlede hornkvægstyrke, herunder for køerne, og særlig for svinebestanden (figur 32).¹⁰

Svinebesætningerne voksede så hurtigt, at 1913-bestanden var overgået allerede i 1923.¹¹ Med de svingninger, som altid karakteriserede svineproduktionen, fortsatte væksten frem til 1931, hvor der var næsten dobbelt så mange svin som før krigen. Antallet af hornkvæg ialt og malkekøer nåede førkrigsniveauet i 1927-28. Også her fortsatte væksten ind i 1930'erne. Hestebestanden var genoprettet allerede i 1920 og holdt sig derpå ret konstant frem til midten af 1930'erne.

Under landbrugskrisen i første halvdel af 1930'erne gik svinebestanden voldsomt tilbage og var derefter konstant frem til den anden verdenskrig, hvor besætningerne som i den første krig blev skåret kraftigt ned. Først i 1950 nåede svineholdet op på niveauet før den anden verdenskrig, men langt fra til de samme højder som omkring 1930. For hornkvæg i almindelighed og køer i særdeles-

Figur 32. Husdyrholdet i Nordslesvig 1920-1950.

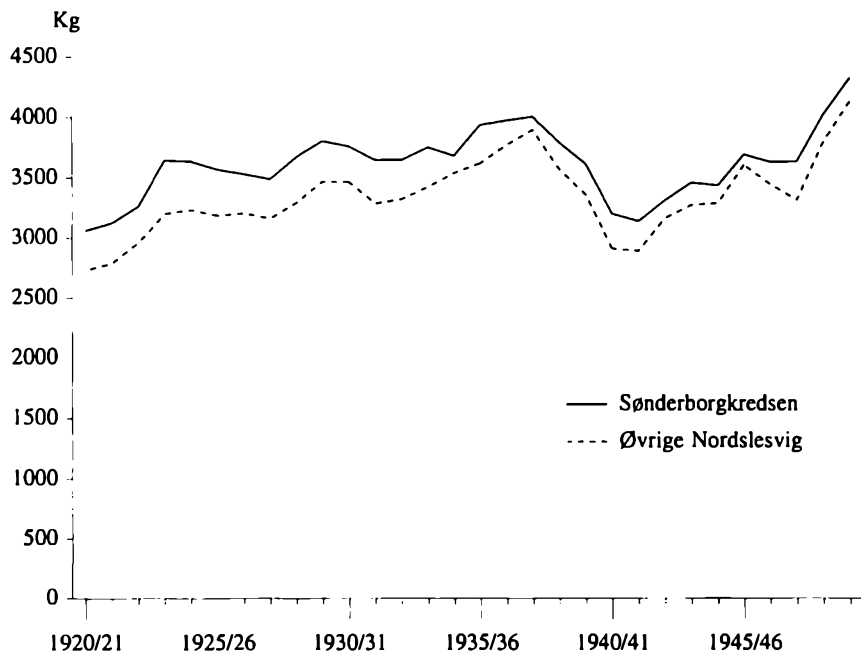
hed betød krise- og krigsårene en meget afdæmpet udvikling. Den første verdenskrigs voldsomme fald blev undgået under den anden. For hestenes vedkommende var der endog tale om en stigning fra anden halvdel af 1930'erne, i besættelsestiden og den første efterkrigstid. Først i årene 1949 og 1950 var der et mindre fald, der forvarslede de store ændringer i landbrugets trækraft i 1950'erne.

Køernes andel af den samlede hornkvægsbestand voksede fra 38 % i 1920 til 50 % i 1950. For Nørrejylland var køernes andel i de to år 45 og 50 %. Samtidig faldt studenes andel i det sønderjyske kvægbrug fra 13 % til 9 %. I Nørrejylland lå studenes andel begge år adskilligt lavere med 6 % og 1 %.¹² Det sønderjyske landbrug tilnærmede sig med andre ord den danske produktionsform med større vægt på mejeribrug og mindre på kødkvægsavl, omend processen ikke blev helt fuldført.

Omlægningen til altovervejende mælkeproduktion betød øgede leverancer til de sønderjyske mejerier. I 1920 lå mælkemængden med 88 millioner kg kun på halvdelen af leverancen i 1913, men allerede i 1923 var førkrigsmælkemængden overgået og for første gang over 200 mill. kg. I 1930 nåedes de 300 mill. kg. Herefter holdt leverancen sig nogenlunde konstant frem til anden verdenskrig. Den anden verdenskrig betød et fald, som dog langt-

fra stod mål med katastrofen under den 1. verdenskrig. Allerede i 1949 var mellemkrigstidens mælkemængde genopnået, og i 1950 blev der sat ny rekord med 388 mill. kg.¹³

Den stærke stigning i mælkemængden havde dels sin baggrund i det voksende antal malkekøer, dels i en forbedring af den enkelte kos årlige ydelse. Fra begyndelsen af 1920'erne til slutningen af 1940'erne steg den med omkring 1300 kg, svarende til intet mindre end 40-50 % (figur 33):¹⁴

Figur 33. Mælkeydelse i de nordslesvigske kontrolforeninger 1920-1950. Kg pr. ko.

Æren for denne stigning tilkom i høj grad kontrolforeningerne, som vandt stadig større udbredelse.¹⁵ Stigningen var stor nok til, at de sønderjyske køers ydelse fra begyndelsen af 1930'erne lå over det jyske gennemsnit.¹⁶

Omlægningen fra mere eller mindre udpræget kødkvægsproduktion til mælkeproduktion bevirkede, at landmændene skiftede en stor del af deres korthornskvæg ud med den røde danske malkerace (RDM).¹⁷ I 1923 var to tredjedele af køerne korthornskvæg, i 1933 var det godt halvdelen og i 1944 kun en tredjedel. RDM gik modsat frem fra en lille sjettedel i 1923 til knap en tredjedel i 1933 og til over halvdelen i 1944. RDM overtog dermed korthornets plads som den dominerende sønderjyske kvægrace. Derudover var der en mindre, men stigende andel af hollandsk kvæg. Den sortbrogede race (SDM) og Jerseykvæg spillede endnu

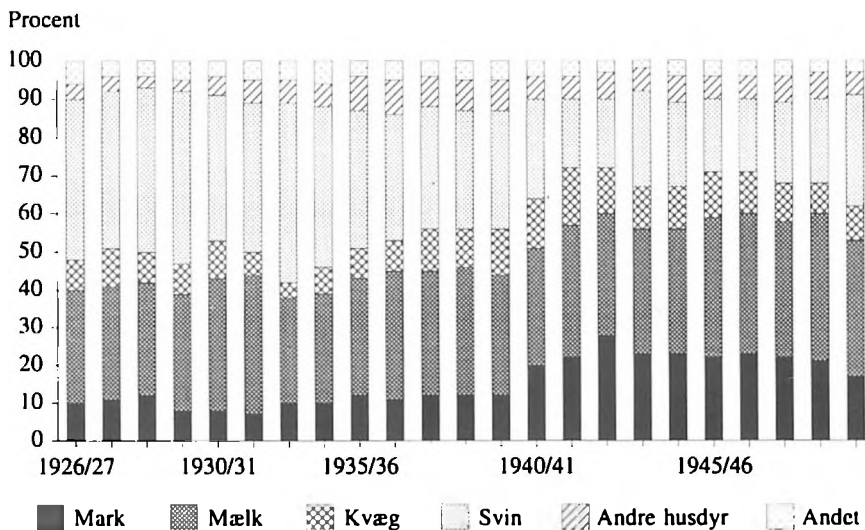
ingen rolle. Et andet udtryk for fremgang inden for kvægavlen var, at krydsningernes andel gik stærkt tilbage.¹⁸

Nu som før var der imidlertid forskelle mellem landsdelens østlige og vestlige dele. Sønderborg amt udbyggede sin bestand af røde køer og lå som før 1914 på linje med det kongerigske mælkelandbrug. Landmændene på Als og i Sundeved holdt også fint trit med mælkeydelsen nord for Kongeåen og havde fortsat store svinebesætninger. Haderslev og Aabenraa amter nærmede sig den samme intensive produktionsform og gik mere og mere over til de røde køer. I Tønder amt holdt man derimod fast ved korthornskvæget, som endnu i 1944 udgjorde tæt ved fire femtedele af køerne.¹⁹ Et andet tegn på vesteregnsens vedholdende interesse for kødkvæget var de mange stude. I 1923 var 17 % af hornkvæget i Tønder amt stude, og det var med 15 % i 1950 stort set uændret. I de andre amter var studenes betydning i 1950 stærkt reduceret.²⁰ Omvendt lå mælkeudbyttet stadig en del lavere i Tønder amt end østpå, og kun få køer var her tilmeldt en kontrolforening.²¹ Sammenlignet med kvægbesætningerne var der færre svin end i de tre andre amter.²² Den stærke kødkvægsspecialisering i det vestslesvigske landbrug forud for Genforeningen kunne ikke forandres fra det ene år til det andet, for den havde sin rod i en ældgammel tradition med baggrund i de naturgivne forhold.

Landbrugets indtægtssammensætning

Et nødvendigt led i tilpasningen til den intensive danske landbrugsproduktion var udbredelsen af en ensartet regnskabsføring i de sønderjyske landsdele.²³ I begyndelsen af 1920'erne kunne regnskabskredsens konsulenter kun bearbejde resultaterne fra under 100 landbrugsregnskaber, men antallet af regnskabsførende brug var jævnt voksende og lå omkring 1950 på over 550. Regnskaberne viste, at langt størstedelen af det nordslesvigske landbrugs indtægter kom fra husdyrbruget (figur 34).²⁴

Fra slutningen af 1920'erne og frem til den anden verdenskrig tegnede husdyrbruget sig for omkring de 85 % af landbrugsindtægterne i de sønderjyske landsdele, mens planteavlen gav ca. 10 % og forskellige andre indtægter resten. De største enkelte indtægtskilder var svineproduktionen og mælken. Svinenes betydning var dog noget vigende. Omkring 1930 gav de 40 % eller derover af indtægterne, i slutningen af årtiet kun lidt over 30 %. Det var landbrugskrisens overproduktion, som bevirkede denne nedgang. Mælkens betydning lå mere konstant med et bidrag

Figur 34. Indtægternes fordeling i nordslesvigsk landbrug 1926-1950. Procent.

på 30-35 %. Salg af kvæg bragte kun i enkelte år over 10 %. Som følge af krisen valgte flere landmænd at forsøge sig med andre husdyr, særlig høns, som derfor fik en lidt større betydning.

Den anden verdenskrigs reducerede svineproduktion betød en yderligere nedgang i svinenes betydning for indtægtssammensætningen. I stedet gav salg af kvæg noget mere, men først og fremmest stod planteavl for en større del af indtægterne. Agerbrugsprodukternes andel blev nærmest fordoblet til over 20 %, og den animalske produktion svandt tilsvarende ind til knap 75 %. Først de sidste år af 1940'erne viste en vis tilbagegang for plante-

Landmændene på Tønderegnen holdt længe fast ved korthornskvæg som denne avlstyr fra Daler. Rud. Gimm fot. i Historiske Samlinger.

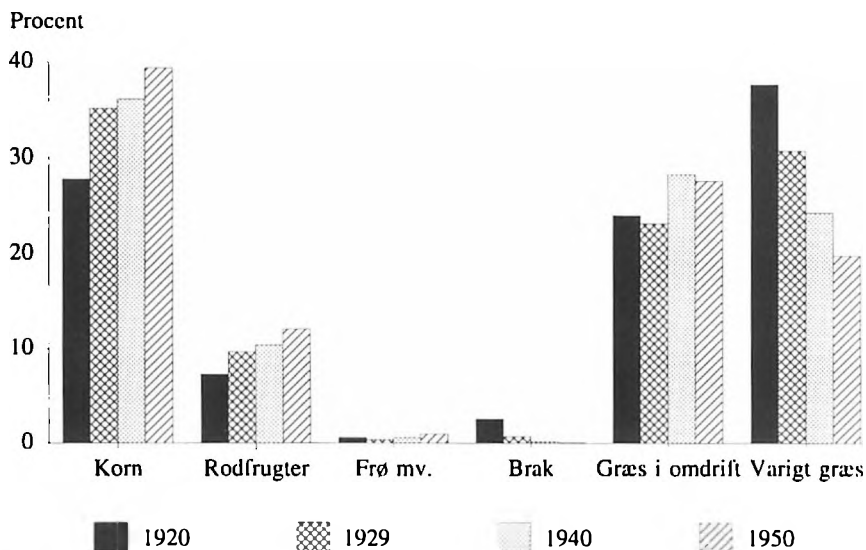
avlen, men den bidrog fortsat med en klart højere andel af indtægten end før krigen.

Indtægterne var fordelt forskelligt fra regnskabskreds til regnskabskreds, men som helhed var variationerne beskedne, særlig sammenlignet med forskellene før 1914. Mælkens betydning var næsten ens overalt med omkring en tredjedel af indtægten. En afspejling af den gamle kødkvægsspecialisering i Vestslesvig gav sig til kende i regnskaberne fra "Det blandede Distrikts Landboforening", "Slogs Herreds Landboforening" og "Nr. Rangstrup Herreds Landboforening". Ingen af stederne gav kvægsalget dog over 20 %, selv ikke under besættelsen. Svineavlens betydning var mest iøjnefaldende på Nordals og i Sundeved, mens planteavlens var mest karakteristisk for Sydals og Haderslev østeramt med den høje bonitet. Når handelsroer og kartofler havde stor betydning i Nr. Rangstrup herred, skyldtes det andelskartoffelmølsfabrikken i Toftlund. Men disse egnsvise forskelle var mere variationer over det samme tema, der lød på mælke- og svineproduktion som de centrale indtægtskilder.

Agerbruget

Også inden for markbruget gjorde tilnærmelsen til dansk driftsmåde sig gældende. Kornafgrøderne bredte sig mere og mere og nåede med ca. 40 % op på samme niveau som i Nørrejylland. Også rodfrugterne gik frem, men fik ikke helt samme betydning som i Jylland nord for Kongeåen (figur 35).²⁵

Figur 35. Anvendelsen af det dyrkede areal i Nordslesvig 1920-1950. Procent.

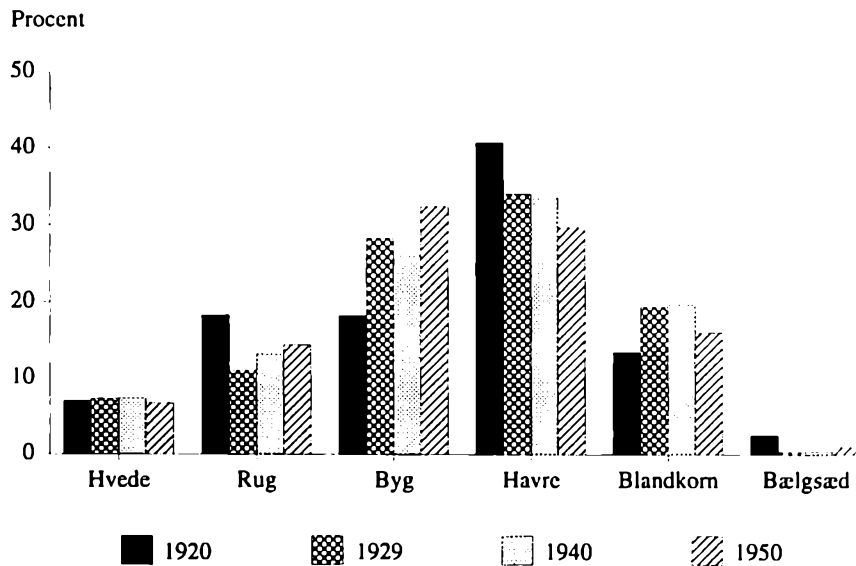
Som led i intensiveringen efter 1920 gik græsarealerne stærkt tilbage. Der blev dog stadig slået græs til hø som her ved Bovlund, hvor slåmaskinen er i gang. Rud. Gimm fot. i Historiske Samlinger.

Som ved husdyrbruget blev det største skridt i omlægningen taget i 1920'erne, mens udviklingen forløb mere afdæmpet i 1930'erne og 1940'erne. Frøarealerne og andre høstarealer havde ingen betydning, og brakken mistede hurtigt sin. Græsarealerne i omdriften blev noget større, men samlet gik græsningen tilbage, fordi omfanget af de varige græsgange halveredes. Med andre ord blev det regelmæssigt pløjede areal stadigt større. I 1920 udgjorde det kun 62 %, men i 1929 69 %, i 1940 76 % og i 1950 80 %. Det nørrejske niveau var her omkring 85 %.²⁶

Der var fortsat marker i Tønder amt, som aldrig så en plov, men også her blev de færre. I 1920 blev 43 % af arealet pløjet, i 1950 75 %. Kornarealerne tog et stort spring fremad fra 16 til 33 %, og roearealerne mere end fordobledes fra 4 til 9 %. Mens der var en god del konservatisme at spore i det vestslesvigske husdyrhold, foregik der altså en kraftig tilnærmelse til dansk produktionsform indenfor agerbruget. De mistede marskarealer i Sydtønder amt stillede kødkvægavlerne overfor kravet om en større foderproduktion. Det var ikke længere nok med hø som eneste vinterfoder.

Inden for kornavlens ændredes forholdet mellem de enkelte sorter (figur 36).²⁷

Figur 36. Anvendelsen af kornare-
alet i Nordslesvig 1920-1950.
Procent.

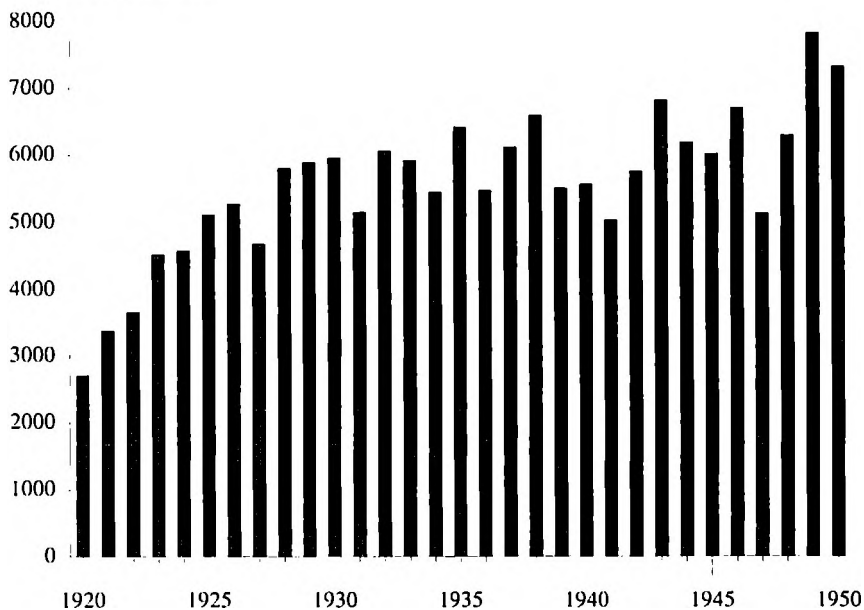
Brødkornets andel faldt fra 1920 til 1929, men steg derpå atter lidt. Rugen var fortsat den vigtigste brødkornsort. Inden for foderkornsorterne overtog byg til sidst havrens førsteplads. Byggenes stærke fremgang frem til 1929 hang især sammen med det stærkt udvidede svinehold. En stor del af foderkornet udgjordes af blandsæden, der optog mindst lige så stort et areal som rugen. Bælgsæden mistede derimod helt sin betydning, da kunstgødningen igen blev nem at få.

De øgede korn- og rodfrugtarealer bevirkede et større høstudbytte. Hertil bidrog også en mere udbredt anvendelse af kunstgødning. Under verdenskrigen havde de sønderjyske marker lidt stærkt af gødningsmangel, og derfor var der meget at rette op på, da kunstgødning atter kunne importeres. I 1927/28 blev der på en hektar brugt 42 kg 15 1/2 % kvælstof, 110 kg 18 % superfosfat og 9 kg 50 % kali. Kvælstof- og kaliforbruget steg jævnt frem til den anden verdenskrig, mens superfosfatforbruget nærmest var konstant. Under den nye krig blev det atter vanskeligt at få kunstgødning. Superfosfat forsvandt efterhånden helt fra markedet, mens det så nogenlunde lykkedes at fastholde kvælstof- og kaliliverancerne. Efter krigsophøret i 1945 blev stigningen i forbruget forceret. 1949/50 var det pr. ha nået op på 95 kg kvælstof, 137 kg superfosfat og 54 kg kali. Kvælstofforbruget var dermed fordoblet, fosfatforbruget øget med 25 % og kaliforbruget seksdoblet.²⁸

Høstudbyttet af kærne, halm, roer og hø blev opgjort i afgrø-

deenheder, som svarede til foderværdien af 100 kg byg (figur 37):²⁹

Tusind afgrødeenheder

Figur 37. Høsten af kærne, halm, rødfrugter og hø i Nordslesvig 1920-1950. 1000 afgrødeenheder.

Op gennem 1920'erne var stigningen temmelig stor, og ved årtiets midte var førkrigstidens høstudbytter atter nået. I 1930'erne lå udbyttet nærmest konstant, og under besættelsesårene gik det noget tilbage. Bortset fra en dårlig høst i det ekstremt tørre år 1947 bragte efterkrigstiden gode udbytter, vel mest på grund af disse års stærkt stigende kunstgødningsforbrug.

Det intensive mejeribrug krævede mere og bedre vinterfoder, og derfor vandt roeavlens frem efter 1920. Roerne var en givtig afgrøde, men marken skulle holdes ren ved rensning og hakning som her på Brøstrupgård ved Rødding i 1920'erne, hvor seks karle er igang. Fot. i Historiske Samlinger.

Maskiner og redskaber

Den øgede høst blev bjerget med stadig flere maskiner. I 1923 benyttede 17 % af de nordslesvigske landbrug aflæggere til at meje kornet med, i 1936 kun 8 %. Til gengæld havde selvbinderne stor fremgang. 29 % af bønderne benyttede denne mere avancerede høstmaskine i 1923; i 1936 var det 49 %. Tærskværkerne var også i klar fremgang fra 49 til 65 %. Græsslåmaskiner benyttedes på godt halvdelen af ejendommene.

Såningen blev oftere foretaget med radsåmaskiner, som i 1923 var i brug på 50 % af ejendommene og i 1936 på 60 %. Bredsåmaskinerne mistede derimod betydningen. Kunstgødningsspredere var forholdsvis sjældne og benyttedes før besættelsen kun af lidt over en tiendedel. Høstmaskiner, såmaskiner og kunstgødningssprederne blev altovervejende trukket af heste. Traktorer vandt slet ikke indpas før verdenskrigen. Endnu i 1936 brugte kun 2 % af landbrugsejendommene traktor.³⁰

Den største ændring i maskinanvendelsen lå ikke på markerne, men hjemme på gårdene og skyldtes elektrificeringen af de nordslesvigske landdistrikter. De små jævnstrømsanlæg fra før 1920 var for beskedne og for hærgede af krigstidens manglende vedligeholdelse til at levere brugelig strøm til landdistrikterne. 1919-20 blev der stiftet fem elforsyningsselskaber. De gik i gang med at opbygge et ledningsnet, som i begyndelsen fik strøm fra de eksisterende værker. I 1923 gjorde dette net det muligt for 19 % af de sønderjyske landbrug at anvende elmotorer. Da "Sønderjyllands Højspændingsværk" i Aabenraa begyndte sin produktion i 1924, tog væksten fart, og i 1936 benyttede 42 % af landbrugsejendommene elmotorer. Samtidig vandt anvendelsen af forbrændingsmotorer noget frem. Begge kraftkilder gjorde det muligt for stadig flere landmænd at få egen kværn (11 % i 1923, 37 % i 1936).³¹

Den anden verdenskrig standsede mekaniseringsprocessen, fordi der blev lukket af for importeret materiel. Malkemaskinerne, som kunne produceres i Danmark, fik dog et gennembrud i årene mellem 1936 og 1944 (1936 på 2 % af ejendommene, i 1944 på 25 %). I 1950 havde halvdelen malkeanlæg. Traktorerne vandt først frem, da Marshallhjælpen fra 1948 åbnede for en landbrugsmaskinimport af hidtil uset omfang.³² I 1944 var der kun 304 traktorer i Nordslesvig, og det var i 1948 blot steget til 450. Derefter gik det hurtigere, og i 1949 var der 1046 traktorer i de sønderjyske amter, året efter 1659. Der var dog stadig langt til, at hver af

Selvbinderne var den dominerende mejemaskine indtil 1960-erne. Enkelte steder blev der i stedet for heste spændt en traktor foran, som her hos Kloppenborg-Skrumsager på Bejstrupgård i København i 1920-erne. Fot. i Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

Nordslesvigs ca. 15.000 landbrugsejendomme havde en traktor. Samtidig kom de første mejetærskere til landsdelen. 1949 var der 8 og året efter 13, men de forsløg kun lidt ved siden af de mere end 9000 selvbindere.³³

Selv om de sidste par år i 1940'erne viste tegn på en forstærket mekanisering, bragte årtierne mellem 1920 og 1950 ikke så forfærdelig meget nyt på maskinfronten. Bortset fra elektriciteten og malkemaskinerne var de fleste elementer i landbrugets maskinudvikling kendt allerede før 1914. Det samme gjaldt for så vidt driftsudviklingen i det nordslesvigske landbrug generelt. I hovedsagen byggede man på vejen hen imod det mere intensive landbrug videre på førkrigstidens landvindinger. Groft taget gik første halvdel af 1920'erne med at genopbygge den første verdenskrigs skader, mens den anden halvdel blev udnyttet til at tilnærme sig dansk landbrugs produktionsvilkår. 1930'erne blev med den hårde landbrugskrise driftsmæssigt et stagnationens årti, og den anden verdenskrig hæmmede yderligere landbrugets modernisering. Først efter verdenshandelens genåbning og Marshallhjælpen kom der fra de sidste år af 1940'erne atter gang i moderniseringen, men det store spring fremad hørte tiden efter 1950 til.

Otte flittige landmænd

Selv om der ikke blev tale om revolutionerende forandringer i det nordslesvigske landbrug, stillede genopbygning og omlægning store krav til de nordslesvigske landmænds arbejdsindsats. De

landmænd, som særligt udmærkede sig, kunne belønnes med "Foreningen af jydsk Landboforeninger"s sølvmedalje. I 1950 fik otte nordslesvigske landmænd eller landmandspar overrakt en sølvmedalje for landboflid. Det var Marie Margrethe og Ole Chr. Olesen fra Brydekær ved Bovrup, Hansine og Jens Møller i Mårbæk ved Bedsted, Marie Eline og Jens Jensen i Nørmark ved Visby, Ane Kristiane og Thomas Jensen i Skast, Elisabeth og Marinus Andersen i Travsted, Hans Jensen i Bæk ved Nustrup, Cathrine Hansine og Chr. Schrøder, Knud Strand ved Fjelstrup og frugtavlser Rasmus Knudsen, Årøsumd.³⁴

De otte landmænd i alderen 42-75 år havde fliden tilfælles, og i mange henseender havde de den samme baggrund, bortset fra at fire var indfødte nordslesvigere, mens fire var rigsdanskere, som var tilflyttet efter 1920 for at arbejde sig frem i den genforenede landsdel. De seks kom som husmands- og arbejdersønner fra jævne eller direkte små kår; kun to var gårdmandssønner. Alle havde været ude at tjene, som regel fra en meget ung alder. Thomas Jensen og Hans Jensen havde tjent siden de var 10 år gamle, Ole Chr. Olesen siden han var 11 og Jens Jensen siden han var 12. Med kun én undtagelse havde de som unge været på højskole, landbrugsskole eller begge dele. To af nordslesvigerne havde været indkaldt under den første verdenskrig, mens en tredje var gået over grænsen til Danmark.

Alle havde arbejdet sig frem i samfundet, som regel ved at overtage små og forsømte ejendomme, som de fik sat skik på og gerne forøgede i areal og bygninger. Jens Jensen begyndte således som løs landarbejder i en lille lejelejlighed i Gærup ved Visby for siden at overtage faderens lille husmandssted sammesteds med knap 2 ha og senere en lille gård på 14 ha i Nørmark, som han udvidede til 18 ha. Besætningen i Nørmark blev forøget fra 2 køer, 5 kalve og 5 grise til 2 heste, 1 føl, 8 køer, 11 stykker ungkvæg, 1 so, 11 grise, 60 høns og 100 kyllinger. Chr. Schrøder startede sammen med sin hustru i en forfalden fiskerhytte med 4 ha jord uden besætning. Med stenfiskeri, skærveknusning og gartneri som bierhverv fik han sparet sammen til at udvide. Ved tilkøb og forpagtning blev arealet forøget til 19 ha og en besætning på 8 køer, 3 kalve og 12 grise bygget op. Forståelsen for havebrug og andre supplerende indtægtskilder som biavl var udbredt også blandt de andre prismodtagere.

Et par fik en dukkert undervejs. Hans Jensen i Bæk havde 1922-29 haft en gård ved Aabenraa, hvor han havde fordoblet

besætningen og på andre måder foretaget forbedringer. Som følge af kronekrisen måtte han sælge den uden at få noget tilovers til sig selv og familien; kreditorerne tog alt. Efter at have arbejdet to år som murerarbejdsmand og skovarbejder, havde han påny sparet en lille startkapital sammen, som han købte en lille sandjordsgård på 23 ha i Nustrup for. Også Rasmus Knudsen var uheldig. Da frugtavlens slog fejl i 1939 måtte han sætte sin plantage til salg, men da der ingen købere meldte sig, kunne han alligevel fortsætte, og siden gik det fremad, så han kunne beskæftige 4 faste, gifte arbejdere og en snes løstansatte i plukkesæsonen.

Flere fik præmien for at opdyrke hede som Jens Møller. Hans gård var på 68 ha, men deraf var ved erhvervelsen i 1906 kun de 30 ha opdyrket. Resten var hede, der efter krigen blev opdyrket med dampplow og merglet bortset fra 4 ha, som blev beplantet. Mergling var sammen med læplantning, dræning og afvanding generelt med til at sikre modtagerne belønningen. Ole Chr. Olesen blev præmieret for sin indsats for frøavl, Rasmus Knudsen for frugtavl.

De præmierede havde arbejdet så hårdt, at der ikke var megen fritid. Alligevel havde flere af dem overskud til at deltage i politisk og kulturelt arbejde og i de økonomiske organisationer. Thomas Jensen i Skast var således sognerådsformand, medlem af mejeriets og brugsforeningens bestyrelse og tillidsmand for landboforeningen. Marinus Andersen og hans kone tog ud fra deres grundtvigske ståsted aktivt del i det kristelige, åndelige og nationale arbejde i egnen nord for Tønder. Hans Jensen i Bæk var også flittig inden for det nationale arbejde og var formand for Vojens Ungdomsskoles tremandsudvalg. Ole Chr. Olesen ledede gymnastik, var medlem af skolekommissionen og af bestyrelsen for den sønderjyske frøavlforening.

Præmiemodtagerne fik dog ikke deres hæder, fordi de havde haft fremtrædende poster inden for det sønderjyske landbrug eller på anden måde gjort sig bemærket i en bred kreds, men fordi de i det stille havde ydet en særlig stor arbejdsindsats på deres hjemegn. De var udbrydere i det slidsomme løb for at genopbygge og intensivere det nordslesvigske landbrug, hvor hovedfeltet fulgte tæt bagefter.

Landboforeninger og landbrugsskoler

I faglig og organisatorisk henseende byggede landbruget 1920-50 overvejende videre på førkrigstidens udvikling. Landboforenin-

Jens Høyer (1872-1946) var gennem mange år forpagter af Billeslund under Gram gods. Han var en veteran i landboforeningsarbejdet og var 1906-30 formand for Den nordslesvigske Landboforening og 1927-29 for Fælleslandboforeningen, ligesom han repræsenterede Venstre i Landstinget. Fot. i Historiske Samlinger.

gerne var fortsat rammen om det faglige oplysningsarbejde. I vid udstrækning var det de samme foreninger og de samme ledere, som gik igen fra før 1914. "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" var også efter 1920 det samlende led i landboforeningernes arbejde. Gennem sit medlemskab af "Foreningen af jydsk Landboforeninger" blev den kontaktleddet til "De danske Landboforeninger" og Landbrugsrådet. Fælleslandboforeningens formand siden 1906, gårdejer og domæneforvalter P. J. Refshauge, fortsatte frem til 1927. Da afløstes han af en anden veteran, forpagter Jens Høyer, Billeslund, der 1906-30 var formand for "Den nordslesvigske Landboforening". Med forpagter Hans Linnet, Store Tønde, kom den yngre generation i spidsen for Fælleslandboforeningen i 1928 (formand til 1935).

Enkelte nye landboforeninger kom til. "Løgumkloster og Omegns Landboforening" blev oprettet allerede før Genforeningen i marts 1919. Den udfyldte et hul mellem "Nr. Rangstrup Herreds Landboforening", "Aabenraa Amts Landboforening", "Slogs Herreds Landboforening" og "Det blandede Distrikts Landboforening". Skønt egnens få medlemmer af disse foreninger var skeptiske over for en nye landboforening, lykkedes det den straks fra starten at samle ca. 100 medlemmer.³⁵ Grænsedragningen i 1920 gik midt igennem "Landboforeningen for Flensborg og Omegn"s område. Formanden, Carsten Gregersen i Frøslev, og tæt på 150 medlemmer nord for den nye grænse besluttede i november 1920 at danne en ny forening med navnet "Vis Herreds Landboforening". I denne forening blev gdr. Hans Schmidt, Kollund, fra 1930 til 1946 en fremtrædende skikkelse. Udover en aktiv indsats i de nationale foreninger var Hans Schmidt formand for Fælleslandboforeningen fra 1935 til 1945, hvor han afløstes af gdr. Mads Thuesen, Anslet (formand 1945-57).³⁶

"Landboforeningen for Skærbæk og Omegn" blev oprettet i august 1928. Den var delvis en videreførelse af den eksisterende lille "Landboforening for Roager, Spandet og Vodder sogne", men opdyrkede også nyt land. Kort efter oprettelsen havde Skærbækegnens landboforening over 200 medlemmer, og i 1930 indtrådte den i Fælleslandboforeningen.³⁷ I Fælleslandboforeningen stod endvidere to små foreninger på Als, "Lysabild og Kegnæs Sognes Landboforening" og "Den mellemalsiske Landboforening". De blev imidlertid for små til at møde de nye udfordringer og nedlagdes henholdsvis sidst i 1920'erne og i 1932. "Vedsted Sogns Landboforening" forblev derimod udenfor Fælleslandbo-

foreningen. Den virkede fra oprettelsen i 1933 og frem til slutningen af 1940'erne og havde ca. 150 medlemmer.³⁸

De tyske kredsforeninger under Landbrugskammeret fortsatte som private foreninger for de tysksindede landmænd. De dannede i 1921 en særlig fælleslandboforening for mindretallet, "Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig", som snart fik otte foreninger som medlemmer.

Samlet havde de danske landboforeninger under Fælleslandboforeningen og de tyske under Landwirtschaftlicher Hauptverein en medlemsudvikling som vist i tabel 23.³⁹

I genforeningstiden var der en stærk interesse for at genopbygge organisationerne til niveauet før verdenskrigen (1914: 5.500 medlemmer under Fælleslandboforeningen). Den veg i kriseårene i 1920'erne og 1930'erne for en mere skeptisk indstilling til landboforeningerne, og der var penge at spare ved at undgå kontingentet. De sidste år i 1930'erne og navnlig det følgende årti viste derimod stærkt stigende opslutning bag det landbrugsfaglige arbejde, både på dansk og tysk side. De tyske landboforeninger organiserede ved deres kulmination i 1945 et par og tyve procent af foreningsmedlemmerne. Det var en del mere end de 15-16 % af stemmerne, som Slesvigsk Parti opnåede ved folketingsvalgene, hvilket afspejlede mindretallets stærke stilling blandt de nordslesvigske gårdejere, i særdeleshed i grænseområdet.

Landboforeningernes dyrskue- og foredragsvirksomhed fortsatte mest i de spor, der var lagt før 1914, men med større kraft. De fleste dyrskuer blev afholdt af de enkelte landboforeninger eller af to-tre foreninger i fællesskab. Det eneste fællesdyrskue, som Fælleslandboforeningen arrangerede, afholdtes i Aabenraa i 1937. Fælleslandboforeningen fortsatte sammen med Sønderjydsk Mejeriforening udgivelsen af "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende". Bladet havde i 1920 ca. 2100 abonnenter, men mødte konkurrence fra andre landbrugsblade, og under landbrugskriserne opsagde mange abonnementet. I 1930 var der kun omkring 1000 holdere, ti år senere trods et ihærdigt hvervearbejde kun 1200. Først i 1948 nåede man igen over 2000 holdere, og frem til midten af 1950'erne var der 2100. Men da "Landsbladet" fra 1956 blev medlemsblad for medlemmerne af De danske Landboforeninger, gik det hurtigt tilbage med holdertallet, og i 1963 standsedes udgivelsen. Statskonsulent Johs. Jensen, der siden 1917 havde været knyttet til bladet, kunne da med rette fastslå i sin nekrolog over det lille grønne blad: "Bladet har på mange

Tabel 23. De nordslesvigske landboforeningers medlemstal 1921-1950.

	Fælleslandboforeningen	Landw. Hauptverein
1921	5.600	?
1925	5.200	?
1930	4.600	?
1935	4.400	857
1940	5.400	1.320
1945	7.000	1.960
1950	7.900	1.472

Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende var også efter Genforeningen de nordslesvigske bønders foretrukne landbrugsfaglige oplysningsblad. I 1944 kunne bladet fejre 50-års jubilæum, og følgende billede af personerne bag "det lille grønne blad" blev da taget (f.v.): typograf C. Boldt, Hejmdal, gdr. Peter Chr. Hanssen, Nygård, forstander L. Lauridsen, Graasten Landbrugsskole, gdr. Hans Schmidt, Kollund (formand for Fælleslandboforeningen 1935-45), gdr. Aage Schmidt, Færkrog, statskonsulent Johs. Jensen og konsulent Hans Hansen, begge Aabenraa, samt gdr. Hans Alexandersen, Sottrup. Fot. i Historiske Samlinger.

måder været med til at styrke danskheden i Nordslesvig før 1920 og haft en ikke ringe del i det genforeningsarbejde, der er udført i årene derefter.”⁴⁰

Det største løft fik landboforeningernes oplysningsarbejde efter 1920 uden tvivl med de mange nye landbrugskonsulenter. Før 1914 havde Hans Hansen fra Fælleslandboforeningen for Nordslesvig været ene om at betjene de danske landboforeninger som planteavlskonsulent. Under krigen havde han været indkaldt, og arbejdet lå da stille til fredsslutningen. I 1919 fik Hans Hansen Chr. Nielsen som assistent. Han måtte trække hovedlæset, efter at Hansen i 1920 blev landbrugskyndig direktør i "Sønderjysk Kreditforening". Hans Hansen fortsatte dog som konsulent til 1932. I 1924 ansattes yderligere to planteavlskonsulenter under Fælleslandboforeningen, L. Nørgaard i Løgumkloster og M. N. Bruhn i Rødding. I 1929 blev planteavlskonsulenterne flyttet fra Fælleslandboforeningen og over til de enkelte landboforeninger. Bortset fra de mindste landboforeninger var det fra 1930'erne reglen, at hver forening havde sin egen planteavlskonsulent. Husdyrbrugskonsulenterne ansattes i et samarbejde mellem Fælleslandboforeningen og kvægavlsforeningerne. I 1920 antog Fælleslandboforeningen og "Sønderjysk Fællesledelse af Korthornsavl" således Jørgen Frank, og i 1924 gik Fælleslandboforeningen og "Sønderjysk Fællesledelse for Avlen af rødt, dansk Malkekvæg" sammen om at ansætte Th. Thomsen som kvægavls-

konsulent. I 1935 udvidedes antallet af kvægavlskonsulenter til tre, i 1943 til fire. Samme år gik Fælleslandboforeningen, De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og Sønderjyllands Kreditforening sammen om at ansætte en bygningskonsulent. Endvidere fandtes der i hver regnskabskreds en regnskabskonsulent og fra 1940 var der i sønderjysk landbrug en konsulent i havebrug. I 1950 var der ialt ansat 25 konsulenter under landboforeningerne (indbefattet den tyske landboforenings ene konsulent).⁴¹ Fælleslandboforeningerne bevilligede fra 1930 særlige tilskud til konsulentarbejdet i grænseområdet, hvor de små landboforeninger ikke selv kunne skaffe tilstrækkelige midler, og hvor det af nationale grunde var vigtigt, at landbruget blev forbedret.⁴²

Et kraftcenter for det landbrugsfaglige arbejde blev den nye landbrugsskole i Graasten, der åbnede i 1924 på den augustenborgske hertugs gamle avlsgård Fiskbæk. Gården var i 1921 blevet overtaget af den danske stat, som i april 1924 videresolgte bygningerne og en del af jorden til "Andelsselskabet Graasten Landbrugsskole". Før åbningen i november samme år blev der opført nye bygninger til skolelokaler og elevværelser. Forstander blev Hans Hansen fra Højrup ved Kolding. Som medforstander fungerede indtil 1934 kreditforeningsdirektør og landbrugskonsulent Hans Hansen, Aabenraa, der således fik hele tre kasketter at bære i det sønderjyske genforeningslandbrug. For at kende forskel kaldte eleverne ham "Onkel Hans". Begge Hans Hansen'er virkede på skolen til ind i 1950'erne. En anden markant lærerskikkelse, der var med fra starten, var L. Lauridsen, der især underviste i og skrev bøger om husdyrbrug. Fra 1935 og til sin afgang i 1961 fungerede han som medforstander. Elevtallet lå gennemsnitligt omkring 90 årligt; heraf var omkring to tredjedele sønderjyder både fra dansk- og tysksindede hjem.⁴³

Mens landbrugsskolen blev oprettet og drevet på privat initiativ, gik den danske stat direkte ind i det landbrugsfaglige arbejde ved oprettelsen af forsøgsstationer. I 1924 påbegyndtes Statens Marskforsøg på skiftende gårde ved Højer. De vigtigste opgaver var her at undersøge marskens afvandingsforhold, grundforbedring og jordbearbejdning. Østkystens landbrug fik sin forsøgsstation på Rønhave på Als i 1933. Her stod forsøg med kornsorter og sædskifter i centrum. I 1937 rettede Fælleslandboforeningen sammen med husmandsforeningerne henvendelse til landbrugsministeren for også at få en forsøgsstation for sandjordslandbruget. Den skulle ligge på Tinglevegen. En forsøgsstation kunne virke

Gildbro mejeri på Nordals opstod i 1937 som sammenlægning af Havnbjerg, Svenstrup og Stevning andelsmejerier. De fleste andelsmejerier fortsatte dog som selvstændige enheder til 1960'erne. Fot. i Nordborg Lokallistoriske Arkiv.

inspirerende på landbruget her, som var det svageste i Nordslesvig. Der skulle særlig arbejdes med kartoffel- og sukkerroeavl og demonstreres læplantning. Det blev også antydnet, at forsøgsstationen kunne styrke danskheden i den nationalt udsatte egn.⁴⁴ Henvendelsen bar frugt. I 1939 oprettedes den statslige forsøgsstation ved Store Jyndevad, hvis leder gennem 20 år Frederik Heick blev en fremtrædende skikkelse i sønderjysk landbrug, partiet Venstre og Grænseforeningen. Blandt Store Jyndevad forsøgsstations hovedopgaver blev undersøgelsen af mulighederne for markvanding på de tørstige midtlandsjorder. I sommeren 1945 fik forsøgsstationen sit første vandingsanlæg, og i 1949 blev kunstvanding for første gang taget i brug på en privat gård.⁴⁵

Andelsbevægelsen

Før Genforeningen var mejerierne det eneste område i nordslesvigsk landbrug, hvor andelsbevægelsen havde samme udbredelse som i Danmark.⁴⁶ Her bragte årene 1920-50 ikke de store ændringer.⁴⁷ Antallet af andelsmejerier var nærmest konstant. I 1920 var der 134 andelsmejerier i landsdelen, i 1930 136. Det første tilløb til sammenlægning blev taget i 1937 med foreningen af de ældre nordalsiske mejerier i Havnbjerg, Svenstrup og Stevning til det nye Gildbro mejeri. Men strukturændringen gik langsomt, og i 1940 var der 132 mejerier. Et sammenlægningsudvalg blev nedsat i 1940, men nåede ikke at komme i virksomhed før besættel-

sen. Efter befrielsen blev flere sammenlægninger foretaget, men det var fortsat ikke ret mange, og i 1950 var der stadig 116 andelsmejerier tilbage.⁴⁸

I teknisk henseende stod de sønderjyske andelsmejerier efter den første verdenskrigs nedslidning under de danske. Men fra 1923 blev der bygget om og bygget til og indkøbt nye maskiner, og snart var mejerierne syd for Kongeåen på højde med dem nord for. Med hensyn til køleanlæg og anvendelse af elektricitet lå de snarere foran. Den samme udvikling gjorde sig gældende inden for produktkvaliteten. I juni 1920 indførtes lurmærkning af de sønderjyske mejeriers smør. Denne kvalitetsmærkning kunne dog ikke dække over, at de sønderjyske andelsmejerier ved smørudstillingerne i 1920'erne lå under landsgennemsnittet. Men fra begyndelsen af 1930'erne lå de over. Det var især Haderslev og Sønderborg amter, der trak det sønderjyske gennemsnit op, mens Aabenraa og Tønder amter holdede bagefter. Navnlig i grænseegnene stod mejerierne længe kvalitetsmæssigt en del tilbage, og her var der adskillige privatmejerier. Den drivende kraft i kvalitetsforbedringsarbejdet var "Mejeriforeningen for Nordslesvig", som efter Genforeningen blev omdøbt til "Sønderjydsk Mejeriforening". Det lededes af foreningens kasserer og sekretær Johs. Jensen, der udnævntes til statskonsulent for de sønderjyske mejerier.

Andelsmejerierne konkurrerede om at fremstille de bedste produkter og havde løbende kvalitetskontrol. Et vigtigt middel var smørbedømmelserne. På billedet ses: mejeribestyrer Tinbeck, Hellevad (nr. 1 f.v.), statskonsulent Johs. Jensen (2), bestyrer Madsen, Nybøl (3), direktør Thomsen fra smøreksporthforeningen i Vojens (4) og bestyrer Hans C. Schultz, Bolderslev (7). Fot. i Historiske Samlinger.

En stor del af arbejdsindsatsen i mellemkrigstidens andelsmejerier gik til tuberkulosebekæmpelsen. I 1929 stiftedes "Foreningen til Husdyrtuberkulosens Bekæmpelse i Sønderjylland". "Sønderjydsk Mejeriforening" ansatte i 1941 Danmarks første malke- og hygiejnekonsulent. Året efter intensiveredes tuberkulosebekæmpelsen, da kredsdyrlægerne overtog tilsynet med mejerikredsene. Det store mål, at gøre danske husdyr fri for tuberkulose, blev nået i 1952.

En anden frygtet kvægsygdom var mund- og klovsygen, som hærgede landsdelen gentagne gange: 1921, 1925-26 og 1938-40. Navnlig den sidste epidemi var katastrofal. I Haderslev amt var 70 % af kreaturerne angrebet, i Aabenraa-Sønderborg amter 87 % og i Tønder amt 90 %. Efter denne epidemi blev der foretaget vaccination i 1940, som gentoges i 1942 og i 1952, hvorved nødslagtninger og driftstab blev begrænset.

I årene 1945-50 blev osteproduktionen udbygget i de sønderjyske mejerier. For at rationalisere fremstillingen indgik mejerierne i Vejen, Aller, Bevtoft, Djernæs, Gramgård, Gramby, Rødding, Øsby og Øster Lindet i 1946 et samarbejde i "Danske Ostemejeriers Fælleslager og Osteeksport" (DOFO), som fik lager i Haderslev. Hertil sluttede sig 1948-49 adskillige mejerier på Vejleegnen og ved Århus.

Mens mejerierne var veletablerede som andelsvirksomheder syd for Kongeåen længe før 1914, var der ikke blevet oprettet andelsslagterier, fordi de svære fedesvin gik til slagtning sydpå i levende tilstand. Genforeningen krævede en omlægningen af den sønderjyske svineproduktion hovedsagelig til bacongrise til det engelske marked. Ikke alle producenter formåede at gøre denne ændring med. Den alsiske svineavler, godsforpagter Jacobsen, Gammelgård og Rumohrsgård, som var vidt berømt for sine kvalitetssvin før 1914, kunne ikke længere afsætte sine fede svin sydpå og måtte forarmet indstille produktionen.⁴⁹ Hovedparten af svineavlerne gennemførte dog omlægningen og begyndte at levere deres grise til de nye slagterier. Det første svineslagteri i den genforenede landsdel blev Koopmanns privatslagteri i Haderslev, men de fleste blev organiseret på andelsbasis. I 1922 oprettedes "Aabenraa Andels-Svineslagteri", som dog først fik egen fabrik i 1926. Ligeledes i 1922 stiftedes "Graasten Andelsslagteri", der kunne åbne i 1924. "Sønderborg Andels-Svineslagteri" kom til i 1923 og begyndte sin virksomhed i 1925. I 1924 grundlagdes "Rødding Andels-Slagteri" og "Vojens Andelsslagteri", der begge

gik i gang i 1925. Dermed var Nordslesvig dækket med andelsvineslagterier, med undtagelse af Tønder amt. Her fandtes der dog private slagterier i Skærbæk og Bylderup-Bov samt et i Tønder, der i 1950 omdannedes til andelsforetagende.⁵⁰

De sønderjyske andelssvineslagterier opnåede stor tilslutning fra landbrugerne. I 1920'erne var der i årligt gennemsnit godt 3.600 andelshavere, i 1930'erne 7.300 og i 1940'erne knap 9.900. I de tre årtier slagtedes henholdsvis 218, 263 og 129 tusinde svin og forholdsvis mange kreaturer.⁵¹

Med "Andelskartoffelmelsfabrikken Sønderjylland" fandt andelsformen også anvendelse ved forarbejdningen af agerbrugsprodukter. For at fremme produktionen af dansk stivelse vedtog Rigsdagen i 1933 en lov, der støttede kartoffelmelproduktionen og samtidig gav landbruget på de lette jorder et tiltrængt løft midt i den hårde krisetid. Allerede samme år blev det sønderjyske andelskartoffelmelsselskab stiftet, og efter nogen rivalisering mellem Tinglevegnen og Nørre Rangstrup herred blev fabrikken placeret ved Toftlund. I 1936 var der 670 andelshavere, og i 1948 kulminerede tallet med 690 for siden at gå stærkt tilbage (1982: 220). Gårdejer Søren Ratzer fra Rangstrup og konsulent A. P. Andersen

Det voksende svinehold blev transporteret til de nye andelslagterier af vognmænd som H. J. Gaarde, der her ses ved Broderup med otte lastbiler rummende tilsammen 130 svin, på vej mod slagteriet i Gråsten. Fot. 1927 i Historiske Samlinger.

fungerede gennem mange år henholdsvis som formand og direktør.⁵²

På de øvrige afsætningsområder og på indkøbsområdet fik andelsbevægelsen ikke samme betydning. De sønderjyske landmænd havde ikke deres danske standsfællers særlige ideologiske og politiske baggrund for at slutte op om andelsbevægelsen, men alene den forretningsmæssige. Således var andelstankens grundlæggende princip, én mand - én stemme, ikke gældende overalt. Især i den sydlige del, hvor påvirkningen fra Danmark ikke var så stærk, vejede man i mange andelsmejerier den enkelte bondes indflydelse i forhold til hans koantal. Endnu i 1940 stemtes der efter køer i Kollund andelsmejeri, og i andelsslagteriet i Gråsten var antallet af leverede svin bestemmende for den enkeltes indflydelse. Navnlig i de kødkvægsproducerende egne havde bønderne en stærk tradition for selv at handle på markederne, som de ikke ville give slip på. Endvidere fandtes der ikke som i Danmark store aktieforetagender, der søgte at udkonkurrere andelsselskaberne, derimod nok købmænd og møllere af den gamle slags som f.eks. Bachmann, Sønniksen og Carstensen på Tønderegnet. Dem var bønderne efter årtiers samhandel fortrolige med og havde tillid til. Her var det muligt at få de lange kreditter, som særligt de kornavlende og kødkvægproducerende landmænd havde brug for.

Når andelsselskaberne på indkøbssiden ikke fik samme flyvende start som mejerier og slagterier, skyldtes det endvidere de vanskelige tider. Brugsforeningerne og grovvareindkøbsforeningerne oplevede adskillige falliter omkring 1922/23. Først fra årtiets slutning blev disse andelsforetagender konsolideret. Brugsforeningerne tilsluttedes "Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeninger". Til betjening af lokalforeningerne i de enkelte sogne fik "Jydsk Andels-Foderstofforretning" filialer på det nordslesvigske fastland, mens lokalforeningerne på Als sluttede sig til "Fyns Andels-Foderstofforretning". Gødningshandelen kom i stor udstrækning til at ligge hos "Dansk Andels Gødningsforretning" og dens lokalforeninger. Indenfor frøindkøbet vandt "Danske Landboforeningers Frøforsyning" frem.⁵³

Husmandsbrug, husmandsforeninger og husmandsliv

Udstykningen.

Ved Genforeningen i 1920 var den gennemsnitlige landbrugsstørrelse i Nordslesvig på ca. 25 ha, mens den i Danmark kun var ca. 18 ha (for ejendomme på 0,55 ha og derover). Ud fra disse tal regnede man sig frem til, at der i den genforenede landsdel var plads til ca. 4900 nye brug, sammenlignet med Nørrejylland ca. 4000. Så mange blev der ganske vist ikke oprettet, men efter et par år kom der for alvor gang i udstykningsbevægelsen.¹

Fra 1921 fik de danske udstykningsforeninger mulighed for at opkøbe privat jord i Sønderjylland til udstykning. Det første større projekt blev "Den fynsk-sjællandske Udstykningsforening"s anlæggelse af husmandskolonien Stokkerhoved ved Haderslev i 1922, hvor der blev oprettet 17 småbrug. Samme år begyndte "Udstykningsforeningen for de sønderjydske Landsdele" sit arbejde. Dens største udstykning blev Hejsel i Ravsted sogn med 13 brug. Denne virksomhed nåede dog først et større omfang, efter at der fra 1924 blev givet statslån til indkøb af jord og opførelse af bygninger. I årene 1921-42 oprettedes på privat indkøbt og udstykket jord ialt 310 husmandsbrug på gennemsnitligt ca. 15 ha.

Staten fik også mere direkte betydning for den nordslesvigske udstykning. Ved Genforeningen blev den preussiske stats domænegårde overtaget af den danske stat. En lov fra 1922 bestemte, at domænerne helt eller delvist skulle udstykkes til husmandsbrug, så snart forpagtningskontrakterne ophørte. Domæneudstykningsforeningerne foretoges af Statens Jordlovsudvalg, som skabte flere store husmandsbebyggelser. Udstykningen af Rønhave ved Sønderborg var med 28 brug den største, fulgt af Keldet nord for Haderslev med 26 brug. Juhlsminde og Seggelund domæner på samme egn gav henholdsvis 16 og 15 husmandsbrug. Kolonierne fik oftest et ensartet præg med vinkel- eller enlængebygninger med hvide mure og rødt tegltag. Brugene var med typisk 6-9 ha noget mindre end udstykningsforeningernes ejendomme. Ialt blev der oprettet 289 småbrug på de tidlige domænejorder.

Staten lod sig ikke nøje med jorden fra domænerne. I 1921 erhvervede det offentlige den augustenburgske hertugs godser

I det nærmest folketomme område øst for Løjtved i Nr. Løgum sogn anlagde Statens Jordlovsudvalg i 1930 efter opdyrkning og vejbygning husmandskolonien Bjerndrup med 24 brug, der udgjorde en helt ny landsby. Billedet fra 1955 viser en del af kolonien, efter at træer og hegn er groet op. I midten Alfred Brandts ejendom. Sylvest Jensen luftfot. i KB.

Gråsten Hovedgård og Fiskbæk, og hertil kom i 1925 de Rombergske godser Rumohrsgård, Gammelgård og Vertemine på Als. Bag disse køb lå utvivlsomt også nationale motiver, idet godserne alle havde tyske ejere. Ud over disse tidligere tyske godser købte staten Krusågård, Grøngård, Trøjborg og en større gård i Kollund samt jord fra en række store gårde som Kiding, Årup, Kegnæsgård og Grøngrøft. Endelig konfiskerede staten i henhold til lensafsløsningsloven af 1919 jord fra Schackenborg og Olufskær ved Haderslev. Tilsammen gav de statslige opkøb mulighed for udstykning af 221 husmandsbrug. De største udstykninger var de Rombergske godser med tilsammen 65 brug, Kiding med 32, Fiskbæk med 25, Olufskær med 18, Gråsten med 17 og Årup og Grøngrøft med hver 15. Kortet over de største husmandskoloniers beliggenhed viser, at de med få undtagelser lå i den østlige del, hvor de store gårde fandtes (figur 38).

Jordfordelingsloven af 1924 fremmede som tidligere nævnt samlingen af jorderne omkring de eksisterende gårde og ydede i den forbindelse statslån til oprettelsen af nye ejendomme på "udmarksjorderne". Disse ejendomme fik normalt tillagt noget mere jord end husmandsbrugene fra statsudstykningsloven, i gennemsnit ca. 20 ha. Ofte var der tale om "familieudstyknings", hvor en yngre søn eller en svigersøn etablerede sig som selvstæn-

Figur 38. De største sønderjyske husmandsudstyknings 1920-1940. Alle udstykninger med mere end 15 brug er medtaget.

1. Juhlsminde. 2. Refsø.
3. Seggelund domæne.
4. Keldet domæne. 5. Årø.
6. Stokkerhoved. 7. Olufskær.
8. Bjerndrup. 9. Hejsel. 10. Årup.
11. Kiding. 12. Grøngrøft.
13. Gråsten hovedgård.
14. Fiskbæk. 15. Rønhave domæne.
16. Rumolrhsgård.
17. Gammelgård. 18. Vertemine.

dig landmand. Frem til midten af 1930'erne blev der oprettet 245 sådanne jordfordelingsejendomme.

Flere steder i den sydlige, tyndt befolkede del af midtlandet lå ret store arealer hen som varige græsgange af forholdsvis ringe kvalitet og med afsides beliggenhed. En lov fra 1929 stillede 10 millioner kr. til rådighed for opkøb, kultivering og udstykning af sådanne jorder. Ordningen administreredes af et særligt nyoprettet sønderjysk udvalg inden for Statens Jordlovsudvalg, der fik kontor i Tønder under mangeårig ledelse af civilingeniør Th. Claudi Westh. Det største og mest kendte projekt var "den færdigsyede landsby" Bjerndrup ved Løgumkloster. Her erhvervedes i et nærmest folketomt område 7-800 ha udmarksjord, som blev afvandet og tilført mergel, hvortil kom læplantning og anlæg af veje. Jordlovsudvalget opførte selv 10 landbrug og tilsåede jorderne. I sommeren 1930 kunne de første nybyggere flytte ind. Siden kom 14 andre husmandssteder og gårde til, der blev anlagt sportsplads, og Bjerndrup fik sin egen lille skole. Hvor der før opdyrkningen kun havde boet 20 mennesker og 60 kreaturer i området, var der efter udstykningen skabt eksistens til 129 mennesker og ca. 480 kreaturer. Andre store udstykninger efter 1929-loven var Refsø med 22 brug og Årø med 16.

Loven af 1929 blev også taget i anvendelse til køb af jord under landbrugskrisen i 1930'erne. For at redde hjemmet blev mange

gårdmænd nødt til at frasælge jord for at få mulighed for at opnå akkord med kreditorerne og gældssanering. Denne fremgangsmåde fandt især anvendelse i Haderslev østeramt. I alt blev der oprettet 680 nye landbrug i henhold til 1929-loven, de fleste mindre gårdbrug. Gennemsnitsstørrelsen lå på 15 ha.

I alt nåede udstykningen i mellemkrigstiden op på ca. 1740 nye landbrugsejendomme (husmandssteder og små gårde), omfattende tilsammen ca. 25.000 ha. Hertil kom enkelte nye brug, som oprettedes på privat initiativ uden statslån. Omkring 1800 familier fik således mulighed for at få foden under eget bord og skabe sig en i reglen forholdsvis betrygget, omend langt fra luksuøs tilværelse. Lovgivningen var dog ikke kun til gavn for de selvstændige småbrug. En lov fra 1938 om opførelse af landarbejderboliger skabte bedre vilkår for dem, der ikke magtede eller ønskede at blive husmænd, men som foretrak at tjene til eksistensen som landarbejdere. Statsstøtten sikrede, at der blev råd til sunde boliger og til jord til nyttehave. I årene 1938-43 opførtes 310 sådanne landarbejderboliger i Sønderjylland.

Under krigens usikre vilkår sattes udstykningerne naturligt nok i bero. Efter 1945 blev de taget op igen. Loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom sikrede staten ca. 90 gårde, som havde været ejet af den hjemmetyske "Kreditanstalt Vogelgesang"s særlige gårdforvaltningsselskab. Herfra blev der udstykket 21 nye brug, mens stamparcellerne solgtes til dansksindede landmænd. Hertil kom i 1949 loven om udstykning af de sønderjyske præstegårde, der resulterede i 46 nye landbrug og 391 tillægsparceller. Udstykningerne fortsatte i 1950'erne, men nu med en brugsstørrelse på ca. 15 ha. Jordlovsudvalget brugte i stigende omfang sine jordreserver som tillægsparceller til de små husmandsbrug for at sikre disse overlevelsesmuligheder i en tid med begyndende brugskoncentration.

Udstykningsvirksomheden 1920-50 bevirkede en stigning i antallet af landbrugsejendomme på ca. 2.000 (tabel 24):²

Tabel 24. Antal landbrugsejendomme i Nordslesvig 1920-1950.

	1920	1936	1945	1950
Gårde over 12 tdr. hartkorn	364	310	273	268
Gårde 1-12 tdr. hartkorn	6368	7638	7924	8015
Landbrugshuse*	5800	6530	6371	6086
Landbrugsejendomme i alt	12532	14168	14568	14369

* Landbrugshuse havde 1920-36 mindst 0,55 ha, 1945 og 1950 mindst 1 ha.

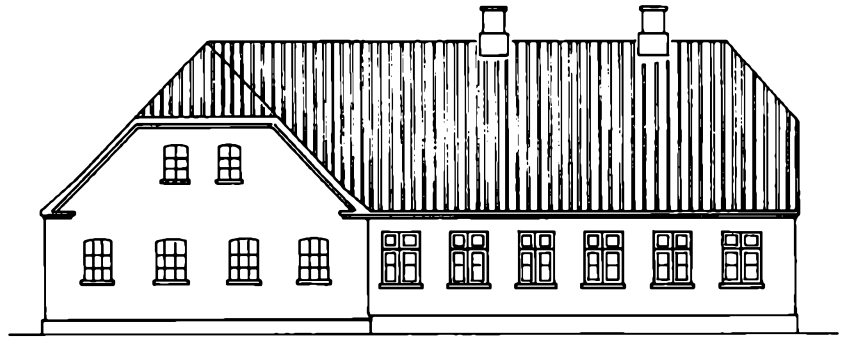

Husmandskoloniernes bygninger havde ofte en ensartet arkitektur med solide, men dyre materialer, f.eks. røde sten og tegltag som her på Hans Peter Meiers husmandsbrug i Rønhavekolonien fra 1926. Senere tilbygninger som maskinhuset t.v. på billedet opførtes på trods af arkitektens modvilje oftest i det billigere bølgeblik. Også brugen af indre indretning foregik efter en standardtegnning (se side 273). Gunnar Solvang fot. og tegning.

De store ejendomme, proprietærgårdene, måtte betale prisen. Indenfor gårdgruppen 1-12 tdr. hartkorn var antallet af brug over 4 tdr. htk. svagt faldende, mens de mellemstore og navnlig de små gårde blev flere.

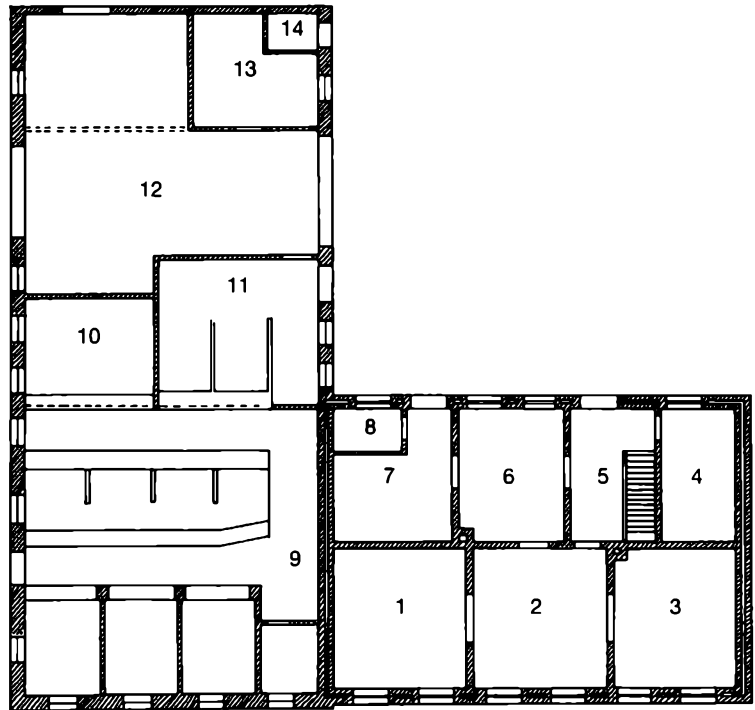
Husmandsbruget

Mange af de nye husmandsbrug blev imidlertid for små og levede dårligt op til 1919-jordlovens bestemmelse om, at jordlodden skulle være stor nok til at ernære familien ved dens egen arbejdskraft.³ Husene i Rønhavekolonien var med en gennemsnitsstørrelse på 5,9 ha blandt de mindste i landsdelen. Selv om jorden var god, var det for lidt. Nogle kunne se det allerede ved udstykningen, men den egenrådige husmandsfører og formand for Statens Jordlovsudvalg Niels Frederiksen var ikke til at røkke. Siden forsøgte husmændene at få udvidet deres lodder fra 11-12 til 14-15 tdr. land, men det var længe forgæves og lykkedes først i 1950. De arkitekttegnede bygninger var heller ikke altid store nok og ikke nødvendigvis praktiske set ud fra landbrugets synspunkt. Især laderne var for små. Følgen blev, at husmandsbrugene fra 1930'erne blev udbygget med hønsehuse, halvtage eller skure til maskiner m.v. Materialerne var træ og blik, som var billige og nemme at anvende for selvbyggeren, men som måske harmonerede dårligt med arkitektens mursten og røde tegltag. Arkitekten skal have udtalt, at man ikke måtte skæmme sin fædrene jord ved

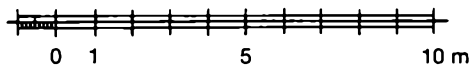

Side mod syd

1. Sovekammer
2. Dagligstue
3. Spisestue
4. Kammer
5. Gang
6. Køkken
7. Bryggers
8. Spisekammer
9. Kostald
10. Roerum
11. Hestestald
12. Lade
13. Brændselsrum
14. WC

Grundplan

at bygge med bliktag, men de økonomiske realiteter tillod ikke altid æstetiske hensyn.

Husmandsbrugene var helt og holdent baseret på husdyrene. Marken skulle først og fremmest levere grovfoder. Korn blev kun solgt, når der var akut behov for penge, eller fordi hensynet til sædskiftet gjorde en brødkornsort nødvendig. Af dyr havde husmændene i Rønhavekolonien i reglen 1-2 heste. Kvægbesætningen var frem til 1950 gennemsnitligt på 6 køer med kalve og ung-

kvæg. Svinebestanden svingede mere; ved kulminationen omkring 1930 var der gennemsnitligt 15 svin og smågrise pr. ejendom. Under krisen forsøgte mange husmænd sig med at holde flere høns. Mælken var med ca. 60 % i første halvdel af 1940'erne den største enkelte indtægtskilde. Svinene, som da befandt sig på et lavpunkt, gav 15 %. Andre 15 % kom fra salg af kreaturer, korn m.v. Det gav tilsammen 90 %. Selv om brugets egne produkter fra stald, mark og have anvendtes til det yderste i husholdningen, måtte den sidste tiendedel af indtægterne hentes udenfor husmandsbruget.

Det typiske sideerhverv for husmændene i Rønhavekolonien var mælkekørsel til mejeriet og eventuelt med mejeriprodukter til byerne. Husmændene var ivrige efter at få disse sikre pengeindtægter og underbød ikke sjældent hinanden ved andelsmejeriernes licitationer over mælkeruterne. Andre sideerhverv var kørsel med varer for brugsforeningen, skovarbejde og sjældnere industriarbejde eller fiskeri. Arbejde hos gårdmænd betød intet videre for Rønhavekoloniens husmænd, men kan udmærket have været en indtægtskilde for husmænd andre steder i landsdelen, hvor tørvegravning, mergelgravning og lignende også kan have haft sæsonvis betydning.

Husmændenes sideerhverv gav husmandskonerne en ekstra arbejdsbelastning. Ikke alene måtte de påtage sig landbokvindernes traditionelle opgaver som pasning af småkalve og høns, have dyrkning og lettere markarbejde som roehakning; modsat de allerfleste gårdmandskoner måtte de også tage fat med malkning og mugning og sværere markarbejde som opbinding og skokning af neg i høsten, mens manden sad på selvbinderen. En husmandskone beretter også, at hun måtte løbe efter såmaskinen for at påse, at dens tude ikke blev tætte. Husmandsbrugenes store krav til mandens, konens og børnenes arbejdskraft var imidlertid også dets styrke. Husmandsbevægelsen fremhævede arbejdet som et kald, der ikke alene gav lykke og sammenhold til den selvhjulpne familie, men også var til gavn for et samfund, hvor alternativet var arbejds- og rodløshed på byernes stenbro. Sådan så husmændene i Rønhavekolonien også på det, selv når de så tilbage på de vanskelige år i mellemkrigstiden, og landsdelens andre husmænd havde givetvis den samme oplevelse. Husmandsbruget havde endvidere en større modstandskraft i krisetider end gårdbrugene, som krævede betydelige pengeinvesteringer til erhvervelse og drift og med den højere belåning var mere sårbare

De sønderjyske husmænds formand var i årene 1921-45 Jørgen Petersen, Halk (1877-1945). Han var kendt for at sige sin mening uden omsvøb. Politisk tilhørte han som så mange husmænd Det radikale Venstre. Hans indsats belønnes med et ridderkors. Fot. i Historiske Samlinger.

under de svingende konjunkturer. Det vigtigste indskud i husmandsbrugene var derimod mandens og konens egen arbejdskraft, som i penge kun kostede det, der var nødvendigt for at købe de livsfornødenheder, der ikke kunne dækkes ved brugets produkter. Endelig kunne et statshusmandsbrug med staten som den formelle ejer ikke sættes på tvangsauktion.

Husmandsforeninger

Husmandsfamiliernes sparsomme fritid blev for en stor del lagt i landbosamfundets alsidige foreningsliv. Efter Genforeningen blev husmandsforeningerne et nyt element heri. Før 1920 havde husmandsbevægelsen ikke vundet fodfæste i Nordslesvig. Sønderjydsk Arbejder-Forening havde blandt sine mange medlemmer en stor gruppe af husmænd, som efter Genforeningen ønskede at organisere sig efter dansk forbillede.⁴ I juni 1920 mødtes lederne fra SAF med fremtrædende husmandsførere fra kongeriget, og en række mænd påtog sig her at agitere for oprettelsen af husmandsforeninger rundt omkring i de nordslesvigske sogne. I august kunne repræsentanter for de lokale husmandsforeninger mødes for at fastlægge vedtægterne for en fællesforening for de nordslesvigske husmænd. Den stiftende generalforsamling fandt sted den 14. november, hvor "De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger" blev oprettet.

Husmandsbevægelsens start kom imidlertid ikke til at foregå uden vanskeligheder. Husmændene i Sønderborg amt og nogle foreninger langs Kongeågrænsen ville slutte sig direkte til "De samvirkende jyske Husmandsforeninger" uden mellemlid, og det endte med, at Sønderborg amt ikke gik med i "De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger", men i stedet i 1921 dannede kredsforeningen "Sønderjyden" direkte under de jyske husmænd. Ude i lokalforeningerne var der ikke altid den rette forståelse for en dansk husmandsforenings opgave. Mange steder omdøbte man blot den lokale SAF-afdeling til en husmandsforening uden at påtage sig de faglige opgaver, som Sønderjysk Arbejder-Forening havde ladet ligge. Det gik undertiden for let og kritikløst for sig, og det siger derfor ikke så meget, at medlemstallet i fællesforeningen allerede i 1920 var på over 5400. Endelig var der i begyndelsen vanskeligheder med at finde frem til de rette ledere i fællesforeningen. Allerede i august 1921 måtte både formand og sekretær udskiftes. Veteranen fra Dansk Arbejderforening, husmand Jørgen Petersen fra Halk, overtog da for-

mandsposten, som han beholdt til sin død i 1945. "De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger"s høje medlemstal fra de første år kunne da heller ikke holde, mens husmandsorganisationen i Sønderborg amt var inde i en mere stabil udvikling. Tallet i parentes angiver antallet af tilsluttede lokale husmandsforeninger (tabel 25):⁵

Tabel 25. Nordslesvigske husmandsforeningers medlemstal 1925-1950.

	1925	1930	1940	1950
"De samvirkende"	3000 (50)*	3099 (53)	3129 (57)	4447 (66)
"Sønderjyden"	1184 (26)	1150 (23)	1635 (31)	1807 (25)
Tilsammen	4184 (76)	4249 (76)	4764 (88)	6254 (91)

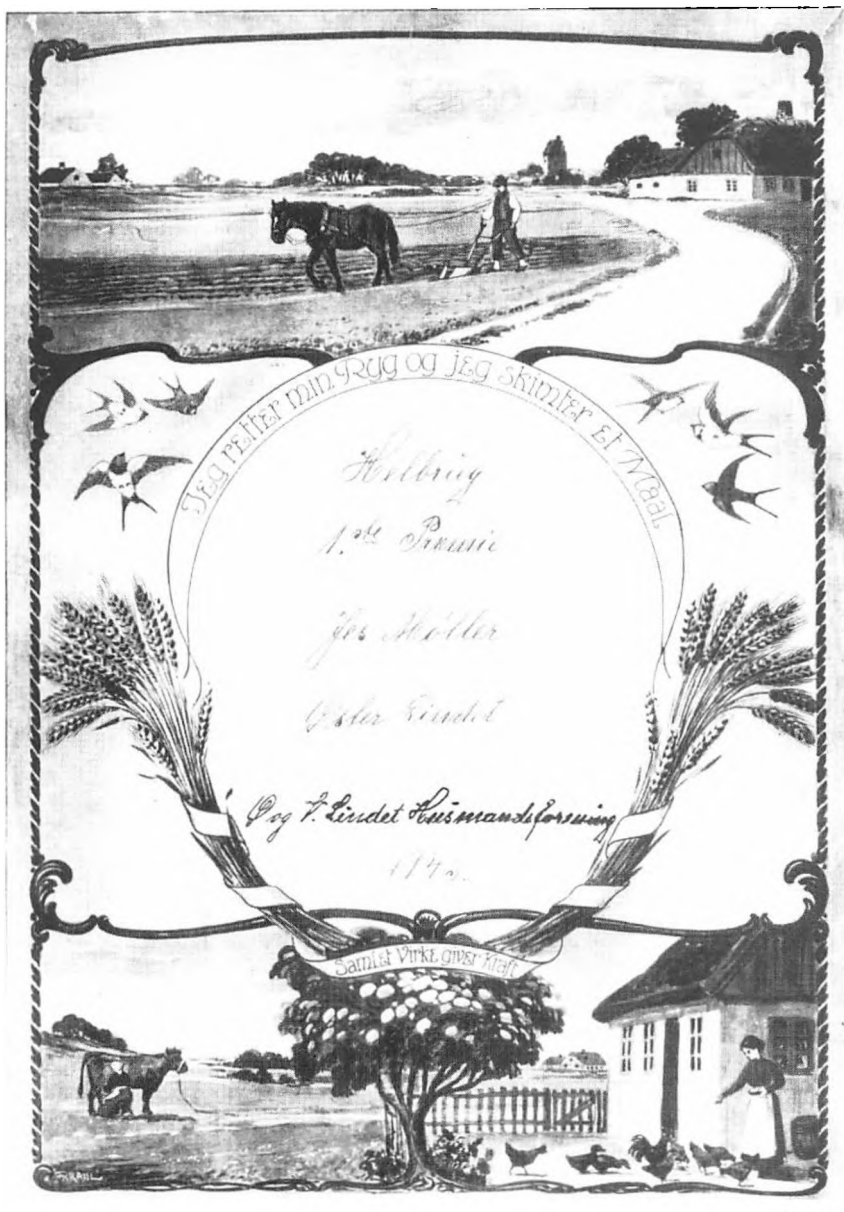
* Medlemstallet er et omtrentligt tal.

Efter stilstand i 1920'erne og en beskeden vækst i 1930'erne bragte 1940'erne en markant forøgelse i medlemstallet. Bevægelserne svarede dermed i store træk til landboforeningernes medlemsudvikling. Sammenholdt med antallet af husmandsbrug var Sønderborg amt det bedst organiserede.⁶

Modsat landboforeningerne var husmandsforeningerne organiseret på sognebasis, eventuelt gik 2-3 sogne sammen i en husmandsforening. I hovedsagen var det faglige arbejde imidlertid det samme. "De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger" ansatte deres egen konsulent i planteavl allerede i 1921. I 1936 fik foreningen sin egen husdyrbrugskonsulent, i 1938 dertil en husholdningskonsulent, i 1943 en bygningskonsulent sammen med Fælleslandboforeningen og Sønderjyllands Kreditforening og i 1944 yderligere en landbrugskonsulent i planteavl og ungdomsarbejde (N. A. Drewsen). Som i landboforeningerne arrangerede konsulenterne planteavlsforsøg og markvandring og holdt landbrugsfaglige foredrag. Inden for husdyrbruget arbejdede husmandsforeningerne sammen med landboforeningerne i de sønderjyske fællesledelser.

Husmændene havde særlige interesser at varetage. Således pressede "De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger" gentagne gange på for at få gennemført flere udstykninger, især af præstegårdsjorden. Det lykkedes som bekendt først i 1949. Husmandsforeningerne gennemførte også aktiviteter, som ikke var så almindelige i landboforeningerne. Der afholdtes konkur-

For at opildne husmændene til de bedst mulige driftsresultater arrangerede husmandsforeningerne konkurrencer, bl.a. om det bedst drevne brug (helbrugskonkurrence). I Ø. og V. Lindet Husmandsforening gik førstepræmien i 1943 til Jes Møller fra Ø. Lindet. Diplomet afspejler med indskrifterne "Jeg retter min ryg og jeg skimter et mål" fra Skjoldborgs husmandsang og "Samlet virke giver kraft" tidens husmandsideologi, ligeså billederne af det flittigt arbejdende husmandspar og de frugtbare aks. Fot. efter original på Haderslev Museum.

rener, hvor det bedst drevne husmandsbrug, den bedst dyrkede mark eller den bedst holdte have blev præmieret. Også de særlige husmandsrejser må nævnes. Her besøgte en sønderjysk husmandsforening en søsterforening i det øvrige Danmark og omvendt. Det gav konerne noget at se til, når der kom mange standsfæller på besøg: "Vi havde meget at gøre med husmands-

rejser i mange år; vi har haft mange indlogeret”, husker således en husmandskone fra Rønhavekolonien på Als: “De kom oppe fra “det gamle land”, de kom alle vegne fra, fra øerne osv. Så skulle Andres [manden] jo med og vise rundt på Als og Sundeved, hvor man var rundt i de forskellige kolonier... Det kunne sommetider knibe med indkvartering... Vi havde flere gange en 5-6 stykker liggende på loftet, det kom sig ikke så nøje om vi ikke havde sengetøj til dem, de fik nogle tæpper og puder, og så kunne det sagtens gå... men jeg havde jo dem alle til morgenkaffe, og det derude skulle jo passes ved siden af”.⁷

Husmandsrejserne gav faglig indsigt og styrkede standsfølelsen. De lokale husmandsforeninger havde med deres overskuelige størrelse mere betydning for medlemmernes indbyrdes sammenhold end landboforeningerne havde for gårdmændenes. Det selskabelige var vigtigt og udmøntede sig i høstfester, julefester, lottospil m.v. Det kunne også stille konsulenterne overfor særlige udfordringer. I Løjt Sogns Husmandsforening var konerne i 1925 med til foredrag: “For at kvinderne, som måske ikke alle var lige interesserede i gødningssspørgsmål, også skulle have lidt for deres smag, læste konsulenten bagefter et par små humoristiske kærlighedshistorier op, og derpå sang man et par sange af den Blaa Sangbog, hvorefter mødet sluttede ved midnat”.⁸

Verdenskrise og verdenskrig påny

Verdenskrisen.

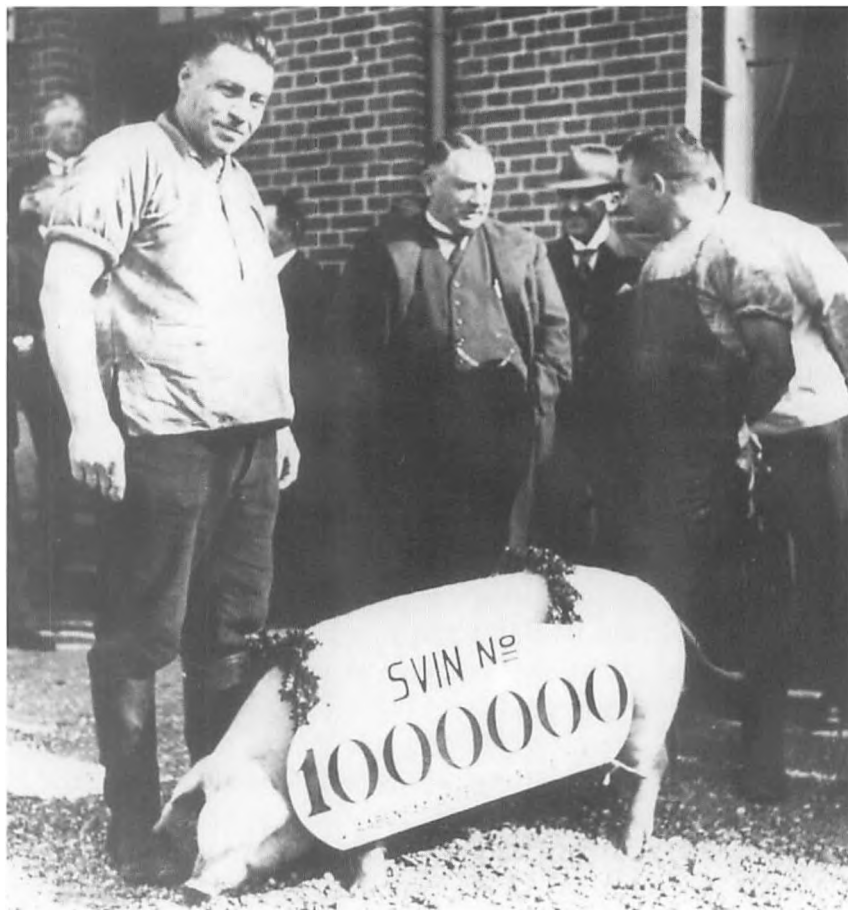
De gode år i slutningen af 1920'erne fik snart ende. På verdensplan blev der i 1929 konstateret en overproduktion af korn, og priserne begyndte at falde.¹ For det danske landbrug med det store husdyrhold var det i første omgang en fordel. Tro mod læren fra 1880'ernes landbrugskrise udnyttede de danske landmænd det billige foder til at forøge deres animalske produktion. I Nordslesvig voksede svinebestanden således med over 50 % fra 1929 til 1931. Der var dog hos fremsynede landmænd en fornemmelse af, at denne højkonjunktur for svineavl ikke ville vare ved. På Fælleslandboforeningens delegeretmøde i februar 1930 advarede formanden, forpagter Hans Linnet fra Store Tønde, landmændene: "Der er næppe nogen, som tvivler om, at der før eller senere vil komme et prisfald på flæsken, og det gælder da om ikke at sende alt for mange grisesøer til slagteriet og indskrænke fedesvinenes antal alt for meget, thi derved giver vi markedet fri til vore konkurrenter. En jævn produktion er det bedste".²

Den øgede danske produktion især af bacon, men også af smør og æg, vakte ikke begejstring hos de andre landes bønder. For at beskytte den hjemlige landbrugsproduktion i Danmarks aftagerlande indførte flere og flere regeringer told på fødevarerimporten. Tyskland forhøjede allerede i november 1929 tolden på levende kvæg. I juni 1930 satte Frankrig smørtolden op. I august øgede Tyskland tolden på smør og ost, og i foråret 1931 på levende svin og kød. I november samme år forhøjede Belgien smørtolden voldsomt og indførte told på kvæg og kød. Det danske hovedmarked for landbrugsprodukter, England, opgav først frihandelen i 1932 med told på smør og "frivillige" mængderestriktioner på bacon. Udover told var sådanne "kontingeringer", hvor hvert eksportland fik tildelt en bestemt kvote af hver vare, en hyppig anvendt metode til at begrænse importen. Det fri verdensmarked erstattes af et kompliceret net af tosidede handelsaftaler mellem landene, hvor køb og salg helst skulle gå lige op hver gang. Verdenshandelen hæmmedes yderligere af det internationale betalingssystemets sammenbrud, da England i september 1931 opgav guldmøntfoden.

Det ramte det meget eksportafhængige danske landbrug hårdt, at landene gennem beskyttelse af deres egen landbrugs-

Forpagter Hans Linnet, Store Tønde i Hostrup sogn (1883-1964) var gennem to årtier formand for Slogs Herreds Landboforening og 1928-35 for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Han fik således til opgave at varetage de nordslesvigske bønders interesser under verdenskrisen i begyndelsen af 1930-erne. Fot. i Historiske Samlinger.

De faldende kornpriser fik 1929-31 de nordslesvigske landmænd til at udvide deres svinebesætninger med over 50 %. Det gav slagterierne meget at bestille. Her ses gris nr. 1 million på Aabenraa Andels-svineslagteri. Fot. i Historiske Samlinger.

produktion søgte at eksportere krisen. Priserne på hovedprodukterne smør og svin tog fra efteråret 1930 et kraftigt dyk, og det samme gjorde landbrugets forrentningsprocent. For de nordslesvigske landmænd var den nærmest nul i regnskabsåret 1930/31, og i 1931/32 var den direkte negativ. Bønderne i Nørrejylland var knap så hårdt ramt (se figur 31 s. 222). Landmændenes indtægter raslede ned. På Als og i Sundevad blev den skattepligtige indtægt halveret fra 1929/30 til 1934/35, og den samlede landbrugsformue blev reduceret fra 28 til 16 mill. kr.³

En sådan indtægtsnedgang kunne ikke undgå at få alvorlige følger for de mest gældstyngede landmænd. Meget blev gjort for at undgå fallitter. Kreditforeningsdirektør P. A. Callø fortæller, at man først forsøgte at frasælge nogle af de fjernereliggende jorder, som der alligevel ikke var den store gevinst ved. Dernæst prøvede man på at få slægtinge til at skyde penge ind i bedriften. Ofte

Tvangsauktioner. (Fortsat.)

a. Gaard i Bevloft, Tingbogen for Hjarlbro Bind II Blad 23 Art. 5 af Hjarlbro og 82 af Hyrup, Areal 74,16,40 ha, Ejendoms skyld 60,000 Kr. — b. Jes Aagesen. — c. Landsretssagfører Madvig, Toftlund, for en Pant- og Udlægshaver. — d. og e. Dommerkortet i Toftlund. — f. Torsdag den 21. April d. A. Form. Kl. 10. — g. Ved Henvendelse paa Stedet. — h. Jfr. d. — i.

a. Gaard i Roager, Ronger Bind II Blad 7 Art. 14 og 177, Areal 81,11,05 ha. — b. Gdr. Laurids Lund, Roager. — c. Landsretssagfører Madvig, Toftlund, for en Pant- og Udlægshaver. — d. og e. Dommerkortet i Toftlund. — f. Torsdag den 21. April d. A. Form. Kl. 11. — g. Ved Henvendelse paa Stedet. — h. Jfr. d. — i. Auktionen er udsat fra den 1. April d. A.

a. Boelstede i Øster Aabølling, Roager Bind III Blad 16, Art. 17 af Øster Aabølling, Areal: 19,05,63 ha, Ejendoms skyld 11,400 Kr. — b. Frederik Chr. Frost, Øster Aabølling. — c. Landsretssagfører Madvig, Toftlund, for en Pant- og Udlægshaver. — d. og e. Dommerkortet i Toftlund. — f. Mandag den 9. Maj d. A. Efterm. Kl. 3. — g. Ved Henvendelse paa Stedet. — h. Jfr. d. — i. Auktionen er udsat fra den 1. April d. A.

a. Overby Bind I Blad 4 Art. Nr. 4 og 49 Overby, Døstrup Sogn, af Areal ialt 74,98,49 ha. — b. Peter Hansen. — c. Den vest- og sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing. — d. Lø Herred med Løgumkloster Birk. — e. Paa Ejendommen. — f. Tirsdag den 19. April 1932 Form. Kl. 10. — g. Ved Henvendelse paa samme. — h. Dommerkortet i Løgumkloster. — i.

a. Overby Bind I Blad 1 Art. Nr. 1 og 53 Overby, Døstrup Sogn, af Areal ialt 46,47,45 ha. — b. Peter Hansen. — c. Den vest- og sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing. — d. Lø Herred med Løgumkloster Birk. — e. Paa Ejendommen. — f. Tirsdag den 19. April 1932 Form. Kl. 10½. — g. Ved Henvendelse paa samme. — h. Dommerkortet i Løgumkloster. — i.

Under krisen i 1930-erne hagede tvangsauktionerne ned over det nordslesvigske landbrug. 1932 var det værste år. Udpluk over lyste tvangsauktioner fra Statstidende for 5. april 1932.

var det kun få midler, der kunne rejses her, og så måtte man søge lånekassen om hjælp. Var det ikke tilstrækkeligt til at sikre landmandens forbliven ved gården, prøvede man at overtale kreditorerne til at indgå en akkord. Det lykkedes i de fleste tilfælde, fordi de hellere ville have en sikker, omend lille, tilbagebetaling end slet ingen.⁴

Men det var ikke altid, anstrengelserne bar frugt. Som i midten af 1920'erne resulterede krisen derfor snart i et stigende antal tvangsauktioner. I 1931 kom 286 store og små landbrugsejendomme under hammeren, og året efter kulminerede krisen med hele 484 tvangsalg.⁵ Endnu en gang var det nordslesvigske landbrug hårdest ramt. Mellem hver ottende og hver niende landbrug i Nordslesvig kom i årene 1931-35 under hammeren, mens det kun var hver fyrretyvende nord for Kongeåen.⁶

Tvangsauktionerne og andre former for udlæg gjorde mange af de kriserammede bønder fortvivlede. Dommerfuldmægtig Jes P. Caspersen i Aabenraa foretog i kriseårene en udlægsforretning hos en landmand på Aabenraaegnen: "For mig som bondesøn var det ofte en tung pligt at gennemføre disse forretninger over for mennesker, hvis situation måske helt lignede mine forældres. Det var drøjt at skulle notere i fogedprotokollen, at en række af vel-fodrede køer af vort fogedvidne, retsbud Jonas Brodersen, vurderedes til 40 kr. stykket, medens den hjælpeløse ejer med tilkæmpet ro og værdighed hørte derpå".⁷ Værre var det naturligvis ved tvangsauktionerne. Her mistede familien ikke alene arbejdet, men også hjemmet, som ofte var mandens eller konens fødehjem, der måske havde været i slægtens eje i generationer. Det var langt fra i alle tilfælde, bestræbelserne på at lade konen eller en søn overtage ejendommen lykkedes.

Landbrugernes Sammenslutning - LS

Ikke alle var i stand til at følge begivenhederne med tilkæmpet ro og værdighed. Gdr. Marten Refslund Poulsen fra Bovlund oplevede at blive truet både med jagtgevær og fork af desperate landbrugere, når han for lånekassen skulle besigtige deres gårde forud for tvangsauktionen.⁸ De mest desperate blev foregangsmænd i de nye krisebevægelser. I februar 1931 stiftede landinspektør Kristian Engelbrecht Kristiansen i Brande bevægelsen "Jord-Arbejde-Kapital" (J.A.K.), der i midten af 1931 havde ca. 12 kredse i Nordslesvig, men som snart mistede sin betydning. 1934/35 var kun knap 200 medlemmer tilbage i bevægelsen, der prægedes

stærkt af stifterens fantasifulde syner. Bl.a. udstedtes særlige J.A.K.-penge, og der oprettedes en lånekasse, hvor medlemmerne efter tur ydede hinanden gensidige, rentefrie lån.⁹

Af lokal oprindelse var "Hjemmeværnet", der stiftedes på et møde i Rødekro den 14. marts 1931. Den havde en valutaregulering på sit program, men det afvistes af regeringen. I juni krævede bevægelsen, at landbrugerne blev siddende på deres gårde uanset tvangsauktionerne, om nødvendigt som bestyrere. Derefter hørte man ikke mere til "Hjemmeværnet".¹⁰ En anden sønderjysk krisebevægelse var "Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig", der 1932-33 forsøgte at hjælpe bønder, der ved tvangsauktion eller på anden vis havde tabt deres ejendom, til at generhverve denne. Der blev udpeget tillidsmænd rundt om i sognene. Formand var Chr. Bruhn i Christiansfeld, der selv havde mistet sin ejendom Bruhnsminde i 1929.¹¹ Foreningen fik ingen nævneværdig betydning.

Den bevægelse, der frem for alle andre skulle opfange de kiseramte landmænd, blev den landsdækkende "Landbrugernes Sammenslutning".¹² LS havde sit udgangspunkt i landsbyen Rønge ved Randers, og derfor kaldtes LS i den første tid efter stiftelsen i november 1930 for "Randersbevægelsen". Dens leder var gårdejer Knud Bach. Fra Randerseggen bredte bevægelsen sig ud over det ganske land, og den 4. juli 1931 blev det første LS-møde i Nordslesvig holdt i Løgumkloster under mottoet "stands tvangsauktionerne". Der blev dannet en lokal LS-forening, hvis leder Kr. Nissen fra Ellum derpå drog rundt i landsdelen for at få oprettet andre lokale LS-foreninger. Allerede den 20. august var der dannet så mange LS-foreninger i Aabenraa amt, at der var basis for en amtsforening, og senest ved midten af september var der dannet tilsvarende LS-amtsforeninger for Haderslev, Tønder og Sønderborg.¹³

LS fik i sammenligning med de tidligere nordslesvigske krisebevægelser en enorm tilslutning. For 1931/32 kan medlemstallet i de fire amter anslås til tæt op imod 10.000, svarende til i gennemsnit 70 % af alle landbrugere. Endnu i april 1936 blev medlemstallet opgivet til 9.000. Nordslesvig var dermed den del af landet, hvor LS stod stærkest. Det sås også i tilslutningen til LS's Erhvervsudvalg (EU), som fra dets oprettelse i november 1932 søgte at samle så mange af landbrugets andelsvirksomheder som muligt under sin hat. Mens EU på landsplan havde tilslutning fra 72 % af andelsmejerierne, var der i Nordslesvig 90 %, der slutte-

Gårdejer Th. M. Kylling fra Frørup (1877-1936) gik igen fra den ene krisebevægelse til den anden: Selvstyre, Samling og LS, hvor han tilhørte den radikale fløj. Hans angreb mod det danske samfund blev mere og mere skingre, f.eks. i bogen "I Danmarks Kløer" fra 1935.

de sig til EU. Formentlig var en lignende andel af de nordslesvigske andelsslagterier tilsluttet EU (på landsplan 85 %). Tallene viser, at LS i Nordslesvig havde held med sin generelle politik at få indvalgt LS-mænd i andelsbestyrelserne.¹⁴

LS's radikale periode 1931-1932

De sønderjyske LS-mænd markerede sig fra starten på LS's radikale fløj. Således fandt idéen med at udelukke landmænd, der havde overtaget en gård på tvangsauktion, i sommeren 1931 tilslutning i flere andelsmejerier. I Broderup og Løjt blev boykottanken også praktiseret, men i december 1931 blev metoden underkendt af domstolene og af ledende danske LS-folk.¹⁵

Fra sensommeren 1931 blev det for alvor klart, at de radikale tegnede det sønderjyske LS. De ville ikke nøjes med at følge de almindelige LS-krav som midlertidigt stop for betaling af renter og afdrag, skattnedsættelser, udsættelse af inkassoforretninger, henstandsordninger og vedtagelsen af en samlet kriseplan. De ville også have LS til at iværksætte ulovlige aktioner som skatteenægtelse og betalingsophør for renter og afdrag. Den radikale fløj lededes af en gammel kending i krisebevægelserne, Th. M. Kylling fra Frørup, som fortsatte i den gamle stil fra selvstyredagene. En anden forgrundsskikkelse blev Kr. Nissen. Han var ikke så yderligtgående som Kylling, men blev ofte grebet af stemningen på de store møder og fremsatte skarpe udtalelser, han egentlig ikke stod inde for. Iagttagere kom i tvivl, om han holdt sine taler, eller det var talerne, der holdt ham.

Den radikale fløj stod bag et stort debitormøde i Haderslev den 24. oktober 1931, hvor ca. 800 låntagere i Sønderjyllands Kreditforening krævede moratorium (betalingshenstand). Det blev dog afvist af kreditforeningen, og visse taleres krav om skattestrejke og en undersøgelse af det sønderjyske landbrugs forhold blev aldrig til noget. De radikales LS-mænds storhedstid blev imidlertid foråret 1932, hvor krisen forværredes. I marts gennemførte 100 LS-folk med Kr. Nissen i spidsen en protestdemonstration mod en tvangsauktion på dommerkontoret i Aabenraa, og Kylling forsøgte at afholde folk fra at byde på en løsøreauktion. Denne måneds største manifestation blev dog "stormen" på Sønderjyllands Kreditforening i Haderslev den 22. Anledningen var fængslingen af gdr. Kiil i Ørby, der havde angrebet en retsbetjent under en udsættelsesforretning på sin gård. 2-3000 demonstranter deltog i møder flere steder i byen, og en stor del samlede sig

Den største konfrontation mellem politi og demonstrerende bønder blev "Stenderupslaget" den 5. april 1932. På billedet står politi og vrede bønder på hver sin side af hækken til Jørgen Nissens ejendom. Fot. i Historiske Samlinger.

derpå foran kreditforeningens bygning, hvor de krævede direktør P. A. Callø til regnskab. Nogle ville storme bygningen, men inden det kom så vidt, opløste politiet den store demonstration.¹⁶ Dagen efter hindrede ca. 500 demonstranter dommerens adgang til Kr. Nissens gård i Ellum, og den berammede tvangsauktion måtte i stedet holdes på dommerkoret.

Den største konfrontation med myndighederne var "Stenderupslaget". Jørgen Nissens gård i Stenderup på Sundeved var ved en tidligere tvangsauktion blevet overtaget af Stenderup Andelskasse, men Nissen var blevet på gården som bestyrer. Den 1. april 1932 skulle en ny ejer imidlertid flytte ind. Den 21. marts blev der kastet uladte øvelsesgranater med trusselsbreve ind ad vinduerne til to bestyrelsesmedlemmer i andelskassen. Der var malet hagekors på granaterne. Det blev ikke opklaret, hvem der havde kastet dem, men LS' amtsledelse fordømte straks aktionen. Også den kommende ejer fik trusselsbreve, og plakater med opfordring til boykot af ham blev sat op i sognet. Den 1. april demonstrerede 2-300 ved gården, men udsættelsesforretningen blev udskudt. Dagen efter gentoges aktionen, og der blev sat en fast vagt. Den 3. var rolig, men den 4. kom dommeren med et stort politiopbud. De 30-40 vagthavende demonstranter blev fordrevet og udsættelsesforretningen gennemført. Dagen efter samledes 1000-2000 demonstranter imidlertid ved gården, herunder nogle kommunister fra Sønderborg. Kylling og Kr. Nissen holdt taler sammen

Kyllings opfordring til at boykotte den nye ejer af Nissens gård i Stenderup indbragte ham en bøde på 500 kr., som han valgte at sidde af. En indsamling gjorde dog, at han kun var fængslet i et par uger, men fængslingen blev alligevel anledning til en demonstration. LAÅ, Aabenraa politimesterarkiv.

Gdr. Th. Kylling sidder nu bag Fængslets Mure. Naar han igen kommer ud, maa han ikke vende tilbage til sin Gaard.

I en Skrivelse af 21. Juli 1932 kræver Laanekassen for Sønderjylland, som Betingelse for et Laan til Sønnen, „— at Deres Fader, Th. M. Kylling, fraflytter Ejendommen“

og af „Sønderjydsk Hypotheklaanefond“ er der tilføjet Kontrakten den Betingelse, at Sønnens Laan

opsiges straks, hvis hans Forældre vender tilbage til den Gaard, hvor de har lagt et Livs Arbejde, ombygget og gjort til en Mønstergaard.

Landsmænd! Tænk paa, hvor ofte Kylling har talt eders Sag!
Det han er dømt og fængslet for angaar eder Alle!

Fordi han har kæmpet for at bevare Dit Hjem, skal han nu miste sit eget Hjem!

Tænk paa de Kaar, der bydes eder!

Tænk paa den Fremtid, der venter eder!

Derfor alle Mand, mød op til

Demonstration i Aabenraa

— paa „Folkehjem“ —

Tirsdag den 9. August Kl. 2,30

Mod Kyllings Fængsling!

Mod Trældom!

Mads Schmidt.

Deichgräber.

H. Chr. Schmidt.

TOFTLUND BOKTRYKKERI
Arel Lyngby Petersen.

med de danske nationalsocialisters "fører" Frits Clausen og den hjemmetyske nazist Wilhelm Deichgräber. Da en demonstrant kastede en sten, trak politiet stavene og spredte demonstrationen. Det vakte vrede, at politiet således huggede ind på de sønderjyske bønder, og navnlig at der var tilkaldt 50 betjente fra København.

Stenderupslaget fik moderate LS-ledere som H. Petersen fra Gramby, amtsformand for Haderslev, til at tage afstand fra de radikale. Andre moderate var P. Agertoft og Oluf Lorenzen fra Aabenraa amt. For at modvirke splittelsen valgte et LS-repræsentantskabsmøde den 13. april en særlig sønderjysk LS-hovedbestyrelse, der skulle afløse det hidtidige fællesudvalg. Den skulle bestå af de fire amtsformænd, fire husmænd og et medlem valgt af repræsentantskabet. Hertil valgtes Kr. Nissen fra den radikale fløj, mens den moderate Peter Nielsen fra Refsø blev vraget. LS for Sønderborg amt ville imidlertid ikke være med, hvis Nissen blev valgt. Udgangen blev, at både Nissen og Nielsen fik sæde i bestyrelsen. Det blev imidlertid den radikale fløjs kulmination. Kylling og Nissen havde begge svære problemer på halsen. Kyllings gård stod foran tvangsauktion, og selv blev han idømt en bøde for sine boykotplakater i Stenderup. Kr. Nissen var opsagt som bestyrer på gården og sigtet for urolighederne ved stormen på kreditforeningen. Det indbragte ham i juli en måneds fængsel, en straf som Højesteret fordoblede. Samtidig betød den store medlemstilgang, at de mange besindige øgede deres indflydelse på bekostning af de få yderligtgående. I september 1932 var den radikale periode forbi, og i oktober kunne den moderate Peter Nielsen fra Refsø sætte sig til rette i den sønderjyske LS-hovedbestyrelses formandsstol.¹⁷

Krisehjælp til landmændene

Mens det radikale LS gennemførte opsigtsvækkende aktioner, søgte Fælleslandboforeningen først og fremmest at afhjælpe krisen ved at udnytte sine kontakter til kreditinstitutionerne og det politiske liv. Man rettede således henvendelser til regeringen for at få bedre kreditmuligheder via Sønderjysk Hypotheklånepand og Lånekassen for Sønderjylland. I september 1931 arrangerede Fælleslandboforeningen et lukket møde mellem landboforeningernes bestyrelsesmedlemmer, landsdelens rigsdagsmænd og repræsentanter for kreditinstitutionerne. Dette møde gav en saglig diskussion uden de partipolitiske rivninger, som ellers var et problem for landboorganisationerne.¹⁸ På delegeretmødet i februar 1932 klagede Hans Linnet således over splittelsen: "I de overordentlige vanskelige forhold landbruget er inde i, er den politiske baggrund for landboforeningernes og husmandsforeningernes øverste ledelse uheldig. Jeg bebrejder ikke disse mænd noget, da de sikkert handler i bedste mening, men derfor er det alligevel

Gårdejer Peter Nielsen, Refsø (1894-1948) kom i oktober 1932 i spidsen for det sønderjyske LS, og dermed var de radikale elementers indflydelse brudt. Hans opgør med de danske nazister i LS bidrog væsentligt til, at landboprotesten ikke som i Tyskland fuldt og helt gik i antidemokratisk retning. Fot. i Historiske Samlinger.

uheldigt, at de er knyttet til et par politiske partier, da det så ikke kan undgås, at de handler efter partipolitiske sympatier, selv om de gør det i bedste hensigt. Bebrejdelsen bør vi dog rette mod os selv, der har sat dem ind. Så længe vi har partipolitikken i spidsen for den øverste ledelse, vil vor organisations handlekraft være svækket. Landbostanden er bedst tjent med, at der ikke føres partipolitik sammen med det faglige arbejde". Hans Linnet vendte sig også mod LS' kritik af landboforeningerne for passivitet og fremhævede: "Forskellen mellem landboforeningerne og LS, der iøvrigt har samme mål for deres arbejde, er, at landboforeningerne går mere stille med dørene".¹⁹ Linnets udtalelser viser klart Fælleslandboforeningens vanskelige stilling mellem de radikale protestbevægelser og det parlamentariske system, hvis afmagt over for krisen gjorde det mere og mere upopulært.

Rigsdagen søgte dog efter bedste evne at afbøde krisens virkninger. Som under kronekrisen gav den flere kriselove, som skulle mindske antallet af fallitter i landbruget.²⁰ I april 1931 vedtoges således loven om akkorder, som indførte den ordning, der allerede i 1927 var påbegyndt i Nordslesvig. Denne ordning blev udnyttet godt i landsdelen, selv om mange havde moralske skruper ved at sende vanskelighederne videre til de lokale handlende.²¹ I oktober 1931 blev der givet skatte- og rentelettelser til gældstyngede landmænd. I den værste krisetid i foråret 1932 blev de særlige høstpantebreve indført, så landmændene hos grovvarerhandelen kunne få kredit til forårets indkøb af såsæd og kunstgødning mod pant i den kommende høst. I juni vedtoges love om adgang til betalingshenstand for tre terminer og nye skatte- og rentenedsættelser.

Ved "Kanslergadeforliget" mellem de socialdemokratiske og radikale regeringspartier og Venstre i slutningen af januar 1933 vedtoges en sænkning af kronekursen overfor sterling, hvilket gavnede landbrugseksporten. Samme år indførtes forskellige "ordninger", der skulle regulere produktion og priser. Mest kendt er svineordningen, der indebar en begrænsning af produktionen gennem uddelingen af særlige "svinekort" svarende til det antal slagtesvin, hver enkelt landmand kunne levere til slagteriet til det engelske markeds forholdsvis høje pris. De svin, som blev leveret uden svinekort, afregnedes til de andre eksportmarkeders lave pris.

Svinekortene krævede en del administration. I hver kommune blev der udpeget et udvalg, som skulle fordele kvoterne. I Bov

For at begrænse svineproduktionen og stoppe prisfaldet fik hver landmand tildelt en bestemt kvote, han måtte producere til en politisk fastlagt pris, som lå over verdensmarkedsprisen. Hver producent fik tildelt et antal svinekort, som skulle følge med grisene til slagteriet og være grundlag for afregningen.

kommune blev bl.a. gårdejer Hans J. Muusmann fra Kragelund udpeget. Han beskriver ordningen således: "I hver mejerikreds havde vi ca. 70 landbrugere. Først skulle hver af os rundt til disse 70 og have deres underskrift på et cirkulære, der så skulle sendes ind til Trautmann [lederen af svinereguleringsudvalget i Køben-

havn]. Vi fik sendt et stort skema med alle navne på de 210 registrerede landmænd tilbage. Først skulle vi til mejerierne: tilføje de mælkemængder, den enkelte havde leveret året igennem. Derefter til slagteriet: hvor mange svin havde den enkelte leveret året forud. Gennem tællingsskemaerne på kommunkontoret: hvor mange søer stod der på kreaturtællings-skemaet året før. At få dette ordnet, klar til indsendelse, tog os ved første møde, i Frøsløv hos Christian Mathiesen, en hel dag. Efter disse tal blev antal svinekort til hver enkelt regnet ud. Grundlaget for udregningen var: hvert aktivt landbrug, stort eller lille, fik tildelt 5 kort forlods. For hver 1.000 l sød mælk: 1 kort. For hver 7 leverede svin til slagteri: 1 kort. For hver griseso: 1 kort. På den måde gled alle de, der ingen jord havde og ingen mælk leverede, ret snart ud af produktionen, for det viste sig snart, at de svin, der produceredes, uden at der blev kort til dem, ikke betalte sig ret godt".²²

En kornordning lagde told på kornimporten, mens en kødordning begrænsede udbuddet af oksekød ved opkøb af udsætterkøer og tuberkuløst kvæg til destruktion. Endelig var der en kort tid en smørordning, som sikrede en særlig høj hjemmemarkedspris.²³ I december 1933 blev der vedtaget en lov om konvertering fra højtforrentet gæld til lavtforrentede lån, som blev meget udnyttet i Nordslesvig. Af de kommende års generelle kriselovgivning må gældssaneringsloven fra april 1936 nævnes.

Det sønderjyske landbrug fik også under verdenskrisen sin selvstændige kriselovgivning i form af rentelepelsesloven af 16. maj 1934. Den nedsatte generelt den årlige rente til 3 % i to år. For den del af gælden, der lå ud over de 85 % af ejendommens panteværdi, bortfaldt forrentningen helt i to år, og for den gæld, der lå ud over de 100 % i fem år. Også afdragene blev midlertidigt nedsat.

De forskellige kriselove bidrog i varierende grad til at forbedre landbrugets økonomi. 1932/33 var forrentningsprocenten atter positiv og bortset fra et mindre fald i 1936/37 jævnt stigende frem til krigsudbruddet. Ved årtiets midte nåede det nordslesvigske landbrug op på samme forrentningsniveau som det nørrejyske (se figur 31 s. 222). For de hårdest ramte var situationen imidlertid stadig alvorlig. Efter kulminationen i 1932 tog tvangsauktionerne af, men kun langsomt. I 1933 afholdtes 322, i 1934 379 og i 1935 181 auktioner. Først derefter kan den egentlige krise siges at være overvundet med 87 tvangssolgte landbrug i 1936 og 84 i 1937.²⁴ Landbruget stod dog stadig svagt. I 1937 var kun 6 % af land-

mændene gældfrie, 13 % havde lån op til 59 % af panteværdien, 8 % til 60-75 % af panteværdien, 23 % til 75-99 %, og hele 51 %, altså over halvdelen, havde lån til over 100 % af ejendommens panteværdi. Den gennemsnitlige belåningsprocent var nu 91 mod 64 ved kriseperiodens begyndelse i 1925.²⁵ Ulykker som den alvorlige mund- og klovsygeepidemi 1938-39 kunne derfor nemt få læsset til at vælte for de mest forgældede.²⁶

LS 1933-36

Det nordslesvigske landbrugs langsomme rekreation gav fortsat basis for en krisebevægelse som LS. LS fandt de traditionelle landboforeninger for svage som landbrugspolitiske interesseorganisationer. I stedet burde de koncentrere sig om det landbrugsfaglige arbejde og overlade det til LS at kæmpe for en forbedring af bøndernes økonomiske og sociale vilkår. Landboforeningernes medlemsnedgang tyder på, at en del landmænd delte LS' utilfredshed. Forholdet mellem LS og landboforeningerne var imidlertid ikke kun præget af modsætninger, men efterhånden også af samarbejde. I januar 1933 nedsatte LS, Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og De samvirkende Sønderjyske Husmandsforeninger således "Det Sønderjyske Landbrugsudvalg", som holdt møder med regeringen og de sønderjyske rigsdagsmænd for at øge hjælpen til landsdelens bønder.²⁷

LS samarbejdede imidlertid også til anden side. Mens Fælleslandboforeningen allerede i september 1932 tog skarpt afstand fra det tyske mindretals brug af krisen i dets grænseflytningsagitation og kritiserede den nazistiske hjemmetyske gårdejer Wilhelm Deichgräbers fremtrædende position i LS, undertegnede de sønderjyske LS-ledere i april 1933 den hjemmetyske Dr. Lorenzo Christensens "Nordslesvigske Manifest".²⁸ Heri forlangtes bl.a. en kapitaloverførsel til de nordslesvigske landmænd på mindst 150 millioner kr. som erstatning for det danske styres angivelige fejltagelser efter 1920.²⁹

Manifestet fik ingen betydning. Tankerne i LS om leveringsstop udmøntede sig ligeledes kun i en tom demonstration. På et LS-møde i Tønder i juni 1933 blev idéen til en éndagesmejeristrejke undfanget og givet videre til amtsorganisationen. Peter Nielsen forelagde tanken for LS' landsbestyrelse, som afviste at iværksætte en sådan aktion. LS-Sønderjylland fortsatte imidlertid alene. Selv om de moderate havde fået overtaget her, var sønderjyderne stadig blandt de mest aktivistiske LS-folk. Det sønderjyske

Lokalfafspærring

Distrikt afspærret paa Grund af Mund- og Klovsyge

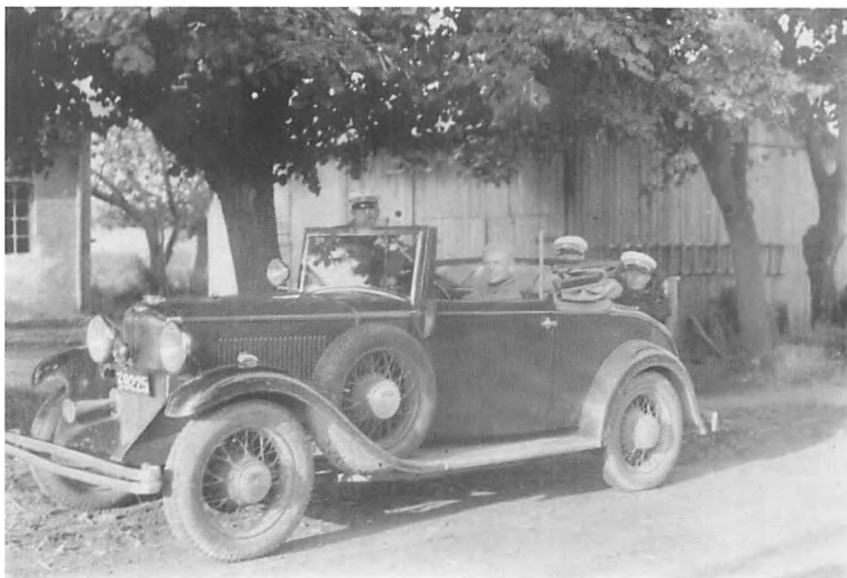
POLITIET

I årene 1938-39 ramtes nordslesvigske landbrug påny af en alvorlig mund- og klovsygeepidemi, som nødvendiggjorde afspærring ikke alene af enkelte gårde, men af hele distrikter for at hindre smitten i at brede sig. Bov Museum.

LS' styrke kom for dagen, da "Sønderjydsk Mejeriforening" på en ekstraordinær generalforsamling med stort flertal anbefalede landmændene at holde mælken hjemme søndag den 23. juli (184 for, 32 imod, 6 undlod). Fælleslandboforeningen og De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger holdt møde om mejeristrejken, men kunne ikke enes om en fælles udtalelse og udsendte derfor hver sin. Mens husmændene tog klart afstand fra leveringsstoppet, nøjedes Fælleslandboforeningen med at beklage, at tilstanden nu var så kritisk, at man stod overfor "så drastisk et skridt".³⁰

For at hindre strejkebrydere i at levere mælk, vedtog hovedbestyrelsen i LS at oprette såkaldte mobilgrupper i hvert sogn, bestående af 10 mand i 2 biler. Denne "bondegarde" skulle endvidere rykke ud ved tvangsauktioner. Politiet posterede modsat betjente ved alle andelsmejerier, men dagen forløb uden episoder, og Peter Nielsen slog fast, at 97 % af mælken blev holdt hjemme.³¹ Mange mejerier havde imidlertid åbent lørdag aften for at modtage mælken fra aftenmalkningen lørdag, og om mandagen modtog mejerierne også mælken fra søndagens morgenmalkning. Aktionen var således ikke forbundet med økonomiske ofre for landmændene, og den fik ikke den ringeste indflydelse på mælkeforsyningen til byerne.³² Selv om strejken indadtil i det nordslesvigske landbrug manifesterede sammenholdet om LS, var den med al sin avissensation kun en storm i et glas mælk.

Søndag den 23. juli 1933 holdt størstedelen af de nordslesvigske landmænd deres mælk hjemme i protest mod krisepolitikken. En mobil "bondegarde" blev organiseret for at hindre strejkebrydere i at levere deres mælk til mejerierne. Politiet holdt sig klar til udrykning, men aktionen forløb uden konfrontation. C. E. Johnsen fot. i Historiske Samlinger.

De opsigtsvækkende aktioner var dog kun den ene side af LS's virksomhed. Organisationen ydede samtidig i det stille en indsats for at hjælpe den enkelte nødstedte landmand igennem krisen uden at skulle gå fra gården. For at udnytte de muligheder, akkordloven fra 1931 gav, nedsatte LS i januar 1933 et særligt nordslesvigsk debitorudvalg med næstformanden for Aabenraa Amts LS, gdr. Peter Agertoft, som formand. Debitorudvalget skulle varetage de gældstyngede landmænds interesser i forbindelse med akkorderne. Der oprettedes kontorer i Aabenraa og Tønder, der tog sig af kontakten til kreditorerne. Et forsøg i efteråret 1933 på at organisere debitorerne i en samlet henvendelse til kreditforeningen gav derimod intet resultat.³³

Kreditforeningen iværksatte i stedet et rekordstort antal inkasobegæringer i efteråret 1933, som førte til det stigende antal tvangsauktioner i 1934. Det fik LS til atter at forsøge sig med et par dramatiske aktioner. I december 1933 forsøgte Peter Nielsen og tre andre LS-mænd at forhindre folk i at byde på en tvangsauktion, hvilket indbragte dem et bødeforlæg. I februar 1934 samledes ca. 500 demonstranter i Øster Højt, da statshusmand Thomsen blev sat ud af sit husmandssted.³⁴

Men denne tilbagevenden til demonstrationspolitikken var kun forbigående. Den moderate Peter Nielsen styrkede sin position, da han den 23. marts 1934 blev udpeget til "fører" for det sønderjyske LS. Inspirationskilden til denne titel var let at få øje på, men Peter Nielsen benyttede den til et opgør med de danske nazister i LS. Den 12. maj 1934 lod han den radikale LS-fløjs hovedfjende, kreditforeningsdirektør P. A. Callø, tale på et LS-møde. Peter Nielsen betegnede Calløs tale som "LS snak fra A til Z" og sikrede sin hovedbestyrelse et tillidsvotum til dens forhandlingspolitik. Det var for meget for Frits Clausen, der havde indledt et samarbejde med den radikale LS-fløj. Det blev ikke bedre, da Peter Nielsen betegnede nazisterne som de dårligste medlemmer af LS. Den 18. maj holdt ca. 100 nazisympatiserende LS-mænd møde med Frits Clausen. De krævede Peter Nielsens afgang, men efter et tillidsvotum i hovedbestyrelsen var det Peter Nielsen, der blev. I stedet gav Frits Clausen sine folk besked på at melde sig ud, men han fik kun følgeskab af få. Som eneste sogneorganisation meldte Ullerup LS sig kollektivt ud.³⁵ Året efter tog Peter Nielsen et opgør med de tysksindede LS-medlemmer, som han ville have udstødt. Her havde han dog kun amtsorganisationerne i Haderslev og Tønder med sig, mens Sønderborg og

P. A. Callø (1882-1960) var som direktør for Sønderjyllands Kreditforening i Haderslev krisebevægelsens hovedskydeskive, men han var altid rede til at give dem skarpt svar på tiltale. P. Clausen fot. i Historiske Samlinger efter R. Lepins maleri på Folkehjem.

Aabenraa var imod. Enden blev, at kun de tysksindede medlemmer, der agiterede for en grænseflytning, blev opfordret til udmeldelse.³⁶

Efterhånden som krisen blev afhjulpet, blev LS' betydning mindre, men organisationen forstod stadig med jævne mellemrum at manifestere sig. "Bondetoget" til København den 29. juli 1935 havde således ca. 3100 deltagere fra Nordslesvig. Peter Nielsen var med i den LS-deputation, der fik foretræde for kongen, som han indviede i de særlige nordslesvigske problemer.³⁷ Blandt deltagerne var også formanden for LS i Bov sogn, gårdejer Hans J. Muusmann fra Kragelund. Hans beretning om bondetoget lyder således.³⁸

"Fra Bov sogn meldte der sig 29 bønder. Der blev sat ekstratog ind med afgang fra Padborg kl. 18 søndag den 28. juli. Vi ankom til Københavns hovedbanegård kl. 23-24. Allerede da var alle sovepladser optaget, alle gymnastik- og sovesale fyldt med sovende bønder. Vi ca. 7-800 i det sønderjyske ekstratog blev afhentet ved banegården af Clauson-Kaas, der skulle tilrettelægge indkvarteringen i byen. De, der ikke havde familie eller pårørende i byen, hvor de kunne være, blev ført til et stort biografteater. Her fik alle anvist siddepladser. I sin velkomst sagde Clauson-Kaas, at vore pladser var gratis. Nu ville man først vise en god dansk film; derefter kunne vi så sove til dagen gryede. Selv om vi var trætte efter rejsen, blev det ikke til megen søvn. Vi havde en madpakke med hjemmefra; den fortærede vi. Allerede kl. 4-5 gik vi ud på gaden og fik morgenkaffe med et par basser til stående ved en kaffevogn.

Klokken 8 skulle vi møde på Christiansborgs slotsplads [skal være Amalienborg, HSH]. I sommermorgenen travede vi rundt i gaderne i små flokke. Bønder er jo morgenmænd, og allerede da vi ankom var der forsamlet mange tusinde. Stille og roligt blev vi stillet op på pladsen af ledere og betjente. Da rådhusklokken slog 8 var der mødt 100.000 bønder. Vi fyldte hele slotspladsen. Vor leder og formand Knud Bach bød os velkommen; flere talere fulgte efter. Ind imellem sang vi nationale sange.

Da vi sang "Kong Christian stod ved højen mast", klokken var vist 10 den gang, kom Christian 10. frem på balkonen. Han vinkede til os uden at tale, men vi så, hvor rørt han var over vores sang og hjertelige vinken. Vore ledende mænd forlangte at få regeringen i tale. Langt om længe lykkedes det at få Stauning og et par andre ministre i tale, men kun i form af audiens for vore ledende mænd. Den store forsamling ville de ikke stå ansigt til ansigt med.

Vi stod på slotspladsen fra kl. 8 til 13, tæt som sild i en tønde. Min kone havde lagt en Hof i min taske, som jeg havde over skulderen. Det lykkedes mig med besvær at lirke den op af tasken. En nabo knipsede kapslen af, jeg tog en slurk, 4-5 naboer fik en slurk med. Det var alt, hvad vi fik i de 5 timer, vi stod presset sammen, i nogle og tyve graders varme og bagende sol.

Gang på gang blev vi i højtalere opfordret til at forlade pladsen. Tilbage blev der råbt: Ikke før vi er bleven hørt af regeringen! Stauning måtte give sig og love at imødekomme vore krav.

Det varede længe, før den store forsamling blev fordelt i de tilstødende gader.

Efter at vi havde fået lidt at spise, var de fleste af os på Stadion. Mange af L.S.'s bedste mænd var på talerstolen her. Om aftenen var vi i Tivoli.

De første af vore ekstratog gik mellem 23 og 24. Vi var allerede godt trætte og myldrede ind på hovedbanegården. Der stod de københavnske betjente for at regulere mylderet; man hørte dem sige "Tag den med ro! I skal nok komme hjem til møtter igen".

Da vi endelig fik plads i en kupé, tog jeg mine sko af; de klemte som bare pøker. Da vi kom til storebæltsfærgen, og jeg ville have skoene på igen, var fødderne så hævet, at jeg på ingen måde kunne passe skoene. Jeg måtte binde skoene sammen, hænge dem over skulderen og kom traskende hjem fra København på bare ben".

I september 1935 deltog de sønderjyske mejerier i LS's valutatilbageholdelsesaktion, som imidlertid straks løb ud i sandet.³⁹ I august 1936 blev det tvivlsomme leveringsstopvåben atter forsøgt. Denne gang skulle svineproducenterne tilbageholde deres slagtesvin i en uge. Ved de nordslesvigske slagterier gik leverancen ned med 40-70 %.⁴⁰

I 1936 oplevede LS i Sønderjylland flere lederudskiftninger. Peter Nielsen trak sig tilbage, da han blev opstillet som kandidat for Det frie Folkeparti ved landstingsvalget. Også i Tønder og Aabenraa amters LS var der formandskift. I Sønderborg amt forblev Chr. Schmidt fra Dybbøløsten derimod ved roret. Samme år splittedes LS på landsplan, og det skabte også splid i Nordslesvig. Da så oven i købet kontingentet blev sat op i 1937 til 1 kr. pr. leveret slagtesvin, var der lagt op til medlemstilbagegang. Endnu i april 1936 havde LS ca. 9.000 medlemmer i Nordslesvig, men i 1938 var tilslutningen halveret. Sit dødsstød fik organisationen dog først i 1940, da den indgik i et snævert samarbejde med de danske nazister. Det førte til uro i de sønderjyske amtsorganisationer, og Hans Petersen fra Gramby blev sammen med LS-formanden for Haderslev amt, Wormsdorf, ekskluderet på grund af deres protest.⁴¹ Samtidig gjorde tilknytningen til DNSAP et fortsat samarbejde med Fælleslandboforeningen og Husmandsforeningen umuligt.⁴²

Dansk og tysk nazisme i Nordslesvig

Det sønderjyske LS-opgør med Frits Clausens DNSAP i 1934 bidrog til holde flertallet af de kriseramte bønder fra at slutte sig til nazismen. Ikke desto mindre var Nordslesvig den del af landet, hvor nazismen havde langt den største tilslutning. Hovedårsagen hertil var nazismens sejr indenfor det tyske mindretal, der gik frem ved valgene i 1935 og 1939. I deres aggressive agitation for

Det tyske mindretals "Slesvigsk Parti" søgte at tiltrække kriseramte bønder som på denne plakat fra 1930-erne, hvor en fæl bykapitalist opvæder landmandens produktion uden rimelig betaling til denne. Städtisches Museum, Flensburg.

en grænseflytning benyttede nazistiske mindretalsledere sig også af krisen til at skabe martyrer for tyskhedens sag. I den såkaldte "Stolligaffære" på Løjt land i årene 1936-37 blev ulovlige midler som mejeriboykot, smædebreve, brøndforurening, hærværk og korporligt overfald taget i brug for at hindre en dansksindet landmand i at overtage en tysksindet families gård efter en tvangsauktion.⁴³

Sammenlignet med det øvrige land stod også de danske nazister forholdsvis stærkt i Nordslesvig. I 1939 opnåede de 4,7 %

af stemmerne.⁴⁴ Tildels skyldtes det, at deres "fører" Frits Clausen fra Bovrup nød en ikke ringe lokal popularitet, først og fremmest i Bovrup, Varnæs og Ullerup kommuner.⁴⁵ Partiets brede tilslutning blandt selvstændige og ikke mindst blandt arbejderne på landet tyder dog også på en sammenhæng med landsdelens krisefølsomhed.⁴⁶

Set under ét blev protestpartiernes tilslutning i Nordslesvig gennem hele mellemkrigsperioden dog ganske lav, og de demokratiske partier beholdt størstedelen af deres vælgere. Selvstyrebevægelsen og Samlingsbevægelsen kom som nævnt helt til kort ved valgbordene i 1920'erne. I 1930'erne klarede krisepartierne sig bedst ved folketingsvalget i 1935, hvor DNSAP fik 4,4 %, Det frie Folkeparti 4,7 % og Samfundspartiet 0,2 %, tilsammen 9,3 %. Ved landstingsvalget i 1936 kunne de kun mønstre 7,5 %, og i 1939 hentede DNSAP og Nationalt Samvirke kun 5,3 %. Der ses en sammenhæng med krisens afvikling og protestpartiernes dalende tilslutning.⁴⁷

Bondesamfundet i defensiven

Landbrugets nærmest permanente krisetilstand i mellemkrigstiden var ikke kun et spørgsmål om svigtende indtjening, gældsætning og tvangsauktioner. Det gav også næring til landmændenes krisefornemmelse, at deres position i forhold til samfundets andre sociale grupper var vigende. Processen blev skildret på sædvanlig malende vis af Cornelius Petersen: "1921 kunne man allerede se, hvordan næsten ingen bonde efter Tønder marked tog deres middagsmad i en beværtning, som det havde været brug forinden. Man gik en trappe ned i en kafé og tog en kop kaffe og et stykke wienerbrød. Nu har det også hørt op, man undgår kort sagt alle beværtninger".⁴⁸

Landmændene følte ofte, at byerhvervenes fremgang skete på deres bekostning. På et møde arrangeret af Fælleslandboforeningen og LS i Haderslev i marts 1937 vendte 2000 landmænd sig mod "den skævhed i vor økonomi, som gør landbruget til et udbytningsobjekt for de øvrige samfundsklasser. I ly af handels- og valutarestriktioner, som trykker landbruget økonomisk i knæ, oplever byerhvervene en højkonjunktur som i krigens gullaschperiode. Imod denne ulighed i kår, som er uden sidestykke i Danmarks nyere historie, nedlægger vi den skarpeste protest...".⁴⁹

Landbrugets traditionelle tro på de frie markedskræfter fik et grundskud, da aftagerlandene indførte beskyttelsespolitik og er-

Landbrugets svækkelse i mellemkrigstiden overlod mere af arbejdet til landmanden selv, da driften ikke kunne betale lønnen til så mange karle og piger som tidligere. På Nygård i Ø. Lindet var der dog endnu i 1930'erne et stort folkehold. Fot. i Historiske Samlinger.

hvervet kom på støtten. Gårdejer Hans Schmidt, Kollund, udtalte som formand for Fælleslandboforeningen på dens delegeretmøde i marts 1938, at tiden tilhørte de store organisationer og staten, og det kunne landmændene nok beklage, men ikke ændre. Ved samme lejlighed i marts 1940 sagde han: "Den frie konkurrences tid er forbi, og den kommer ikke mere i vor tid. Den økonomiske liberalisme er forbi, og passer vi ikke på i tide, kan der være fare for, at den politiske frihed går bagefter. Der er blandt danske bønder i al almindelighed et frisind, som man kun kan glæde sig over og beundre, men det må dog tilpasses efter tiden, vi lever i. Al tvang og regulering er ikke af det onde. Tænk på tiden før svinereguleringen. Det er da bedre at levere det halve antal svin og få de samme penge hjem".⁵⁰

Det kan eftervises med tørre tal, at landmanden måtte tage et trin eller to ned ad samfundsstigen. Skønt landbruget 1920-50 nogenlunde konstant direkte gav næring til ca. 70.000 mennesker i Nordslesvig, var erhvervet i procentvis tilbagegang fra 43 % i 1921 til 38 % i 1930 og 1940 og til 34 % i 1950. Mens landbruget stod stille, voksede de øvrige erhverv, og bybefolkningen steg. I 1921 boede 21 % af nordslesvigerne i byer med mere end 2000 indbyggere, i 1950 var det 31 %.⁵¹

Landbrugets tilbagegang ramte gårdejerne hårdest. Dels havde de haft mest ud af de gode tider før 1914, og dels ramte kri-

serne generelt altid de større brug hårdere end de små. Gårdmændenes nedtur gav sig også tilkende i forholdet til medhjælperne. Den fremmede medhjælp udgjorde i 1923 50 % af landbrugets arbejdsstyrke, men deres andel var faldende: 44 % i 1934, 42 % i 1940 og 39 % efter den anden verdenskrig.⁵² Det blev stadig sværere at skaffe arbejdskraft til det hårde landbrugsarbejde.⁵³ Da også slægtningenes arbejdsindsats gik tilbage, stod ejeren med en stadig større del af arbejdet. Medhjælpernes sociale stilling blev mere uafhængig takket være landarbejderforbundet. Politisk sluttede de sig oftest til det fremgangsrige Socialdemokrati. Magten i sognerådene forblev dog de fleste steder i bøndernes hænder.

Genforeningen i 1920 havde givet den danske, højskoleprægede bondekultur ny næring. Kontakten til bøndernes folkelige bevægelser i Danmark blev genoptaget efter krigstidens afbrydelser og udbygget som ingensinde før. I de egne, hvor denne bondekultur før 1920 havde stået svagt som f.eks. i grænseområdet, betød de danske lærere en saltvandsindsprøjtning. Der blev her bygget forsamlingshuse og stiftet ungdoms- og foredragsforeninger som ingensinde før. Det danske arbejde blev videreudbygget, da grænsekampen blev skærpet i 1933. "Det unge Grænseværn" og "Grænsesogenernes Danske Samfund" satte da yderligere gang i foreningslivet.⁵⁴

I 1930'erne skabte krisen imidlertid bekymring over landbosamfundets defensive stilling i forhold til byerne. Den deltes ikke kun af bevægelsernes folk, men også af den demokratiske landbokulturs bærere. Højskoleforstander Hans Lund fra Rødding var en af dens mest fremtrædende skikkelser. Han medgav, at byernes indflydelse på smag og holdninger var stigende, men det var for tidligt at erklære, at bonden som type var død. På mange områder var bondens dagligdag ganske vist ændret; hans arbejde koncentrerede sig nu udelukkende om agerbrug og husdyrhold, men det var dog ikke som i byerne bestemt af maskinernes rytme, og specialiseringen var langt fra drevet så vidt som dér. Tvært imod krævede landbruget mere end nogensinde før en alsidig teoretisk viden og praktisk kunnen af bonden: "Hans viden skal spænde fra gødningsstofferens kemiske sammensætning til jordarternes beskaffenhed, fra plantearternes egenskaber til metoderne til bekæmpelse af deres sygdomme, fra arvelighedslærens hemmeligheder til fodringsslærens beregninger, fra regnskabsføringens sammensatte problemer til det internationale markeds konjunktursvingninger". Men det var navnlig to forhold, hvor

Forstander Hans Lund (1890-1969) var som leder af Rødding højskole selvsikrevet til en fremtrædende placering i den grundtvigske bondekultur i Nordlesvig, hvor hans ord havde stor vægt. Fot. i Historiske Samlinger.

land adskilte sig fra by. Det ene var samhørigheden mellem hjem og arbejde og familiens arbejdsfællesskab. Det andet var medhjælpernes status: "Da hjem og arbejde hører sammen, er denne medhjælp os ikke en upersonlig arbejdskraft, som vi har afkøbt så og så mange timers arbejdsindsats. De unge er vore medarbejdere, spiser ved vort bord, deler vor fritid, er vore børns kammerater og vore egne arbejdsfæller".

Hans Lund mente derfor at kunne fastslå: "Det gamle bondesind lever således stadig, men det må i nutiden leve i kamp mod ånder, der er det fjendtlige. Blandt disse må især nævnes den kapitalistiske erhvervsånd. Hvor den får indpas, bliver alt økonomi. Så driver man landbrugsforretning, og det kan synes et tilfælde, at man driver den slags forretning og ikke en hvilken som helst anden".⁵⁵

Domæneforpagter Erik Appel fra Ellehus var en anden af den grundtvigske bondekulturs kendte repræsentanter. Han mente, at de virkelige landmænd ville blive på landet for at tumle med jord, høveder og bæster. Dem, der blot drog til byen for at hæve arbejdsløshedsunderstøttelse, ville landbruget aldrig komme til at savne. Appel mente som Hans Lund, at materialismen var bondesamfundets værste fjende. Den kunne lige så vel findes hos arbejderne som hos kapitalen: "Men dette bondesind står i fare, og faren kommer fra byen: ikke fra bysindet, som det findes kønnest i de store byer: København, Århus og Odense, men fra de folk, der er færdige med deres udvikling, fordi deres arbejde ikke kræver noget mere af dem, fra de folk, hvis åndelige udvikling af den grund er gået i stå og af andre tilstødende grunde. De folk vurderer deres tilværelse efter timeløn. Timelønsvurderingen er ulykken. Den skærer et menneskes liv i stumper og stykker... Timelønnen giver spænding, minutløn forhøjer spændingen. Arbejdsgiver står på vagt mod arbejder og omvendt". Sådanne tilstande måtte ikke vinde indpas på landet. Bønderne skulle derfor unnlade at organisere sig som en fagforening som krævet af LS, men fastholde det gamle arbejdsfællesskab, hvor man ikke regnede i minutter eller timer, men i år.⁵⁶

Forstander L. Lauridsen på Graasten Landbrugsskole understregede, at "de bestræbelser, der er fremme for også at organisere landbrugets ungdom - gøre den til en landarbejderstand - må afvises på det bestemteste". Bondekulturen burde svare på bykulturens udfordring, som ikke mindst lå i radioen, med en oprustning af de gamle bondedyder: "Jo stærkere bonden formår at

Domæneforpagter Erik Appel, Ellehus (1880-1964) var folketingsmand for Venstre og en forsvarende af værdierne i den landbo-kultur, som havde sin rod i den grundtvigske højskolevækkelse i slutningen af 1800-tallet. Fot. i Historiske Samlinger.

Efter 1920 fik de nye danske lærere stor betydning for landbokulturen, særlig i grænseområdet. Blandt de flittigste var lærerparret Chr. og Mette Demuth fra Ravsted, som senere blev forstandere på Nordborg Slots Efterskole. Mette Demuth dyrkede især oplæsning, og Chr. Demuth skrev historiske og aktuelle skuespil. "Frihed" handlede om bondefrigørelsen, mens "Høsten" havde landbrugskrisen og de sønderjyske krisebevægelser som tema. Her ses en scene fra 2. akt af "Høsten", hvor der holdes et dramatisk møde i forsamlingshuset. Fot. i Historiske Samlinger.

hævde det særprægede i sprog, i bolig, i fornøjelser, i sæder og skikke etc., des mere standsbevidst han bliver, des bedre vil han bevare den gamle tiltrækningskraft overfor ungdommen, og des bedre vil han egne sig til at gå ind som et betydende led i det store folkefællesskab, om muligt bevare sin førende stilling i samfundet".⁵⁷

Hans Lunds, Erik Appels og L. Lauridsens tanker viste, at bondekulturens ledende skikkelser på trods af krisen ikke havde mistet troen på bærekraften i idealerne fra den nye bondebevægelses gennembrudstid i anden halvdel af 1800-tallet: De havde stadig meget at bringe det danske samfund. Men det samme kunne også siges på en uvenlig måde: Bondekulturens ledere var blevet tilbageskuende i stedet for fremadrettede, konservative i stedet for nyskabende.

De sidste år i slutningen af 1930'erne var dog ikke kun præget af pessimisme, men også af forsigtig optimisme. Det sås navnlig i forbindelse med det nordslesvigske fællesskue i Aabenraa den 2.-3. juli 1937, det første siden 1895. Skuet afholdtes af "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" og "De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger". Henved 1000 større dyr blev udstillet, hertil kom fjerkræet. Endvidere var der en maskinudstilling, som viste de sidste nye maskiner, og Hedeselskabet havde en særudstilling. Jagttagere var imponerede over de udstilte dyrs kvalitet.

Men skuet blev tillige en selvbevidst manifestation af bondekulturen. Der var folkedans og et skuespil "Frihed" om bondefrigørelsen, forfattet af lærer Chr. Demuth fra Ravsted. Kronprinseparret kastede sin glans over skuet, der besøgte af 15.-20.000 på pladsen og op imod 10.000 til skuespillet.⁵⁸

Da P. A. Callø i 1938 sammenfattede landbrugets udvikling efter Genforeningen, gav han udtryk for tiltro til fremtiden: "Sværest har det været for den nordslesvigske gårdmandsstand, som i udlændighedstiden havde råd til at tænke på andet end stræbet for udkommet og dannede rygraden i modstanden mod fremmedherredømmet. Men også indenfor denne stand, som har fået den tungeste ende af genforeningsarbejdet, er evnen til at overvinde vanskelighederne i kendelig vækst... takket være en energisk indsats af faglig oplysning og praktisk dygtiggørelse er tilpasningen til danske driftsformer i det væsentligste gennemført, selv om der endnu er et og andet at indhente. Målet er ikke nået endnu. Men det er i sigte, og vi kender vejen, der fører frem".⁵⁹

Landbruget 1939-50

Europas vej førte imidlertid allerede året efter frem til en ny verdenskrig og derpå til Danmarks besættelse i 1940. Under den første verdenskrig havde nordslesvigske landbrug i stor ud-

Mørklægning af Stalde.

Efteraaret nærmer sig og med det Problemet om Staldenes Mørklægning. Hvorledes udføres den mest effektivt, nemmest og billigst?

»Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeritidende« udskriver hermed en Konkurrence om Spørgsmaalet. Indsend korte og klare Forslag til Bladets Landbrugsredaktion, Landbrugs-skolen, Graasten, inden 1. September. Forslagene vil blive gennemgaaet af et sagkyndigt Udvalg, og det bedste eller de bedste vil faa tildelt Præmie. Bladudvalget har til dette Formaal stillet

50 Kr.

til Raadighed, der vil blive uddelt i en eller flere Portioner efter Udvalgets Skøn.

De bedste Forslag offentliggøres i Bladet.

Den tyske besættelsesmagt krævede ikke kun mørklægning af boligerne, men også af staldene. Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende udskrev i 1940 en konkurrence om den mest praktiske metode. Førsteprisen gik til gdr. C. Paulsen, Sottrupmark ved Røgebøl. Foroven og forneden sømmede han gardinerne på lister, der var lige så lange som hele vinduesrækken. Den øverste liste var ophængt i en ståltråd, som løb langs muren over vinduerne. Der ved kunne hele mørklægningen skubbes til og fra på én gang. Den nederste liste holdt gardinerne stramme.

Fodermanglen under den anden verdenskrig kunne afhjælpes ved ensilering af græs og roetoppe. Her køres roetoppene hjem til gården "Klokhus" ved Stoltelund i Tinglev sogn. Georg Larsen, Kbh. fot. i Historiske Samlinger.

strækning drevet rovdraft på produktionsapparatet. Under den nye storkrig havde man i det mindste erfaringerne fra den første krig til at vise, hvordan man ikke skulle bære sig ad. Det gjorde naturligvis også en stor forskel, at landmændene denne gang undgik indkaldelse. Med krigen og besættelsen blev der lukket af for importen af kunstgødning, foderkorn og foderkager. Landmændene måtte hurtigt lægge driften om til den størst mulige grad af selvforsyning. Forstander L. Lauridsen, Graasten Landbrugsskole, skitserede fire udveje til at opnå balance mellem foder og besætning: En større og mere alsidig avl af foderafgrøder, en mindre besætning, en bedre udnyttelse af foderet og en mindre produktion pr. individ (sultefodring). Lauridsen kunne bedst lide den første og tredje mulighed, men indså, at alle udveje kunne blive nødvendige.⁶⁰

En bedre udnyttelse af den eksisterende fodermængde kunne ske ved ensilering, som muliggjorde vinteropbevaring af græs og roetop med et beskedent tab af foderværdi. Ensilagebeholdere skød derfor op ved flere og flere gårde. I 1941 var der ensilagesiloer ved 943 ejendomme, i 1945 ved 2.195. Andre nøjedes med jordkuler.⁶¹ Nedskæring af besætningerne blev dog ikke undgået, især ikke inden for svineholdet, og det var ikke muligt at opretholde den høje mælkeydelse. Alligevel kom nordslesvigsk land-

brug langt bedre gennem den anden verdenskrig end den første. Efter forrentningsprocenten at dømmе bragte krigen en markant forbedring af landbrugets indtjening (se figur 31 s. 222). Det nordslesvigske landbrug oplevede som helhed en forrentning som aldrig tidligere siden 1920 og lå nu over det nørrejske i rentabilitet. De mange nyinvesteringer efter 1920 begyndte nu endelig at lønne sig, og måske havde de mange tvangsauktioner rensset hårdere ud blandt de urentable bedrifter syd for Kongeåen.

Vilkårene var imidlertid meget forskellige fra landmand til landmand. På de sandede jorder i midtlandet led avlen tre år i træk under de hårde vintre og de tørre somre. Her var høsten så katastrofal både i 1939 og 1940, at udbyttet for mange faldt til mellem en tredjedel og halvdelen af det normale. I det tidlige forår 1941 satte Fælleslandboforeningen en indsamling af sædekorn i gang for at hjælpe de små ejendomme igennem. Der indkom 1847 tønder sædekorn, som blev fordelt til 590 betrængte landmænd.⁶² Også høsten i 1941 blev ringe, men da udbyttet denne gang var lavt i alle egne, var der ikke overskud til en ny indsamling. Andre landmænd havde kronede dage. De store gårde tjente godt på kornsælget, og de landmænd, som havde haft en meget intensiv drift, havde mange dyr at sælge fra. Gårdejere og husmænd, som havde moselodder, opnåede god ekstrafortjeneste ved tørveproduktionen.

Generelt var det landbrugseksperten til Tyskland, som gav de

Under den anden verdenskrig blev hidtil værdiløse moselodder med tørvegravningen et uvurderligt aktiv for mange nordslesvigske landmænd. Billedet viser tørveproduktion med gravko og tipvognsbane i moserne ved Horsbyg. Andreas Heisel, Kassøgård fot. i Historiske Samlinger.

gode penge. Det skabte vrede hos nogle samfundsgrupper, som nok overså, at landbrugseksporten var forudsætningen for, at Tyskland forsynede Danmark med en række livsvigtige råvarer og dermed holdt produktionen og forbruget gående, omend på et lavt niveau. I landbruget selv følte man, at man havde et stort indkomstefterløb at indhente, og man understregede, at en stor del af fortjenesten bestod i tvungent udsalg af aktiverne.⁶³

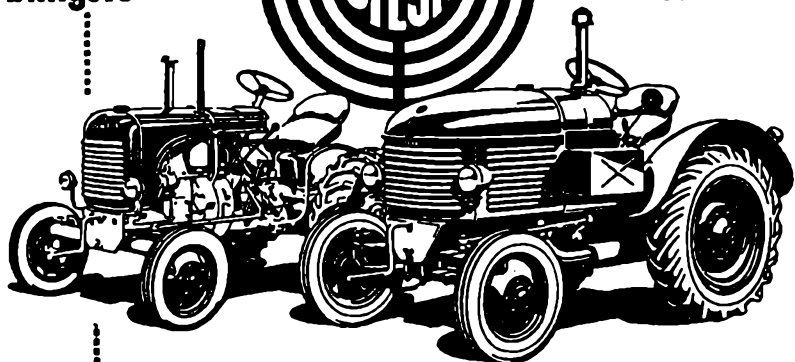
Kulturelt kom besættelsestiden med dens afpudsning af de gamle dyder til at styrke bondesamfundets traditionelle holdninger overfor storbykulturen. Denne tendens personificeredes frem for nogen af bonden Knud Kristensen, der i årene 1945-47 kunne sætte sig tilrette i statsministerstolen. I økonomisk henseende undgik man en gentagelse af krisen efter den første verdenskrigs ophør. Selv om forrentningsprocenten dykkede i 1945/46, må også de første efterkrigsår betegnes som gode for det nordslesvigske landbrug (se figur 31 s. 222). Mellemløbetidens krisebevægelser var som blæst bort og ikke længere en trussel mod den etablerede bondekultur og dens parti Venstre. Omkring 1950 syntes fremtiden at tegne sig lys for såvel dansk landbrug i almindelighed som for det nordslesvigske i særdeleshed, men forskellene mellem landbruget nord og syd for Kongeåen var nu snævret meget ind.

Det moderne landbrug – maskiner og mennesker ca. 1950-1993

**Diesel er det
billigste**

**Steyr-traktoren
den bedste**

Traktoren blev frem for alt andet symbolet på de vældige forandringer i landbruget. Mange fabrikater kom frem og bejlede til landmandens interesse. Den østrigske Steyrtraktor havde mange fordele at byde på, men manglede den hydrauliske lift, og den slog aldrig rigtig an. Annonce i Nordslesvigske Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1952.

**Original
fra inderst
til yderst**

Steyr diesel traktor

Type 89 — 15 HK 1 cyl.

Pris for traktor, incl.:

Gummimontering:

For: 4,00 x 15. Bag: 8 x 24

Kraftoverføringsaksel

Remakive

Compl. værktøj

Bevægelig trækboom

Gaffelbealag til trækboom

Parkeringsbremse

Uafhængige baghjulbremser

Elektrisk lys og startanlæg

Batteri, signalhorn og søgelys

Indstillelig sporvidde

kr. 11.500

Forbrug: Ca. 1,8 liter olie pr. time

Steyr diesel traktor

Type 150 — 30 HK 2 cyl.

Pris for traktor, incl.:

Gummimontering:

For: 5,00x16. Bag: 9,00x24.

Kraftoverførsels-aksel

Remakive

Dunkraft og komplet værktøj

Bevægelig trækboom

Gaffelbealag til trækboom

Parkeringsbremse

Uafhængige baghjulbremser

Elektrisk lys og startanlæg

Batteri, signalhorn og søgelys

Indstillelig sporvidde

kr. 15.870

Forbrug: Ca. 3 liter olie pr. time.

— og saa har begge typer differentialsperre

**AABENRAA TRAKTOR-
IMPORT** A/S TØNDERVEJ 68
TELEFON 3366

Mekanisering, afvandring og brugssammenlægning

Fra heste til hestekræfter

Når det sønderjyske landbrug nord for 1920-grænsen omkring 1950 var kommet på højde med det øvrige land, skyldtes det ikke mindst, at krigsårenes høje indkomster havde genskabt et sundt økonomisk fundament efter mellemkrigstidens svære rystelser. Og mere end det; de gode tider, der fortsatte til lidt op i 1950'erne, gav et overskud, som efter årelang venten længtes efter at blive investeret i forbedringer af et stadig mere nedslidt produktionsapparat. Situationen blev ridset klart op af den mangeårige formand for Aabenraa Amts Landboforening og næstformand for Fælleslandboforeningen, gårdejer P. Chr. Hanssen, Nygård: "Vi kan i landbruget med glæde se tilbage på en udvikling, der har betydet en stadig, jævnt fremadskridende forbedring på mangfoldige områder, både arbejdsmæssigt og på fodringens og jorddyrkningens områder. Men vi er også klare over, at vi ved afspærringen i besættelsens onde år er blevet distanceret på flere områder, navnlig hvad angår at bøde på den katastrofale mangel på velegnet arbejdskraft. Vi er sikkert alle enige om, at vi må udnytte alle de muligheder, der findes, for at få arbejdet fra hånden, sådan som vi er vant til og helst vil have det. Her er det en mekanisering af forskellige arbejder vil kunne yde os en meget kærkommen hjælp, navnlig ved topbelastninger i den travle tid".¹

Diskussionen kom især til at dreje sig om anvendelsen af traktorer, og her lød der både optimistiske og skeptisk afventende røster. Til de sidste hørte konsulent Math. Nissen, Gråsten. Han advarede imod at lade ejerens lyst til at komme lettere om ved arbejdet og karlenes fascination af mekanikken være bestemmen- de for anskaffelsen af traktor. I stedet burde man tænke sig godt om og se på omkostningerne. Nogle havde spurgt, om ikke halvdelen af Danmarks hestebestand med fordel kunne ombyttes med traktor. Nissens mening herom var klar: "Svaret bliver et ubetinget nej; måske med den tilføjelse, at det er forbløffende, at nogen kan fremsætte en sådan opfattelse; men måske forbløffelsen bør være endnu større over, at nogen tror på den".²

Gårdejer Olav J. Bonefeld, Snogbæk, hørte derimod til dem, der troede på traktoren og på landmændenes evne til at træffe de rigtige beslutninger: "Dette at komme lettere og behageligere om

ved arbejdet, er en meget vigtig faktor, som måske i mange tilfælde kostede, men i det lange løb alligevel er en økonomisk fordel. Landbruget står jo i konkurrence med byerhvervene om arbejdskraften, og vi undgår måske på denne måde delvis at måtte forlade den intensive drift. Det ville koste mere. Det gælder ikke om at ombytte halvdelen eller tredjedelen af hestene, det kan der gisnes om. Det gælder om... at importen gives fri, så udviklingen frit kan foregå mod mere mekanisk trækraft. *Landmændene vil vide at finde den økonomiske grænse*".³

Det varede imidlertid noget, før Danmark fik så stor en valutabeholdning, at der blev penge at importere for. Først da Marshallhjælpen satte ind i årene 1948-53, blev det muligt at købe. Denne fremsynede amerikanske investering i et økonomisk stærkt Vesteuropa kom til at betyde et stort spring fremad i mekaniseringen af dansk landbrug, som fortsatte, også efter at Marshallhjælpen ophørte. Snart slog traktoren helt og aldeles igennem som trækraft, ikke kun til de sværeste markarbejder på de største gårde, men til alle former for mark- og transportarbejder på alle brug.⁴ Den praktiske landmand så altså her klarere end den teoretiske sagkundskab.

På det nordlige Als satte "traktoriseringen" ind i 1949 og var stort set gennemført ved midten af 1950'erne. Antallet af traktorer var da mere end seksdoblet. Mekaniseringen krævede store investeringer, og gælden steg, men nettogældsætningen udgjorde dog kun omtrent en femtedel af de samlede investeringer.⁵ Landbruget på Nordals var med andre ord i stand til at finansiere en stor del af mekaniseringen med egen kapital.

Konsulent Hans Frederiksen fra Nordborg understregede, at "den store fabriksvirksomhed, der her er placeret midt i området, har været stærkt medvirkende til at formindske antallet af de nødvendige medhjælpere for langbruget og således influeret stærkt på den øgede mekanisering".⁶ Selv om der ikke fandtes fabrikker af Danfoss' størrelse andre steder i landsdelen, stod landmændene dog heller ikke dér tilbage, og i 1954 overhalede de sønderjyske amter Lolland-Falster som den mest traktoriserede region i Danmark.⁷

I den første tid var det især Ferguson TE 20 på 26 hestekræfter, som blev de danske landmænds foretrukne traktor. Ved midten af 1950'erne var næsten hver anden traktor en "lille grå". Mange større brug foretrak dog den stærkere blå Fordson Major. For husmændene og de mindre gårdmænd blev det ofte løsningen at

Den engelske "lille grå" Ferguson TE 20 blev de nordslesvigske landmænds foretrukne traktor i 1950'erne. Den holdt sig i brug langt op i 1970-erne. Her efterårspløjer Jens Peter Solvang i Rønhavekolonien omkring 1980 med sin Ferguson fra 1951. Gunnar Solvang fot.

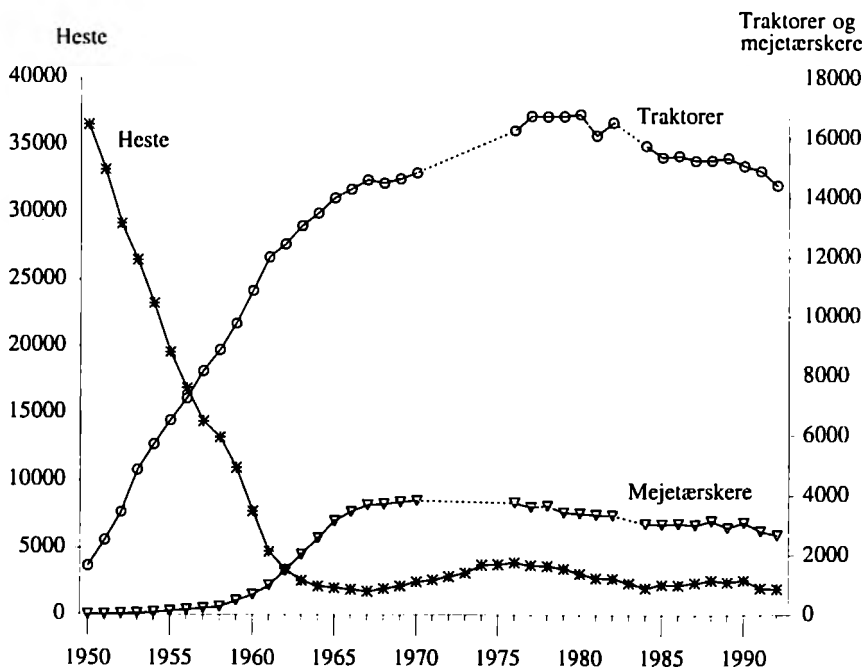

købe en brugt traktor, enten importeret direkte fra England eller sat ud fra de større gårde. Traktorfællesskaber vandt aldrig varigt indpas, dertil var den enkelte landmands uafhængighedstrang for stor. Man kan heller ikke se bort fra, at det gav højere status at have egen traktor, helst en, som var større end nabolandmandens.

Traktorerne erstattede hestene. Til sorg for mange af især de ældre landmænd blev de naturlige hestekræfter overflødiggjort af de mekaniske, men udviklingen var ikke til at komme udenom. En husmand i Rønhavekolonien på Als huskede sine overvejelser således: "Jeg købte en brugt traktor - Ferguson - i 1963 til 3.500 kr. Grunden var, at den ene hest var blevet syg, og det næsten var umuligt at opdrive en god arbejdshest på det tidspunkt. Traktoren blev købt gennem den lokale smed i Kær, og salget af hestene til slagtning indbragte 3.300 kr., hvilket jo næsten kunne opveje traktorens pris - men det var drøjt at komme ud i stalden den første tid, hvor der ingen heste var".⁸

Udskiftningen af heste med traktorer gik rivende stærkt i 1950'erne, og ved midten af det følgende årti var der stort set kun rideheste tilbage. De nordslesvigske gårde og husmandssteder var da blevet totalt traktoriserede (figur 39).⁹

Medvirkende til traktorens hurtige gennembrud var en række tekniske forbedringer. Det hydrauliske trepunktsophæng øgede traktorens vægt og dermed dens trækraft i takt med jordens modstand mod redskaberne. Liften gjorde det endvidere nemme-

Figur 39. Det nordslesvigske landbrugs mekanisering 1950-1992.

re at vende og komme ud i hjørnerne end ved de efterslæbte redskaber. Gummihjulene betød, at traktoren også kunne benyttes til transport udenfor marker og markveje.

Siden 1970'erne lå antallet af traktorer i det nordslesvigske landbrug på 15-16.000, fra 1980'erne med en svagt faldende tendens. Antallet af traktorer på en gennemsnitsejendom steg derimod fra 0,8 i 1960 over 1,4 i 1970 til 1,9 i 1980 og 2,4 i 1990.¹⁰ Tre

Traktorerne og redskaberne blev stadig større, som her ved en pløjekonkurrence på Kassøgårds marker i 1992, hvor en stor, firehjulstrukket traktor med firefuret vendeplov ses i aktion. Ernst Winckelmann fot. hos JydskeVestkysten.

I 1960-erne vandt mejetærskerne for alvor frem, bugserede på de mindre brug og selvkørende på de store som her på Schackenborg gods, hvor der høstes med fire Clays-mejetærskere i 1960'erne. Fot. i Schackenborg godsarkiv, LAÅ.

traktorer blev ikke ualmindeligt, især ikke på ejendomme, hvor en ældre traktor kunne gøre gavn foran en pumpe til et vandingsanlæg. Traktorerne blev samtidig større og stærkere. I midten af 1950'erne havde kun 12 % af traktorerne mere end 35 HK. Efterhånden som de kraftigere og mere økonomiske dieselmotorer fortrængte petroleums- og benzinmotorer, øgedes effekten, og i slutningen af 1980'erne havde 90 % mere end 34 HK, og 23 % havde endog over 80 HK.¹¹

Flere og større blev også mottoet for benyttelsen af mejetærskere. Da selvbinderne i begyndelsen gik fint i spand med traktorerne, slog mejetærskerne først rigtig igennem i 1960'erne. Siden den tid var der omkring 3.000 af dem i nordslesvigsk landbrug (se figur 39). Udviklingen trængte snart de traktorbugserede mejetærskere ud. De mange mindre mejetærskere fra Nordsten, Dronningborg, VETY eller fra landsdelens egen JF-fabrik i Sønderborg blev erstattet af selvkørende maskiner, bortset fra Dronningborg af udenlandske fabrikater. Samtidig med mejetærskerne slog pick-up-halmpresserne igennem, fra 1980'erne som storballpressere. Antallet af pressere lå på samme niveau som mejetærskere. Et andet traktorbugseret redskab, som vandt nogenlunde samme udbredelse, var grønthøsterne. Siden slutningen af 1960'erne var der endvidere 1-2.000 roeoptagere i det nordslesvigske landbrug. Transportopgaverne blev først varetaget med firehulede gummivogne, men siden vandt de tojhulede universalvogne frem, især den populære JF-vogn med aflæssekæder i bunden og tilhørende roeaflæssere og møgspredere. Også tipvog-

Landsdelens egen maskinfabrik, JF-fabrikken i Sønderborg, fremstillede bugserede mejetærskere, der var ophængt på siden af traktoren. Som de andre bugserede mejetærskere blev de med tiden for små. H. C. Gabelgaard fot. hos JydskeVestkysten.

ne blev almindelige. Tunge løft blev overtaget af hydrauliske læsere monteret for- eller bagpå traktoren.

For udnyttelsen af de store mejetærskere og storballepressere og andre kostbare og sjældent benyttede maskiner som roeoptagere og skårlæggere fik de private maskinstationer stor betydning. Andelsmaskinstationerne kunne ikke overleve i længden, og den første tids maskinfællesskaber mellem naboer blev snart afløst af individuelt maskinhold.¹²

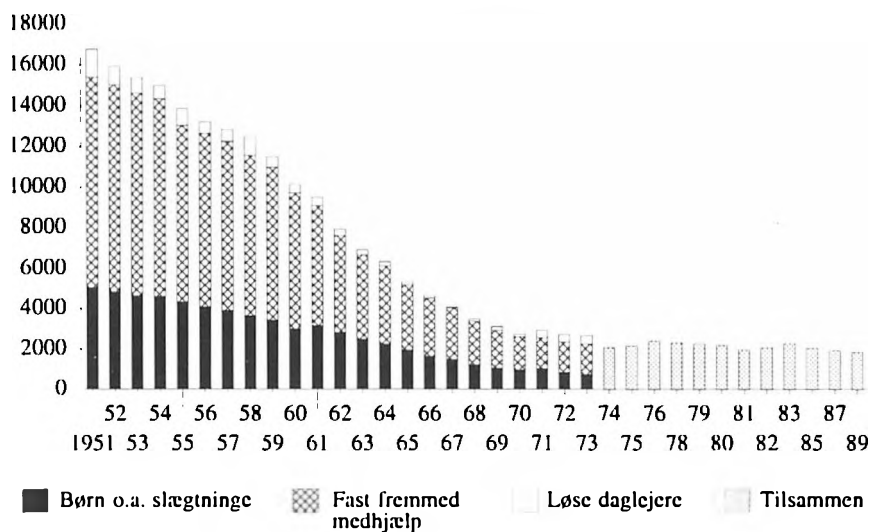
Mekaniseringen fik størst betydning for markbruget, men vandt også stigende indpas i staldene. Malkemaskiner var allerede godt udbredt før 1950, men fandt nu indgang i alle kvægstalde. Fra 1960'erne holdt man op med at bære mælken fra stalden ud til mælkejungerne i spande og lod den i stedet løbe ud til de nye køletanke i røranlæg. Køletankene blev indført efter krav fra mejerierne og fremskyndede mange små mælkeproducenters ophør, fordi deres mælkemængde ikke kunne forrente denne investering. Udmugningen blev automatiseret i såvel kvæg- som svinestalde. I begyndelsen var mekaniske udtrækningsanlæg meget almindelige, men med tiden blev ristestalde med gylleanlæg det normale. Fodringsautomater blev mest indført i svinestaldene. Computerstyring var ved begyndelsen af 1990'erne her som på de store markmaskiner endnu i sin vorden.

Afvandringen fra landbruget

Rent fysisk gjorde mekaniseringen arbejdet på landet lettere. Mange tunge løft og ensformige bevægelser forsvandt. Sammen med en ændret indstilling til kønsrollerne betød det, at kvinder kunne bruges som karle. Først og fremmest betød mekaniseringen dog, at langt størsteparten af landbrugets fremmede arbejdskraft kunne undværes. Man har diskuteret, om det var mekaniseringen, der skubbede karlene og pigerne ud af landbruget, eller om mekaniseringen omvendt var en simpel nødvendighed for at erstatte den arbejdskraft, der blev trukket ind til byerne af de højere lønninger og den længere fritid i industrien og serviceerhvervene. Givetvis gjorde begge forhold sig gældende. Afvandringen fra landbruget var langt fra noget nyt fænomen, og mangel på arbejdskraft var en stående klage på Fælleslandboforeningens delegeretmøder op gennem 1950'erne og frem til midten af 1960'erne.¹³ Det er ligeledes en kendsgerning, at landbrugets lønninger voksede stærkere end prisen på maskiner og drivmidler og dermed tilskyndede til at mekanisere.¹⁴

Det mest bemærkelsesværdige ved afvandringen var i og for sig ikke dens årsager, men dens voldsomhed, som var en følge af verdenskrisens og verdenskrigens forsinkelse af landbrugets udvikling i de foregående årtier (figur 40):¹⁵

Figur 40. Medhjælpere i nordslesvigske landbrug 1951-1989.

Det samlede antal medhjælpere i det nordslesvigske landbrug, landmandens børn og andre slægtninge medregnet, reduceredes i løbet af 1950'erne fra 17.000 til 10.000 og i det følgende årti til

under 3.000. Siden midten af 1970'erne lå medhjælperstaben nogenlunde konstant på omkring 2.000. Nedgangen skete indenfor alle grupper: løse daglejere, den faste fremmede medhjælp og børn og andre slægtninge. Den løst tilknyttede arbejdskraft havde aldrig den store betydning i den bondebrugsdominerede landsdel, og den forsvandt nærmest helt. Den faste fremmede medhjælp bestod af fodermestre og traktorførere, men først og fremmest af karle og piger. Det var her, nedgangen blev forholdsvis størst, fra 10.000 i 1951 til ca. 1.500 i 1976. Landmændenes børn skulle fortsat give en hånd med ved arbejdet, men det blev stadig sjældnere at beskæftige de voksne børn.

Den arbejdskraft, som forlod landbruget, flyttede dog langt fra altid til byen. Efter at bilen blev hvermandseje, blev mange boende i landsbyerne og valgte at "pendle" på arbejde i den nærmestliggende købstad eller stationsby, og adskillige industrivirksomheder nedsatte sig i de mindre byer.

Afvandringens følger blev især mærkbare for landbrugets kvinder. Husmandskonerne havde hele tiden måttet tage del i alt forefaldende arbejde, men i gårdbruget var det blevet almindeligt, at konen og døtrene mest koncentrerede sig om hønsene og husholdningen, hvortil de fik hjælp af tjenestepigerne. Men dem blev der tidligt mangel på. I 1952 kunne tre fjerdedele af de nordslesvigske landbohem ikke få piger. "Det kan husmødrene ikke holde til i det lange løb", mente Fælleslandboforeningens formand Mads Thuesen.¹⁶ Det blev husmødrene imidlertid nødt til, og da tillige de mandlige medhjælpere snart efter forsvandt, måtte gårdmandskonerne også tage del i det hårde arbejde i stald og på mark. Forstander Sv. Karlskov Jensen på Graasten Landbrugsskole anbefalede derfor i 1960, at husmødrene gjorde sig husholdningsarbejdet lidt lettere. Da der ikke længere var piger til hjælp og bedriften i højere grad kaldte på dem, måtte de benytte sig af tekniske hjælpemidler, få lagt vand og vask ind i stuehusene, indskrænke køkkenhaven og købe konserves i stedet for, benytte sig af helt eller delvist færdiglavede retter etc. Han var klar over, at det krævede en holdningsændring hos husmødrene: "Der må en anden indstilling til. Landhusmoderens anseelse må ikke fortsat være afhængig af bagværk og hjemmelavet spegepølse eller af hvor mange kyllinger, hun har under opdrætning. Jeg ved meget vel, at også disse ting har været med til at give hende tilfredshed og anerkendelse, hun ikke kan være foruden, men uden medhjælp og mange gange tillige med arbejde ude i bedrif-

En flink, ung pige

kan få plads til 1. november på en gård, 2 km fra Haderslev. Kone til folkeværelset. Husstand 5 personer. Værelse med varme. Ophold inde. Chr. Have, Hørregård pr. Haderslev, telefon 2 23 79.

Til 1. november

søges flink ung pige med kendskab til daglig madlavning. Hyggeligt værelse med radio og håndvask. Olfedyr, ingen storvask. Fru H. H. Jeasen, Æblebjerg frugtplantage, Kirkehørup, telefon 85.

Fra 1950'erne blev det vanskeligere og vanskeligere at få tjenestepiger til landbruget. Arbejdsgiverne måtte derfor lokke med varme værelser med radio og håndvask og understrege, at der hverken var kulfyrrer eller storvask. Annoncer i Hejmdal oktober 1960.

ten, så giver det en for urimelig belastning. Jeg tror, det vil være noget lettere for en ung pige fra byen at gå ind til stillingen som landhusmoder, om man på landet brugte en anden målestok. Man kan beklage en sådan udvikling, men det ændrer jo ikke forholdet".¹⁷

Som tiden gik blev ikke alene de traditionelle, kagebugnende sønderjyske kaffeborde og de hjemmelavede pølser en umulighed for landhusmoderen at overkomme. Udviklingen i landbrugsøkonomi tvang hende i mange tilfælde også ud af stalden og bort fra marken og over i et helt andet erhverv. Det gjaldt nu selv på de store gårde på Haderslevvegnen, at de unge landbrugeres koner tog arbejde uden for bedriften.¹⁸

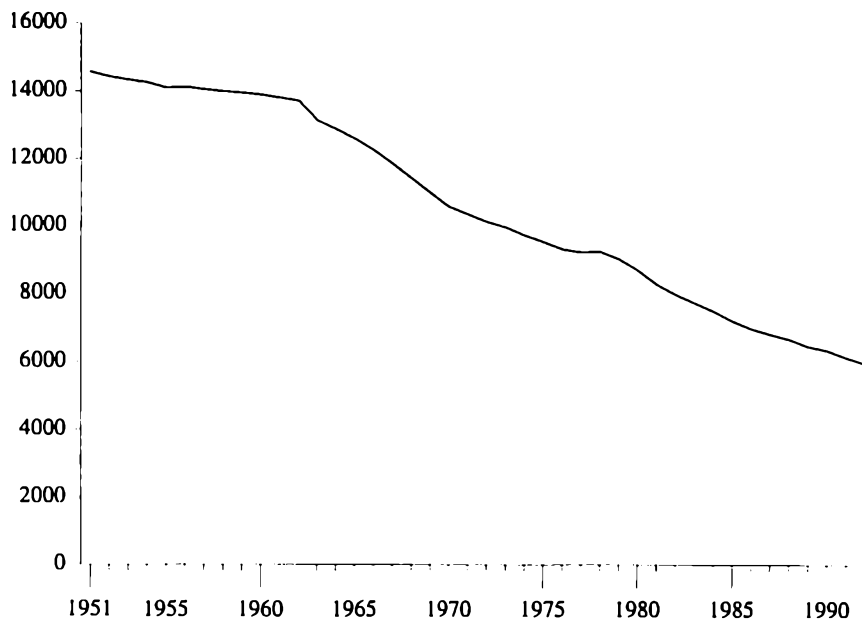
Brugskoncentrationen

Medhjælpernes afvandring var stærk allerede i 1950'erne. I 1960'erne kom turen til husmændene. Kun ét årti efter de sidste større udstykninger havde fundet sted, måtte husmandsfamilie efter husmandsfamilie opgive eksistensen som selvstændige landbrugere. Mens antallet af landbrug i 1950'erne kun var gået ned med godt 600, faldt det i løbet af 1960'erne med over 3.300, altså en god del mere end de ca. 2.000 brug, den nordslesvigske udstykningsvirksomhed havde skabt. Samfundsmæssigt kom dette store arbejde således kun til at bære kortvarige frugter, men de par generationer, for hvem arbejdet på egen jord blev deres livs opgave, måtte naturligvis se helt anderledes på det.

I 1970'erne var udviklingen lidt mere afdæmpet; knap 1.900 brug blev nedlagt. I 1980'erne tog den påny fart med godt 2.300 forsvundne landbrug. I alt blev antallet af nordslesvigske landbrug mere end halveret i årene mellem 1950 og 1990. Beregnet i forhold til det samlede antal brug udgjorde nedlæggelserne i 1950'erne kun 4 %, i 1960'erne derimod 24 %, i 1970'erne 18 % og i 1980'erne hele 27 % (figur 41).¹⁹

Fra 1980'erne var det ikke længere kun de deciderede husmandsbrug, der blev lukket som produktionsenheder. Adskillige små gårde forsvandt også, og det var bemærkelsesværdigt set i historiens lys. Mens antallet af husmandsbrug ofte havde bevæget sig op og ned, havde antallet af gårde nemlig nærmest ligget konstant siden 1600-tallet. Man skønnede tilmed i begyndelsen af 1990'erne, at strukturudviklingen ville fortsætte med uformindsket styrke, så de ca. 6.300 ejendomme i 1990 i år 2010 ville være reduceret til 3.500.²⁰

Figur 41. Antal landbrugsejendomme i Nordslesvig 1951-1992.

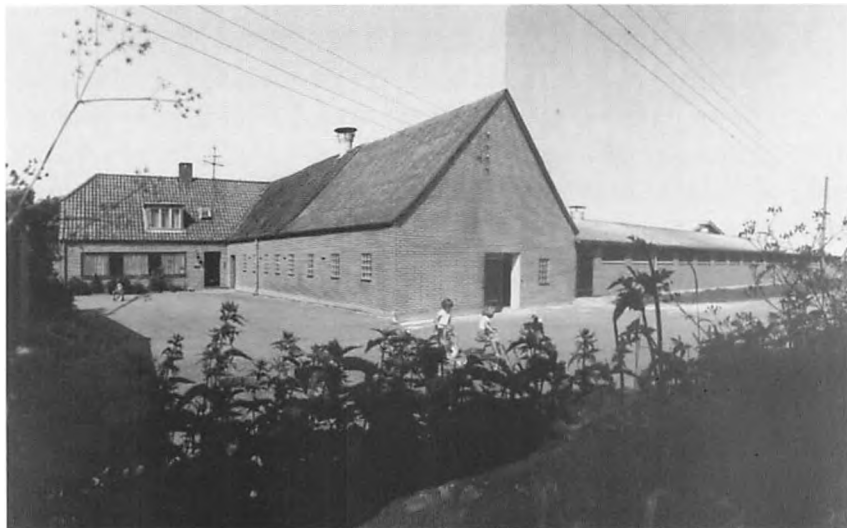
Jorderne fra de nedlagte småbrug blev lagt til de større. Gennemsnitsbruget blev derfor stadigt større, mere end fordoblet:²¹

1951	21,1 ha
1960	21,8 ha
1970	27,8 ha
1980	33,3 ha
1989	43,9 ha
1992	47,3 ha

De tidligere husmænd og mindre gårdmænd gik samme vej som de tidligere landarbejdere: til industrien eller andre byerhverv, som i et vist omfang opstod i eller flyttede ud til landkommunerne. Ofte skete brugsnedlæggelserne dog i forbindelse med et generationsskifte. Hyppigt var der tale om en glidende overgang, hvor landmanden først forsøgte sig med deltidsarbejde for siden at arbejde fuldtids på fabrik, eller hvor beskæftigelse kunne fås. I første omgang blev jorden måske forpagtet ud til naboen og først siden solgt fra.

Udviklingen i Rønhavekolonien var formentlig typisk for de små brug. Endnu i 1950 udstykkedes her tre små statshusmandsbrug på gennemsnitligt 6,5 ha i forbindelse med Rønnaves forvandling fra domænegård til forsøgsgård. Husmændene havde ellers ønsket at få tillægsjord, men der blev kun 2,6 ha til deling til de fire steder, som lå nærmest stamparcellen. Resten måtte

For at overleve som selvstændige landmænd måtte husmændene foretage store udvidelser af produktionen som på dette husmandssted i Rønhavekolonien. Ejeren specialiserede sig i svinebrug og opførte i årene 1968-78 stalde og lader på tilsammen knap 1600 kvadratmeter. Det oprindelige brug fra 1926 var på ca. 200 kvadratmeter. Gunnar Solvang fot.

nøjes med andel i et græsningsareal på 33 ha på Arnkilsøre. Derfor blev koloniens husmandssteder hurtigt for små, og da adgangen til at nedlægge de små brug blev liberaliseret i 1962, blev den straks benyttet i Rønhavekolonien. Udviklingen fortsatte i de følgende år, og i 1980 var kun 18 ud af de 30 husmandssteder tilbage som aktive landbrug. Dette huede naturligvis ikke en gammel husmand: "Jeg finder, at vore politikere har stirret sig blinde på de såkaldte glade år i tresserne ved at give alt for frie tøjler for sammenlægning. Vi har eksempler på, at ejeren af en gård med over 100 tønder land har købt et husmandssted og lagt det ind under sin ejendom - og efter et års forløb har han solgt bygningerne til en husmand til samme pris, som vedkommende gårdmand gav for hele ejendommen."²²

En udvej for at overleve som selvstændig småbruger lå i at tage arbejde ved siden af. Omkring 1950 var der kun få husmænd i Rønhavekolonien, som havde sideerhverv, men fra ca. 1960 blev det atter almindeligt, og i slutningen af 1960'erne var det over halvdelen, som på denne måde supplerede indtægten fra bedriften. I nogle tilfælde blev landbruget det sekundære, og ejendommene blev rene deltids- eller fritidsbrug, hvor man nøjedes med at dyrke jorden og eventuelt holde et par dyr, ikke af økonomiske årsager, men for at beholde forbindelsen til det erhverv og den livsform, man oprindeligt havde viet sin arbejdskraft til.²³

En tilsvarende udvikling kunne spores på vesteregnet. I Bedsted sogn var der i mellemkrigstiden blevet udstykket en del hus-

mandsbrug fra domænegården Sivkro. Da de første husmænd her blev for gamle til at drive stedet, kunne de ikke få det solgt til en ny husmand. I stedet forpagtede de fleste jorden ud eller solgte den fra til en gårdmand. Flyttede de ind i parcelhus i Bedsted by, blev stedet overtaget af unge mennesker med andet erhverv. Som i Rønhave var nogle af husmandsstederne i stand til at opsu-ge de andre og således blive til gårde. Fire eksempler fra Bedsted kan illustrere, hvordan skæbnen var for mange husmandsbrug omkring 1980.²⁴

Hans Nielsen var i slutningen af tyverne. På trods af et beskedent jordtilliggende på 18 ha ønskede han at forblive selvstændig husmand, og han valgte derfor at specialisere sig i svineproduktion. I den gamle stald havde han plads til ca. 250 fedesvin, men for at forøge produktionen byggede han selv en ny til 100 søer og smågrise, og hertil kom en særlig stald, hvor goldsøerne stod bundet. I forhold til arealet var det en stor produktion, som forudsatte et betydeligt indkøb af korn og foderstoffer. Ved at arbejde i stalden fra tidlig morgen til middag og 2-3 timer sidst på dagen kunne Hans Nielsen klare produktionen ene mand, fordi fodringen i den nye stald var fuldautomatisk og udmugningen halvautomatisk. I den gamle stald var fodringen helt og udmugningen delvis manuel.

De noget ældre husmænd som den 50-årige Morten Eskesen og hans kone kunne takket være deres ringe gæld og en spar-

Mange af de husmandssteder, hvor produktionen blev nedlagt, opkøbtes af folk fra byen og indrettedes af dem til en rummelig bolig med gode hobbyarealer. På dette eksempel fra Rønhavekolonien har en tilbygning i moderne byggestil erstattet den oprindelige stald. Gunnar Solvang fot.

sommelig livsførelse blive på bruget indtil pensioneringen, hvor de regnede med at sælge det til en nabo. Sit husmandssted fik Eskesen i 1954 som forpagter hos svigerfaderen. Først i 1964 blev han ejer. Han valgte at udvide bedriften, der ved tilkøb blev bragt op på 26 ha. Besætningen blev tilsvarende forøget fra 6 til 20 køer. Men det var ikke nok til at følge med, og da ingen af børnene ønskede at overtage bruget, indstillede Morten Eskesen sine investeringer i begyndelsen af 1970'erne.

Christian Nielsen valgte at tage arbejde ved siden af på en fabrik i Tønder. Faderen Jes Nielsen havde erhvervet husmandsstedet på 13,5 ha i 1940, men var omkring 1970 så svækket af gigt, at han måtte forpagtede stedet til sønnen. Da Christian var ugift, blev forældrene boende og gav efter evne en hånd med. Alligevel måtte sønnen for at passe de otte køer og en snes kalve og ungkreaturer dagligt ud over sit fabriksarbejde lægge omkring tre timers arbejde i stalden, mens markarbejdet måtte klares i weekenden og om aftenen i den lyse tid. For Christian Nielsen blev husmandsbruget en arbejdskrævende hobby.

Andre husmandsbrug blev hobbyejendomme for tilflyttere som Søren Kock, der sammen med konen Lise kom til egnen fra København. Kock var ingeniør og kørte hver dag på arbejde i Haderslev. Landbruget var hans hobby. Han interesserede sig især for dyrene, ca. 90 grise, et halvt hundrede høns, et par får og nogle kaniner. Parret arbejdede dagligt 1 1/2 time i stalden, mens jordtilligendet på 15 ha blev dyrket af naboer mod betaling eller af grovvarefirmaet. Ud over at arbejde med dyrene lagde familien Kock et stort arbejde i at bygge stuehuset om.

På trods af den økonomiske udvikling havde livsformen som selvstændig smålandbruger altså stadig omkring 1980 så stor appel til mennesker på Bedstedegnen, at de var villige til at investere betydelige beløb i et usikkert erhverv, til at føre et meget sparsommeligt levned, til at arbejde halvanden gang så meget som andre mennesker eller til at opgive et bekvemt liv i byen. Det var næppe anderledes andre steder i landsdelen, og livsformen mistede vel ikke sin tiltrækning i 1980'erne, selv om vilkårene blev vanskeligere.

Produktivitet og specialisering

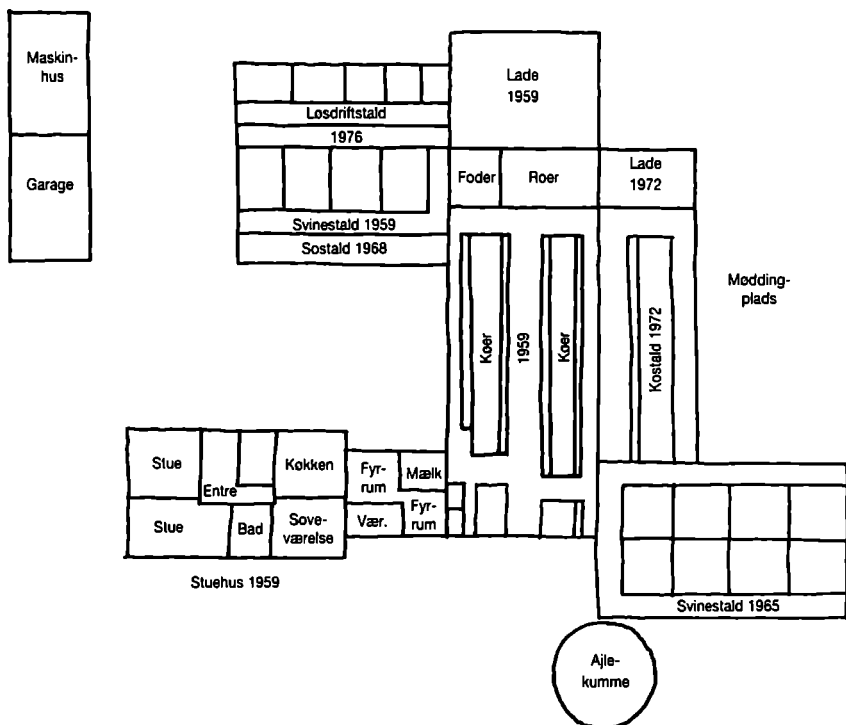
To gårde i Sundeved

Mens husmandsbrug og mindre gårdbrug blev nedlagt i stort tal, var de mellemstore og store gårde som regel i stand at overleve, men også her blev strukturændringerne mærkbare. I anledning af sit 100-årsjubilæum i 1962 besøgte "Den sundevedske Landboforening" gårdejer Ejnar Bonefelds foregangslandbrug "Amballe" ved Øster Sottrup. Gårdens bygninger var forholdsvis nye. Avlsbygningerne havde Ejnar Bonefelds far Kristen moderniseret, og sønnen lod selv et nyt stuehus opføre i 1957, mens tiderne stadig var nogenlunde for landbruget. Derfor blev det også ret stort med fuld kælder, kontor, hall, dagligstue, kombineret selskabs- og spisestue, køkken, daglig spisestue og bad. Loftet var udnyttet til værelser til familien og til medhjælperne, der fik "komfortable enkeltmandsstuer, der kan sidestilles med moderne hotelværelser". Medhjælperne havde endvidere adgang til toilet og bad, og deres værelser havde del i centralvarmen. En god boligstandard var blevet en nødvendighed for at tiltrække og fastholde landbrugsmedhjælpere.

På "Amballe" gjorde Ejnar Bonefeld selv "karls arbejde". Derudover var der en ugift fodermester og en karl, hvortil kom gård-ejerparrets tre egne drenge i den skolepligtige alder. En pige kunne derimod ikke fås. Ejnar Bonefelds kone måtte klare det store stuehus alene, og derfor havde parret anskaffet alle moderne hjælpemidler. Også i bedriften var der mekaniseret og rationaliseret. Gården havde to traktorer, grønthøster, roeoptager, universalvogn, kornsilo, forskellige transportører og et tomandsbetjent tærskværk. Ejnar Bonefeld ville helst undgå mejetærskning, da han mente, det betød større halmspild og ringere halmkvalitet.

Besætningen på "Amballe" var i 1962 på 30 malkekøer, hovedparten af Rød Dansk Malkerace, men Ejnar Bonefeld var begyndt at sætte sortbrogede køer ind, fordi de var bedre til fedning end de røde. Mælkeydelsen var årligt 4.557 kg mælk pr. ko. Der var 40 stykker ungvæg. Svineproduktionen lå årligt på 400 slagtesvin, som alle blev indkøbt til fedning. Arealet var på 39 ha, som siden en jordfordeling i 1947 lå samlet i et stykke. Markerne var delt i syv skifter, som dyrkedes med grønjordshavre, hvede, roer, byg, byg med udlæg, græs og græs. Mindre arealer med handelsafgrøder som sukkerroer, hør og frø blev undertiden skudt ind. En udmark var lagt hen med varigt græs.¹

Ved næsten alle overlevende landbrug blev der bygget til for at rumme det øgede antal dyr pr. ejendom. I november 1958 nedbrændte Jens Friis Styrks gård på Catharinasvej i Visby ved Bredebro. Året efter opførtes en ny gård i moderne byggestil med stuehus, kostald, lade og svinestald. Luftfotografiet viser tilstanden o. 1970. De mange tilbygninger fremgår af skitsen: svinestald 1965, i 1968 sostald i den gamle svinestald fra 1959, kostald med lade 1972 og løsdriftstald for kvæg i 1976. Fot. i privateje.

Da "Den sundevedske Landboforening" fejrede sit 125-årsjubilæum i 1987, besøgte man en anden gård på samme egn, "Lindegård" i Vester Sottrup. Gården tilhørte Jens og Ellen Møller, som havde haft den siden 1961, først i forpagtning og fra 1965 i eje. Med dem havde gården været i samme slægts besiddelse i otte generationer. Ved overtagelsen var "Lindegård"s areal på 41 ha, altså kun en anelse mere end Ejnar Bonefelds gård havde på samme tid. Siden blev der tilforpagtet 10 ha og i 1984 tilkøbt 5 1/2 ha. Som på "Amballe" blev jorden i 1967 samlet i et stykke, der dog var gennemskåret af en offentlig vej.

"Lindegård"s bygninger var både gamle og nye. Stuehuset var fra 1872 og meget stort for en "pigeløs" husmoder. I stueetagen var der bl.a. forstue, kontor, to store stuer og køkken, på loftet værelser. Det var moderniseret med nye vinduer, isolering og jordvarme. Udbygningerne bestod af en lade fra 1910, et aftægts-hus fra 1926, stalde fra 1960 og et maskinhus fra 1983. Stalden blev udvidet straks efter Danmarks tilslutning til EF i 1973 fra 25 til 45 køer. Samtidig blev der lagt riste bag køerne og bygget gylletank og plansilo. I 1987 bestod besætningen såvel af RDM som SDM. Den gennemsnitlige årlige mælkeydelse var på ca. 5.800 kg mælk, altså godt 1200 kg mere end Ejner Bonefelds tilsvarende besætning i 1962. Svineproduktionen var derimod med ca. 425 slagtesvin årligt næsten den samme som på "Amballe" i 1962. I begyndelsen havde Jens Møller selv grisesøer, men senere gik han som Ejnar Bonefeld over til at købe smågrisene. Markbruget var inddelt i seks skifter á 4 1/2-5 ha med græs, hvede, vinterbyg, roer, byg til helsædsensilage og byg med udlæg. Ca. 15 ha blev dyrket med raps, hvede, byg og ærter.

Ellen og Jens Møller havde i begyndelsen både karle og en pige, men måtte senere klare gården selv. Ellen Møller tog oven i købet arbejde som biblioteksmedhjælper. Den ene af de fire sønner var til gengæld hjemme og hjalp Jens Møller i bedriften. Mekaniseringen var drevet vidt, tildels i fællesskab med andre landmænd. Jens Møller havde en tifodsmejetærsker og en halm-ballepresser sammen med en svoger, og med gårdens roeoptager klarede han også naboens roehøst.²

Øget produktion og produktivitet

Udviklingen på "Amballe" og "Lindegård" i det nordøstlige Sundeved afspejlede en hovedtendens i sønderjysk landbrug siden 1960'erne: Produktionen blev varetaget af færre mennesker på

Der står 30 års erfaring bag

MANNESMANN VANDINGSANLÆG

**MANNESMANN
SPRINKLER MR 20**
giver Dem 2000 arbejdstimers fabriksgaranti. Dens overtrivne konstruktion sikrer Dem en altid ensartet vandfordeling.

**MANNESMANN MTR -
HURTIGKOBLETSRØR**
med telekobling. Varningsval-
søret håndtøj, der modstår 16
atm. arbejdstryk - enkelt, robust
og arbejdsbesparende.

DLAM

DLAM Haderslev, telf. 2 46 53
DLAM Toflund, telf. 3 15 52
DLAM Rødekro, telf. 6 29 09
DLAM Gredstedbro, telf. 135
DLAM Varde, telf. 544

Det voksende høstudbytte skyldtes bl.a., at landmændene begyndte at kunstvande deres korn i tørkeperioderne. Reklame for Mannesmann rørvandingsanlæg fra Dansk Landbrugs Andels-Maskinindkøb i Hejmdal 1960.

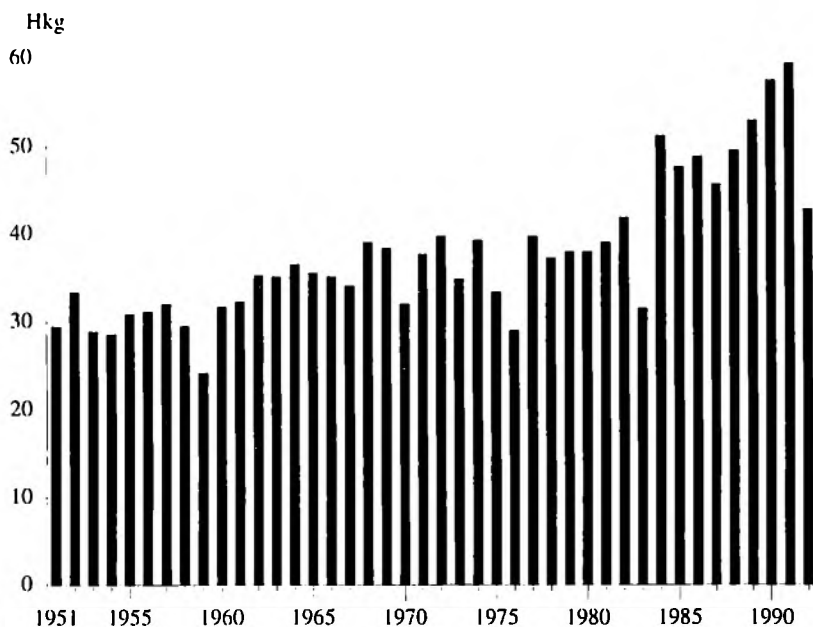
større enheder og alligevel sat stærkt i vejret. Stigningen skyldtes dels en vækst i besætningerne og høstarealerne, dels en højere ydelse af jorden og dyrene.

Som de to gårde viste, var en bedre jordfordeling en vigtig produktivitsfremmende faktor. P. Chr. Hanssen vurderede omkring 1950 denne sag således: "Men der er en anden rationaliseringsopgave [end mekaniseringen], som stadig venter på at blive taget op. Jeg tænker her på en bedre jordfordeling. Det er måske den allervigtigste rationaliseringsopgave, vi har i vor landsdel. Der er gjort hæderlige forsøg på at forbedre jordfordelingen, og det skal indrømmes, at der er nået en del, men i mange egne af vor landsdel har man endnu en meget uheldig jordfordeling, som i høj grad fordyrer og besværliggør driften".³

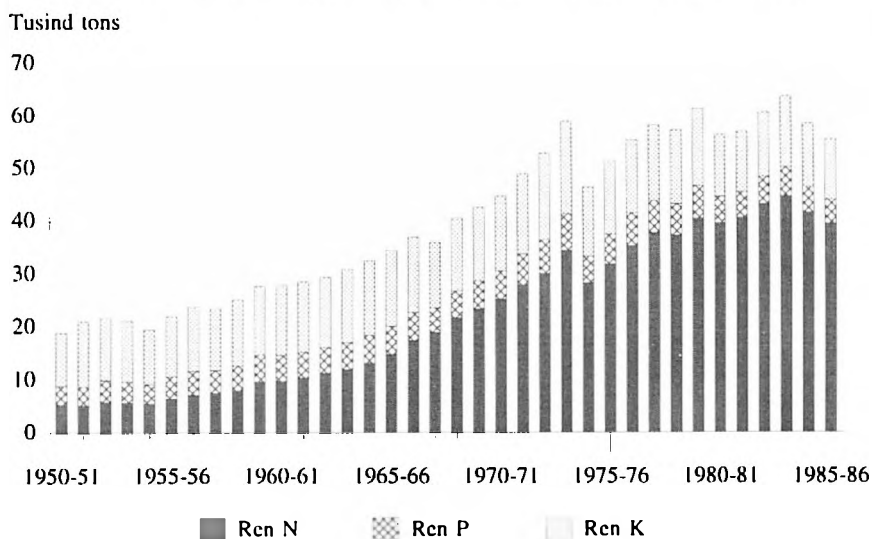
Landbrugsvidenskabens undersøgelse af arronderingsforholdene i Sønderjylland i 1950'erne viste klart, at den dårlige jordfordeling i landsbyer som Barsmark og Skovby på Løjt land hindrede en moderne, intensiv drift. Det var særlig mælkeproduktionen, som led under opdelingen i de mange lodder og de lange afstande til de yderste marker. I bedre arronderede områder som Varnæs og Rinkenæs var driften betydeligt mere intensiv. Selv om det lavere bruttoudbytte pr. ha ved den ekstensive drift blev modsvaret af lavere produktionsomkostninger, var nettoudbyttet og indtægten af gældfri ejendom alligevel ca. 25 % højere ved den bedste jordfordeling sammenlignet med den dårligste.⁴ Fra 1960'erne bidrog de mange brugsnedlæggelser imidlertid stærkt til en forbedret jordfordeling, selv om der endnu i 1990'erne var adskillige steder, hvor forholdene ikke var ideelle.

I de 40 år mellem 1950 og 1990 blev den nordslesvigske kornhøst fordoblet. I 1950'erne lå en gennemsnitshøst på knap 400.000 tons kærne (uden bælgæd og raps). I 1960'erne var en middelhøst på 530-540.000 tons, i 1970'erne på 600.000 tons og i 1980'erne på næsten 800.000 tons. Kornarealet var i 1950'erne på omkring 130.000 ha og blev op gennem 1960'erne og 1970'erne øget, men gik i 1980'erne lidt tilbage og lå ved årtiets slutning på ca. 150.000 ha. Langt størsteparten af produktionsfremgangen skyldtes derfor et øget hektarudbytte (figur 42).⁵

Enkelte år bragte en dårlig høst. Sommeren i 1959 var den tørreste i 20 år. Tørken huserede endvidere i 1970, 1975-76, og helt fatal blev den i 1992. Den dårlige høst i 1983 skyldtes derimod det våde forår. Men bortset fra disse år var udbyttet jævnt stigende frem til omkring 1980 og derpå stærkt stigende. En årsag

Figur 42. Foldudbytte af korn i Nordlesvig 1951-1992. Hkg kerne pr. ha.

Figur 43. Samlet kunstgødningsforbrug i Nordlesvig 1950-1986. Tons.

hertil var længe et stærkt stigende forbrug af kunstgødning (figur 43).⁶

Mens forbruget af fosfor og kali stort set var uændret gennem perioden, blev kvælstofanvendelsen stærkt øget frem til midten af 1970'erne. Derefter tog væksten af, og fra første halvdel af 1980'erne var kvælstofforbruget nærmest konstant.⁷ Den store udbytteforøgelse i 1980'erne foregik således med en nogenlunde uændret kunstgødningstilførsel.

Husdyrgødning i form af gylle blev fra 1970-erne et vigtigt middel til at øge høstudbyttet, men som kunstgødningen blev den omstridt, efterhånden som der konstateredes store nitratmængder i vandløbene og i havet. Gyllespreder på Aabenraaegnen i 1988. Karin Riggelsen fot. hos Jydske-Vestkysten.

Når der i slutningen af 1980'erne i medierne og i det politiske liv skabtes stor opmærksomhed om kvælstofudvaskningen, skyldtes det således ikke en aktuel eksplosion i forbruget af kunstige kvælstofgødninger, men snarere en ophobet effekt af de sidste årtiers forbrug samt de meget intensive bedrifters overskud af husdyrgødning. Folketinget vedtog i 1985 en NPO-handlingsplan og i 1987 en samlet vandmiljøplan, som skulle halvere landbrugets kvælstofudledning. Det indebar, at landmændene skulle udbygge deres opbevaringskapacitet for husdyrgødning, så den kunne opbevares i ni måneder og i fuldt omfang spredes ud i vækstsæsonen, hvor den bedst muligt blev udnyttet af afgrøderne. Endvidere skulle udsivning fra møddingpladser og ensilageanlæg ophøre helt, og mindst 65 % af markerne skulle være grønne om efteråret, så jordens kvælstof i den regnrige tid blev bundet i stedet for at udvaskes til vandløbene. Endelig krævede handlingsplanen, at landmændene udarbejdede sædskifte- og gødningsplaner for at undgå overflødig gødningstilførsel. Selv om landbruget kort før midten af 1990'erne så godt som fuldstændigt var nået frem til at opfylde lovgivningens krav, kunne effekten af de store investeringer i penge og arbejde, som politikere og biologer krævede, ikke registreres, hvilket skabte stor frustration hos landmændene.⁸

Også i det nordslesvigske landbrug var anvendelsen af kemiske sprøjtemidler til bekæmpelse af ukrudt, skadedyr og plante-

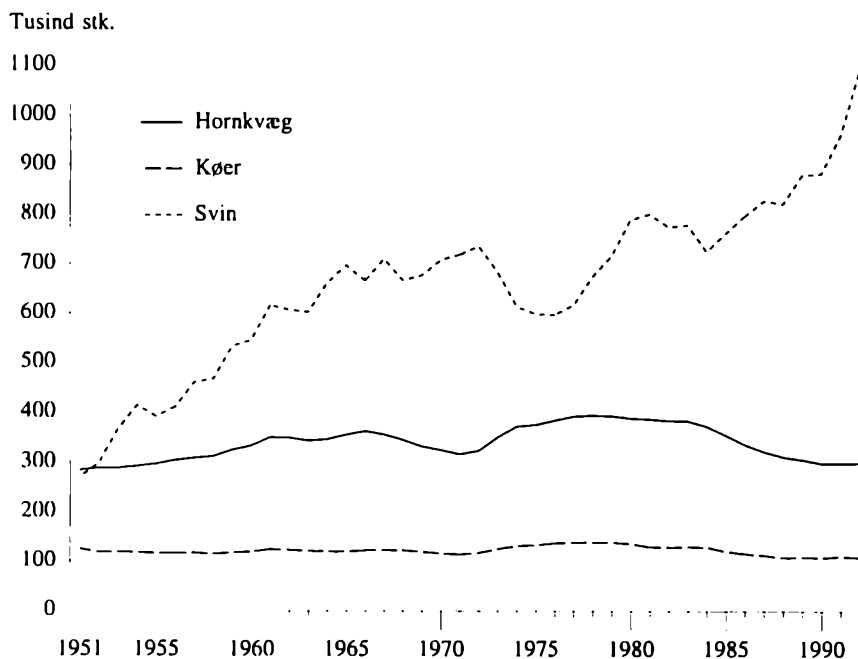
sygdomme en anden vigtig årsag til væksten i hektarudbyttet. Ligesom gødningen blev de kemiske bekæmpelsesmidler et omstridt udbytteforøgelsesmiddel, som skabte frygt for en forgiftning af drikkevandet. Også her blev der fra politisk hold i 1986 udarbejdet en handlingsplan, som medvirkede til en reduktion af forbruget.⁹

Stigningen i hektarudbyttet skyldtes for det tredje, at der til stadighed blev udviklet mere ydedygtige kornsorter, og for det fjerde, at kunstig vanding blev mere og mere udbredt på de lettere jorder, som der er så mange af i landsdelen. Begyndelsen til kunstvandingen blev gjort på Jydevad forsøgsstation allerede umiddelbart efter krigen. Midt i 1950'erne var Karen og Nicolai Kudsk i Sandskov mellem Harres og Borg pionerer.¹⁰ Den tørre sommer i 1959 fik mange landmænd til at investere i vandingsanlæg. Det store gennembrud kom i forbindelse med tørkesomrene i 1975 og 1976 og i de følgende år. I 1972 havde 600 sønderjyske agerbrugere vandingsanlæg, i 1976 var det lidt over 1100, året efter godt 1500 og i 1980 over 1800. Mens 10 % af arealet kunne kunstvandes i 1976, var det 19 % i 1980 og 22 % i 1989.¹¹ Medvirkende til kunstvandingens fremgang var den teknologiske udvikling. 1950'ernes og 1960'ernes beskedne sprinkleranlæg med rør, som ofte skulle flyttes, blev fra 1970'erne erstattet af selvflyttende vandingsmaskiner med langt større kapacitet og mindre arbejdskraftbehov. Med vandingsanlæg kunne landmændene forhindre tørkeskader, hvor det gjaldt om at bringe afgrøderne over et kritisk punkt. Som den ekstremt tørre sommer i 1992 viste, kunne de imidlertid ikke slå til over for en langvarig udtørring. Og den modsatte situation, en meget våd så- eller høstperiode, kunne landbruget stadig ikke gøre meget ved. At kunstvandingen havde stærkt positive virkninger for nordslesvigsk landbrug, er imidlertid hævet over al tvivl, og den kom ikke kun kornavl, men også græs- og grovfoderproduktionen samt kartoffeldyrkningen til gode.

Indenfor husdyrbruget var udviklingen i de samlede bestande af køer og svin forskellig. Mens svinebesætningerne nærmest blev tredoblet, var udviklingen i hornkvægsbestanden, herunder i antallet af køer, mindre markant (figur 44).¹²

Tilslutningen til Fællesmarkedet i 1973 skabte landmandsforventninger om bedre tider for mælkeproduktionen, hvor fællesskabet om nødvendigt sikrede en mindstepris gennem støtteopkøb. Det fik mange landmænd til at øge besætningerne, og i de

Figur 44. Husdyrhold i Nordslesvig 1951-1992.

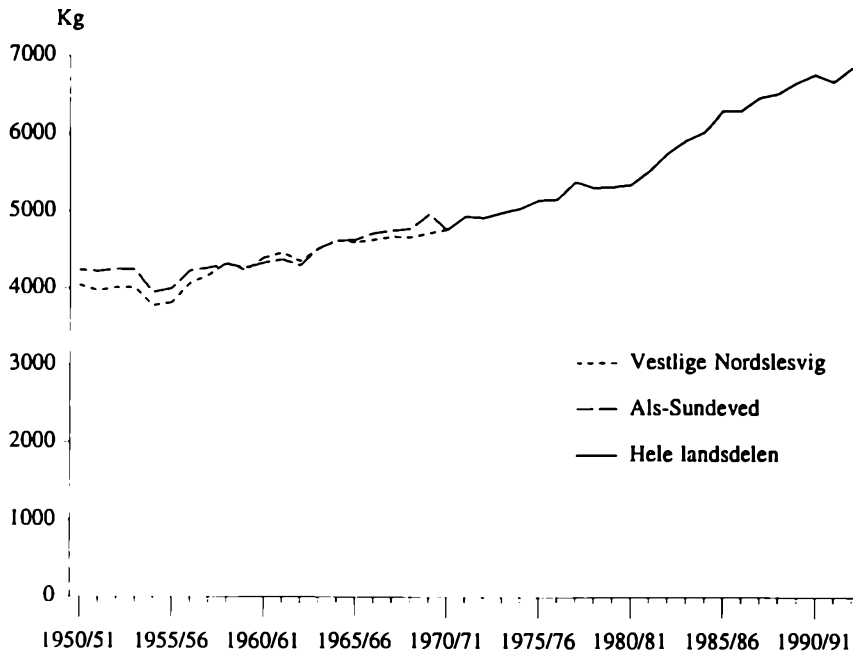

første fem år fra 1972 steg den nordslesvigske malkekvægsbestand med 18 %. Snart blev følgen overproduktion, og fra 1980 begyndte antallet af køer at falde. I 1984 blev der indført en kvoteordning, hvor hver enkelt mælkeproducent ud fra sin hidtidige leverance til mejeriet fik tildelt en årlig mælkemængde, der kunne afsættes til garanterede priser. Leverede han mælk ud over sin kvote, måtte han håbe på, at andre danske mælkeproducenter leverede mindre end deres kvote. Ellers skulle der betales en superafgift på 115 % af fællesskabets retningsgivende mælkepris. Det var ingen landmand interesseret i, og kvoteordningen bevirkede derfor et yderligere fald i antallet af køer, så det i 1990 var det laveste siden den anden verdenskrig.

Alligevel blev mælkeproduktionen til stadighed større. I 1950 blev der indvejet 388 millioner kg mælk i de nordslesvigske mejerier, og i 1967 var tallet steget til 452 mill. kg.¹³ De nordslesvigske landmænds mælkekvote var i 1989/90 på 592 millioner kg. På grund af ophør i de amter, hvor mælkeproduktionen var på retur, kunne Sønderjyllands amt imidlertid øge sin kvote til 686 mill. kg i 1993/94.¹⁴

Den stigende mælkemængde skyldtes først og fremmest den stærkt forbedrede mælkeydelse, som klart fremgik af kontrolforeningernes virke (figur 45).¹⁵

Figur 45. Mælkeydelse i de nordslesvigske kontrolforeninger 1950-1992. Kg pr. ko.

Ydelsen steg ganske jævnt fra ca. 4000 kg mælk i begyndelsen af 1950'erne til over 6500 kg omkring 1990. Fedtprocenten blev samtidig øget fra 4,1 til 4,3. I periodens sidste ti år var fremgangen i ydelsen særlig markant. Indførelsen af mælkekvoter levnedde ikke landmanden mulighed for at øge produktionsomfanget og skærpede i stedet hans opmærksomhed om at nedbringe omkostningerne ved en mere kritisk udvælgelse af de køer, der skulle videreføre avl og produktion.

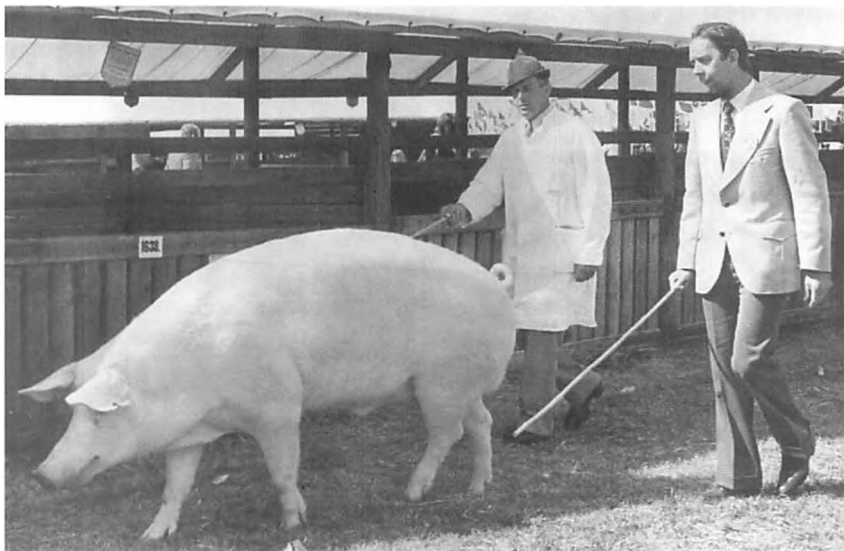
Denne udvælgelse betød allerede fra 1960'erne, at den røde ko blev trængt ud af den sorte, som omkring 1990 dominerede det nordslesvigske kvægbrug helt (tabel 26).¹⁶

Tabel 26. Den nordslesvigske kvægbestand fordelt på racer 1954-92.

Kvægrace	1954	1969	1974	1978	1991/92
SDM	19 %	61 %	70 %	74 %	82 %
RDM	56 %	22 %	16 %	12 %	5 %
Jersey	5 %	9 %	8 %	7 %	7 %
DRK/korthorn	16 % *	1 %	2 %	2 %	1 %
Andre og blandede	4 %	8 %	5 %	4 %	4 %
I alt	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

* Altovervejende i Tønder amt.

Svineproduktionen havde som kvægbruget store produktivitetstilføjelser at vise frem. Her driver en svineavler fra Sønderborg amt sammen med landbrugsminister Niels Anker Kofoed et avlsdyr rundt i ringen på fællesdyrskuet i Aabenraa 1974. Fot. i Historiske Samlinger.

Mens kvægbestanden ikke ændrede sig meget, blev svinebesætningerne i årene frem til Danmarks indtræden i EF mere end fordoblet. Derefter indtrådte et fald frem til 1979, som skyldtes, at svineproduktionen modsat mælken foregik på markedets vilkår uden støtteordninger. Da der kom overskudsproduktion af mælk, steg svinebestanden påny.

Også svineproduktionen havde sine produktivitetstilføjelser. Antallet af grise pr. årssø blev øget, og tilvækstshastigheden blev øget. Mange svinebesætninger gik efter nærmere godkendelse over til SPF-ordningen, hvor sygdom søgtes undgået ved, at grisene gennem hele produktionsprocessen blev holdt i et lukket system, der isolerede dem fra udefra kommende smitte. Omkostningerne blev også nedbragt ved en mere rationel staldindretning. Undertiden blev den så rationel, at mange i det omgivende samfund satte spørgsmålstegn ved svineproduktionens etiske dimension, særlig ved at søerne blev bundet og grisene anbragt i bure. Det fik i forening med de høje omkostninger til staldbyggeri flere landmænd til at eksperimentere med grise på friland. Endnu ved midten af 1990'erne var det dog for tidligt at spå, om denne produktionsform havde fremtiden for sig. Det samme gjaldt økologisk landbrug i almindelighed. Også inden for mark- og kvægbrug eksperimenterede flere landmænd fra slutningen af 1980'erne med økologisk drift, og der blev oprettet et økologisk mejeri. Et gennembrud for denne produktionsform var ved 1990'ernes midte dog stadig ikke i umiddelbart sigte.

Brugenes specialisering

Når det var muligt for færre mennesker på færre enheder at skabe en markant større produktion, skyldtes det uden tvivl den stærke specialisering, som fandt sted. Endnu i 1950'erne var det blandede landbrug dominerende. Hver ejendom havde køer, svin og lidt fjerkræ, og besætningen var i reglen afstemt efter arealet, således at kun egentlige foderblandinger skulle indkøbes, sjældent korn og aldrig grovfoder. Afgrødesammensætningen var alsidig med mindst to og gerne tre kornsorter, roer og græs. Vægtningen af de enkelte grene af produktionen varierede vel stadig fra øst til vest i landsdelen, men grundlæggende var produktionsformen den samme. Fordelene ved den var indlysende. Spildprodukter fra mælkeproduktionen kunne f.eks. anvendes i svineavl, al halmen gik til foder og strøelse, der var ikke for meget husdyrgødning i forhold til arealet og der var mulighed for et varieret sædskifte. Dertil kom, at den blandede produktion i økonomisk henseende var mindre sårbar: Hvad der i ugunstige tider måtte sættes til på gyngerne, kunne måske vindes ind på karrusellen. Ulemperne var lige så indlysende. Det blandede landbrug krævede for megen arbejdskraft og lod sig ikke i samme omfang mekanisere.

Specialiseringen begyndte i 1960'erne, og fra 1970'erne tog den fart som følge af tilslutningen til Fællesmarkedets landbrugsordning, der som nævnt navnlig favoriserede mælkeproduktionen. Forstanderen for Graasten Landbrugsskole, Sv. Karlskov Jensen, gav i slutningen af 1972 nuværende og gamle elever råd med på vejen: "Der kan næppe være tvivl om, at det er kvægbrugsprodukterne, der stiger mest i pris. Mange yngre landmænd påtænker da også, eller er allerede i færd med betydelige staldudvidelser. Dette er forståeligt og sikkert fornuftigt. Når man i denne forbindelse overvejer tillige at bevare et sohold og evt. påtænker fortsat at opfede svin, kan der nok sættes spørgsmålstegn ved det fornuftige heri. Vi skal jo nu vænne os til, at vi for første gang i 2-3 generationer får nogenlunde faste priser og garanteret afsætning. Hvor man er i færd med at planlægge nybygning af kostald eller omlavninger i større stil, skal man derfor nok overveje, om det ikke var klogere at satse lidt stærkere og helt ensidigt på kvæghold, så man ikke bruger for stor en del af tiden med at bevæge sig fra en afdeling til en anden".

Karlskov Jensen mente endvidere, at mælkeproduktion betalte sig bedre end fedekvæg, der kun burde findes på brug med area-

ler, der ikke lod sig udnytte på anden vis. Svineproduktionen var ikke så fordelagtig som mælkeproduktion, fordi den ikke blev støttet, men dog bedre end kornavl. Det bedste ville være en lukket besætning, hvortil man selv leverede al kornet og ikke købte grise til udefra. Ønskede man at drive ren planteavl, var fremavl af såsæd eller maltbyg bedst, eventuelt suppleret med raps eller frø. Karlskov Jensen sluttede sit udblik således: "Det må nu være op til den enkelte landmand at søge udnyttet de muligheder, vort medlemskab af EF betinger. Brug et par dage eller flere i vinter til at sætte jer hen og gennemgå hele jeres drift. Svarer den til de nye forhold, er det rart at få det bekræftet, men for mange vil det nok være sådan, at der er adskillige justeringer eller omlægninger, der kan vise sig lønnende".¹⁷

Specialiseringen indebar, at kvæg- og svinebestanden samlede på færre besætninger, der til gengæld blev større (tabel 27).¹⁸

Tabel 27. Besætningsforekomst og -størrelse i Nordslesvig 1955-92.

År	Ejendomme, hvor der var			Antal dyr pr. besætning		
	Kvæg	Køer	Svin	Kvæg i alt	Køer	Svin
1955	94 %	92 %	96 %	22	9	29
1960	93 %	90 %	95 %	26	10	42
1970	85 %	80 %	88 %	36	14	75
1980	68 %	58 %	53 %	66	27	171
1990	60 %	53 %	33 %	79	32	418
1992	60 %	53 %	34 %	84	34	536

Koncentrationen af dyrene på færre ejendomme foregik frem til 1980 med nogenlunde samme takt for køer og svin. I 1980 var der stadig køer og svin på over halvdelen af ejendommene. Fra 1980'erne var koncentrationen særlig kraftig inden for svineproduktionen og mindre udtalt hos mælkeproducenterne. Ganske vist fik EF's ophørsordninger mange mindre mælkeproducenter til at indstille malkningen, men adskillige fortsatte som kødkvæg-avlere, mens nogle holdt helt op, bl.a. for at undgå de krævede miljøinvesteringer.

Tages der højde for besætningernes omfang, var koncentrationen endnu større. I slutningen af 1980'erne fandtes 80 % af kvægene på 1500 ud af 3350 kvægejendomme. Samtidig var der knap 3000 bedrifter med svin i Nordslesvig, men 70 % af produktionen fandt sted på de 450 største bedrifter.¹⁹

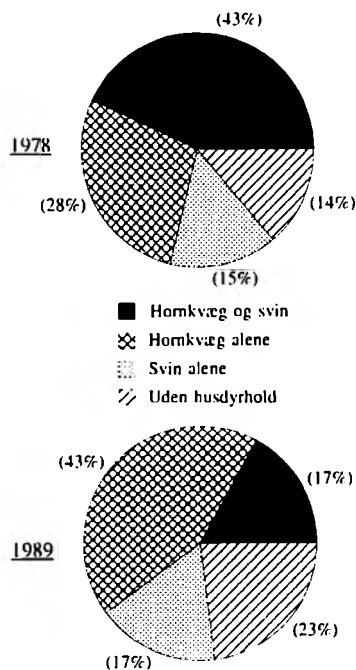
Det var således i svinebruget, besætningerne voksede mest. Allerede på Fælleslandboforeningens delegeretmøde i 1964 men-

Det øgede antal køer pr. landmand nødvendiggjorde i de store besætninger en mere rationel indretning af malkningen som her i malkestalden hos gårdejer Per Bejer i V. Terp ved Løgumkloster. Karin Riggelsen fot. ca. 1990 hos Landsbladet.

te Axel Petersen fra Rørkær: "De store producenter kan lave svinene billigere end vi kan". Konsulent Erik Larsen var ikke helt enig: "De store producenter kan ikke lave svinene billigere, men kan nøjes med en mindre fortjeneste pr. gris, fordi de leverer så mange".²⁰ Da havde man, som tallene viser, kun set begyndelsen til den stærke koncentration inden for svinebruget. I 1990 lå nordslesvigsk svinebrug med en besætningsstørrelse på 418 langt over landsgennemsnittet på 318 og foran alle andre amter. Malkekvægsbesætningerne i Sønderjyllands amt var også større end landsgennemsnittet, og lå i spidsen sammen med Ribe og Ringkøbing amter.²¹

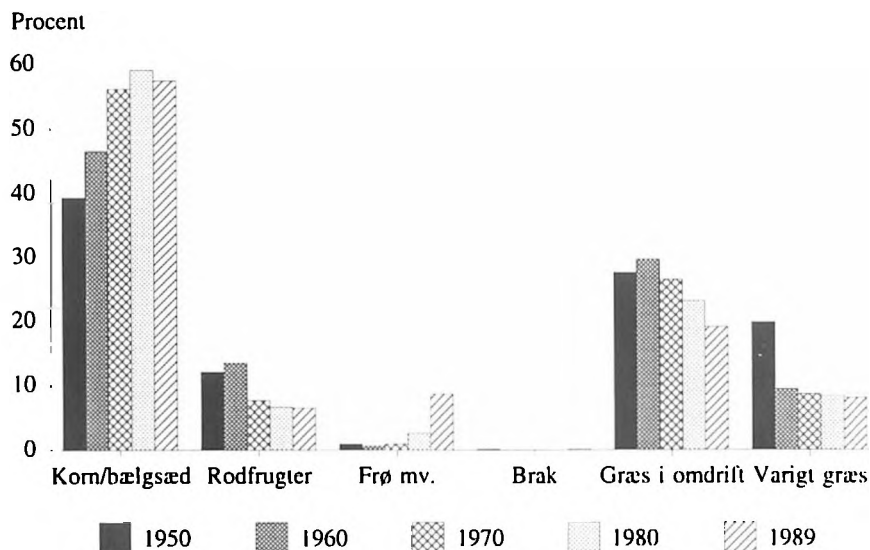
De nøjagtige besætningskombinationer kan vises for 1978 og 1989 (figur 46).²² Mens det endnu i 1978 var mere end to ud af fem landmænd, som både havde kvæg og svin, var det blot 11 år senere kun en ud af seks. Forholdsvis blev der betydeligt flere, som kun havde kvæg, mens der stort set var lige mange, som kun havde svin. De rene planteavlsbrug forøgede også deres andel, men over tre fjerdedele af landmændene havde dog stadig dyr. Adskillige af planteavlerne var formentlig landmænd, som helt eller delvis var på vej ud af erhvervet. Bortset fra egnen mellem Haderslev og Kolding og Haderslev Næs havde Sønderjylland kun få brug af en sådan størrelse og bonitet, at de kunne give en tilstrækkelig indtægt med planteavl alene.

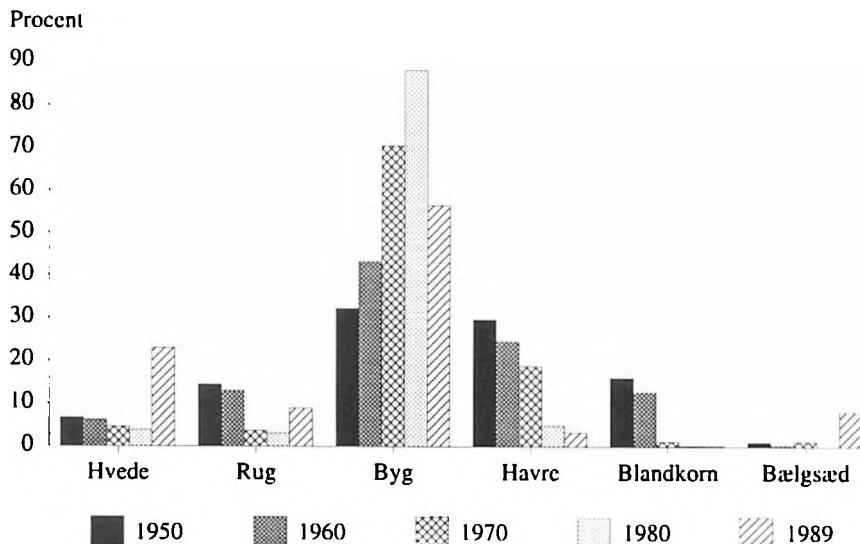
Figur 46. Besætningskombinationer i Nordslesvig 1978 og 1989.

Husdyrbrugets intensivering og specialisering afspejlede sig i agerbruget. Kornarealernes andel af landbrugsjorden voksede markant i 1950'erne og 1960'erne, men så tog væksten af, og i 1980'erne gik den en anelse tilbage. Kornet veg til fordel for frøafgrøderne, hvor navnlig den EF-støttede raps vandt frem. Roerne var i tilbagegang siden 1960. Udynding, rensning, optagning og hjemtransport stillede store krav til landbrugenes arbejdskraft eller resulterede i en dyr maskinstationregning. Græsarealerne gik tilbage såvel i som uden for omdriften. Flere og flere enge blev afvandet og benyttet til korndyrkning. Blandt de større projekter var Brede ås regulering og afvandingen af Ballum enge samt moserne ved Skast, Harres og Borg.²³ Den procentvise arealudnyttelse udviklede sig således (figur 47):²⁴

Figur 47. Anvendelsen af det dyrkede areal i Nordslesvig 1950-1989. Procent.

Det tredoblede svinehold fik indtil 1980'erne landmændene til helt at specialisere sig i bygdyrkning. I 1980 optog denne sort næsten ni tiendedele af kornarealet. Man kunne med rette tale om en bygmonokultur, hvor brødkornets og havrens betydning var helt i bund og bland- og bælg­sæd nærmest ikke forekommende. I 1980'erne blev denne meget ensidige sortssammensætning ændret. Hvede og tildels rug fik comeback, og markærter vandt godt frem takket være EFs tilskud til fællesskabets egen proteinproduktion (figur 48):²⁵

Figur 48. Anvendelsen af kornarealet i Nordlesvig 1950-1989. Procent.

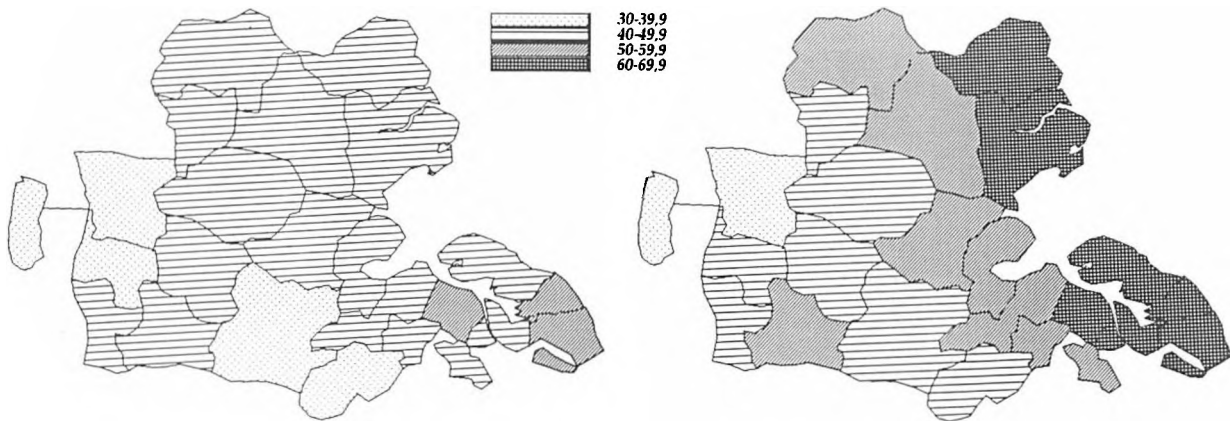
Vintersædens fremmarch skyldtes bl.a. vandmiljøplanens førnævnte krav om 65 % efterårsgrønne marker. Den fortsatte ind i de første år af 1990'erne.²⁶

Regional specialisering

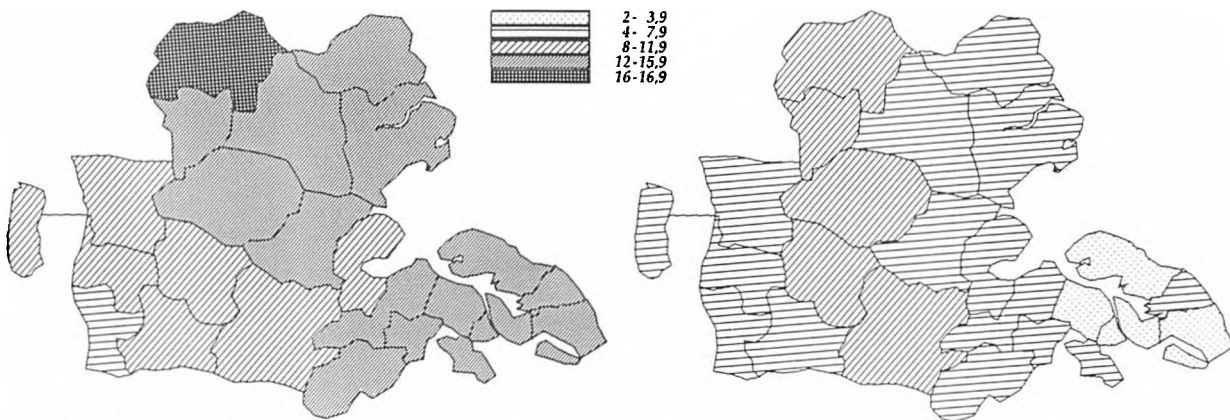
I Danmark indebar specialiseringen generelt, at kørerne flyttede mod vest, mens svinebruget stod stærkest i midten og den rene planteavl længst mod øst. Som helhed fik Sønderjyllands amt derfor mere og mere karakter af et kvægavlsområde. I 1951 havde landsdelen 9,2 % af Danmarks hornkvægstyrke og 7,9 % af kørerne; i 1992 var amtets andel af kvæget 13,7 % og af kørerne 13,2 %.²⁷

Også indenfor landsdelen selv sås tendensen til, at kørerne rykkede vestpå. Udviklingen i husdyrhold og agerbrug i de enkelte kommuner i Sønderjyllands amt fremgår af de viste kort for årene 1952 og 1989 (figur 49-54).²⁸

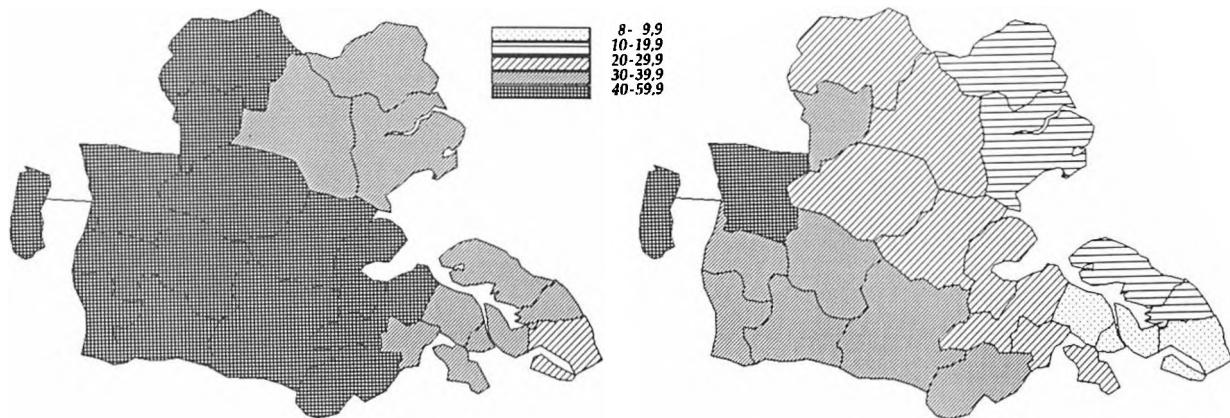
Såvel inden for agerbrug som husdyrhold var man i begyndelsen af 1950'erne tættere end nogensinde på et nordslesvigsk gennemsnitslandbrug. De forskelle, der stadig var fra sted til sted, var ikke større, end de kunne betegnes som variationer over det samme tema. Som hovedregel dyrkedes 40-50 % af jorden i kommunerne med korn, 10-15 % med roer og resten, ca. 30-50 %, med græs. Stort set alle landbrugsejendomme havde både køer og svin. Gennemsnitsbesætningerne holdt sig i de fleste af kommunerne indenfor et spænd på fra ca. 15 til et par og tyve stykker hornkvæg, hvoraf 6-10 var køer. Der holdtes omkring 15-30 svin.

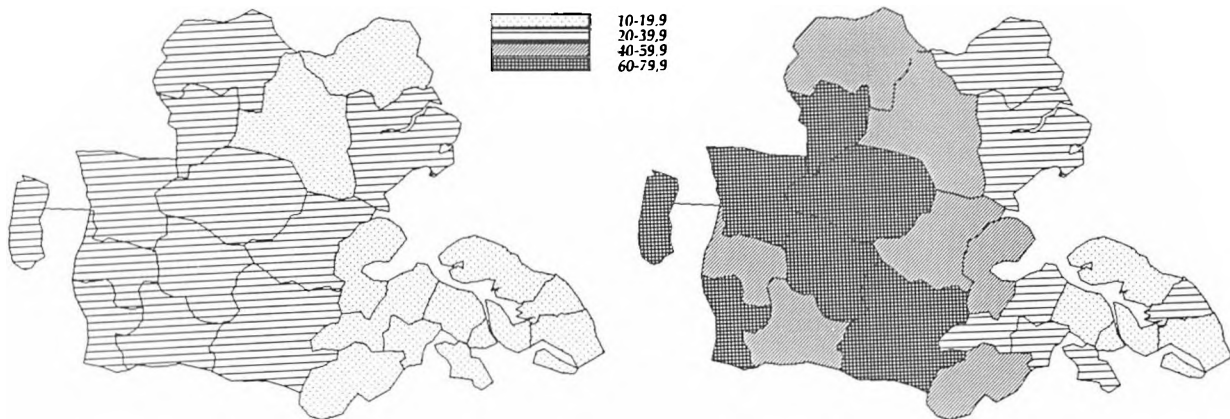
Figur 49. Kornafgrødernes andel af landbrugsarealet 1952 og 1989. Procent.

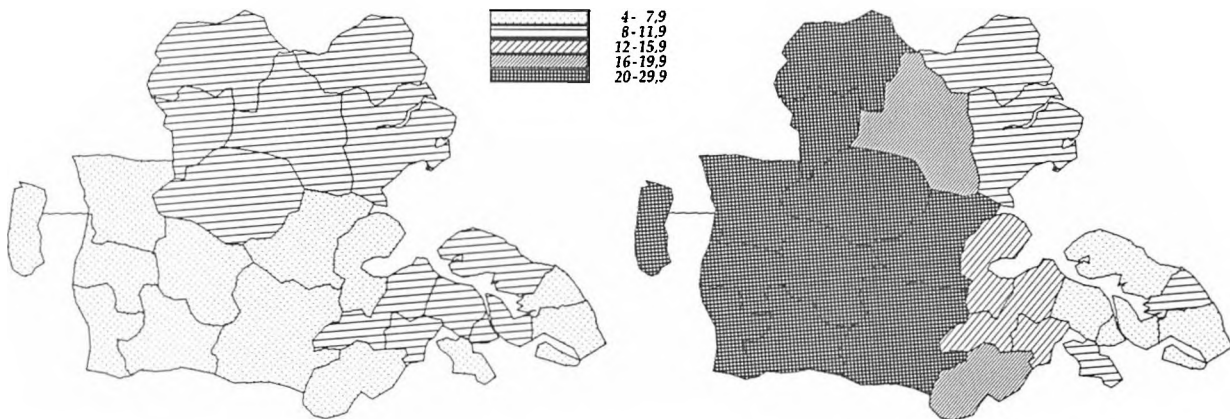
Figur 50. Roernes andel af landbrugsarealet 1952 og 1989. Procent.

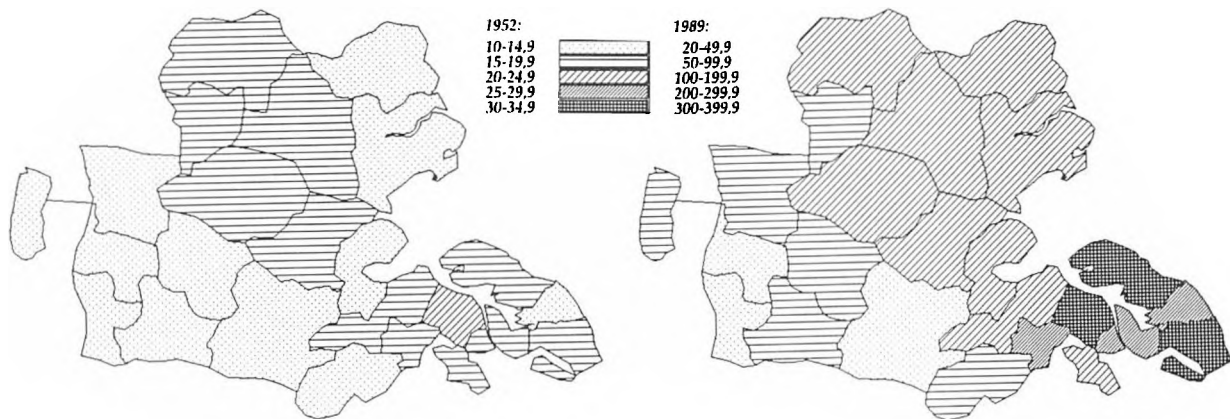
Figur 51. Græssets andel af landbrugsarealet 1952 og 1989. Procent. Varigt græs og agergræs tilsammen.

Figur 52. Antal hornkvæg pr. landbrugsejendom 1952 og 1989.

Figur 53. Antal malkekøer pr. landbrugsejendom 1952 og 1989.

Figur 54. Antal svin pr. landbrugsejendom 1952 og 1989.

I 1989 var de egnsvise forskelle øget betragteligt, og et typisk sønderjysk gennemsnitslandbrug lod sig umuligt udpege. I typiske østkystkommuner som Christiansfeld, Haderslev, Sundeved, Sønderborg, Sydals, Augustenborg og Nordborg dyrkedes om ved to tredjedele af jorden med korn, hvortil kom 10-15 % frø, højst 5 % roer og 10-15 % græs. I vestkyst- og midtlandskommuner som Gram, Nr. Rangstrup, Tinglev, Bov, Skærbæk, Løgumkloster, Tønder, Bredebro, Højer og tildels Rødekro og Rødding udgjorde kornet 40-50 % af landbrugsarealet, frø under en tiendedel, roer 5-10 % og græs fra lidt over 40 til 50 %. De resterende kommuner, Vojens, Aabenraa, Lundtoft, Gråsten og Broager, placerede sig mellem de to yderpunkter.

Med den øgede specialisering inden for husdyrbruget blev det umuligt at udpege typiske gennemsnitsbesætninger. Tallene på antallet af dyr pr. landbrugsejendom i de forskellige kommuner viser dog utvetydigt, at satsningen nu lå på kvægbrug med mælkeproduktion i Vestslesvig og i midtlandet og på svineproduktion langs østkysten. I øst var der pr. ejendom i 1989 stort set det samme antal kvæg som i 1952, og heraf var snarere færre end flere malkekøer. Mens Haderslev Næs, Sundeved og Nordals endnu i 1952 var højborgene for mælkeproduktionen, var det i 1989 et af de traditionelle kødkvægsområder, Højer kommune, som lå i front, fulgt af de øvrige kommuner i midtlandet og Vestslesvig. Her var antallet af såvel hornkvæg ialt som malkekøer pr. ejendom på det nærmeste tredoblet. Inden for svineproduktionen havde østkysten et mindre forspring i 1952; det blev siden mange gange større.

Skærpede produktionsvilkår

Produktionens afkast.

Specialiseringen i en enkelt produktionsgren indsnævrede landmandens muligheder for at tilpasse sig de skiftende konjunkturer. I den alsidige bedrift kunne der fra det ene år til det andet varieres lidt på vægten i produktionen. Var der gode tider for mælkeproduktionen, lod det sig nok gøre at sætte en ko eller to ekstra ind, mens svinebestanden kunne indskrænkes lidt, og det omvendte kunne også ske. Var kornet billigt, kunne det betinge en udvidelse af svineproduktionen, var det dyrt, kunne det i stedet betale sig at sælge det. Sådanne muligheder havde den højt specialiserede landmand kun i meget begrænset omfang. De store investeringer i stalde, staldinventar, fodrings- og malkeanlæg etc. bandt ham til den engang valgte produktionsgren; i hvert fald kunne han ikke skifte spor så tit, som konjunkturerne vendte. Dertil kom, at det helt moderne landbrug krævede så stor en viden om produktion og avl, at et skifte kunne resultere i dyre-købte erfaringer.

Specialiseringen gjorde det vanskeligere at finde et fælles udtryk for de mange enkelte landbrugs rentabilitet - det samme år kunne på én gang være godt for mælkeproducenten og dårligt for planteavleren. Forrentningsprocenten viser dog, hvordan rentabiliteten udviklede sig i det sønderjyske landbrugserhverv som helhed (figur 55).¹

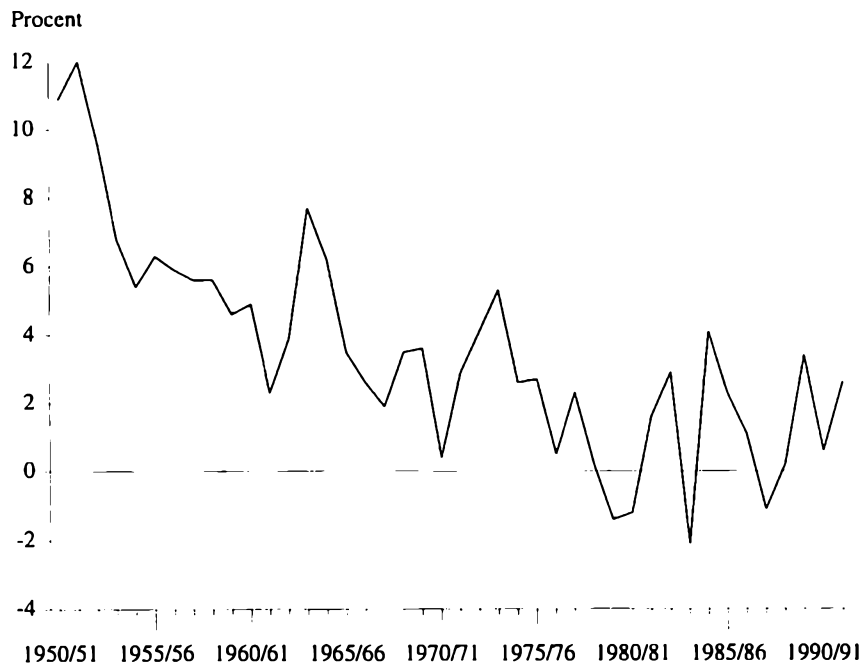
Udviklingen i det sønderjyske landbrugs økonomi fra 1950 var ikke til at tage fejl af. Anskues perioden under ét, blev det en stadig dårligere forretning at være landmand, og så var sønderjysk landbrug med de forholdsvis mange heltidsbrug endda som regel bedre stillet end dansk landbrug som helhed.²

Den faldende forrentning tvang ikke alene landmændene til at sænke omkostningerne og øge produktionen. De måtte også forstærke deres politiske indsats for ikke helt at blive klemt i indkomstkapløbet mellem samfundets øvrige grupper. Det betød blandt andet, at Fælleslandboforeningen for Nordslesvig i stigende omfang måtte lægge vægt på sin funktion som interesseorganisation. Det tog nogen tid, før den fandt sig tilrette i denne rolle i et samfund, hvor kampen om en øget del i goderne som regel blev en strid om at vække og fastholde mediernes opmærksomhed. Mens 1956 var et stort konfliktår på arbejdsmarkedet med

Gårdejer Mads Thuesen fra Anslet (1897-1972) var formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 1945-57. I hans formandstid havde landbruget forholdsvis gode kår. Fot. i Christianfeld Kommunes Lokallhistoriske Arkiv.

Figur 55. Forrentningsprocent i nordslesvigsk landbrug 1950-1992.

store strejker og demonstrationer, afviste Fælleslandboforeningens bestyrelse således at arrangere et protestmøde mod de stigende ejendomsskatter, der fulgte i kølvandet på den nye ejendomsvurdering med dens store værdistigninger.³

Uden for og inden for Fællesmarkedet

Fra slutningen af 1950'erne og op igennem 1960'erne var markedsforholdene den vigtigste årsag til landbrugets svigtende afkast. Danmark stod uden for det europæiske fællesmarked. Det gjorde hovedaftagerlandet Storbritannien ganske vist også, men det vesttyske marked, som var det næstvigtigste, var med. Her blev det i takt med opbygningen af Fællesmarkedets støtteordninger for egne landmænd og told på udefra kommende landbrugsvarer stadig vanskeligere at afsætte produkterne. Mens Danmarks optagelse i Fællesmarkedet trak længere og længere ud, blev landbrugets økonomi så dårlig, at staten måtte yde direkte tilskud. Det gjorde erhvervet afhængigt af de skiftende politiske konstellationer på Christiansborg. Men landbruget erfarede, at politikerne kunne påvirkes. Da landbruget den 8. maj 1961 iværksatte et leveringsstop, førte det efter kun et par dages produktionsstandsning til et resultat, som sikrede landbruget prisforhøjelser på hjemmemarkedet og direkte indkomstilskud.

Frem til Danmarks indtræden i Fællesmarkedet i 1973 blev sådanne politiske forlig mellem landbrug og regering stadigt tilbagevendende lappeløsninger på erhvervets indkomstproblemer.⁴

Fælleslandboforeningens formand, gårdejer Holger Hansen, Tinggård, mente, at landbruget måtte acceptere de nye vilkår. På delegeretmødet i november 1962 berørte han "de forskellige støt-teforanstaltninger, som var ydet landbruget, man måtte gerne kalde det krisehjælp eller statsstøtte, men erhvervet har krav på at have lige så gode kår som de øvrige erhverv i samfundet." Derfor måtte det offentlige navnlig støtte de unge landmænd: "Hvad om man i jordlovgivningen kunne erkende, at udstykningsmulighederne er udtømte, fordi der er meget få ansøgere, og så i stedet for, når dygtige unge mennesker ønsker at begynde, enten ved generationsskifte eller køb, på anden måde fik en håndsrækning i form af billige lån af de midler og måske flere til, der hidtil er brugt som støtte for udstykningen".⁵

Fælleslandboforeningen nægtede i 1963 sin medvirken til en strejke, som var foreslået af "Landbrugets Fællesorganisation", afløseren for LS. Derimod stillede Fælleslandboforeningen sig bag Landbrugsrådets formand Anders Andersen, da han i 1966 krævede fuld kompensation for erhvervets stigende omkostninger.⁶ Samme år udtrykte Fælleslandboforeningens nye formand, gårdejer Erik Boesen fra Stubbum, håbet om, at Danmark snart kunne slutte sig til Fællesmarkedet, om nødvendigt uden England og de nordiske lande.⁷ Det tog imidlertid seks år, før forhandlingerne mellem Danmark og de seks faldt på plads. Fælleslandboforeningen anbefalede naturligvis et ja ved folkeafstemningen og støttede ja-kampagnen.⁸

Da Danmark den 2. oktober 1972 stemte ja til tilslutning til Fællesmarkedet, blev optimismen stor også i nordslesvigsk landbrug. Forrentningsprocenten rettede sig noget. Tilslutningen betød imidlertid også, at statens tilskud faldt bort. I 1973 blev amtsskatterne på landbrugsjorden genindført, og i 1974 blev der lagt kapitalvindingsskat på landbruget i forbindelse med salg af landbrugsejendomme. Fælleslandboforeningen protesterede forgæves imod begge dele.⁹ Tiderne var dog ikke så ringe, at landmændene var parate til at gå på gaden for at demonstrere. Den 16. september 1974 skulle landboorganisationerne i alle EF-lande afholde en landbrugsdag, hvor landbrugets krav om bedre vilkår skulle fremsættes. Fælleslandboforeningen afviste strejke og traktordemonstration. I stedet blev der holdt et frokostmøde med

Gårdejer Holger Hansen, Tinggård i Stubbæk (1904-82) var i årene 1957-65 formand for Fælleslandboforeningen og måtte ofte på talerstolen for at fremme de nordslesvigske landmænds interesser. Fot. i Historiske Samlinger.

de sønderjyske folketingsmedlemmer og et fælles dansk-tysk landmandsmøde i Padborg. Ingen af delene blev den store succes. De socialdemokratiske og radikale folketingsmedlemmer deltog ikke i frokostmødet, og til mødet i Padborg mødte kun ca. 100 landmænd frem.¹⁰

I 1977 udkom betænkningen "En fremtidig landbrugspolitik", der anbefalede en årlig produktionsudvidelse på 3 %. En række devalueringer af den danske krone 1976-77 gav eksporten ekstra gode betingelser. Der blev bygget kvægstalde til større besætninger som aldrig før for at udnytte EFs støtteordning til mælken. Samtidig steg ejendomspriserne kraftigt, og det tvang de nye landmænd til at stifte stor gæld.

Krisen omkring 1980 og de følgende år

Imidlertid viste det sig snart, at landbruget i EF kom ind i overproduktion, og samtidig løb de indenlandske omkostninger løbsk med et ekstremt højt renteniveau efter den anden oliekrise i 1978.¹¹ For første gang siden landbrugskrisen i 1930'erne fik nordslesvigske landbrug i regnskabsårene 1979/80 og 1980/81 en direkte negativ forrentningsprocent (se figur 55 s. 339). Tvangsauktionerne var et andet krisetegn. I årene 1979-81 kom 1-2 % af af de nordslesvigske landbrugsejendomme på tvangsauktion (i Sønderborg retskreds dog under 1 %). Det var langt færre end i 1930'erne, men det var en ringe trøst for dem, det gik ud over. Dem hjalp det heller ikke, at Nordslesvig denne gang ikke var så hårdt ramt. I Midtjylland kom over 3 % af landbrugene på tvangsauktion.¹²

En særskat på 7 promille af landbrugsejendommenes grundværdi, som den socialdemokratiske regering Anker Jørgensen pålignede landbruget for at inddrage en del af erhvervets gevinst ved devalueringen i september 1979, fik landmændenes tålmodighed til at slippe op.¹³ I Fælleslandboforeningen var formanden Arne Kindberg modstander af militante holdninger, så længe der var mulighed for forhandling, men regeringen stod fast. På et bestyrelsesmøde den 12. december foreslog Kindberg en protest-udtalelse og et møde med områdets folketingsmedlemmer, men nogle var parate til mere vidtgående aktioner. Tage Hansen, Vinum, mente således, at lovforslaget var en ændring af det danske demokrati og samfund i en socialistisk retning. Han opfordrede til at søge støtte hos de erhverv, der var afhængige af landbruget, og han rejste spørgsmålet om en endagesstandsning af produkti-

Gårdejer, agronom Erik Boesen fra Stubbum (1912-81) var 1962-76 formand for Haderslev Amts Landboforening og 1965-73 for Fælleslandboforeningen. Fot. i Historiske Samlinger.

onen i stil med mejeristrejken i 1933. De fleste var dog imod et sådant skridt. Kindberg udtalte således, at det nok var en manifestation, men ikke med den store virkning. Torben Bagge Hansen understregede, at "det var nødvendigt, at vi gør noget. Der var en stærk solidaritetsfølelse mellem landmænd i øjeblikket".¹⁴

Trangen til at markere denne solidaritet og utilfredsheden med vilkårene fandt sin udløsning den 19. december i demonstrationer i 12 større byer landet over, hvor landmænd kørte i protesttog med deres traktorer. I Sønderjylland var Aabenraa udset til demonstrationsby. Her samledes over 1000 landmænd i 860 traktorer og biler med Fælleslandboforeningens formand Arne Kindberg og formanden for Aabenraa Amts Husmandsforeninger, Kr. Thomsen, i spidsen. De afleverede en protestresolution på rådhuset og tog derpå hjem i god ro og orden, kun efterladende sig nogen irritation hos de bilister, der blev forsinkede på grund af den langsomme traktortrafik.¹⁵

Resultatet udeblev imidlertid. Særskatten blev vedtaget. Det gav sammen med de vedvarende økonomiske vanskeligheder anledning til fortsat uro i landmandskredse i begyndelsen af 1980'erne. På Fælleslandboforeningens delegeretmøde i oktober 1980 drøftede man leveringsstop, men som gårdejer Christiansen fra Als fastslog: "Leveringsstop var meget farligt, for dem med mælk kunne holde i to dage, svineholderne kan holde i otte dage, kornavlernerne kan holde længe".¹⁶ Det moderne landbrug var ble-

Gårdejer Hans Laustrup, Vellerup, var formand for Fælleslandboforeningen efter tilslutningen til EF (1973-76).

I årene 1976-78 blev der efter tilskyndelse fra regeringen for lånte penge bygget kvægstalde som aldrig før i nordslesvigsk landbrug. Mange var løsdriftstalde som denne stald hos Sven Hansen i Perbøl. Ernst Winckelmann fot. 1994 hos JydskeVestkysten.

Den høje rente i slutningen af 1970-erne og de stærkt voksende omkostninger efter den anden oliekrise i 1978 slog bunden ud af landbrugets økonomi. Da regeringen Anker Jørgensen udskrev en særskat på 7 promille af grundværdien for at inddrage landmændenes gevinst ved devalueringen i september 1979, følte mange landmænd det som salt i såret. I protest arrangeredes den 19. december en traktordemonstration i Aabenraa. På billedet taler Arne Kindberg (Fælleslandboforeningens formand 1976-82) på havnen i Aabenraa til deltagerne før kørslen rundt i byen. Erik Smedegård fot. i Historiske Samlinger.

vet for sårbart til at kunne indlade sig på aktioner som leveringsstop, der ville ramme landbruget hårdt, før det omgivende samfund overhovedet kunne mærke følgerne af dem. Aktioner kunne kun få symbolsk karakter, men ved møder og sammenkomster i små kredse kunne man altid støtte hinanden og tale ud om problemerne. For første gang siden 1930'erne fik landbruget en krisebevægelse. I efteråret 1979 dannedes Landbrugs-Reform – 80 uden for landboforeningerne og tildels i opposition til disse. LR-80 opstod på egnen mellem Viborg og Holstebro og fik ikke nævneværdig tilslutning i Sønderjylland. Den standsede efter et par år, efterhånden som landbrugets økonomi atter bedrede sig noget.¹⁷ Bortset fra 1983 med den dårlige høst og 1987 var forretningen i det mindste positiv i resten af 1980'erne frem til regnskabsåret 1991/92 (se figur 55 s. 339).

Medvirkende til forbedringen var de forskellige støtteinitiativer fra politisk hold. Op gennem 1980'erne blev der gentagne gange givet rentestøtte og lån til gældssanering, ofte i form kurssikrede udenlandslån ("K-lån"). En større refinansieringsordning blev gennemført i 1988.¹⁸ Størst betydning havde rentefaldet i slutningen af 1980'erne.

I 1987 gjorde den tidligere formand for Den sundevedske Landboforening Tøge Sibbesen status ved foreningens 125 års jubilæum: "Efter nogle år med mange reguleringer, ser det hel-

digvis ud til, at vi er ved at komme i smult vande. Nu da renten er halveret, er man ved at få styr på tingene igen. Men folk er vel også blevet mere forsigtige". Forventningerne til EF var ikke blevet indfriet, mente Sibbesen, men fortsatte dog: "Hvis man ud fra det, jeg har skrevet, har fået indtrykket af, at jeg er modstander af E.F., tager man fejl. Langt de fleste af vore vanskeligheder er nemlig selvskabte. Vi har flottet os for meget. Og både regeringer og folketing har i efterkrigstiden i den grad levet over evne, at vores generation næppe når at få gælden betalt. Men for mig er der ingen tvivl om, at den dag vi har lært at sætte tæring efter næring, har vi i Grundtvigs og højskolens fædreland også både evne og vilje til at kunne hævde os blandt nuværende og kommende medlemmer af E.F.". ¹⁹

Overproduktion, tørke og bureaukrati

Begyndelsen af 1990'erne kom imidlertid påny til at stå i overproduktionens tegn. Det gik især ud over planteavlerne, mens mælkeproduktionen siden indførelsen af mælkekvoterne i midten af 1980'erne havde et vist sikkerhedsnet spændt ud under sig, omend det hang lavt. Svineproduktionen bevægede sig som altid op og ned. I begyndelsen af 1990'erne var det den produktion, der betalte sig bedst. I 1990/91 og 1991/92 varierede ejerens gennemsnitlige årlige arbejdsfortjeneste efter fradrag til kapitalaflønnning meget mellem de forskellige produktionsretninger (tabel 28):²⁰

Tabel 28. Gennemsnitlig årlig arbejdsfortjeneste i nordslesvigsk landbrug 1990-92, opgjort efter produktionsretning (kr.).

Alle brug	Planteavlsbrug	Mælkebrug	Mælk/plante	Svinebrug	Svin/plante	Alsidige brug	Øvrige brug
151000	7000	158000	158000	335000	189000	216000	102000

Variationerne var også betydelige fra de mindre til de større brug. Jo større areal, jo større var indtjeningen (tabel 29)²¹:

Tabel 29. Gennemsnitlig årlig arbejdsfortjeneste i nordslesvigsk landbrug 1990-92, opgjort efter brugsstørrelse (kr.).

Alle brug	5-25 ha	25-50 ha	50-75 ha	75-100 ha	100-150 ha	>150 ha
151000	56000	122000	167000	201000	252000	353000

Den gennemsnitlige gældsbyrde lå i begyndelsen af 1990'erne på 65 % af aktiverne. Den var størst hos udprægede svineproducent-

Den enkelte landmand kunne også vise sin utilfredshed ved individuelle demonstrationer som landmanden fra Holbøl, der i april 1993 satte dette skilt op på en bigballe på sin mark. Ernst Winckelmann fot. hos JydskeVestkysten.

ter og mælkeproducenter (76 og 70 %), mindre hos de mere alsidige brug og mindst hos planteavlerne (51 %). Bortset fra de største brug med over 150 ha var gældsbyrden voksende med ejendomsstørrelsen.²²

Uanset produktionsretning og areal mærkede alle landmænd i 1992/93 følgerne af den tørreste sommer i umindelige tider. Tørken i 1992 var så hård og vedvarende, at vandingsanlæggene langt fra kunne følge med. I midtlandet var helt afsvedne marker ikke noget sjældent syn. Folketingsmedlemmer aflagde besøg hos nogle af de tørkeramte, men den tørkehjælp, som Tinget vedtog, fandt landmændene alt for ringe.

Oveni tørkevanskelighederne skabte GATT-forhandlingerne og EFs landbrugsreform usikkerhed om fremtiden. En GATT-aftale måtte forudses at indebære øget frihandel med lettere markedsadgang til EF for landmænd ude fra og samtidig lavere eksporttilskud til EFs landmænd, men til gengæld også færre hindringer for eksport ud af fællesskabet. Det sidste var i og for sig positivt for dansk landbrug med dets store eksport til tredjelande. Fællesskabets plan for, hvorledes der skulle gives landbruget kompensation for den reducerede beskyttelse, vakte imidlertid uro i dansk landbrug, fordi den så ud til at ville favorisere de mindre produktive landbrug i Sydeuropa og i bjergegne. Landbrug med over 17,9 ha skulle således braklægge 15 % af deres areal med reformafgrøderne korn, raps og ærter. Til gengæld skulle der

udbetales en direkte støtte til disse afgrøder. Det vakte strid internt i landbruget, om der skulle betales et beløb pr. ha, eller om der skulle tages hensyn til boniteten. Dertil kom irritation over de mange ansøgningskemaer med meget nøjeregnende krav til arealopgørelse, som var nødvendige for at få del i tilskuddene. Irritationen omfattede også de detaljerede markplaner og gødningsregnskaber for hver enkelt bedrift, som skulle indsendes i henhold til de skærpede miljøkrav til landbruget. Landmændene følte sig kvalt i et tidsrøvende og omkostningsforøgende bureaukrati.

For at protestere mod landbrugets vilkår arrangerede landboforeningerne den 11. december 1992 stormøder flere steder i landet. Det sønderjyske stormøde fandt sted i Toftlundhallen, hvor der var dækket til 700 landmænd, men hvor 1300 mødte op for bl.a. at møde landboorganisationernes lokale ledere, folketingsmedlemmer og repræsentanter for fagbevægelsen i et 16 mands stort panel. Alle paneldeltagere var enige om, at landbruget skulle hjælpes, men fra salen lød der røster, som tvivlede på nytten af at holde møder, og politikerne blev beskyldt for at hælde vand ud af ørerne. Fælleslandboforeningens formand Tøge Tychsen advarede politikerne: "I skal ikke tro, at landbrugets tålmodighed varer evigt. Hvis I ikke snart kommer med nogle løsninger, ved jeg, hvad der sker fra landmændenes side".²³

Flere landmænd fandt, at stormødet var ord uden handling og lod sig inspirere af den medievante forfatter Ulla Dahlerup, da hun på sin turné med landmandsforedraget "Gør dog oprør" nåede til Toftlund. Som forudum Cornelius Petersen forstod Ulla Dahlerup at sige tingene rent ud, så budskabet gik klart ind både blandt tilhørerne og i medierne. Nogle landmænd skelede også til deres franske kollegers radikale metoder med ødelæggelser af fremmede landes produkter, afspærring af veje etc.

Udgangspunktet for den bevægelse, som i pressen blev kaldt "det sønderjyske bondeoprør", var en kreds på 10 landmænd fra Løgumkloster-Bredbroegnen, hvor også "Bondens Selvstyre" og LS i sin tid havde stået stærkt. Bevægelsen fik navnet "Landbrugets Græsrodde" og havde i begyndelsen gdr. Thomas Hansen fra Bredbro som talsmand. Selv tog bevægelsen afstand fra betegnelsen oprør: "Vi er ikke oprørere, men græsrodde på tværs af organisationerne med det primære formål at fortælle landbrugets top, hvad der rører sig blandt de menige landmænd", udtalte Thomas Hansen.

Krisebevægelsen "Landbrugets Græsrodder" blev i begyndelsen af 1993 et mødested for mange nordslesvigske landmænd, der følte sig svigtet af politikerne efter tørken i 1992 og som var utilfredse med det stigende bureaukrati og utrygge ved EFs kommende landbrugsreform. Her lytter landmænd på et græsrods møde i Skærbæk til talerne. Ulffe Bølling fot. hos Landsbladet.

På et møde i Løgumkloster den 21. januar 1993 fremlagde græsrodderne deres tipunktsprogram for de 200 deltagere. Første og vigtigste punkt var kravet om "et stærkt og konstruktivt samarbejde i hele landbrugets top", så uenigheden mellem landbo- og husmandsforeningerne samt den nydannede interesseorganisation "Dansk Erhvervsjordbrug" blev bilagt. Andre krav var fjernelsen af jordskatterne, udbetaling af tørkehjælpen, en mere fleksibel braklægningsordning, særlige "grønne" obligationer med lav rente til lån for landmænd, omlægning af højrentelån, forenkling af de mange ansøgnings- og indberetningskemaer, arealberegning af markerne efter matrikelkortene, en konjunkturudligning og som det sidste punkt kampråbet: "et stolt landbrug eller intet landbrug".²⁴

For at gøre politikere og omverden opmærksom på landbrugets problemer arrangerede "De danske Landboforeninger" en stor landmandsdemonstration i København den 26. februar. Denne moderne pendant til LS' "bondetog" i 1935 havde tilslutning fra op imod 600 sønderjyder, der indtog hovedstaden kørende i 14 busser. Efter de officielle taler ved landbrugets ledere forsøgte nogle af græsrodderne at få forsamlingen i tale, men blev afvist af arrangørerne. Der kom ingen håndgribelige resultater ud af den helt igennem fredelige demonstration. Men turen fremmede da sammenholdet mellem deltagerne, og en ældre landmand fra Vis

herred fik set Sjælland for første gang. På hjemvejen kunne han dog tørt fastslå, at han ikke var gået glip af så meget.²⁵

Efter demonstrationen ulmede landmandsuroen på ekstraordinære generalforsamlinger i de sønderjyske landboforeninger.²⁶ Frustrerede landmænd blokerede nogle politikeres indkørsel med big-baller, men en spærring af landevejene under påsketrafikken tog "Landbrugets Græsrodder" afstand fra.²⁷ Videregående aktioner blev drøftet, også med Fælleslandboforeningen, som ikke ville støtte nogen form for lovstridig adfærd.²⁸

Den 6. april indgik landbrugets ledere forlig med den nytiltrådte landbrugsminister Bjørn Westh (S). Det indebar en gælds-sanering, refinansiering, en nedsættelse af det øvre loft for jordskatter i tre år, øgede muligheder for konjunkturudligning og en ophørsordning for ældre landmænd. Dertil indeholdt forliget nogle hensigtserklæringer om at gøre de forskellige ordninger mere fleksible og mindre bureaukratiske. Anders Stenild fra "Landbrugets Græsrodder" var utilfreds med resultatet: "Det er simpelt hen noget værre møg... Det hele er en stor narresut. Ingen reel rentelettelse for de, der skal blive i erhvervet, kun til dem med akut behov. Og en jordskattelempelse på 30 mio. kr. er helt til grin. Vi er rystede over, at vores egne ledere er gået med til sådan en aftale".²⁹

Fælleslandboforeningens formand Tyge Tychsen regnede med, at græsroddernes rolle var udspillet med forliget, og det kom formentlig til at holde stik; i hvert fald blev der stille om gruppen i medierne. Fælleslandboforeningen og dens formand undgik imidlertid heller ikke at drage konsekvenser af krisen. Et flertal af medlemsforeningerne foretrak en mere markant medieprofil i formandsstolen og valgte Thomas Lauritsen fra Stubbum som ny formand.³⁰

Landboorganisationer og andelsbevægelse

Landbo- og husmandsforeninger

Så godt som hver eneste landmand var efter 1950 organiseret i enten en landbo- eller husmandsforening.¹ Landboforeningerne i "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig" havde i 1950 7.910 medlemmer, i 1960 8.295 og i 1965 8.975. Derefter begyndte brugs-sammenlægningerne at gøre sig gældende, og i 1970 var der 8.715 medlemmer, i 1980 7.491, i 1985 6.613 og i 1993 5.539 medlemmer.² Det faldende medlemstal førte til to sammenlægninger. I 1987 gik "Als Nørherreds Landboforening", "Den alsiske Landboforening" og "Den sundevedske Landboforening" sammen i "Landboforeningen for Als og Sundeved". Vesteregns landboforeninger, "Slogs Herreds Landboforening", "Løgumkloster og Omegns Landboforening" og "Det blandede Distrikts Landboforening" arbejdede fra 1974 sammen om driften af "Vestslesvigs Landbo-center" i Løgumkloster, hvor også "Skærbæk og Omegns Landboforening" i 1978 kom med. I 1991 tog de samarbejdende foreninger konsekvensen og sluttede sig sammen til "Vestslesvigs Landboforening".

Fælleslandboforeningens formænd i 1980-erne: Øverst Torben Bagge Hansen, Abildgård i Fjelstrup (1982-87), nederst Thorkild Dahl Nielsen, Stormsgårde (1987-90).

I 1993 var "Haderslev Amts Landboforening" med sine 1066 medlemmer den største, fulgt af "Den nordslesvigske Landboforening" med 942, "Vestslesvigs Landboforening" med 916 og "Landboforeningen for Als og Sundeved" med 822 aktive medlemmer. "Aabenraa Amts Landboforening" kunne med sine 762 medlemmer også regne sig til de større, mens "Nørre Rangstrup Herreds Landboforening" med 400 aktive medlemmer og især "Vis Herreds Landboforening" med kun 225 medlemmer hørte til de mindre. En fusion mellem Aabenraa Amts Landboforening og Vis Herreds Landboforening blev drøftet i 1993, men man nøjedes med en sammenlægning af regnskabsfunktionen på "Landbogården" i Aabenraa, hvor de øvrige konsulenter for Vis Herreds Landboforening i forvejen fandtes. Begge landboforeninger fandt, at Vis Herreds Landboforening bedst kunne bevare sin nære kontakt til de danske landboforeninger syd for grænsen og sin særlige tradition for kulturelle møder ved siden af de faglige, såfremt foreningen forblev selvstændig.³

Som en naturlig følge af den nationalpolitiske afspænding blev det tyske mindretals "Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig" i 1975 medlem af Fælleslandboforeningen.⁴ Den

Den 29. september 1993 kunne Fælleslandboforeningen for Nordslesvig fejre sit 100-års jubilæum. I den anledning blev bestyrelsen fotograferet i Billedsalen på Folkelheim. F.v. ses Tøge Tychsen fra Landboforeningen for Als og Sundeved (formand for Fælleslandboforeningen 1990-93), Edmund Mogensen fra Vis Herreds Landboforening, Hans Petersen Schmidt fra Nr. Rangstrup Herreds Landboforening, Johan Andresen fra Aabenraa Amts Landboforening, regionssekretær Helge Petersen, Fælleslandboforeningens formand fra 1993 Thomas Lauritsen (fra Haderslev Amts Landboforening), Bendix Nielsen fra Vestslesvigs Landboforening, Hinrich Jürgensen fra Landwirtschaftlicher Hauptverein og Niels K. Skau fra Den nordslesvigske Landboforening. Karin Rigelsen fot. hos Landsbladet.

havde en tilsvarende medlemsudvikling som de danske landboforeninger: Fra 1.472 i 1950 over 1.480 i 1960, 1.320 i 1970 og 1148 i 1980 til 780 i 1993. Som det danske mindretal syd for grænsen beholdt det tyske mindretal de lokale landboforeninger, selv om de efterhånden blev meget små.

Husmandsforeningerne mærkede i særlig grad brugsnedlæggelserne. I 1950 var der 4.447 medlemmer i "De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger", men her kulminerede medlemstallet allerede i 1955 med 4.840, og siden gik det tilbage til 4.133 i 1960, 3.548 i 1970, 2.240 i 1980 og bare 1.140 i 1993. Antallet af foreninger svandt stærkt ind ved sammenlægninger, fra 66 i 1950 til 17 i 1993. Sønderborg Amts Husmandsforening og kredsforeningen "Sønderjyden", der stod uden for De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger, havde i 1950 1807 medlemmer fordelt på 28 foreninger. I 1980 var der kun 250 medlemmer tilbage, og i 1980'erne nedlagdes foreningen. De fleste organiserede husmænd fandtes i 1993 i Tønder amt, hvor Løgumkloster var hjemstedet for De samvirkende sønderjyske Husmandsforeningers faglige center. Her samledes efterhånden al konsulentvirksomhed.

For at imødegå splittelse mellem landbrugets organisationer indgik landbo- og husmandsforeningerne i 1983 et uformelt ind-

Fælleslandboforeningen har siden 1920-erne arbejdet for en skærpeelse af de veterinære grænsebestemmelser, fordi nærheden til Tyskland har gjort det nordslesvigske landbrug særlig udsat for smittsomme husdyrsygdomme. Her har Aujeszky's syge ramt en svinebesætning ved Vemmingbund, og landmanden må se til, mens de døde grise efter aflivningen læsses for at blive kørt til destruktionsanlæg. Claus Thorsted fot. hos Landsbladet.

byrdes samarbejde og med repræsentanter for andelsslagteri-er, -mejerier og -grovvarehandel. I 1987 blev samarbejdet formaliseret under navnet "Det sønderjyske Landbrugsråd", som især har markeret sig, når det gjaldt om at etablere en enig landbrugsfront over for politikere og administration. Med oprettelsen af "Landbrugets Samfundskontakt" i 1988 påtog landbrugsrådet sig

endvidere den ikke altid helt nemme opgave at skabe bedre forståelse for landbruget i en befolkning, der fik mindre og mindre direkte føling med erhvervet. Det sønderjyske Landbrugsråd tog endvidere initiativ til dannelsen af "Landbrugets TV-Selskab", som dog i lighed med andre små TV-produktionsselskaber måtte indstille virksomheden efter de første år.

Under de skærpede vilkår for landbruget siden 1960'erne rykkede den politiske varetagelse af det sønderjyske gårdbrugs økonomiske interesser mere og mere i forgrunden for Fælleslandboforeningens virksomhed. Dertil kom, at beliggenheden ved landegrænsen fortsat stillede sønderjysk landbrug over for nogle veterinære problemer med afspærring, udryddelse af ramte besætninger, erstatningsbetaling m.v., som Fælleslandboforeningen naturligt måtte tage sig af. Den lempeligere tyske politik på området gav vanskeligheder i forbindelse med oksebremselaven i slutningen af 1940'erne samt IBR, Aujeszky's syge og svinepest, som i flere omgange ramte de sønderjyske husdyrbesætninger helt op i 1990'erne. Derimod gik landsdelen fri af mund- og klov-sygeepidemien i 1982, men undgik dog ikke at dele de økonomiske tab som følge af flere eksportmarkeders lukning.⁵

Et mere opmuntrende led i Fælleslandboforeningens arbejde for husdyrholdet var organiseringen af de sønderjyske fællesdyrskuer. I 1947 blev en treårig turnus påbegyndt med et fællesskue i Aabenraa, som i 1950 afholdtes i Tønder og i 1953 i Sønderborg. I de mellemliggende år afholdt landboforeningerne lokale amtsskuer. Forholdet mellem de lokale skuer og fællesskuet blev ofte diskuteret, f.eks. på Fælleslandboforeningens delegeretmøde i april 1952. Konsulent Vinge Madsen foreslog da at gå over til at holde fællesskue hvert andet år. Peter Chr. Hanssen, Nygård, holdt derimod på, at de lokale skuer skulle være et fast led i landboforeningernes arbejde. "Her får vi dyrene med fra det brede lag af opdrættere, medens fællesskuet kun får dyr fra spidserne blandt opdrætterne", argumenterede han.⁶

I 1959 blev det vedtaget at holde fællesskue hvert andet år, idet Fælleslandboforeningen, De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og kvægavlsforeningerne gik sammen om det økonomiske ansvar. Dyrskuerne blev imidlertid stadig mere omfattende arrangementer, og i 1964 blev det ensstemmigt besluttet at ophøre med de lokale skuer og i stedet holde sønderjysk fællesskue hvert år i Aabenraa. Blandt rækken af fællesskuer for tjener skuet i 1970 med dets særlige udstilling om det sønderjyske

Siden 1964 afholder Fælleslandboforeningen sammen med De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og kvægavlsforeningerne hvert år Det sønderjyske Fællesdyrskue i Aabenraa. Dyrskuet har gennem årene med mange tusinde besøgende fungeret som et bindeled mellem land og by. Ernst Winckelmann fot. 1993 hos JydskeVestkysten.

landbrugs udvikling siden Genforeningen at fremhæves. Op gennem 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne havde skuet 20-25.000 besøgende.⁷

Fælleslandboforeningen engagerede sig fra 1980'erne i miljøproblemerne og søgte især at påvirke Sønderjyllands Amtskommune til løsninger, der tog hensyn til landbrugets driftsforhold og økonomiske bæreevne. Fælleslandboforeningen fremsatte også landbrugets synspunkter i forbindelse med regionplanlægningen i slutningen af 1970'erne. Et andet nyt virkefelt blev landboretten. Fælleslandboforeningen gik også ind for oprettelsen af en sønderjysk jordfond, der gennem opkøb af landbrugsjord skulle sikre ledig jord til arronderingstiltag. Fonden blev etableret i begyndelsen af 1990'erne.

Konsulentvirksomheden var ved anden verdenskrigs afslutning fortsat delt mellem Fælleslandboforeningen og de lokale landboforeninger. Planteavlserådgivningen lå hos de lokale fore-

ninger, mens kvægavlskonsulenterne Jørgen Frank og B. Vinge Madsen var ansat af "Sønderjysk Fællesledelse for Kvægavl" og "Sønderjysk Fællesledelse for Avlen af Rødt Dansk Malkekvæg" i fællesskab med Fælleslandboforeningen. Derudover havde Fælleslandboforeningen, De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og Sønderjyllands Kreditforening et samarbejde om en bygningskonsulent. I 1955 indgik slagterierne og Sønderjysk Mejeriforening et samarbejde om at ansætte seks fodrings- og hygiejnekonsulenter: H. P. Fogtmann, Rødding, Axel Pedersen, Tønder, Thomas Pedersen, Toftlund, Erik Larsen, Rødekro, Hans Bruun, Broager og Andreas Hansen, Haderslev.⁸

I 1971 samlede Fælleslandboforeningen, De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og den tyske fælleslandboforening den tekniske vejledning i en særlig konsulenttjeneste. Den bestod af en maskinkonsulent, en rationaliseringskonsulent og en bygningskonsulent, som under Filt Jensens og siden Mogens Boesgaards ledelse dækkede hele Sønderjylland.⁹ Det var i tråd med tidens planer om oprettelse af landbrugscentre, som skulle samle rådgivningsarbejdet.¹⁰ I 1991 var der syv landbrugscentre i Nord-slesvig, hvor de enkelte foreninger havde deres egne konsulenter. Det mente Fælleslandboforeningens formand, gårdejer Tøge Tychsen, Krammark, var i overkanten, når alle centre skulle yde rådgivning i planteavl, husdyrbrug og driftsøkonomi.

I 1950 havde de sønderjyske landbo- og husmandsforeninger tilsammen ansat 33 konsulenter, i 1960 var det 50, i 1970 60, i 1980 72 og i 1990 86.¹¹ En blandt flere årsager til den stærke vækst var de øgede krav til landbrugets regnskabsføring. I 1954 blev der indført regnskabspligt for de større landbrug, som i 1959 blev udvidet til de små. Indførelsen af moms i 1967 gjorde regnskabsarbejdet vanskeligere for landmanden eller rettere hans kone, som i reglen fik dette skrivebordsarbejde overladt. Regnskabskravet vakte irritation, men bragte også fordele i form af en bedre kontrol med driftens rentabilitet.

Indholdet af konsulentarbejdet blev også ændret. Som deres kunder måtte de faglige rådgivere i stigende grad specialisere sig. Laurids Aalling, der 1957-64 var konsulent i Slogs Herreds Landboforening, huskede i 1988 sit møde med den gamle konsulenttype i Aabenraa Amts Landboforening i 1956: "Carl Poulsen var ikke den store teoretiker. Tabeller og kurver og sort akademikersnak lå ham fjernt, men han kunne snakke med bønder. Han blev, og er stadig, mit konsulentideal. Desværre er i vore dage denne

Landboforeningernes voksende stab af konsulenter førte til oprettelsen af landbocentre. Flere steder gik to-tre landboforeninger sammen om byggeriet som på dette billede, der viser landbocentret for Als og Sundeved i Sønderborg fra 1987. Foran bygningen ses f.v. formanden Tøge Tychsen og agronom Harlev Thesbjerg. Uffe Bølling fot. 1988 hos Landsbladet.

konsulenttype ved at forsvinde".¹² Fra slutningen af 1980'erne blev der indført brugerbetaling for rådgivning, efter at statens tilskud til økonomi- og husholdningskonsulenter faldt bort. Samtidig betød de skærpede miljøkrav og de mere indviklede støtteordninger, at en større del af konsulentarbejdet gik med at udfylde markplaner og ansøgningsskemaer for landmændene. Selv om antallet af landmænd faldt, blev behovet for konsulenter således øget.

Også de andre sider af landbo- og husmandsforeningernes virksomhed fik nye former. Eftermiddagsmøderne måtte erstattes af aftenmøder, da der ikke længere var medhjælpere til at klare aftenrøgtningen af dyrene. Det faglige islæt blev styrket, mens det alment kulturelle nærmest forsvandt, med Vis Herreds Landboforening som undtagelse. Gårdejer Bende Nissen gjorde i 1988 denne status over sin tid som formand for Slogs Herreds Landboforening 1975-81: "Den mere kulturelle mødeaktivitet, landboforeningen igennem årene havde tilbudt, var i aftagende. Den store tilslutning til arrangementer, som vi havde oplevet i halvtredserne og tresserne var slut. Det gjaldt både for efterårs- og vintermøder og for markvandring med festlig afslutning. Øget arbejdsbyrde og færre medhjælpere gjorde, at det var vanskeligt at samle medlemmerne, til den form for foredragsvirksomhed,

der ellers havde været almindelig. Den øgede specialisering gjorde, at medlemmernes faglige interesser blev spredt. Derfor kom der gang i efteruddannelseskurser, hvor medlemmerne kunne tilmelde sig efter behov".¹³ Ud over de flerdages, specialiserede efteruddannelseskurser kom paneldiskussioner og debattmøder på programmet i landboforeningerne, og det blev almindeligt at arrangere studierejser til udenlandsk landbrug.

Efter medhjælpernes tilnærmelsesvise forsvinden måtte landbrugets kvinder gøre en ekstra indsats, og langt om længe følte det som noget naturligt at lade dem få del i medlemskab og stemmeret. Pioner på dette område var Det blandede distrikts Landboforening, som lagde for i 1979. Den særlige indsats for landboudommen rakte derimod længere tilbage i tiden. Allerede i 1946 stiftede konsulent Mathias Nissen "Vis Herreds Landboudom", og denne gren af det landbrugsfaglige interesse- og oplysningsarbejde bredte sig snart til landsdelens øvrige landboforeninger.

Landbrugsskolerne var ligeledes beregnet for landboudommen. Graasten Landbrugsskole fortsatte sin virksomhed. Selv om der fra starten var tvivl om grundlaget var tilstede, blev der i 1978 tillige oprettet en landbrugsskole i Tønder.¹⁴ I de første år havde den nye skole god elevtilgang, men snart fik den økonomiske problemer, siden svigtede elevtilgangen, og i 1991 måtte skolen lukke.

Andelsbevægelsen

Næppe nogen del af dansk industri kunne opvise en rationaliseringsbølge som den, der i efterkrigstiden gik hen over andelsmejerierne. Som på andre områder bevirkede besættelsestiden her en standsning af en udvikling, som så småt var kommet i gang. Sønderjysk Mejeriforenings femmands strukturudvalg trådte i virksomhed igen i 1946, men den henvendelse om koordination, som udvalget fremsendte til "Danske Mejeriers Fællesorganisation", forblev uden effekt. I de følgende 16 år foregik mejerisammenlægningerne derfor uden overordnet plan; de 26 andelsmejerier, der blev bortrationaliseret mellem 1946 og 1962, blev nedlagt på lokalt initiativ. I 1958 blev strukturudvalget imidlertid rekonstrueret, og der blev nedsat planlægningsudvalg i Mejeriforeningens fem kredse. Mejeriforeningens formand fra 1949 og fra 1959 formand for Danske Mejeriers Fællesorganisation, gårdejer Chr. Speggers, Mjang, blev sammen med gårdejer Knud Friis, Ben-

Gdr. Chr. Speggers fra Mjang på Als (1906-83) havde mange vigtige tillidshverv i sønderjysk og dansk landbrug. 1938-66 var han formand for det lokale andelsmejeri, 1944-60 for Den alsiske Landboforening, 1949-74 for Sønderjysk Mejeriforening og 1959-72 for De danske Mejeriers Fællesorganisation. Som så mange andre fremtrædende landboorganisationsfolk før ham var han også aktiv i de nationale foreninger, 1974-83 som formand for Sprogforeningen. Fot. i Historiske Samlinger.

niksgård, de ledende personer i den sammenlægningsbølge, som fulgte.

Oprettelsen af "Graasten-Egnens Mejeriselskab" i 1962 blev det første resultat af disse udvalgs arbejde og indledningen til dannelsen af de sønderjyske mejeriselskaber. GEMA fik snart tilslutning fra 12 andelsmejerier. I 1963 dannede 7 mejerier på Haderslevengen mejeriselskabet "Haderslev Øst", som allerede senere samme år gik sammen med GEMA i mejeriselskabet "Sønderjylland Øst". Hertil sluttede sig endvidere Tyrstrup mejeri og 3 mejerier på Rødekroegnen. "Sønderjylland Øst" blev rammen om en vidtgående rationalisering. Af de oprindeligt 23 mejerier var kun 4 i drift i 1968. Ligeledes i 1963 dannedes "Haderslev Vesteramts Mejeriselskab" med 18 mejerier, hvoraf de 7 var i drift i 1968. På Tøndereggen gik sammenlægningen mere trægt. I 1965 dannedes dog "Mejeriselskabet Sydvest", der fik tilslutning af 5 andelsmejerier og et opkøbt privatmejeri i Højer. Heraf var de 3 enheder i drift i 1968. Endelig stiftedes i 1966 "Sønderborg Omegns Mejeriselskab" med oprindelig 8 mejerier, i 1968 4. I alt havde de fem mejeriselskaber med 17 mejerier i 1968 ca. 55 % af den sønderjyske mælkemængde. Blandt de 41 udenfor stående andelsmejerier gik flere sammen to eller tre og bidrog således også til rationaliseringen. Mens der i 1950 havde været 116 andelsmejerier og i 1960 102, var der i 1967 kun 58 tilbage.¹⁵ Tallet være mælketankbiler og køletanke kunne de tekniske hindringer for sammenlægningerne imødegås.

Udviklingen fortsatte imidlertid. I 1970 dannedes "Mejeriselskabet Danmark", MD, som fik tilslutning fra "Haderslev Vesteramts Mejeriselskab" og "Sønderjylland Øst". Sønderborg Omegns Mejeriselskab gik sammen med Kruså mejeri i "Grænseegnens Mejeriselskab", og Mejeriselskabet Sydvest sluttede sig til VEKOFA i Esbjerg. I 1980 havde MD 3 producerende enheder i Sønderjylland, VEKOFA 4 og Grænseegnen 2. Broderup og Bylderup andelsmejerier dannede deres eget lille selskab, det samme gjorde Haderslev og Åstrup. Udenfor selskabsdannelserne stod 10 andelsmejerier. I alt var der således 23 andelsejede mælkeforarbejdningsvirksomheder tilbage i 1980 eller 24, hvis man medregnede mælkekondenseringsfabrikken SAMDEN, som oprettedes i 1951.¹⁶

1980'erne bragte yderligere rationaliseringstiltag. For at rationalisere distributionen anlagde Mejeriselskabet Danmark i 1982 en ferskvareterminal i Tyrstrup. VEKOFA opslugte Grænseeg-

nens Mejeriselskab, og der blev yderligere tyndet ud i de selvstændige andelsmejerier og småselskaber, så kun 12 andelsejede mejerivirksomheder var tilbage i 1989.¹⁷ Det svarede stort set til, at 9 ud af 10 enheder var blevet nedlagt siden 1950. En så gennemgribende rationalisering kunne naturligvis ikke foregå uden konflikter. Blandt andet skabte spørgsmålet om tilslutning eller ej til MD undertiden modsætninger blandt leverandørerne, hvor der kunne være betænkelighed ved tilslutningen til så stort et foretagende.

Hvis ikke andet skabte nedlæggelserne vel oftest vemod. Andelsmejerierne var ikke kun smør- og ostefabrikker, de var også en årlig generalforsamling, ind imellem en udflugt eller en fest og stedet hvor leverandørerne kom for at diskutere afregningen. Først og sidst var mejerierne en arbejdsplads, hvor mange af landbrugets egne unge fandt beskæftigelse. En mejerinedlæggelse betød ofte afskedigelse af mejerister og chauffører, og i hvert fald blev en mejeribestyrer overflødig. Også den traditionsrige "Sønderjydsk Mejeriforening" blev overflødig, da de mange andelsmejerier forsvandt og blev nedlagt omkring 1974.

Efter sammenlægningerne til "Sønderjylland Øst" i 1963 og til "Mejeriselskabet Danmark" i 1970 blev Tyrstrup Mejeri en stor mejerivirksomhed, hvortil tankbiler bragte mælk langvejs fra. I 1982 byggede MD en ferskvareterminal ved mejeriet. Ole Bech fot. ca. 1970 i Historiske Samlinger.

Sammenlignet med mejerierne foregik strukturtilpasningen mindre voldsomt på slagteriområdet. Som ved mejerierne blev der foretaget selskabsfusioner, men antallet af produktionsenheder var stort set uændret. Slagteriregion SYD blev oprettet i 1971 af andelsslagterierne i Aabenraa, Graasten og Sønderborg. I 1989 havde SYD produktion i det nye hovedslagteri i Blans (svin), i Bylderup-Bov (kvæg), Graasten (konserves og skinker) samt Aabenraa og Dybbøl (pølser og charcuteri). Slagterierne i Tønder og Rødding sluttede sig til Vestjyske Slagterier, mens Vojens og Haderslev sluttede sig til Tulip.¹⁸

På indkøbssiden gik "Jydsk Andels-Foderstofforretning" og "Dansk Andels-Gødningsforretning" i 1969 sammen i "Dansk Landbrugs Grovvarereselskab", DLG. De gamle indkøbsforeningers mange lokalforeninger blev lagt sammen til DLG-centre. På Als var det vedvarende Fyns Andels-Foderstofforretning, som varetog andelsgrovvarehandelen. Enkelte lokalforeninger valgte at stå uden for de store sammenslutninger.

Centraliseringen inden for andelsbevægelsen førte undertiden til diskussioner om, hvor demokratiet blev af i de store sammenslutninger. Princippet "en mand - en stemme" beholdt sin gyldighed, men afstanden mellem den enkelte landmand og hans virksomhed blev øget, og mindre andelshavere følte sig ikke sjældent forfordelt ved tildelingen af mængderabatter, kreditter o.l.

Landbosamfundet i opbrud

Landbruget i samfundet

“Vi sad for kort tid siden, i den tidlige maj nu i hundredåret for 1864, to hervedfra i toget på hjemvejen fra København. Vi glædede os over vort skønne land, der grønnedes mod sommeren. Jeg måtte sukke og sige lidt bittert: “Forstår vore unge, hvad det er, de går fra nu?” De forlader det, alt det, som fædrene så trofast og nænsomt har dyrket og bygget.” Sådan skrev gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg, i midten af 1960'erne.¹ Hans Andersen var ikke hvem som helst. I sine unge dage havde han været med til at oprette “Slogs Herreds Landboforening” i grænseegnen, i 1927 var han blevet formand for “Landeværnet” og i årene 1940-58 havde han været formand for hovedorganisationen af “De sønderjyske Danske Samfund”. Det var med andre ord en fremtrædende repræsentant for Sønderjyllands danske bondekultur, som i 1964 frygtede for en opløsning af de værdier, han gennem et langt liv havde troet på og arbejdet for.

Hans Andersen var givetvis ikke den eneste, som følte bitterhed over landbrugets udvikling. Men hovedparten af dem, der var enige med ham, holdt det for sig selv. De fandt, at udviklingen krævede sin ret, og at der var ikke noget at stille op - hvad der heller ikke var. De tog afmægtige til efterretning, at karle og piger forsvandt, at få årtier gamle husmandsbrug blev nedlagt, at andelsmejerier forsvandt - som landmænd i 1990'erne måtte affinde sig med, at jord lagdes brak, som endnu i mands minde var blevet indhegnet, afvandet, pløjet op og dyrket.

Udviklingen kunne imidlertid også føre til anfægtelser hos dem, der stod forrest i den. “Højderygsbonden” Laurids Aalling blev i 1957 konsulent for Slogs Herreds Landboforening, hvor han arbejdede til 1964. I 1988 så han kritisk tilbage på landbruget i denne periode og sidenhen: “Feltråbet i 1957 var rationalisering og effektivisering. Udvikler sig senere til specialisering og nu til industrialisering. Jeg er ikke sikker på at fremtidsråberne dengang ej heller nu altid er landbrugervenner. Denne barske, og vel også umenneskelige proces, der lige var startet, da vi kom til Slogs Herred, kom til at koste og koster stadig landbrugserhvervet blod, sved og tårer. Flere hundrede tusinde mennesker med 5.000 års bondeblod i årene blev og bliver kvalt i et moderne industrisamfundsmaskineri. Der vil gå mange år før de sidste sår

Gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg ved Abild (1886-1973) var med sine mange tillidshverv bl.a. i Slogs Herreds Landboforening, Landeværnet og Danske Samfund en fremtrædende repræsentant for Sønderjyllands danske landbokultur. I 1960-erne blev han betænkelig ved landbrugets udvikling med afvandring og brugskoncentration. Fot. i Historiske Samlinger.

er lægt... I dag er vi der, hvor bønder er producenter. Gården er blevet en produktionsvirksomhed. Medhjælperen er blevet en arbejdskraftenhed, og konen i huset, ja, hun er lærerinden, hvis der i det hele taget er en kone på gården. Lad det være en grående forhenværende konsulent tilladt at spørge: Hvad fik bonden ud af den affære? Hvor vil erhvervet ende? Er vi i det hele taget interesseret i den udvikling? Hvad er det for kræfter, der har forvandlet landbruget til ukendelighed? Burde konsulenten ha' holdt lidt igen i stedet for at presse på? Landbrug er ikke kun produktion. Det drejer sig også om mennesker".²

Andre hæftede sig mindre ved udviklingens negative aspekter og advarede mod en nostalgisk bonderomantik. Landbruget havde også forud for 1950 sine mørke sider, som måske var særligt synlige, når man så på erhvervet gennem et karlekammervindue. Det kunne imidlertid ikke bestrides, at landbrugets strukturforandring siden 1950 var gennemgribende på alle niveauer og foregik med en fart, der lod de forudgående 100 års landbrugsudvikling syne af lidet.

Landmændenes muligheder for at påvirke udviklingen ad politisk vej blev samtidig færre. I et demokratisk samfund, hvor hver vælger har én stemme, reducerede afvandringen fra landbruget og byerhvervenes vækst uundgåeligt landmændenes indflydelse på samfundsudviklingen. Endnu i 1950 levede hver tredje nordslesviger af landbrug - i 1990 var det ikke engang hver tiende, som var beskæftiget i dette erhverv. Sammenlignet med det danske samfund som helhed måtte Sønderjyllands Amt dog endnu i begyndelsen af 1990'erne betegnes som en region med et ganske stærkt landbrugspræg. I Danmark levede nemlig kun knap hver fjerde af landbrug i 1950 og kun lidt over hver tyvende i 1990.³ Landbefolkningen i Sønderjyllands Amt gik heller ikke så stærkt tilbage som selve landbrugserhvervet. I 1950 boede rundt regnet to ud af tre i byer med under 2.000 indbyggere, og endnu i 1990 var det hver anden.⁴ Halvdelen af befolkningen i Sønderjyllands Amt boede dermed stadig i byer, hvor beboerne havde direkte kontakt med landmændene og landbruget. Dertil kom, at hver landmand i Sønderjyllands Amt i 1992 gav beskæftigelse til yderligere en mand eller kvinde med forarbejdning af landbrugets produkter, maskin- og grovvareproduktion etc. Sammen med landbruget selv udgjorde denne afledede beskæftigelse godt en femtedel af amtets erhvervsaktive befolkning.⁵

Landmændenes indflydelse på samfundets udvikling blev

også mindre på grund af den svigtende indtjening og afhængigheden af diverse støtteordninger. Sociale grupper i det omgivende samfund, som ved periodens begyndelse var landbrugets medhjælpere med en ringere indtægt end en gårdmand, overgik siden landmændene i gennemsnitsindtjening. Mens i hvert fald gårdmanden før var arbejdsgiver for karle, piger og anden fast eller løs medhjælp, måtte de fleste landmandsfamilier siden klare en stadig større produktion alene, og mange steder måtte landmanden tilmed undvære hjælpen fra konen, der tog arbejde uden for bedriften. Hvor folkeholdet tidligere gav landmanden mulighed for selv at varetage hverv uden for bedriften eller holde fri, kunne han siden iagttage, hvorledes lokalsamfundets arbejdere og funktionærer fik stadig mindre arbejdstid og øget fritid, mens han selv blev mere og mere bundet til arbejdet. Husbondsafløsningen gav dog fra 1980'erne mange landmænd mulighed for at købe sig til nogle dages eller en uges ferie.

Landsbyer og landbokultur

Endnu i begyndelsen af 1960'erne var landsbyerne velforsynede med faciliteter som købmænd, bagere og slagtere. Fra midten af årtiet satte butiksdøden imidlertid ind. Det gik hårdt ud over slagterne, at købmændene og supermarkederne fik køledisk. Bagerne blev på samme måde udkonkurreret af vacuumindpakket brød og kager hos købmænd og supermarkeder. Men også mange mindre købmænd måtte dreje nøglen om. De små landsbyer på 50-100 indbyggere gav ikke længere grundlag for en butik, og selv mange større landsbyer mistede efterhånden deres købmændsbutikker.⁶

Foruden forretningerne forsvandt skolerne i de små landsbyer. Ved slutningen af 2. verdenskrig bestod de små landsbyskoler fortsat de fleste steder, men allerede i 1960'erne blev mange af dem nedlagt til fordel for nye "centralskoler", og udviklingen fortsatte i de følgende årtier, hvor selv flere af centralskolerne blev for små.⁷ Også efter skoletid blev børnene aktiveret uden for landsbyen i fritidsordning, ungdomsskole og anden organiseret fritid. Kun de største landsbyer beholdt nogle butikker og deres skole, som ofte blev reddet af en vis befolkningsudvikling med dannelse af nye parcelhuskvarterer frem til slutningen af 1970'erne.⁸

Landbosamfundets foreningskultur var også præget af tilbagegang.⁹ Under besættelsen og i de første år efter befrielsen stod

Udflytningen fra byerne til landsbyernes parcelhuskvarterer kunne give anledning til konflikter. Med årene rykkede Løjt Kirkeby således tættere på Visøgård, og de nye naboer følte sig generet af lugten, når gårdejereren spredte gylle ud på marken. Et forsøg med spredning gennem løbeslanger blev gjort, og et "lugtepanel" erklærede sig tilfreds. Ernst Winckelmann fot. 1993 hos JydskeVestkysten.

sønderjydernes nationale fester og møder stadig i høj kurs. Afspændingen mellem det danske flertal og det tyske mindretal fra midten af 1950'erne gjorde imidlertid den nationale samling mindre påkrævet. "Det unge Grænseværn"s og "Danske Samfund"s lokale arbejde fik mindre og mindre tilslutning. De allerfleste steder holdt man i løbet af 1950'erne op med at arrangere fest på kongens fødselsdag, og i begyndelsen af 1960'erne ophørte man med år efter år at fejre folkeafstemningen den 10. februar 1920 og genforeningsdagen den 15. juni. Helt forsvandt afstemningsfesterne dog ikke, og mange steder markerede man endnu omkring 1990 de runde årstal for Genforeningen. Det var imidlertid ikke længere sognenes Danske Samfund, der stod for arrangementet, for de var nedlagt i løbet af 1960'erne.

Det traditionelle foreningsliv med rødder i det 19. århundredes folkelige landbobevægelser kom samtidig ud for andre og farligere udfordringer end den nationale afspænding. Afvandringen fra land til by og de selvstændige landmænds større binding til deres bedrift mindskede det overskud, som hidtil havde været en forudsætning for meget bestyrelses- og tillidsmandsarbejde.

Forstander L. Lauridsen på Graasten Landbrugsskole beskæftigede sig i 1955 med temaet "en ny tids bonde". Han spurgte sig, hvorledes udviklingen i landbruget ville præge bonden: "Vil den gøre ham til "hjulets træl", en materialistisk mennesketype, der i samfundet kun ser en borgerlig indretning opdelt i erhvervs-

grupper, der bekæmper hinanden og hæmningsløst søger at udnytte lovene til egen fordel. I så fald vil i sporet bl.a. følge mindre arbejdsglæde, mindre fællesfølelse, mindre idealisme, mere organisationstvang, kort sagt en fattigere menneskelig tilværelse. Eller kan det bedste af den gamle værdifulde bondekultur, som har bragt vort samfund så megen livskraft og fornyelse i de sidste 100 år, bevares, trods de ændrede ydre forhold. For bondens egen skyld og for samfundets skyld skulle spørgsmålet helst besvares med ja, og det er min opfattelse, at der ikke indtil nu kan påvises væsentlige ting, der berettiger et nej".¹⁰

Seks år senere stillede Lauridsen sig de samme spørgsmål. Nu var han ikke længere så sikker på bondekulturens modstandskraft mod forandringerne: "I det ydre er den tabt, men det kan man græde tørre tårer over, det er det indre liv, der er kulturskabende". Her oplevede han imidlertid en tilbagegang: "Højskolen eksisterer stadig, men dens folkelige og historiske forkyndelse, der gjorde eleverne langsynede og modnede dem til en dygtig indsats i det daglige virke og til samarbejdets vanskelige kunst, mærkes mindre og mindre. Forsamlingshusenes folkelige foredrag bliver færre og færre, jeg vil ikke sige ringere og ringere, men der er vist færre nu, der kan holde et virkeligt folkeligt foredrag, der ikke alene kan sætte tankerne i sving, men også give noget at leve på. I hvert fald er det kun de store møder med de "store kanoner", der kan samle tilslutning. Erstatning har man så fået i det faglige, og det er naturligvis udmærket, i fjernsynet, i biografen og andespillet m.m. Men det er dog vist lovlig kaloriefattig pensionatskost som eneste næring."¹¹

Var landmandens tid knap, gik det altså først ud over de kulturelle foreninger. Deres aftener med foredrag, lysbilleder, oplæsning og musik kom i alvorlig krise i 1950'erne. Forsøg på at lokke folk til med film lykkedes ikke i længden. Det var lettere at sætte sig foran fjernsynet derhjemme, hvor man både kunne få oplysning og underholdning fra hele verden serveret sammen med aftenkaffen. Folkeskolelærere og andre, som i årtier havde slidt i det med foredrag, oplæsning og spil rundt om i de sønderjyske forsamlingshuse, blev udkonkurreret af det nye massemedium.

I slutningen af 1960'erne og i 1970'erne betød denne udvikling døden for mange ungdomsforeninger. Nogle steder gjorde man forsøg med utraditionelle eksperimenter, eventuelt under ledelse af tilflyttede kræfter uden for den traditionelt foreningsbærende

Røddingegnens landboudom

Fredag den 2. dec. kl. 20,
på Hotel Rødding.

VINTERFEST

Forstander Frits Teichert,
Kals Landbrugsskole, taler
om "Den danske landmand
mod år 2000". - Derefter fæl-
les kaffebord og dans.
Medlemkort må fornyes in-
den denne dag hos bestyrel-
sen eller tilidsmænd, eller
bestilles senest 1. dec. på tlf.
4 11 53, 4 12 93 eller 4 52 93.

Bestyrelsen.

MELD DIG TIL

VU

Liberal ungdoms

forening — DIN

forening

Indmeldelse til

tilidsmændene

Landboudom var sammen med Venstres Ungdom mødesteder for mange unge fra landet i 1950'erne og 1960'erne. Her kunne de få faglig oplysning, oplæring i politisk arbejde og måske finde sig en partner ved de store baller, disse foreninger arrangerede. Annoncer i Hejmdal efteråret 1960.

kreds af landmænd og lærere. Ofte gav manglende indfølelse i lokalsamfundet anledning til konflikter og hurtig hændelse, da nyhedens interesse havde lagt sig, men f.eks. omkring Rebølcenteret lykkedes det at skabe et varigt miljø for traditionelle som utraditionelle aktiviteter. Et andet eksempel på, hvorledes traditionerne kunne fornys, var efterårets højskoledage i Bylderup.

De lokale ungdomsforeninger mistede i hovedsagen deres karakter af almenkulturelle, holdningsbaserede foreninger. For så vidt de overlevede, blev de hyppigt den organisatoriske ramme om mere eller mindre forpligtende, hobbyprægede fritidsaktiviteter. Medlemmerne blev ikke mindst holdt sammen af det fælles ønske om at opnå del i kommunale tilskud og faciliteter. Man var ikke længere medlem af en forening for at slutte op omkring dens overordnede samfundsmæssige målsætning, men for at få adgang til at udøve en eller flere aktiviteter, som sagtens kunne skifte fra år til år.

De foreningsaktiviteter, som overlevede, var især dem, der direkte aktiverede deltagerne. Det gjaldt først og fremmest idrætten, hvor Sønderjydsk Idrætsforening og dens hovedkredse fortsat samlede de lokale foreningers medlemmer til opvisninger, stævner og turneringer. Også dilettant, sangkor og folkedans tiltrak mange. Bankospil var næppe et mål i sig selv, men en vigtig indtægtskilde. Gymnastikken var stadig en udbredt idræt i landområderne, men kun for kvinder og børn. Karleholdene forsvandt med karlene i 1960'erne, og drengegygnastikken fulgte efter i 1970'erne. For mændene blev det konkurrencesporten, der talte, særlig fodbold og håndbold, men også badminton fik udbredelse sammen med idrætshallerne. Ved siden af idræt og sport holdtes der stadig fester, gerne i forbindelse med sportsuger, hvor der endvidere var gadekonkurrencer og forskelligt markedsgøgl. Festerne og dansen var ikke længere det sukker, der skulle få en national tale eller et kulturelt foredrag til at glide ned hos den utålmodigt siddende ungdom. De blev et mål i sig selv eller en nødvendig aktivitet for at sikre foreningernes økonomi. Mens alkohol forud for 1950 og mange steder endnu et stykke op i 1960'erne var bandlyst i landbosamfundets foreningsliv, overbeviste lederne sig siden om, at foreningerne ikke kunne løbe rundt uden et gedigent ølsalg.

Stort set alle sønderjyske forsamlingshuse fik spiritusbevilling, enten lejlighedsvist eller permanent. Det var forudsætningen for,

Nye sportshaller afløste fra 1960-erne forsamlingshusene som rum for gymnastikopvisninger og stævner. Her ses et stort pigehold i Nordalshallen i 1968. Dreng- og karleholdene blev derimod mindre og sjældnere i takt med afvandringen fra landbruget og mændenes øgede interesse for konkurrencesporten. Fot. i Historiske Samlinger.

at de kunne huse foreningernes og de private menneskers fester og dermed for deres fortsatte beståen. Størstedelen af de sønderjyske forsamlingshuse formåede derfor at overleve i andels- eller foreningseje eller som selvejende institutioner. Kun en mindre del blev kommunale (1979 lidt over hvert ottende). Adskillige fik imidlertid problemer med at finde de rigtige værtspar, men de fleste havde dog stadig omkring 1980 vært på hel- eller deltid.

Idrættens betydning for forsamlingshusene aftog, da først centralskolernes gymnastiksale og siden sportshallerne gav den bedre udfoldelsesmuligheder. Forsamlingshuset mistede ligesom ungdomsforeningerne deres funktion som ramme for en række aktiviteter omkring en fælles grundholdning og blev i stedet et hus, som stod åbent for lokalsamfundets forskellige foreninger og mennesker til arrangementer, hvor store lokaler var nødvendige.

Mens det ikke længere blev opfattet som en national bekendelse "at komme i forsamlingshuset", blev det stadig forbundet med et tilhørsforhold til Indre Mission, hvis man gik til møde i missionshuset. Indre Mission var en undtagelse fra reglen om det holdningsbaserede foreningslivs opløsning. Ganske vist gik flere IM-samfund i stå, og flere missionshuse måtte dreje nøglen om, men det var mest i de områder, hvor bevægelsens fodfæste aldrig

blev helt sikkert, som langs østkysten. I sit kerneområde i den sydlige del af midtlandet omkring centre som Bedsted og Bolderslev var der stadig et omfattende samfundsliv i missionshuse- ne. Siden 1945 kom KFUM-og KFUK-spejderne og Unge Hjem til som nye medlemmer i IM-familien, der i forvejen bestod af IM-samfundene, KFUM, KFUK og forskellige ydre- og sømandsmis- sionskredse etc. Hvor tidligere bønemøder, bibellæsning og -samtaler med personlige vidnesbyrd var det ene fornødne og derfor det ene tilladte, vandt siden almene aktiviteter som kor- sang og musik frem, men stadig uden at bryde med den overord- nede religiøse ramme.¹²

I årtierne efter 1880 havde den nye bondekultur afløst den da længst hendøende traditionelle bondekultur. Bortset fra Indre Missions større sejlivethed over for landbosamfundets omvælt- ninger gik den nu selv mere og mere sin opløsning i møde. Mens den oprindelig marcherede frem i takt med landbrugets foran- dringer, fik den senest fra 1950'erne erhvervets udvikling imod sig. Landbrugets folk blev i stedet forbrugere af informations- samfundets almindelige, massemediebårne kultur. Livsform blev mere og mere erstattet af livsstil. Det var karakteristisk, at den stærke lokalhistoriske interesse, som siden begyndelsen af 1970'erne resulterede i dannelsen af mange lokalhistoriske fore- ninger og arkiver, kom frem, netop som forandringerne i land- bruget var slået igennem i al deres voldsomhed. Ligeledes var det bemærkelsesværdigt, at disse foreninger og arkiver ofte fik sog- net som udgangspunkt, netop som det havde mistet sin verdslige funktion ved kommunesammenlægningen i 1970.¹³

Rids af sydslesvigsk landbrug 1920-1990

På flere områder forløb landbrugsudviklingen nord og syd for den nye grænse af 1920 stort set ens. Både i Nord- og Sydslesvig var genopbygningen efter den første verdenskrigs nedslidning den udfordring, som først måtte tages op. Såvel den danske stat som den slesvig-holstenske provins involverede sig i grundforbedring og udstykning. Begge steder fik landbruget i 1920'erne og i 1930'erne hårde vilkår med valutaproblemer og landbrugs-kriser. De driftstekniske forandringer i mellemkrigstiden blev som følge heraf beskedne. Først efter den anden verdenskrig tog mekaniseringen fart med afvandring, brugssammenlægning og specialisering til følge. Forbruget af kunstgødning og kemiske bekæmpelsesmidler steg, høstudbyttet ligeledes, og inden for husdyrbruget blev der både i Nordslesvig og Sydslesvig skabt store produktivitet fremgange.

Sydslesvig - kødkvægets landsdel

På andre områder udviklede landbruget syd for Skelbækken sig forskelligt set i forhold til den genforenede landsdel. Mens det nordslesvigske landbrug efter 1920 måtte omstille sig til produktion på verdensmarkedets betingelser, kunne sydslesvigsk landbrug fortsat afsætte hovedparten af sin produktion på det tyske hjemmemarked. Det nordslesvigske landbrugs omlægning til intensiv mælke- og svineproduktion fik derfor kun i beskedent omfang sit sidestykke i Sydslesvig. Set under ét vedblev landet mellem Ejderen og Skelbækken at være et udpræget kvægopdrætsområde.

Kvægbrugets genopbygning efter den første verdenskrig forløb lige så hurtigt i Sydslesvig som i Nordslesvig. Førkrigsniveauet i den samlede hornkvægsbestand blev nået i 1920'ernes anden halvdel. Sammenlignet med tilstanden i 1913 blev hornkvægsbestanden som helhed udvidet mere i Sydslesvig, mens bestanden af malkekøer modsat Nordslesvig blev indskrænket en smule. Inden for svineholdet var det sydslesvigske efterslæb markant.¹

Den fortsatte satsning på kødkvægopdræt betød, at en stor del af jorden som før krigen blev udlagt som varige græsningsarealer. I 1931 var således 40 % af landbrugsjorden upløjet, og det var præcis den samme andel som ved århundredskiftet. I Ejdersted

Mens landbruget langs Sydslesvigs vestkyst vedblev at være meget ekstensivt, lignede driften på gårdene i Angel med mælke- og svineproduktion mere landbruget i Nordslesvig. Billedet viser familien Lassens store gård i Strukstrup i 1920-erne. Th. Thomsen, Flensborg postkortfot. i Historiske Samlinger.

udgjorde enge og andre varige græsgange fortsat næsten al jorden (93-94 %). I Nordslesvig blev de varige græsarealer og græsningen i omdriften derimod mærkbart reduceret efter 1920 til fordel for korn og roer. De sydslesvigske korn- og rodfrugtarealer blev derimod kun forøget med hver et par procent på bekostning af agergræsningen. I 1931 udgjorde kornet her 27 % og rodfrugterne 5 % af landbrugsjorden, mens græsarealerne i omdriften lagde beslag på 20 %. Samlet lå altså 60 % af den sydslesvigske landbrugsjord hen som græs. Af kornsorterne var havren stadig den dominerende (40 %) fulgt af rug (24 %), blandkorn (14 %), hvede (12 %) og byg (9 %).²

Sammenlignet med deres nordslesvigske kolleger hentede de sydslesvigske landmænd en markant større andel af deres indtægter fra kvægopdræt. I regnskabsårene 1927/28 og 1929/30 gav det således 37 % (inkl. salg af heste) mod kun 9 % nord for grænsen. Mælken gav i Sydslesvig 20 %, i Nordslesvig derimod 30 %. Også svineproduktionen havde forholdsvis mindre betydning (28 % mod 43 %). Den samlede indtægt af husdyrholdet var derimod med 84 % den samme både nord og syd for grænsen. Planteavl gav ligeledes begge steder 12 % (resten var diverse indtægter). I Nordslesvig var de regionale forskelle som nævnt mest variationer over det samme tema. I Sydslesvig var de markant større; her holdt man i langt større udstrækning fast ved den gamle specialisering fra før 1914. I Sydtønder kreds gav kvægsal-

get således 57 % af indtægterne, i Husum kreds 33 % og i Ejdersted hele 67 %. Mælkens og grisenes betydning var her meget beskeden. Sammensætningen af indtægterne i Angel og i Egernførde kreds afveg derimod ikke så meget fra det nordslesvigske gennemsnit med større vægt på mælk og slagtesvin.³

Den mindre satsning på mælkeproduktionen i det sydslesvigske landbrug som helhed afspejledes i en lavere mælkeydelse. De sydslesvigske køer gav 1927-29 i gennemsnit årligt hver knap 2700 kg mælk mod ca. 3400 kg nord for grænsen. Selv i mælkeproduktionens højborg Angel stod udbyttet tilbage for Als-Sundvedområdet.⁴ I valget af kvægrace gik de sydslesvigske landmænd knap så hurtigt bort fra korthornet som deres nordslesvigske kolleger (59 % i 1924 og 50 % i 1936). I det omfang, det blev erstattet, var det karakteristisk nok af den sortbrogede race, som forenede fedeevne og mælkeydelse (10 % i 1924 og 20 % i 1936). Det røde anglerkvæg holdt sin position med 20-21 %. Det rødbrøgede kvægs betydning var derimod aftagende.⁵

Jordreformer og jordforbedring i mellemkrigstiden

Også i Sydslesvig blev grænsedragningen udgangspunktet for storstilede, statslige forsøg på at forbedre landbruget, hvor målsætninger om befolkningstilvækst, egnsudvikling og udligning af de sociale forskelle forenedes med nationalpolitiske motiver.⁶ Hertil kom ønsket om at gøre Tyskland selvforsynende med fødevarer, der blev særligt fremtrædende efter Hitlers magtovertagelse og genoprustning fra 1933.⁷

Året 1919 var skelsættende for jordlovgivningen såvel i Danmark som i Tyskland. Mens den danske lensafløsningslov kun fik beskeden betydning i det herregårdsfattige Nordslesvig, var den tyske rigsudstykningslov af 11. august 1919 vigtig for landmændene i de gamle godsdistrikter Svansen og Dänischwohld. I sit udgangspunkt var den tyske jordlovgivning en del af den demokratiske revolution, og ifølge Weimarforfatningens artikel 155 kunne staten ekspropriere land til udstykning og opdyrkning. Rigsudstykningsloven var udformet af den fremragende kender af slesvig-holstensk landbrugsret professor Max Sering. Den foreskrev oprettelsen af udstykningsselskaber, som skulle have forkøbsret til de store besiddelser. Godsejere med over 100 ha landbrugsjord skulle slutte sig sammen i et særligt jordafgiverforbund, der inden for godsejerkredsen skulle stille en tredjedel af deres jord til rådighed for udstykning gennem opkøb, ved udnyt-

telse af forkøbsret eller ved ekspropriation mod erstatning. Målet med loven var, at de store brug inden for hvert udstykningsdistrikt højst måtte udgøre en tiendedel af landbrugsarealet.⁸

I Provinsen Slesvig-Holsten foretoges udstykningerne af "Schleswig-Holsteinische Höfebank G.m.b.H." (oprettet 1913, fra 1936 med navnet "Schleswig-Holsteinische Landgesellschaft m.b.H.")⁹ Her skulle godsejerne afgive ialt godt 77.000 ha til udstykning. Imidlertid opnåede det slesvig-holstenske jordafgi-verforbund og udstykningsselskabet i oktober 1920, at jord, som var bortfæstet til bønder efter åremålskontrakter, indgik i godsernes arealberegning. Overgang fra tidsbegrænset fæste til selveje kunne derfor regnes for udstykning. En række forudsætninger skulle dog være opfyldt. Brugene skulle sikres en passende arrondering, de mindste skulle have tillægsjord, det tilbageværende hoveri og andre naturalieydelse skulle afløses og kreditforholdene reguleres. Med denne fortolkning åbnede rigsudstykningsloven altså op for en endelig afskaffelse af de forældede feudale forhold i de tidligere godsdistrikter, hvor der endnu i 1920'erne forekom hoveripligter såsom kørsler, hovedgæster, arbejde som klapper ved jagter, dyrkning af indersternes jord, vejvedligeholdelse etc.¹⁰ Disse forpligtelser bevirkede sammen med usikkerheden om fæstemålets forlængelse, at de landsbyer, hvor gårdene var i åremålsfæste, stod klart tilbage for selvejerlandsbyerne i landøkonomisk udvikling.

Samtidig belønnede ordningen imidlertid de mange konservative godsejere, som havde fastholdt åremålsfæstet og derfor nu slap for at afgive så meget hovedgårdjord, og der blev ikke skabt så mange nye brug som tilsigtet. Höfebank oprettede 1913-30 ialt 620 nye brug i Sydslesvig, men heraf var hovedparten af de 463 nye ejendomme i Egernførde kreds formentlig tidligere fæstebrug. Dertil kom dog 715 nye brug udstykket af Landeskulturamt.¹¹ Reelt fik udstykningen i Sydslesvig dermed et noget mindre omfang end i Nordslesvig.¹²

I provinsen som helhed overgik over 40.000 ha til selveje. Da de godt 77.000 ha - altovervejende frivilligt - var afgivet i 1939, var der dog stadig nogle åremålsfæstere tilbage. Endnu i 1953 var ca. 3.000 ha i åremålsforpagtning. Disse sidste åremålsfæstebbrug overgik først til selveje i 1950'erne. Helt frem til dette tidspunkt kunne hoveri forekomme i Provinsen Slesvig-Holsten.

Også godsejernes politiske særstilling faldt bort. De større ejendomsbesidderes privilegerede valgret til kredsvalg og kom-

muner blev afskaffet ved revolutionen, og de selvstændige godskommuner, hvor godsejeren, forpagteren eller inspektøren havde hele magten, blev ophævet i 1928.¹³ I Provinsens Slesvig-Holstens landbrugskammer lå ledelsen endnu i begyndelsen af 1920'erne hos medlemmer af "Schleswig-Holsteinische Landbund", som var fortsættelsen af storlandbrugsorganisationen "Bund der Landwirte". Men i 1927 erobrede den slesvig-holstenske bondeforening efter indførelsen af direkte valg de førende positioner. En gårdejer fra Ditmarsken afløste grev Rantzau som formand, og på næstformandsposten måtte landøkonomiråd Peter Jensen IV fra Oksagerdynastiet vige for en gårdejer fra Lauenborg.¹⁴ Endelig styrkedes tjenestefolks og landarbejderes stilling som følge af revolutionen. Tyendeloven blev ophævet, og landarbejderne fik strejkeret og blev i det hele taget ligestillet med industriarbejdere.¹⁵

I Sydslesvig var der større hede- og mosearealer at opdyrke og afvande end i Nordslesvig. Mindst 28.000 ha lå uopdyrket hen, og denne side af egnsudviklingsvirksomheden fik derfor større betydning syd for grænsen. Fra 1920 og frem til 1930, hvor krisen stort set standsede de store kultiveringsarbejder, blev der indvundet mindst 10.000 ha. Hedeopdyrkning fandt blandt andet sted ved Lütjenhorn i den nordlige del af Husum kreds og mellem Sillerup, Jørl, Løvensted og Hjoldelund. I den nordlige del sørgede "Heidekulturverband Hörup" og "Kultur- und Aufforstungsverband Leck" for hedens forvandling til landbrugsjord. Anlæggelsen af jernbanerne Flensborg-Løvensted-Husum og Bredsted-Løvensted i årene 1924-28 var et forsøg på at åbne det hidtil ret ufremkommelige sydslesvigske midtland trafikalt. Store mosekultiveringsprojekter blev gennemført i Westermoor ved Owschlag, Boklunder Moor i den vestlige del af Egernførde kreds og Hartschoper Moor og Christiansholmer Königsmoor mellem Sorge og Ejder.¹⁶

Langs vestkysten fandt store inddigninger sted. Med et større vadehavsområde blev indsatsen også her større end i Nordslesvig. Pohnshalligkog på Nordstrand inddigedes i årene 1920-24, Viding herreds nye kog 1924-26 og Sønke Nissen kog 1923-27. Efter nazisternes magtovertagelse blev der af beskæftigelses- og propagandahensyn sat yderligere fart på digebyggeriet. 1933-35 inddigedes Hermann Göring kog (nu Tümmlauer kog), 1934-35 Ulvesbøl kog, 1934-36 Finkhaushallig kog, 1935-36 Osewoldter

kog, 1935-37 Horst Wessel kog (nu Norderhever kog), 1935-39 Galmsbøl kog, 1936-37 Nössekog på Sild og 1938-39 Bugshever kog på Pelworm. Derpå standsede den anden verdenskrig det videre inddigningsarbejde, men da var der også indvundet over 6.000 ha.¹⁷ Der blev også foretaget afvandingsarbejder i marsken bag de gamle nordfrisiske diger, og der blev fra 1936 og frem til 1943 ydet en omfattende indsats for at sikre landbruget langs Ejderen mod oversvømmelser. Ved siden af de fremskridt, projektet resulterede i, opstod der imidlertid skader på afvandingen andre steder.¹⁸

Landbrugskrise og "Landvolk"

Som i Nordslesvig var landbrugets kår gennemgående ringe i mellemkrigstidens Sydslesvig. Også her skabte valutaforholdene problemer. Den voldsomme tyske inflation, der i 1923 nåede helt ud i det absurde, virkede både i positiv og negativ retning. For meget beskedne beløb blev næsten al landbrugsgæld indløst, men samtidig mistede den opsparede pengekapital sin værdi, og den skulle have været brugt til at betale de kommende investeringer med. Efter indførelsen af den nye "rentemark" i november 1923 måtte investeringerne i stedet finansieres ved ny gældsætning. Efter pengesystemets stabilisering var det nemt at få lån, og da genopbygningen og intensiveringen krævede mange midler, steg gælden hastigt. Mange bønder troede på en ny inflation og lånte løs, ikke blot til investeringer, men også for at dække deres eventuelle driftsunderskud efter faldet i svinepriserne 1926/27 eller for at øge deres forbrug.

Låntagningen gik godt, så længe der var afsætning for produktionen. Da industrien i anden halvdel af 1927 blev ramt af krisen, blev der imidlertid lukket for den liberale kreditgivning. Tilmed blev høsten i 1927 dårlig på grund af vedvarende regn, og der udbrød samtidig mund- og klovsyge. Som i Nordslesvig optrådte ulykkerne altså i rad. 1929/30 slog krisen definitivt igennem, da svinepriserne efter en kort bedring påny styrteddykkede og denne gang forblev på et lavt niveau. 1930/31 faldt kvægpriserne også, og krisen blev total, da massearbejdsløsheden i industrierne fik efterspørgslen til at gå yderligere ned.

Krisen ramte hårdest i midtlandet, hvor bønderne ikke havde megen gavn af den korntold, som indførtes for at beskytte den indenlandske kornproduktion. Ejdersted klarede sig nogenlunde, Angel bedst. Men tvangsauktionerne rullede frem over alle kred-

se. I 1926 blev 24 landbrugsejendomme i Sydslesvig sendt til tvangssalg, i 1927 var det 13, i 1928 17, i 1929 33, i 1930 30, i 1931 69 og i 1932 76.¹⁹ I tidsrummet 1926-32 blev således 262 sydslesvigske landmænd ramt af den hårde skæbne, men sammenlignet med forholdene i Nordslesvig var det faktisk meget billigt sluppet. Her blev der i de samme år her holdt tvangsauktion over 1387 landbrug, og så var der endda omtrent 1 1/2 gang så mange landbrug i Sydslesvig. Alligevel reagerede de sydslesvigske landmænd voldsommere på krisen end deres nordslesvigske standsfæller. Landboorganisationerne kastede sig ud i en destruktiv rivalisering, og protestbevægelsen "Landvolk" opstod.²⁰

Bortset fra de få bønder i det danske mindretal, som fortsat stod i "Landboforeningen for Flensborg og Omegn", var langt hovedparten af de sydslesvigske og holstenske landmænd fra 1918/20 organiseret i "Schleswig-Holsteinischer Bauernverein". Den var en videreførelse af "Den slesvigske Bondeforening" fra 1918 og samlede især de mellemstore bønder. I partipolitisk henseende spændte medlemmerne fra midterpartiet "Deutsche Demokratische Partei" over "Deutsche Volks-Partei" til det højreorienterede "Deutsch-Nationale Volks-Partei". Det store landbrug havde sin egen organisation i "Schleswig-Holsteinische Landbund". Det stod traditionelt DNVP nær. I 1927 fik husmændene og de små gårdejere med "Kleinbauernbund" deres særlige forening. Grænserne mellem organisationerne var imidlertid ikke skarpe, og der var adskillige dobbelte medlemskaber.²¹

Da krisen traf det sydslesvigske og holstenske landbrug i efteråret 1927, blev en styrkelse af landbrugets indflydelse gennem en sammenslutning af organisationerne et hovedkrav fra de kriserammede landmænd. "Bauernverein" og "Kleinbauernbund" gik sammen den 18. januar 1928, men "Bauernverein" og "Landbund" var fortsat uenige. Den 28. januar 1928 samledes de utilfredse landmænd til demonstration i de slesvig-holstenske byer. I Egernførde deltog 4.000 bønder, i Nibøl om ved 3.000, i Husum over 5.000, i Flensborg ca. 3.500, og også i Slesvig blev der demonstreret. Det var noget helt nyt, at bønderne på denne måde gik på gaden, og det understregede den alvorlige stemning. Demonstranterne krævede sammenslutning af "Bauernverein" og "Landbund" og forlangte derudover sikre hjemmemarkedspriser, skattelettelse, gældssanering og rentesækning.

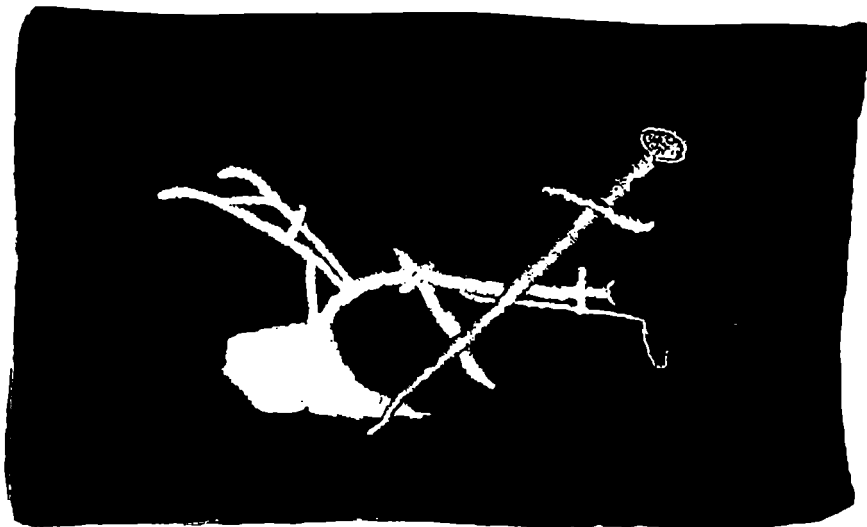
Som et første skridt til en sammenlægning valgte "Landbund" og "Bauernverein" et fælles seksmandsudvalg, men det splitte-

Peter Jensen V fra Oksager (1890-1969) var 1924-33 næstformand for "Landbund", det slesvig-holstenske storlandbrugs konservative organisation, som med held søgte at opsluge det mindre og mellemstore landbrugs mere demokratisk orienterede "Bauernverein". Han var endvidere medlem af Landbrugskammerets bestyrelse, men trak sig 1933 tilbage fra sine poster. Som ikke-nazist kunne han efter den anden verdenskrig indtage posten som præsident for det genetablerede Landbrugskammer (1947-68). Fot. efter Th. Thyssen: Bauer und Standesvertretung (1958).

des, da Landbundsrepræsentanten Peter Jensen V fra Oksager trådte tilbage, fordi han ikke ville være med til at anbefale bønderne at stemme på DDP, men nok på DNVP eller DVP. I stedet satte "Landbund" på at udnytte demonstrationsbevægelsen til at gennemtvinge en sammenslutning "fra neden", og det skete også i Ejdersted, Husum og tre holstenske kredse, hvor de to foreningers kredsafdelinger gik sammen. I de øvrige kredse oprettedes samarbejdsudvalg. "Landbund"s taktik lykkedes lidt efter lidt. Den 1. oktober 1928 dannede de forenede kredsafdelinger "Schleswig-Holsteinischer Bauernbund", hvor hovedparten af "Landbunds" og "Bauernvereins" medlemmer indmeldte sig. Den 1. januar 1930 blev det sidste skridt taget, da "Landbund" som organisation sluttede sig sammen med denne nye forening under navnet "Schleswig-Holsteinischer Land- und Bauernbund". Resterne af "Bauernverein" var da reduceret til ubetydelighed. "Landbund" opnåede gennem en bevidst udnyttelse af landbrugskrisen at sætte det lille og mellemstore landbrugs demokratiske organisation ud af spillet. Dens mange medlemmer blev nu indordnet under "Landbund"s reaktionære lederskab, og dermed svækkedes støtten til Weimarrepublikken yderligere i det slesvig-holstenske landbrug. Men samtidig afslørede de mange splittelser og sammenslutninger organisationernes magtesløshed overfor krisen.

"Landbund" blev nemlig ikke ene om at vende de sydslesvigske og holstenske bønder fra demokratiet. 1928/29 fejede "Landvolkbewegung" som en spontan og uberegnelig stormvind hen over det slesvig-holstenske landbrug. Under bevægelsens sorte fane med den hvide plov og det røde sværd flokkedes vestkystens bønder i stort tal, mens bønderne i det mindre krisefølsomme Angel ikke var videre modtagelige. Tilhængerne var overvejende landmænd, som stod det kommunale selvstyre, partierne og de etablerede landbrugsorganisationer fjernt. Bevægelsen udgik fra protestmøderne i januar 1928 og fik snart yderligtgående førere som Wilhelm Hamkens fra Tetenbøl i Ejdersted og Claus Heim fra St. Annen i Nørre Ditmarsken. "Landvolk" vendte sig ikke kun imod krisen og den afmægtige statslige landbrugspolitik, men også mod staten og landboorganisationerne, mod "systemet". Bevægelsen rettede hårde angreb mod den "internationale finanskapital", og antijødiske slagord blev ofte ført frem. "Landvolk" lå dermed på linje med Weimartidens mange højreradikale grupperinger, og bevægelsen veg ikke tilbage for

Den slesvig-holstenske "Landvolkbevægelse" 1928-29 svarede i meget til Selvstyrebevægelsen i Nordslesvig, men gik videre bl.a. med sprængstofattentater. Dens sorte fane viste en hvid svingplov og et rødt sværd. Efter Slesvigland 1983:5.

ulovlige aktioner. I oktober 1928 opfordrede Claus Heim til skattenægtelse, og man forsøgte at forhindre udpantninger og tvangsauktioner. Der blev iværksat boykot af landmænd, som modsatte sig "Landvolk"s aktioner og organiseret passiv modstand mod myndighederne. Professionelle propagandister fra den yderste højrefløj hjalp til, blandt andet som journalister på "Landvolkzeitung".

I begyndelsen af 1929 dannede "Landvolk" lokale "nødhjælpsgrupper". Bevægelsen fik medvind i takt med de mange domfældelser af bønder, der fulgte skattenægterparolen. Claus Heim var oven i købet parat til at gå den direkte voldsvej. Sprængstof blev skaffet til veje og oplagret hos gårdejer Peter Holländer på Karlum Mark tæt syd for den danske grænse. I månederne maj til september blev der sprængt bomber foran skattekontorer, landrådskontorer og fremtrædende embedsmænds hjem i Nibøl og Slesvig. Ved et gentaget held skete der kun materiel skade, og i september lykkedes det politiet at anholde bombemændene, som fik strenge fængselsstraffe. Det fik mange bønder til at forlade "Landvolk". De fremmede, professionelle propagandister vakte anstød, og først og sidst gav det hele postyr ingen resultater. Den skærpede krise i vinteren 1929/30 gav vel en kortvarig styrkelse, men hverken nøden eller en dygtig propagandaudnyttelse af bombeprocesserne var i længden nok til at holde bevægelsen gående. Den dybe mistillid til statsmagten, som Landvolkbevægelsen såede hos talrige bønder, stod en anden bevægelse imidlertid klar til at høste fordelene af.

Nazismens sejr blandt de sydslesvigske bønder

Ligesom de sydslesvigske bønder gjorde talrige eksperimenter med de forskellige landbrugsorganisationer og "Landvolk", var de i 1920'erne rådvilde på det partipolitiske felt. Ved det første rigsdagsvalg under Weimarrepublikken i 1919 fik det liberale midterparti DDP og det tilbageskuende hjemstavnsparti "Schleswig-Holsteinische Bauern- und Landarbeiterdemokratie" de fleste landmandsstemmer. I 1921 blev hjemstavnspartiet under det nye navn "Schleswig-Holsteinische Landespartei" valgets vindere sammen med højrepartiet DNVP og det mere moderat-konservative DVP. Valgene i 1924 stod helt i DNVPs tegn. Efter krisens gennemslag gik DNVP noget tilbage ved valget i 1928, mens DVP holdt skansen. DDP blev nu reduceret til ubetydelighed.

Mindre end DDP var endnu ved valget i 1928 Adolf Hitlers "National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei". NSDAP fik ikke over 5 % i nogen sydslesvigsk valgkreds. Det skulle snart blive anderledes. Krisens forværring og "Landvolk"s svækkelse i efteråret 1929 sikrede partiet et godt resultat ved kommunevalget i november dette år. I Husum, Ejdersted og Slesvig kredse fik NSDAP omkring en fjerdedel af stemmerne, over dobbelt så meget som gennemsnittet for Provinsen Slesvig-Holsten. Fremgangen fortsatte ved rigsdagsvalget i september 1930 med over en tredjedel af stemmerne i de tre kredse og 20-25 % i kredsene Sydtønder, Egernførde og Flensborg land. Landdagsvalget i april 1932 og rigsdagsvalget i juli samme år gav partiet en altdominerende position med over halvdelen af stemmerne i samtlige sydslesvigske landkredse, heraf over to tredjedele i Sydtønder, Husum, Slesvig og Flensborg land. Den brune bølge var dermed nået helt op til den danske grænse. Det næste rigsdagsvalg kom allerede i november samme år og gav NSDAP en lille tilbagegang, men det kunne ikke rokke ved partiets absolutte dominans.²²

NSDAP vandt næppe sine mange tilhængere med sit landbrugsprogram.²³ Først i marts 1930 fremsatte partiet sine krav i programform, og det meste var da taget fra "Landvolk" og landboorganisationerne: Rentesænkning, prisnedsættelser på kunstgødning og elektricitet, formindskelse af mellemlandhandlerfortjenester, beskyttelsestold, lavere og enklere skatter og mindre jordpriser. NSDAP appellerede dog også til landarbejderne. Ganske vist skulle individuelle arbejdskontrakter træde i stedet for kollektive overenskomster, men fremmed arbejdskraft skulle udelukkes. Der skulle sikres landarbejderne bedre boliger, og der skulle

For at gøre Tyskland selvforsynende forud for den planlagte angrebskrig animerede den nazistiske landbrugspolitik bønderne til at producere mere ved politisk at fastsætte priser, der lå over verdensmarkedsprisen. På propagandabilledet griber bonden glad efter hagekorsarmens store pengesæk, mens han vender ryggen til den slunkne engelske betaling. Fra Hans Dittmer: Marktordnung.

udstykket flere store gårde til husmandsbrug. Uforpligtende talte NSDAP om et "sundt forhold mellem store, mellemstore og små brug".

Alt dette rummede ikke meget nyt. Forskellen mellem NSDAP og de andre partier lå mere i nazisternes større forståelse for krisens psykologiske aspekter. For at styrke landbefolkningens vaklende selvværdsfølelse gentog NSDAP atter og atter, at bønderne skulle udgøre førstestanden i den nye stat, de ville oprette. Mange landboere blev endvidere tiltalt af partiets nye måde at føre politik på, der forenede aktivisme og disciplin. De "skæbnefællesskaber", som partiet sammen med "Land- und Bauernbund" dannede i efteråret 1931, gav medlemmerne en ny fællesskabsfølelse. Den effektive organisation i partiet og dets "Sturmabteilung" SA afløste 1920'ernes landbrugsorganisatoriske rivalisering og "Landvolk"s løse netværk.

NSDAP opnåede især store resultater på geesten. Partiets propaganda for "folkefællesskabet" faldt i god jord her, fordi forskellene mellem gårdejere og landarbejdere ikke var så udprægede som i marsken og langs østkysten, hvor landarbejderne oftere var socialdemokrater. Nazismens antimodernistiske ideologi fandt nemmere indgang i geestens mere tilbagestående og enkle landbrug end i marskens og østkystens mere markedsrettede produktion. I den nordlige del af geesten i afstemningstidens 2. zone

var landsbybeboernes stærke tyske nationalisme medvirkende til NSDAPs succes.

Landbefolkningens politiske udvikling nord og syd for grænsen frembød adskillige lighedstræk. Landvolkbevægelsen havde meget tilfælles med Selvstyrebevægelsen, Samlingsbevægelsen og LS. De etablerede landbrugsorganisationer og de traditionelle landbopartier blev begge steder sat under pres, og nazipartier fiskede i landsbyernes oprørte gadekær. Forskellene var imidlertid større. Selv om krisen efter tvangsauktionerne at dømmes var alvorligere i Nordslesvig, forblev 1920'ernes krisebevægelser marginale, og i 1930'erne udgjorde LS's radikale fløj kun et mindretal. De demokratiske landbo- og husmandsforeninger holdt skansen trods et noget reduceret medlemstal. Modsat de slesvig-holstenske landboorganisationer varetog de både det landbrugsfaglige arbejde og landmændenes økonomiske interesser, og på trods af rivalisering kunne Fælleslandboforeningen, De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger og det sønderjyske LS samarbejde om at stille krav til politikerne. Nok var der også nord for grænsen store udsvingning mellem partierne, men hovedparten af Venstres tab blev dog opfanget af Det konservative Folkeparti. Selv om den danske nazisme stod stærkere i Frits Clausens hjemstavn end i andre dele af landet, var og blev DNSAP et marginalt parti i Nordslesvig.

I sidste instans lå forskellen i de politiske og kulturelle traditioner, som de var udformet fra 1880'erne. Selv om Nordslesvig først i 1920 blev en del af Danmark, var den demokratiske danske bondebevægelse her veletableret de fleste steder allerede før 1920 i form af den danske nationale bevægelse. I Sydslesvig savnedes denne bevægelses overordnede idébaserede foreningskultur, og de borgerlige partier havde kun beskedent organisatorisk fodfæste.

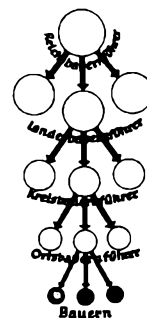
Nazistisk landbrugspolitik

Strømmen af frustrerede sydslesvigske landmænd, der siden 1918 var vandret hvileløst fra parti til parti, fra landboorganisation til landboorganisation og gennem den spontane Landvolkbevægelse, endte altså hos NSDAP. Modsat sine forgængere sørgede NSDAP for, at strømmen ikke fik lov at gå videre ved nye, frie valg. Efter magtoverdragelsen i januar 1933 sørgede partiet for at "ensrette" det slesvig-holstenske landbrugsorganisationer.²⁴ Resterne af "Bauernverein" blev ved mødeterror, overfald på

lederne, pressehetz, husundersøgelser og arrestationer tvunget til at opløse sig selv i juni 1933. "Land- und Bauernbund" var herefter eneste organisation. Her sad nazisterne på ledelsen, og alle bønder måtte melde sig ind. Landbrugskammeret blev sat under en statskommissærs ledelse og dets direktør Th. Thyssen afskedit. I september 1933 blev alle landbrugsorganisationer sammenføjet til "Reichsnährstand", rigs nærstand. I Slesvig-Holsten blev nazisten W. Struve fra Oelixdorf sat i spidsen som "Landesbauernführer". Reichsnährstand blev opbygget med tre afdelinger: "Mennesket" bestående af "Land- und Bauernbund", "Gården", som var det tidligere landbrugskammer, og "Markedet", som udgjordes af andelsbevægelsen og de handlende på landet. Kun dyrene blev holdt udenfor organiseringen! Inddelingen afspejlede nazisternes ønske om at totalorganisere alle livssammenhænge. Afdelingen for mennesket havde således følgende underafdelinger: "Manden", "Konen", "Ungdommen", "Skoling", "Udstykning" og "Landboret".

Nazisterne havde givet landbrugerne store løfter og skabt store forventninger. De havde lovet bønderne førstepladsen i det tredje rige. Med loven om "arvegårde" fra 1933 skulle løftet indfries.²⁵ Nazisternes hensigt med loven var at skabe en landboelite af rent germansk blod inden for det tyske folk ("Blut und Boden"). Derfor måtte bøndernes eksistens sikres mod forgældelse og tvangsauktioner. En kilde til gældssætningen var arvedelingen, når den nye ejer ved generationsskifte skulle affinde de andre arvinger. Arvegårdsloven foreskrev derfor, at gården skulle gå udelt i arv til én arving, som ikke skulle betale de andres andele ud. De andre arvinger havde til gengæld krav på understøttelse, hvis de kom i nød, men så skulle de også arbejde på gården. Den nye bonde fik ikke gården overladt som fri ejendom; den var "slægtens", og han skulle blot forvalte den. Arvegangen blev nøje fastsat i loven med hensyntagen til lokal skik. Arvegårdene kunne ikke sælges frit eller pantsættes uden tilladelse. Det var hensigten, at de med tiden skulle gøres gældfrie, og i første omgang blev der givet mulighed for omlægning til langfristede, lavtforrentede lån. Ny gæld måtte ikke stiftes.

Samfundet stillede særlige krav til arvegårdsbonden. Han måtte hverken være jøde, sindsyg, drukkenbolt eller ødeland, men skulle være "ærbar" i sine standsfællers øjne, og han skulle magte at drive gården. Særlige arvegårdsdomstole sikrede, at disse regler blev overholdt. En udygtig bonde kunne afsættes og

Efter 1933 blev de tyske landbrugsorganisationer opbygget efter førerprincippet, hvor en Ortsbauernführer var det nederste led, som det ses på dette diagram og den bondeforherligende tegning fra Hans Dittmer: Marktordnung.

erstattes af en anden arving. Dette afskrækkede imidlertid ikke bønderne i Slesvig og Holsten fra at lade deres gårde indskrives som arvegårde. Betingelsen var, at ejendommen var stor nok til at ernære en familie, som regel ikke mindre end 7 1/2 ha. Brug over 125 ha kunne kun blive arvegårde ved dispensation. Blandt de små gårde på 10-20 ha blev 70 % arvegårde, af de mellemstore på 20-50 ha 88 % og af de større gårde på 50-100 ha hele 91 %.

Arvegårdslovgivningen var et forsøg på at skruer bondebrugets ejendomsforhold flere hundrede år tilbage i tiden. Den forbigik, at landbrugsjord forlængst var blevet en handelsvare, og dens forsøg på at omsætte et mytisk slægtsbegreb til juridisk praksis var at puste nyt liv i en institution, som længe havde været hendøende. Men denne antimodernistiske tankegang faldt åbenbart i god jord hos de slesvig-holstenske bønder.

Ved at hindre gældsætning hæmmede arvegårdsloven landmændenes muligheder for at investere i forbedringer af driften, da den henviste dem til at nøjes med deres egen kapital. Gæld tvang desuden landmændene til at tænke forretningsmæssigt for at overleve, men nu forsvandt også dette incitament. For at gøre Tyskland selvforsynende med fødevarer stimulerede det nazistiske styre i stedet bønderne til en intensivering af driften gennem en politisk fastsættelse af landbrugspriserne. Der blev også givet tilskud til kunstgødning, silobyggeri, ajlebeholdere og møddingsteder. Landmændene blev dertil udsat for en sand trommeild af propaganda for at opfylde målene i den nazistiske planøkonomi. I 1937 blev kontrollen styrket ved indførelsen af de såkaldte "Hofkarter", hvor den enkelte gårds produktivitet blev skrevet ind.

Et andet element i den nazistiske landbrugspolitik var udstykningen. Her nåede styret langt fra så gode resultater som Weimarerrepublikken. Til gengæld satsede det som nævnt stort på at skaffe ny landbrugsjord til nye gårde ved inddigningsarbejder langs vestkysten. Endvidere blev der opført adskillige nye og bedre boliger for landarbejderne. Tiden fra 1933 til den anden verdenskrigs udbrud i 1939 bragte således forbedringer til alle grupper i det slesvig-holstenske landbrug og sikrede bøndernes fortsatte støtte til nazismen helt frem til den bitre ende i maj 1945.

Agrarreform og Program Nord

Sammenlignet med udviklingen nord for Skelbækken sakkede sydslesvigsk landbrug allerede før 1939 bagud. Dertil kom, at det sydslesvigske landbrug naturligvis led stærkere under krigen end

det nordslesvigske. Som i den første verdenskrig måtte mange yngre landmænd og landbrugsmedhjælpere sendes til fronten. Atter var der nogen erstatning i krigsfanger, denne gang især franskmænd, hollændere, belgiere og polakker, hvor især de sidstnævnte tvangsarbejdere fik en meget dårlig behandling. Produktionen blev bortset fra bestemte mængder til eget forbrug beslaglagt af staten.

Besætningerne måtte også under denne krig reduceres. Frem til og med 1943 gik det så nogenlunde, men de to sidste krigsår og det tyske samfunds totale sammenbrud gjorde det vanskeligt at opretholde produktionen. I 1947 var hornkvægsbesætningerne nede på 80 % af niveauet før krigen. Malkekobestanden var på 88 %, mens det igen gik værst ud over svineholdet, der blev skåret ned til 40 %. I Nordslesvig var kvægbestanden allerede da på 100 % af førkrigstidens niveau og svinebestanden på 57 %.²⁶

Genopbygningen i Sydslesvig gik langsomt. I 1949 var kvægbesætningerne kun nået op på 85 %, koantallet dog på 96 % og svinebestanden på 90 %.²⁷ Først i begyndelsen af 1950'erne blev tallene fra 1938 atter nået. Behovet for fødevarer var imidlertid mere akut end nogensinde med de mange flygtninge, som var kommet til Slesvig-Holsten fra de tabte tyske østområder. I Sydslesvig alene steg befolkningen fra 377.000 i 1939 til 688.000 i 1946.²⁸

De mange nye indbyggere skulle beskæftiges. En stor del af dem kom fra Østpreussen og havde været selvstændige landmænd dér. Da det politiske liv i Slesvig-Holsten atter begyndte at komme på fode, kom en udstykningsreform hurtigt på dagsordenen.²⁹ 1947-50 havde SPD regeringsmagten i Slesvig-Holsten, og partiets landbrugsminister Erich Arp var en varm fortaler for en meget vidtgående udstykning af godserne. Ved kun at lade dem beholde 100 ha på den gode jord og 150 ha på den dårlige håbede han at kunne erhverve 300.000 ha jord og deraf skabe 30.000 nye brug. Dette forslag mødte imidlertid heftig modstand hos CDU, der anså det for ren kommunisme, og den allierede kontrolkommission ville ikke godkende det.

For at komme de vidtgående krav om jordafståelse i forkøbet, tilbød de slesvig-holstenske godsejere i 1949 frivilligt at afstå 30.000 ha. Regeringen tog imod dette tilbud for at undgå langstrakte processer, og der var heller ikke midler til at bygge 30.000 nye landbrug. Af de 30.000 ha faldt kun de 2.500 i Sydslesvig, næsten udelukkende i Egernførde kreds. Heraf blev der skabt 226

I 1953 iværksatte den slesvig-holstenske landsregering og den vest-tyske forbundsregering "Program Nord" i området syd for den dansk-tyske grænse. Denne egnsudviklingspolitik betød store fremskridt for det hidtil tilbagestående sydvestslesvigiske landbrug og bragte en ny byggeskik til grænseegnen, som det ses på denne nybyggede Program Nord-ejendom ved Medelby. Fot. i Historiske Samlinger.

nye brug. Ved anden udstykning i forbindelse med agrarreformen oprettedes yderligere 46 brug.³⁰ Det samlede resultat var meget beskedent. Storlandbruget i Svansen og Dänischwohld slap atter med skrækken. I 1907 hørte 44 % af landbrugsjorden i Egernførde kreds til brug på over 100 ha; i 1949 var det 37 % og i 1969 31 %. Ved agrarreformerne efter de to verdenskrige havde godsejerne her således afgivet lidt over en tredjedel af deres jord til nye brug. Godsudstyknngen nåede dermed samme niveau som i Danmark, hvor godserne allerede mellem 1919 og 1936 afgav knap en tredjedel af deres jord.³¹

Sammenlignet med det øvrige vesttyske landbrug gik det slesvig-holstenske landbrug i den første efterkrigstid for at være lavproduktivt ("leistungsschwach"). Især bondebruget manglede omstillingsevne og produktivitetfremgang.³² En sammenligning med nordslesvigsk landbrug faldt fortsat ikke positivt ud, særlig ikke for landbruget umiddelbart syd for grænsen: "Efter 1945 kunne man ved en flyvetur fra Sild til Flensborg se den dansk-tyske grænse, uden at en særlig markering var nødvendig. På dansk side fik man øje på talrige nye husmandssteder, et net af veludbyggede veje, lange læhegn og godt dyrket ager- og græsland. Syd for grænsen syntes tiden derimod at stå stille. Bortset fra hovedforbindingsvejene så man kun mark- og hedeveje; stråtækte gamle stuehuse og avlsbygninger stod - i særdeleshed

på geesten - i et træløst landskab. Slangeagtige små åer slyngede sig gennem resterne af gamle hede- og moseområder".³³

Grænseområdet var Tysklands allernordligste udkant, afsides beliggende, svært tilgængeligt og meget tyndt befolket. Industri var der ikke meget af; landbruget var og blev hovederhvervet. Flygtningetilstrømningen og behovet for en økonomisk og social fremgang i den nye forbundsrepublik gjorde en egnsudviklingsindsats desto mere påkrævet. Den blev iværksat med det særlige "Program Nord" fra 1953.³⁴ At nationalpolitiske overvejelser også denne gang spillede med, kan næppe betvivles. Den danske bevægelses vældige opblomstring i Sydslesvig efter 1945 gjorde atter grænsen truet - denne gang nordfra.

Program Nord var planlagt til at løbe indtil 1977 med investeringer på ialt 2 milliarder DM i de slesvigske geest- og marskområder, i Ditmarsken og i den vestlige del af Rendsborg kreds. Programmet blev støttet af forbundsstaten. Det begyndte nord for linjen Flensborg-Bredsted og rullede derefter sydover. I hovedsagen bestod Program Nord af de samme elementer som den danske stats virksomhed i området nord for grænsen efter 1920. Den samlede effekt på landskabet blev dog større. Fra Vadehavet blev der inddiget to nye koge, Fr. Wilh. Lübkekogen og Hauke Haienkogen, som blev påbegyndt henholdsvis 1954 og 1957. Tilsammen gav de to nye koge tæt på 1400 ha ny landbrugsjord og 62 nye gårde. For endelig at få løst afvandingsproblemerne i det tidevandsfølsomme Ejderområde blev der bygget en ny Ejderdæmning med sluse, som forbandt Ejdersted og Ditmarsken. Afvandingen i Gudskogen og andre koge gav også plads til mange nye landbrug.

For at åbne området trafikalt blev der anlagt mange nye veje, i Sydslesvig alene knap 800 km. I landsbyerne blev der foretaget arronderinger med udflytninger. Øde jord blev opdyrket, og der blev drænet og læplantet. Der blev givet støtte til bygningsforbedringer, som sammen med de mange nyudstykkede brug bragte en ny byggestil til egnen, præget af de toetages stuehuse og avlsbygninger under ét stort tag, senere med stuehuset tilbygget i T-form og til sidst med fritliggende stuehuse. Om det også var et æstetisk fremskridt i forhold til den gamle byggeskik, var vel mere tvivlsomt. De samlede resultater af Program Nord kunne imidlertid ikke anfægtes. I Sydtønder kreds var arbejdet stort set gennemført i 1967. I forhold til 1953 var agerjorden da forøget med 10 %, kornarealerne med 41 %, hektarudbyttet med 43 %,

hornkvægbestanden med 58 %, køerne alene med 40 %, mælkeydel-
delsen med 36 % og svinebesætningerne med 85 %. Disse forøgel-
ser lå langt over gennemsnittet for det øvrige slesvig-holstenske
landbrug.

Sydslesvigsk landbrug 1945-70

Program Nord gav således sydslesvigsk landbrug det skub frem-
ad, som det så længe havde savnet. Den almindelige udvikling
med mekanisering, specialisering og brugskoncentration gjorde
sig naturligvis også gældende. Brugssammenlægningerne foregik
med nogenlunde samme hast som i Nordslesvig. Fra 1949/50 til
1991 gik antallet af landbrugsejendomme tilbage med 59 % mod
57 % nord for grænsen. Gennemsnitsstørrelsen af de sydsles-
vigske landbrug lå i 1949 5 ha under de nordslesvigske brug. I
1969 var forskellen snævret ind til mindre end 1 ha, men i 1991
var de nordslesvigske ejendomme atter 5 ha større.³⁵

En stor del af det sydslesvigske landbrugsareal udgjordes fort-
sat af vedvarende græsarealer. Deres andel lå 1949-69 ret konstant
på omkring 40 % af jorden, men voksede derpå til 49 % i 1979 og
til 53 % i 1991. I Nordslesvig gik græsningsjorden uden for
omdriften i samme tidsrum tilbage fra 20 til 8 %. Sydvestslesvig
var stadig de varige græsmarkers højborg. I Nordfrisland kreds
udgjorde de i 1991 68 %. En hovedårsag hertil var naturligvis, at
en stor del af jorden her ikke egnede sig til anden benyttelse. Også
i Slesvig-Flensborg kreds havde det varige græs med 48 % langt
større betydning end nord for grænsen.

Inden for husdyrbruget var der som i Nordslesvig indtil
1980'erne fremgang både for hornkvæg under ét, køer og svin.
Derefter var der generel tilbagegang syd for grænsen, især for
svin, men ikke særlig meget for hornkvæg ialt. I Nordslesvig var
billedet vendt om; her fortsatte svinebestanden tilmed sin frem-
gang.³⁶ Husdyrbruget blev også specialiseret syd for grænsen,
hvor der i 1990 fandtes kvæg på 62 % af ejendommene (Nordsles-
vig 60 %), køer på 49 % (53 %) og svin på 20 % (33 %).

Som nord for grænsen vandt den sortbrogede race stadig
større udbredelse og udgjorde i 1968 64 % af køerne. Korthorn
forsvandt nærmest, mens anglerkvæget i forhold til 1936 gik lidt
frem til 28 %.³⁷ Raceforandringen var givetvis med til en overgang
at mindske det sydslesvigske mejeribrugs efterslæb i mælkeydel-
sen. I 1980 gav en ko årligt 4817 kg mod 5023 kg i Nordslesvig.
Derpå blev forskellen imidlertid påny større, og i 1990 var den

sydslesvigske kos ydelse kun vokset til 5068 kg mod 6254 kg nord for Skelbækken.³⁸

Strukturudvikling, arealudnyttelse, husdyrhold og ydelse nord og syd for grænsen pegede således på, at sydslesvigsk landbrug frem til 1970 på mange felter tilnærmede sig det mere intensive nordslesvigske landbrug, vel mest i kraft af Program Nord. I 1970'erne og navnlig fra 1980'erne slog landmændene syd for grænsen imidlertid atter ind på den mere ekstensive driftsform med opdræt og græs, mens deres nordslesvigske kolleger gik den anden vej og intensiverede deres drift yderligere med øget mælke- og svineproduktion. Der var tale om to forskellige reaktioner på EF's overskudsproduktion, hvor de sydslesvigske landmænds valg blev påvirket af den højere tyske landbrugsstøtte og den vanskeligere adgang til at låne fremmed kapital.

Efter det tredje riges sammenbrud blev landboorganisationerne genskabt på et demokratisk grundlag. I 1947 oprettedes i første omgang et "Landesbauernkammer" for Slesvig-Holsten, som i 1953 blev omdannet til et nyt "Landwirtschaftskammer". Det baseredes på direkte valgret for landmænd, hustruer og landarbejdere; hertil kom repræsentanter udpeget af landbrugsministeren for Slesvig-Holsten. Ved siden af denne faglige organisation med statslig og privat deltagelse opstod "Bauernverband Schleswig-Holstein" i 1948 som landmændenes interesseorganisation. Landbougdommen fik sin særlige organisation i "Landjugendverband Schleswig-Holstein" i 1950.³⁹

Det danske mindretals vældige fremgang efter 1945 gav basis for flere danske landboforeninger syd for grænsen. Ved siden af "Landboforeningen for Flensborg og Omegn" oprettedes nu landboforeninger for Sydangel (1946), Husum og omegn (1947), Ejdersted (1948), Sydtønder amts geestområde og Sydtønder amts marskområde (begge 1949) samt Gottorp amt (1950). 1950 indgik disse foreninger med ca. 1500 medlemmer i et samarbejde i "Fælleslandboforeningen for Sydslesvig" med Carsten Boysen i Risum som formand. Mindretallets tilbagegang fra slutningen af 1940'erne gjorde snart de mange foreninger meget små, men bortset fra en sammenlægning af Husum-Ejderstedforeningerne bestod de stod stadig alle i begyndelsen af 1990'erne og havde da tilsammen ca. 250 medlemmer.⁴⁰

Andelsselskaberne gennemgik som nord for grænsen en sammenlægningsproces. Mens andelsmejerierne i Nordslesvig som regel omfattede et sogn, var de i Sydslesvig ofte organiseret på

Overproduktionen i EF skabte i begyndelsen af 1990-erne også problemer for de sydslesvigske landmænd, som her har fået "die Sch(n)autze voll" og demonstrerer ved grænseovergangen i Padborg med deres traktorer. Ernst Winckelmann fot. hos Jydske Vestkysten.

landsbybasis, og det gjorde naturligvis ikke sammenlægningsprocessen nemmere. I det østlige Angel opstod Zentral-Meierei Kappeln således i 1961 af ikke mindre end 40 tidligere andelsmejerier.⁴¹

Som nordslesvigske landbrug efter 1920 mere og mere blev en del af det danske landbrug, blev sydslesvigske landbrug i større grad en del af det tyske. Det markedsmæssigt genforenede sønderjyske landbrug mistede dermed mere og mere af det særpræg, som den historiske udvikling forud havde givet det. Det sidste årti før år 2000 er derfor foreløbigt et naturligt sluttidspunkt for en fremstilling af det sønderjyske landbrugs historie.

Konklusion

Afsætningsforhold og konjunkturer.

Før jernbanenettet blev udbygget i 1870'erne, var landtransport af landbrugsprodukter over store afstande en bekostelig affære, der fordyrede og forringede varerne. Søtransporten var langt billigere, men indtil dampskibsfartens gennembrud i 1870'erne var kapaciteten begrænset. Derfor var de korte afstande til de store byer i Nordtyskland, Holland-Belgien og England en afgørende faktor for det sønderjyske landbrugs udvikling. Nærheden til hovedmarkederne var uden tvivl hovedårsagen til det forspring i produktion og velstand, som hertugdømmernes landbrug endnu ved år 1830 havde i forhold til landbruget i kongeriget.

Det engelske markeds åbning i 1840'erne blev startskuddet til den produktionsvækst og velstandsudvikling, som i første omgang rakte frem til første halvdel af 1870'erne. Disse årtier kendes i kongeriget under betegnelsen "kornsalgsperioden", men for de slesvigske forhold er "kvægsalgperioden" en mere træffende betegnelse. Indtægterne fra den stigende eksport af levende fedekvæg fra marsken til England forplantede sig til geesten og de nordlige områder af østkysten, hvor marskbønderne købte magerkvæget til opfedning. Østkystens kornproduktion gik mest til de nordtyske byer.

Set ud fra et afsætnings synspunkt blev hertugdømmernes indlemmelse i Tyskland efter 1864 afgjort en fordel. Den hastige industrialisering efter rigsdannelsen i 1871 skabte øget efterspørgsel efter fødevarer i den hurtigt voksende arbejderbefolkning. Tilslutningen til det stadig mere veludbyggede tyske jernbanenet muliggjorde masseafsætning ind i landet. Ganske vist betød de forbedrede transportsystemer også, at korn fra de oversøiske områder og Rusland i 1870'erne udkonkurrerede den hjemlige produktion. Men eksistensen af et stort tysk hjemmemarked og de store østelbiske kornproducenters stærke politiske indflydelse fik den tyske regering til at lægge en beskyttelsestold på kornet. Den kunne i nogen udstrækning afbøde virkningerne for bønderne langs den sønderjyske østkyst og gav dem et holdespunkt for omlægningen til animalsk produktion.

Hjemmemarkedsfordelen gjorde sig tilsvarende gældende for vestkystens kødkvægsavlere. Da det engelske kvægmarked på samme tid mere eller mindre blev lukket med veterinære krav, kunne kreaturafsætningen hurtigt ledes sydover. For sønderjysk

landbrug blev krisen i 1880'erne derfor hurtigere og nemmere overstået end for dansk landbrug, der var henvist til at konkurrere på et frit verdensmarked. Under ét var tiden fra 1830'erne og frem til den første verdenskrigs udbrud en velstandsperiode, som sønderjyske bønder næppe før havde set og ikke siden har oplevet.

Siden 1914 har vilkårene overvejende været vanskeligere. Den første verdenskrig udmarvede landbruget. 1920'erne prægedes både nord og syd for den nye grænse af valutavanskeligheder og gældsætning. Da de var overvundet i slutningen af 1920'erne, rantes landbruget af stærke prisfald på produkterne, først i Sydslesvig og fra 1930 også i Nordslesvig. Udpantninger og tvangsauktioner rullede hen over landbruget som ikke tidligere set. Nordslesvig var hårdest ramt, Sydslesvig slap som Danmark nord for Kongeåen langt billigere. Til gengæld måtte sydslesvigsk landbrug igennem endnu en udmarvende verdenskrig og langsom genopbygning, mens nordslesvigsk landbrug omvendt havde gode kår under krigen og den første del af 1950'erne og fra nu af som regel opnåede en højere forrentning end det danske gennemsnit.

Fra slutningen af 1950'erne satte markedsforholdene på ny stærkere skel mellem nord- og sydslesvigsk landbrug. Vesttyskland var med i Fællesmarkedets landbrugsordning, Danmark stod udenfor, og dansk landbrug måtte have statsstøtte for at kunne klare sig. De optimistiske forventninger, som den længe ventede danske indtræden i Fællesmarkedet i 1973 skabte, blev grundigt skuffet efter få års forløb. Fra slutningen af 1970'erne delte dansk og tysk landbrug skæbne inden for et europæisk fællesskab med overproduktion af snart sagt alle landbrugsvarer. Landmændenes afhængighed af markedets korttidsudsving og skiftende støtteordninger blev som følge heraf stærkt øget.

Produktionstilpasning

Grundlæggende blev sønderjysk landbrugs udvikling siden 1830'erne således bestemt af ude fra kommende faktorer. Men de sønderjyske landmænd var i stort omfang i stand til at tilpasse sig de skiftende forhold.

Perioden fra 1830'erne til 1860'erne stillede ikke de store krav til ændringer i driften. Mens landbruget nord for Kongeåen måtte præstere et stort arbejde med opdyrkning, indhegning, mergling, dræning o.s.v. for at udnytte de gode kornsalgskonjunkturer,

kunne de sønderjyske bønder i højere grad høste frugterne af den forudgående generations arbejde med kobbølbrug og kvægavl. Den nedarvede velstand gav ikke de samme tilskyndelser til produktivitetsforbedringer som i kongeriget. Der blev ganske vist drænet og kørt andengangsmergel på de østslesvigske marker, ligesom arbejdet med forbedringer af mejeribruget i Angel forsatte og nu også bredte sig til Als og Sundeved. Ligeledes blev der merglet for første gang på geesten og indført korthornskvæg i marsken. Men hedeopdyrkningen nåede aldrig rigtig ud over begynderstadiet, og det gik trægt med at få indført moderne redskaber som svingploven. I slutningen af perioden begyndte udbyttet af kornmarkerne at vige, og mejerivæsnet sakkede agterud efter det skandinaviske. Selv om velstandsniveauet for den sønderjyske gårdmand nåede hidtil usete højder, var hans produktivitetsforspring i forhold til kollegerne nord for Kongeåen væsentligst sat over styr. Ved indlemmelsen i Preussen var det slesvigske landbrug blevet konservativt.

De lave kornpriser fra midten af 1870'erne til midten af 1890'erne tvang imidlertid de sønderjyske kornavlere til nytænkning. I Angel, på Als og i Sundeved var der allerede fra 1850'erne eksperimenteret med en forbedret smørproduktion på de enkelte gårde, og fra 1860'erne var flere fællesmejerier blevet anlagt. Denne begyndende omlægning blev nu fremskyndet. Malkekvægsbesætningerne blev udvidet, mælkeydelsen nøjere kontrolleret, fodringen forbedret ved hjælp af roer og kraftfoder, mælkeaffaldsstofferne nyttiggjort i større svinebesætninger, avlen forøget ved hjælp af kunstgødning, brakken afskaffet og vekselbruget indført til afløsning af det forældede kobbølbrug. For at spare på den knappe arbejdskraft blev de første skridt taget til en mekanisering af høst og tærskning. Samarbejdet mellem landmændene blev snævrere i landboforeningerne, i de nye andelsmejerier og i nogen udstrækning i andelsindkøbsforeningerne.

Behovet for omlægning var stærkest på østkysten, men også for landbruget i midtlandet fik adskillige elementer af den intensive drift efterhånden betydning. Andelsmejerierne var også fordelagtige her, og kunstgødningen gav vel endda forholdsvis større resultater på de magre jorder end på de federe østpå. Derudover nød geestlandbruget godt af, at efterspørgslen fra marsken på magerkvæg til opfedning øgedes med den nye grænse-dragning, der begrænsede importen af jysk magerkvæg. Korthornskvæget vandt frem helt over til østkysten.

I marsken selv gav de høje slagtekvægspriser kvægavlerne gode vilkår og stillede ikke store krav til forbedringer af driften. Græsarealerne bredte sig yderligere, og i Ejdersted valgte mange landmænd tilmed at bortforpagte al jorden til "græssere" østfra.

Indtil 1920 beholdt den gamle tredeling i østkyst, geest og marsk sin betydning inden for sønderjysk landbrug. Da produktionen skulle genopbygges efter den første verdenskrigs nedbrydning, var en forceret intensivering nødvendig nord for den nye dansk-tyske grænse. Skulle nordslesvigsk landbrug overleve under de nye afsætningsforhold, måtte produktiviteten øges til dansk niveau og produkterne yderligere forædles. I den første halvdel af 1920'erne fuldførtes genopbygningen, og i de følgende år frem til 1950 blev driftstilpasningen til danske forhold stort set gennemført. Varige græsgange veg for agerjord, stude for malkekvæg, korthornsracen for det røde kvæg. Ydelseskontrol og regnskabsføring blev forstærket. Der var stadig forskelle mellem landbruget ved østkysten og vestkysten, men hovedsagelig var der tale om variationer over det samme tema. Salg af mælk og fedesvin udgjorde landbrugets vigtigste indtægtskilde.

En storstilet indsats for inddigning, afvanding, læplantning og vejbygning lettede intensiveringen, ligeså bestræbelserne for at fremme arronderingen, selv om der ikke her opnåedes et virkeligt gennembrud. En stor del af arbejdet med at skabe forudsætningerne for driftstilpasningen blev støttet og iværksat af den danske stat. Ud over tilpasningen til danske markedsforhold bragte driftsudviklingen mellem de to verdenskrige imidlertid ikke så meget nyt som i årtierne op imod 1914. Kriserne hindrede således en mekanisering.

Syd for grænsen gik arbejdet i samme retning. Intensivering var også rettesnoren for mellemligstidens tyske landbrugspolitik. Men selv om staten også her deltog aktivt i arbejdet for at skabe forudsætningerne, især med afvanding, nåede sydslesvigsk landbrug ikke så langt frem mod den intensive drift. Den traditionelle specialisering mellem øst, midtland og vest fortsatte i større omfang end nord for grænsen. Naziregimets spektakulære inddigningsarbejder langs vestkysten skete på bekostning af grundforbedringer inde i landet, og arvegårdspolitikken gav nok bønderne forholdsvis trygge vilkår, men tilskyndede ikke til driftsforbedringer på samme måde som den frie konkurrence. Den anden verdenskrig satte påny sydslesvigsk landbrug tilbage i driftsudvikling. Først da Program Nord blev iværksat, fik land-

bruget i det sydslesvigske midtland det spring fremefter, som naboen mod nord havde fået efter 1920.

Da verdenskrigens og den første efterkrigstids driftsmæssige stagnation var overvundet fra omkring 1950, brød forandringerne i driften frem med samme voldsomhed som en længe opstemmet flod gennem en dæmning. Mekaniseringen gjorde størstedelen af den fremmede arbejdskraft overflødig og muliggjorde alligevel sammen med specialiseringen en kraftig forøgelse af produktionen. Mellemskrigstidens alsidige landbrug veg for den specialiserede drift, kvæget vandrede mod vest, mens landmændene langs østkysten koncentrerede sig om plante- og svineavl. Disse tendenser slog igennem såvel nord som syd for grænsen, men der var stadig den forskel, at kvægavlen blandt andet takket være de naturgivne forhold havde større betydning i Sydslesvig end i Nordslesvig, hvor mejeribrug og svineproduktion var i højsædet.

Forbilleder og formidling

Omkring 1830 stod slesvig-holstensk landbrug som et forbillede for danske landmænd. Kombinationen af kobbelbrug og holstensk mejerimetode blev efterlignet på de store gårde. Selv fik det store landbrug i hertugdømmerne sin inspiration fra Tyskland og navnlig fra England. Det store landbrugs fremskridt sivede efterhånden ned i rækkerne til gårdmændene. De første landboforeninger fra 1830'erne blev grundlagt for at give denne spredning af landbrugsfaglig kunnen større fart gennem tidsskrifter, diskussionsmøder og dyrskuer.

Da det slesvig-holstenske landbrugssystem fra 1860'erne havde udtømt sine muligheder, vendte den landbrugsfaglige strømning. Skandinavisk, først og fremmest dansk, landbrug blev et forbillede for sønderjyske bønder, selv om impulserne sydfra fortsat gjorde sig stærkt gældende. Dansk landbrugs fordele som forbillede lå ikke kun i de tekniske og organisatoriske forspring - sammenlignet med tysk landbrug var de næppe så store endda - men i dets struktur og kultur. De mellemstore brug dominerede lige så vel syd for Kongeåen som nord for, og fremskridt lod sig derfor lettere overføre. Det sproglige fællesskab mellem danske og nordslesvigske bønder betød utvivlsomt meget. Dertil kom yderligere, at tekniske og organisatoriske fremskridt i dansk landbrug gik hånd i hånd med en kulturel bevægelse blandt bønderne, og denne helhed var det også af hensyn til danskhedens overlevelse i Nordslesvig bydende nødvendigt at få importeret hertil.

Nordslesvigske landmænds besøg på danske højskoler og landbrugsskoler var en vigtig kanal for formidlingen af dansk landbrug til Nordslesvig. Selv om man må regne med en afledet effekt i de hjemvendte unge landmænds kreds, var det dog begrænset, hvor mange, der kom på skoler i Danmark. Uden de nordslesvigske landboforeningers arbejde for at udbrede kendskabet til dansk landbrug var forbilledet ikke slået igennem i samme omfang. Gennem de lokale landboforeningers foredragsmøder og dyrskuer og Fælleslandboforeningens blad- og konsulentvirksomhed nåede landvindingerne ud til flere, selv om al begyndelse før århundredskiftet også her var svær. Sydslesvigske landmænd havde ikke denne direkte forbindelse til dansk landbrug, men kunne dog stifte bekendtskab med det via artikler i de tyske landbrugsblade.

Efter 1920 blev det landbrugsfaglige rådgivningsarbejde yderligere styrket, først og fremmest ved opbygningen af en stadig større stab af specialiserede konsulenter. Dyrskuer, landbrugsblade og mødevirksomhed var fortsat andre vigtige arbejdsfelter for landboforeningerne. Siden kriserne i mellemløstiden og forstærket i efterkrigstiden fik organisationerne derudover stedse voksende betydning som varetagere af landbrugets interesser over for politikere og myndigheder. Denne interessevaretagelse kunne ikke begrænses til det markeds- og prispolitiske område, men kom også til at omfatte veterinære og miljømæssige forhold.

Strukturtilpasning

De helt store brugs betydning for sønderjysk landbrug var i det store hele begrænset til det sydøstligste Sydslesvig med godsdistrikterne Svans og Dänischwohld. På frivillig basis fra 1840'erne og via lovgivningen fra 1850'erne blev resterne af de gamle feudale bånd mellem de private godsejere og de få tilbageblevne fæstebønder løst og løst, om end deres definitive forsvinden i de nævnte godsdistrikter trak helt ud til 1950'erne. For amternes fæstere havde de feudale levn for århundreder siden mistet deres indhold.

De mellemstore selvejerbrugs dominans var derfor indtil aller-nyeste tid det fremherskende træk i sønderjysk landbrugsstruktur. Selv om enkelte egne også uden for godsdistrikterne prægedes stærkere af de større brug, bestod bondegårdene indtil 1980'erne uantastet som grundenheden. Først derefter begyndte sammenlægningen af gårde at tage fart med hastigt voksende

gennemsnitsbrugsstørrelser. De små brugs antal og betydning gik derimod som i tidligere århundreder frem og tilbage med befolkningsvækst og strukturpolitik. Landbefolkningens fremgang fra 1830'erne til 1860'erne resulterede i flere husmandssteder, navnlig i jordløse brug. Under udvandring og stagnation fra 1870'erne til 1890'erne blev mange af dem nedlagt igen og sammensmeltet med gårde. Da befolkningen atter voksede fra midten af 1890'erne, blev udstykningen, "den indre kolonisering", en opgave, som staten og private udstykningsselskaber tog sig af. Den nåede dog kun så småt at komme i gang før den første verdenskrig, men fik desto større fremdrift fra 1920 og frem til 1950'erne. Udstykningen var ikke kun befolkningspolitisk og nationalpolitisk begrundet, men også økonomisk fordelagtig, fordi det intensive landbrug muliggjorde en større produktion på et mindre areal. Modsat forholdene før 1864 gav de nye brug derfor mulighed for mange familiers eksistens som selvstændige landmænd.

Fra omkring 1960 begyndte den bølge af brugssammenlægninger, som stadig i begyndelsen af 1990'erne gjorde sig gældende med fuld styrke. Efterhånden forsvandt husmandssted efter husmandssted, nu også gård efter gård som selvstændige landbrug. Så længe familiens arbejdsindsats havde større betydning for den intensive produktion end kapitalindsatsen, var de små brug rentable og modstandsdygtige under kriser. Mekaniseringen flyttede imidlertid vægten i det intensive landbrug fra arbejde til kapital, og dermed forsvandt småbrugenes bæredygtighed. De store brug kunne derimod bedre bære investeringen i maskinerne, forøge produktionen og udkonkurrere de mindre brug. De skærpede vilkår med overproduktion og faldende priser havde landmanden ikke de store muligheder for at ændre, og det gjorde det endnu mere nødvendigt for ham at sænke enhedsomkostningerne.

Sociale forhold

Det sønderjyske landbrugs mange mellemstore brug havde frem til 1950'erne først og fremmest karle og piger som fremmedmedhjælp. Som tyende indgik de oprindeligt som en del af husbondens familie. Dette patriarkalske mønster var imidlertid i opløsning, og tendensen gik gennem hele perioden i retning af, at tjenestefolkene blev rene lønarbejdere. Denne udvikling foregik i takt med den stigende markedsorientering og pengeøkonomi

i landbruget og kunne tidligst registreres i marsken og i Angel og tidligere på de store gårde end på de små. På de mellemstore brug blev rene lønarbejder-arbejdsgiverforhold dog aldrig helt indført. Karlene og pigerne var ofte sønner og døtre af gårdmænd og mange havde selv begrundet håb om at blive gårdmænd eller gårdmandskoner. Var tyendetilværelsen en overgang, hvor der skulle tjenes penge til at etablere sig som selvstændig landmand og stiftes bekendtskab med andre egne landbrug, kunne man nok bære de ofte kummerlige boligforhold i karle- og pigekamre.

Daglejerne havde selvstændig bolig, enten i leje- eller selvejerhuse, men var derudover gennemgående dårligere stillet end tyendet. Sæsonarbejdsløsheden om vinteren og stigende priser på livsfor nødenheder gjorde deres kår vanskelige. Selv om der generelt ikke som i Holsten kom til indersteuroligheder i 1848, udgjorde daglejernes vilkår en konfliktmulighed i årtierne frem til 1870'erne. Derefter betød masseudvandringen til Amerika og i nogen udstrækning også indvandringen til byerne, at det sociale tryk fra neden tog af. Stigende lønninger og et forbedret socialt sikkerhedsnet fra 1880'erne virkede i samme retning. Den sociale mobilitet var dog fortsat begrænset og blev først øget med udstykningerne efter den første verdenskrig. Det lykkedes kun fagbevægelsen at organisere et mindretal af landarbejderne, og medarbejdere på kost og logi forblev i reglen uorganiserede eller gik til Landboudom, hvilket endnu i 1990'erne kunne give anledning til konflikter mellem fagbevægelse og landmænd.

Kulturel og politisk udvikling

Endnu ved midten af det forrige århundrede prægedes den sønderjyske bondestand de fleste steder af traditionel bondekultur, men dens opløsning var godt i gang. Traditionel klædedragt veg for fabriksfremstillet tøj, en ny bondegårdsarkitektur med hovedgårdene som forbillede var under udvikling, forbruget af luksusvarer stigende og hjemmeproduktionen af redskaber, klæde og næringsmidler som øl og brød aftagende. Byens mode og smag bredte sig i boligindretningen.

Mentalt var den sidste overtro på hastig retræte. Den traditionelle kirkegang afløstes hos nogle af verdsliggørelse, hos andre af individuel religiøs vækkelse. Læsningen i hjemmene var ikke længere kun bibel og anden religiøs litteratur, men også landbrugsfaglig litteratur, skønlitteratur og aviser.

Bondestandens deltagelse i det politiske liv begyndte med stændervalgene og stænderforsamlingerne i midten af 1830'erne. Mange storbønder og velhavende bønder i marsken og Angel sluttede op omkring borgerskabets liberale bevægelse, der fra omkring 1840 udviklede sig mere og mere i national-liberal, slesvig-holstensk retning. Jævne gårdmænd i Nordslesvig kom derimod under påvirkning af den fremspirende danske nationale bevægelse, der byggede videre på bondestandens traditionelle kongetroskab og modsætningsforhold til embedsmænd og gods-ejere. Både i Nord- og Sydslesvig varede det imidlertid nogle årtier, før den moderne nationalbevidsthed fik fortrængt konservativ lokalpatriotisme.

Da Sønderjylland blev indlemmet i Tyskland og fortyskningspolitikken blev skærpet fra slutningen af 1870'erne, overtog de altovervejende dansksindede nordslesvigske bønder selv ledelsen i kampen for at bevare deres nationalitet. Ligesom Danmark blev forbilledet for det intensive nordslesvigske landbrug, blev det et modelland for bondestandens kulturelle og politiske udvikling. Den gamle bondekultur var død, men bykulturen havde endnu ikke vundet fuldt indpas i bøndernes mentale univers. I stedet skabtes en moderne bondekultur, som frem til 1950'erne havde et fast greb om de nordslesvigske bønders hverdag. Ved siden af de tre store danske nationale organisationer Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen opstod en række lokale foredragsforeninger, selskabelige foreninger, gymnastikforeninger og forsamlingshuse, og enkelte steder fik de grundtvigske frimenigheder betydning.

Den tysksindede del af bondestanden organiserede sig tilsvarende i "Den tyske Forening", krigerforeninger m.v. Den stemte i årene op imod 1914 på forskellige tyske partier såsom konservative, agrarer og liberale. Da landbruget i mellemkrigstiden kom ud for svære rystelser både nord og syd for grænsen, viste de kulturelle og politiske traditioner deres forskellige styrke. Selv om "Selvstyrebevægelsen", "Samlingsbevægelsen" og LS en overgang stærkere end nord for Kongeåen formåede at sætte dagsordenen i det offentlige liv under de skiftende kriser, var de yderligtgående bondeføreres følge alligevel begrænset, da det kom til stykket. De demokratiske kræfter i den dansksindede del af den nordslesvigske landbefolkning holdt stand over for de antiparlamentariske bevægelser. Anderledes gik det syd for grænsen, hvor nazismen allerede før magtoverdragelsen til Hitler i 1933 gik sin

sejrs­gang i land­distrik­terne, først i det sydslesvigske midtland, siden i marsken og langs østkysten.

Den særlige danske bondekultur fra det 19. århundredes anden og det 20. århundredes første halvdel holdt imidlertid ikke stand over for efterkrigstidens gennemgribende forandringer i landbruget. Fra 1950'erne mistede de folkelige bevægelser mere og mere grebet. Deres udbyggede foreningsliv var ikke længere rammen om den enkeltes kulturelle liv i landområderne. Afvandringen og mediernes stærke påvirkning sprængte denne ramme. Selv om mange enkeltelementer som forsamlingshuse, ungdomsforeninger og enkelte steder tillige foredragsforeninger fortsat bestod i 1990'erne, var de løsrevet fra den oprindelige idé­mæssige enhed og helhed. Kulturelt placerede sønderjyske landmandsfamilier sig i den fælles hovedstrøm, der med masse­medi­erne som drivende kraft mere og mere samlede den danske befolkning på tværs af sociale og geografiske skel. De regionale sær­præg udviskedes og gjorde det få år før år 2000 stadigt vanskeligere at identificere et særligt sønderjysk landbrug.

Forskning og kildeproblemer

Forskning i det sønderjyske landbrugs historie.

Sammenlignet med den rige landbrugshistoriske tradition i Danmark nord for Kongeåen tager forskningen i det sønderjyske landbrugs historie sig yderst beskeden ud. Det gælder ikke mindst perioden efter landboreformerne. Sammenfattende fremstillinger findes ikke. De foreliggende undersøgelser samler sig om enkelte aspekter, områder eller perioder. For mange arbejder gælder, at beskæftigelsen med landbrugets forhold udspringer af en interesse for den politiske historie. Hans Schultz Hansens "Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914" (1985) koncentrerer sig således om den intensive drifts frembrud ca. 1870-1914 og om gårdmændenes betydning for organiseringen af danskheden. Landbrugets øvrige sociale grupper får en kort omtale, ligesom Sydslesvig ikke inddrages.

Aspekter af landbrugets udvikling behandles ligeledes ud fra den politiske histories synsvinkel af Hanno Jochimsen: "Wirtschaftspolitik im Grenzland. Vergleich der deutschen und dänischen wirtschaftspolitischen Massnahmen in Schleswig seit 1920" (1964). Landbrugskrisen og krisebevægelserne står i centrum i Peter Hopps store artikel "Bodenkampf und Bauernbewegung" om 1920'ernes samlingsbevægelse (1975) og i Lars Lei Schmidts utrykte hovedfagsspeciale "Landbrugernes Sammenlutning i Sønderjylland 1931-36" (Aarhus Universitet 1992). Det gælder endvidere for Rudolf Heberles klassiske afhandling "Landbevölkerung und Nationalsozialismus" (1963) og Gerhard Stoltenberg: "Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933" (1962). Tiden efter nazisternes magtoverdragelse behandles af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt i artiklen "Landwirtschaftspolitik und landwirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein 1933-1945" (1983).

Andre delaspekter af landbrugets udvikling belyses i talrige bøger og tidsskriftafhandlinger, hvor adskillige er af ældre dato. Den kulturgeografiske udvikling undersøger Fr. Mager i andet bind af sit digre værk "Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit" (1937). De udviklede landboretlige forhold behandles af Nic. Falck i hans "Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts" bd. V.1

(1848) og af Max Sering: "Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein" (1908). Landbrugets sociale forhold er temaet for Georg Rawitschers store artikel om "Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig Holsteins mit besonderer Berücksichtigung der Landschaften Angeln und Schwansen" (1911). Underklassens forhold behandles især af Ernst Thomsen i dissertationen "Landwirtschaftlicher Wanderarbeiter und Gesinde in Schleswig-Holstein 1880-1914" (1982). Væsentlige træk af mejeribrugets udvikling fremgår af Jochen Brackers artikel "Butterproduktion und Butterexport der Herzogtümer Schleswig und Holstein in der Endphase des dänischen Gesamtstaates" (1979).

Thyge Thyssen skildrer i sit omfattende og grundige værk "Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des Bauerntums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform" (1958) landbrugsorganisationernes opståen og udvikling med hovedvægten på landboforeningerne og deres samvirke i "Generalverein" og Landbrugskammer. Arbejdet i de danske landboforeninger i Nordslesvig, som ikke deltog i dette samarbejde, behandles dog ikke. Det sker derimod i en lang række jubilæumsbøger. Her er der særlig grund til at fremhæve Hans Hansen (red.): "Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejr gennem hundrede Aar" (1946) og "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. 1893 - 29. sept. - 1943" ved samme (1943) samt "Den sundvedske Landboforening igennem 100 år" (1962). Fra Sydslesvig er jubilæumslitteraturen mindre omfattende, men rummer dog "Denkschrift in Veranlassung der 75jährigen Jubelfeier... des Schleswig-Holsteinischen landwirtschaftlichen Vereins am Kanal" (1903) og "Angler Landwirtschaftlicher Verein. Denkschrift zum 50jährigen Stiftungsfest" (1906).

Blandt mejerijubilæumsskrifterne må nævnes Albert Lühje og Robert Göttschke: "90 Jahre Zentral-Meierei e. G. Kappeln/Schlei. Eine meiereigenossenschaftliche Chronik" (1978) og Johs. Jensen: "Sønderjydske Mejeriforening gennem 75 år" (1968). Jubilæumsbøger er endvidere udgivet af kreditinstitutterne. "Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar 1920-1945" er skrevet af P. A. Callø, der også har ydet bidrag til den økonomiske historie i Franz von Jessen: "Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie," III (1938). "Laanekassen for Sønderjylland gennem 25 Aar 1920-1945" har Axel Hulegaard som forfatter. En anden, som selv har været impliceret i nordslesvigske landbrugs udvikling, er Th.

Claudi West, der i flere sammenhænge har beskrevet statens indsats for udstykning og jordforbedring.

Der kan findes meget landbrugshistorisk stof i den lokalhistoriske litteratur. Her må for Sydslesvigs vedkommende fremhæves N. Nissens afsnit i H. N. A. Jensen: "Angeln. Neu bearbeitet und bis auf die Gegenwart fortgeführt" (1922) og Johs. Schätzels kapitel i L. C. Peters (red.): "Nordfriesland" (fotografisk optryk 1975). Fra Nordslesvig kan blandt de mange sognehistorier fremhæves: "Bjolderup sogns historie" (1951-56), "Ensted sogns historie" (1987), "Løjt sogns historie" (1988) og Carsten Porskrog Rasmussens "Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990" (1992).

Gunnar Solvang har behandlet lokale landbrugsforhold i sine to bøger: "Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80" (1984) og "Vadehavsboender på Rømø. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede" (1986). Landsbyen Bedsted analyseres ligeledes etnologisk i rapporten "Fire landsbyer", udgivet for Landsbykommissionen ved Palle Ove Christiansen (1980).

Trykte kilder

Uundværlige er de mange oplysninger om landbruget i de samtidige topografiske værker: A. C. Gudme: "Schleswig-Holstein" (1833), A. F. Bergsøe: "Den danske Stats Statistik", II (1847), Johs. von Schröder: "Hertugdømmet Slesvigs Topographie (1854) og J. P. Trap: "Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig" (1864). Enkelte egne behandles af H. N. A. Jensen: "Angeln" (1844/1922) og Friedrich Feddersen: "Beschreibung der Landschaft Eiderstedt" (1853). Blandt landbrugshistorikeren Georg Hanssens topografiske arbejder er der grund til at fremhæve "Das Amt Hadersleben" (1833). Af de etnografisk prægede fremstillinger må nævnes H. F. Feilberg: "Fra Heden" (Slesvigske Provindsialefterretninger, IV, 1863).

Der findes, navnlig for den ældre tid, adskillige samtidige beskrivelser af slesvigske landbrugsforhold. I 1847 udkom i anledning af det 11. tyske landmandsmøde i Kiel hele tre beskrivelser af hertugdømmernes landbrug. Den største var E. Reventlow og H. A. Warnstedt: "Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein", en tidstypisk kombination af landbrugsfaglig og etnografisk fremstilling med spæde og usikre forsøg på at opgøre

kvægbestand og produktion i de forskellige amter. J. J. H. Lüthgens bragte eksempler på enkelte gårdes driftsforhold og bygninger i "Kurzgefasste Charakteristik der Bauernwirthschaften in den Herzogthümern Schleswig und Holstein". Foregangslandmanden, godsejer Wilh. Hirschfeld udgav "Wegweiser durch die Herzogthümer Schleswig und Holstein" med mange enkeltheder om godser og enkelte bondebrug.

Senere beskrivelser af nogenlunde tilsvarende karakter, men af højere kvalitet, er W. H. Bokelmann: "Die bäuerlichen Verhältnisse der Provinz Schleswig-Holstein mit Ausschluss des Kreises Herzogthum Lauenburg" (1883), "Beschreibung typischer Wirthschaften aus verschiedenen Kreisen der Provinz Schleswig-Holstein" (1899) og fremfor alle Th. H. Engelbrecht: "Bodenanbau und Viehstand in Schleswig-Holstein" (1905-07), der på grundlag af en særlig detaljeret areal- og kvægbrugsstatistik og udsendte spørgeskemaer giver et indgående tværsnit af landbruget ved århundredskiftet.

Landarbejdernes sociale vilkår optog socialpolitikere og økonomer meget i 1890'erne. Fr. Grossmann beskrev dem i "Die ländlichen Arbeiterverhältnisse in der Provinz Schleswig-Holstein..." (1892) på grundlag af en spørgeskemaundersøgelse, som "Verein für Socialpolitik" iværksatte. A. Grunenberg byggede tildels sin bog "Die Landarbeiter in den Provinzen Schleswig-Holstein und Hannover ..." (1899) på beretninger fra landarbejderne selv. Wübbenas undersøgelse "Ueber die Arbeiterverhältnisse in der Provinz Schleswig-Holstein" (1899/1900) baseredes derimod på indberetninger fra landboforeningerne, altså fra arbejdsgiverne.

Sammenlignet med den danske landbrugsstatistik har den slesvigske før 1864 kun lidt at byde på. Den slesvigske administrations indviklede struktur med de mange jurisdiktioner, enklaver og egnsvise særudviklinger nærmest umuliggjorde et systematisk indsamlingsarbejde. Befolkningsudviklingen og erhvervsfordelingen er det eneste område, hvor den slesvigske statistik før 1864 holder mål med den kongerigske. Derimod lykkedes det aldrig at få publiceret en statistik over ejendommenes størrelse og fordeling på selveje og fæste, der blot tilnærmelsesvis kunne hamle op med den danske hartkornsstatistik. Et forsøg i 1844 forblev på grund af manglende indberetninger fra Tønder amts geestherreder en torso, men det utrykte skemamateriale kan dog udnyttes. J. P. Trap bringer en opgørelse fra 1859 over fordelingen på større gårde, gårde, huse med og uden jord, men afgræns-

ningskriterierne mellem de fire klasser er usikker, og det originale skemamateriale synes tabt.

Mens der i kongeriget første gang foretoges kvægtælling i 1838, måtte Slesvig vente til 1861, før der kom en officiel kreaturtælling. Den danske udsædstælling fra 1837-38 og arealtælling fra 1861 fik ingen sidestykker i Slesvig før 1878. Før den tid kan det samlede høstudbytte heller ikke belyses sikkert ad statistisk vej. Den manglende officielle statistik udfyldes dog tildels af den privat udførte kvægtælling og produktionsopgørelse i Reventlow og Warnstedts værk fra 1847. Værdien af disse tal er imidlertid omstridt. En antydning om udviklingen i kornavlens fås før 1864 gennem eksportstatistikken, der kan belyse korneksporten fra Slesvig fra 1838 og frem til og med 1863. Da Slesvig længe var gennemgangsland for kvægeksperten fra Danmark, kan tallene for kreatureksporten ikke benyttes som udtryk for den slesvigske kvægproduktion. Priserne lader sig ikke som i Danmark belyse ved kapitelstaksterne. Prisserier fra markedet i Rendsborg er for perioden indtil 1863 samlet af Emil Waschinski i hans "Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864" (1952-59).

Fra den preussiske tid foreligger opgørelser over ejendommenes størrelse efter ha fra årene 1882, 1895 og 1907, som på grund af de store forskelle i boniteten kan være problematisk. Besiddelsesforholdene fremgår af en generel forpagtningsstatistik fra 1882 og for godsernes vedkommende af spredte og uensartede oplysninger i "Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1871".

Landbrugets produktionsstatistik nåede først det danske niveau et årti inde i den preussiske tid med regelmæssige kreatur- og arealtællinger. Priser på landbrugets produkter fremgår af "Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig". På dette grundlag har Hans Schultz Hansen i "Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914" beregnet gennemsnitspriserne for markederne i de nordslesvigske købstæder for årene 1876-1914.

Med nordslesvigs genforening med Danmark i 1920 blev landbrugstællingerne årlige og statistikken mere detaljeret. Frem til og med 1937 er den samlet af Mads Iversen i Franz von Jessen: "Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie", bind III. Derefter findes den i Danmarks Statistiks årlige publikation "Landbrugsstatistik", fra 1970'erne dog med lidt færre regionale oplysninger.

Hovedresultater fra landbrugets regnskabsføring findes i "Landbrugsregnskaber fra jydsk regnskabskredse", som udkom årligt frem til og med 1971/72 (til 1926/27 med titlen "Landbrugsregnskaber fra Landboforeninger i Jylland og paa Samsø"). Fra 1972/73 ophørte denne statistik desværre med at publicere regionale resultater, men erstatning kan fra 1973/74 findes i Jordbrugsøkonomisk Instituts "Regnskabsresultater fra danske landbrug. Beretning I", fra og med 1979/80 med titlen "Landbrugsregnskabsstatistik. Serie A". Køernes ydelse fremgår af årsberetningen fra Sønderjysk fællesledelse af Kvægavl: "Kvægavlen i Sønderjylland". Landbo- og husmandsforeningernes medlemstal og konsulenter m.v. opføres i "Landøkonomisk årbog", senere "Landbrugsårbog".

Den sydslesvigske landbrugsstatistik er sværere tilgængelig. Frem til den anden verdenskrig fortsatte den under samme form som før 1914. Efter oprettelsen af landet Slesvig-Holsten findes den fyldigt og med tilbageskuende oplysninger i "Statistisches Handbuch Schleswig-Holstein" (1951), derefter mindre specificeret i "Statistisches Jahrbuch Schleswig-Holstein", mens detaljer fra landbrugstællingerne findes i "Statistische Berichte".

Landbrugslovgivningen findes frem til 1848 i "Chronologische Sammlung der... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein" og 1850-64 i "Chronologisk Samling af... Love og Bekjendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig". Ved tilblivelsen af lovene medvirkede den slesvigske stænderforsamling, hvis forhandlinger kan følges i "Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig/Zeitung für die Verhandlungen der Provinzialstände des Herzogthums Schleswig". Lovene fra den preussiske tid publiceredes i "Gesetz-Sammlung für die Königlich Preussischen Staaten", lokale forordninger i "Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig". Centrale love som tyendelov og realbyrdeafsløsningslov blev udgivet med kommentarer.

Et enormt, men uensartet stof rummer de landbrugsfaglige tidsskrifter. 1830-38 udgav Ernst von Neergaard "Landwirthschaftliche Hefte für die Herzogthümer Schleswig und Holstein". Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Generalverein stod i årene 1842-47 for "Landwirthschaftliche Zeitung für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg" og fra 1850 og fremefter for "Landwirthschaftliches Wochenblatt für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg" (efter 1867

“für Schleswig-Holstein”). Fælleslandboforeningen for Nordslesvig påbegyndte i 1894 udgivelsen af “Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende”, som udkom indtil 1963. Størstedelen af artiklerne i landbrugstidsskrifterne har normativ karakter, men adskillige beskriver de faktiske forhold, og diskussionerne er navnlig i “Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende” af stor værdi.

Cornelius Petersens “Selvstyrebevægelse” i 1920’erne udgav ugebladet “Bondens Selvstyre”, som giver mangfoldige oplysninger om protestbevægelsens ideologi og aktivitet.

Bondedagbøger og -erindringer er kun publiceret i meget beskeden målestok. “Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-1836” (ved P. Kr. Iversen, 1988) rummer adskilligt om Wulffs bedrift. Landbruget og den nationalt-kulturelle udvikling er i centrum i Andreas Andresens erindringer, der ved udgivelsen har fået titlen “Bondeliv på Broagerland” (ved Hans Schultz Hansen, Sønderjyske Årbøger 1990). Fra Nordslesvig rummer endvidere Marten Refslund Poulsens to bind “Erindringer” (1955-57) og Hans J. Muusmann: “Stavedskov, Ejstrup, Kragelund” (1980) meget interessant stof.

Utrykte kilder

I en sammenfattende fremstilling som denne har de utrykte kilders funktion dels været at udfylde de alvorligste huller i det trykte materiale, dels at levere uddybende og nuancerende eksempler til illustration af de generelle udviklingslinjer. Det første behov har arkivmaterialet kun tildels kunnet opfylde. Hullerne gjorde sig først og fremmest gældende for tiden før 1864. De centrale myndigheders landvæsenssager bestod da altovervejende af enkeltsager om udstykning, men kun i beskeden omfang af berettende og statistisk stof. I Rentekammerets arkiv findes dog det ovennævnte grundmateriale til ejendoms- og selveje/fæstestatistikken fra 1844. I Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv har eftersøgningen af en skemaundersøgelse af hoveriets omfang forud for afløsningsloven af 1863 derimod været forgæves, selv om materialets eksistens er konstateret i Søgård-Årtoft godsarkiv. Derudover er benyttet årsberetninger fra de statsstøttede landboforeninger i Haderslev amt.

Landboforeningernes virksomhed følges dog bedst i de bevarede forhandlingsprotokoller, hvor Landsarkivet i Aabenraa har en rig samling. Især har “Den sundevedske Landboforening”s protokol været givende, takket være denne forenings tradition for

fyldige referater af diskussions- og foredragsmøderne. Fra 1894 og frem til nyeste tid har "Fælleslandboforeningen for Nordslesvig"s protokol med formandsberetningerne været en værdifuld kilde.

Godsarkiverne rummer et stort stof til belysning af driftsforholdene på godserne. I en sammenfattende fremstilling, der især lægger vægten på bondebrugets udvikling, har det kun været muligt at udnytte en beskedent del heraf. Refsø godsarkivs bøger over udbetalte lønninger til tjenestefolk og daglejere har givet fortræffelige serier til en analyse af lønnen for landbrugets arbejdskraft indtil 1864. De augustenburgske og gråstenske godsarkiver har sammen med godsarkiverne fra Søgård-Årtoft og Gram-Nybøl givet holdepunkter for en fremstilling af hoveriets afløsning. De mindre enheders, bondegårdenes, udvikling fremgår af de mange bevarede bondedagbøger og bonderegnskabsbøger, som findes på Landsarkivet i Aabenraa. Også her har kun en mindre del af materialet kunnet udnyttes: Jørgen Ahlmann i Stevning, Hans Nissen i Viby, Hans Chr. og Andreas Andresen i Skelde, Jørgen Iversen i Svejrup, Hans Jochumsen Physant i Langetved, Peter Jensen i Lovrup og Jens Janniksen Beier i Barsbøl. I Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig findes dagbog m.v. fra Peter Alberts i Osterhever. En nyttig, omend ikke helt opdateret fortegnelse er Karen Schousboe: "Bondedagbøger - kilder til dagliglivets historie" (1980).

Trykte kilder og litteratur

- Adriansen, Inge: Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920. Fra Als og Sundeved bind 69. Sønderborg 1991.
- Adriansen, Inge og Fangel, Henrik: Lokalthistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 385-504.
- Agertoft, P.: Fritz Clausen. Sønderjysk Månedsskrift 1978, s. 33-40.
- Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig. 1867-1914.
- Andersen, Dorrit: J. A. Viinsted og højskolen på Ågård. Sønderjyske Årbøger 1983, s. 77-104.
- Andersen, Hans: Landeværnet - et tilbageblik. Aabenraa 1987.
- Andersen, Holger: Den slesvigske Bondeforening. Ugens Tilskuer 15.11.1918, s. 38-41.
- Andersen, M.: Foreningen af Jydske Landboforeninger igennem 100 år 1872-1972. Århus 1972.
- Andresen, Ludwig: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern. Særtryk u. år.
- Angler Landwirtschaftlicher Verein. Denkschrift zum 50jährigen Stiftungsfest in Neukrug am Mittwoch, den 6. Juli 1906. Nyoptryk u. st. 1976.
- Appel, Erik: Fremtidsmuligheder for Ungdommen i By og paa Land. Graasten Elevers Aarskrift 1937, s. 5-12.
- Axelsen, Lisbeth V.: "Det ene fornødne". Nordslesvigsk Indre Mission og Det Gamle Budskab. Utr. speciale Århus Universitet 1994.
- Bager, Torben: Tvangsauktionerne i landbruget - et bondeslutspil. Esbjerg 1983.
- Becker, Carl: Das schleswiger Pferd. Hannover 1914.
- Becker-Christensen, Henrik: Det tyske mindretal i Nordslesvig. II. Aabenraa 1990.
- Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. Kiel 1967.
- Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik. II. København 1847.
- Beretning om den syvende danske Landmands-Forsamling. Haderslev 1859.
- Beschreibung typischer Wirtschaften aus verschiedenen Kreisen der Provinz Schleswig-Holstein. Kiel 1899.
- Betænkning afgiven af Den sønderjyske Realkreditkommission. København 1926.
- Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970. Kiel 1972.
- Beyer, Hans: Der Friese Cornelius Petersen und "Bondens Selvstyre". Særtryk fra: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jahrg. 10, Heft 2, 1962.
- Bjolderup sogns historie. Red. af H. V. Gregersen og P. Kr. Iversen. Tønder 1951-56.
- Bjørn, Claus (red.): Dansk mejeribrug 1882-2000. Århus 1982.
- Bjørn, Claus: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. København 1985.
- Bokelmann, W. H.: Die bäuerlichen Verhältnisse der Provinz Schleswig-Holstein mit Ausschluss des Kreises Herzogthum Lauenburg. Seperatabdruck Leipzig 1883.
- Bondens Selvstyre.
- Boyens, W. H.: Bedeutung und Stand der inneren Kolonisation in Schleswig-Holstein. Berlin 1929.

- Bracker, Jochen: Butterproduktion und Butterexport der Herzogtümer Schleswig und Holstein in der Endphase des dänischen Gesamtstaates. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 104, 1979, s. 207-229.
- Brogaard, Per: Landbrugernes Sammenslutning. Århus 1969.
- Bromand, Jørgen og Jørgen Slettebo: Heste på Als og Sundeved. Fra Als og Sundeved, bd. 63, 1985.
- Brøndsted, G. K. (red.): Sydslesvig i dag. København 1955-56.
- Callø, P. A.: Landbrugskrisen set med sønderjydske Øjne. Fire Slags Krisemidler. Særtryk af Hejmdal u. år.
- Callø, P. A.: Den økonomiske Udvikling. Franz von Jessen (red.): Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. III. København 1938, s. 403-429.
- Callø, P. A.: Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar 1920-1945. Haderslev 1945.
- Caspersen, Jes Peter: Sådan var det - Erindringsbilleder. Aabenraa 1990.
- Christensen, Jens: Landbostatistik. København 1985.
- Christiansen, Palle Ove: Peasant Adapture to Bourgeois Culture? Ethnologica Scandinavia 1978, s. 98-152.
- Chronologische Sammlung der... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. 1766-1848.
- Chronologisk Samling af... Love og Bekjendtgørelser for Hertugdømmet Slesvig. 1850-64.
- Clausen, A.: Aabenraa Amts Landboforening gennem 76 Aar. U. st. 1936.
- Clausen, H. V.: Fra Køllerpolitikens dage. Festskrift til H. P. Hanssen. Aabenraa 1932, s. 330-341.
- Damm, Math. P. og Laisen, A.: De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger 1920-1945. Haderslev 1945.
- Danker, Erwin: Die Verschuldung der schleswig-holsteinischen Landwirtschaft in ihrer regionalen Bedingtheit unter besonderer Berücksichtigung der bäuerlichen Bezirke. Kiel 1931.
- Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. I-II. København 1991.
- Dansk landbrug år 2000 og 2010. De danske Landboforeninger. København 1993.
- Danske Slotte og Herregårde. 16. København 1967.
- Den sundevedske Landboforening igennem 125 år. Broager 1987.
- Denkschrift in Veranlassung der 75jährigen Jubelfeier zu Eckernförde am 20. Oktober 1903 des Schleswig-Holsteinischen landwirtschaftlichen Vereins am Kanal. Kiel 1903.
- Det danske landbrugs historie. Redigeret af Claus Bjørn under medvirken af Troels Dahlerup, S. P. Jensen og Erik Helmer Pedersen. III: 1810-1914. IV: 1914-1988. København 1988.
- Dietrich, A.: Die Zeitpachtdörfer in Schleswig-Holstein. Berichte über Landwirtschaft Neue Folge 2, 1924, s. 68-79.
- Dietrich, A.: Die Zeitpachtdörfer in Schleswig-Holstein als Problem der Siedlung. Berlin 1926.
- Dittmann, G. F.: Vollständige Anweisung zur Kentniss und zum vortheilhaften Betriebe der Schleswig-Holsteinischen Landwirthschaft. I. Altona 1838.
- Djursaa, Malene: DNSAP. De danske nazister 1930-45. I-II. København 1981.

- Drejer, A. Axelsen: Andelsslagterierne i Danmark 1887-1962. København 1962.
 Dybdahl, Vagn m.fl.: Krise i Danmark. København 1975.
- En dansk Angelbo: Angel og Angelboerne. Slesvigske Provindsialefterretninger. II. 1860, s. 327ff.
- Engelbrecht, Th. H.: Bodenanbau und Viehstand in Schleswig-Holstein. I-II, Atlas. Kiel 1905-07.
- Ensted sogns historie. Red. af Lars N. Henningsen. Aabenraa 1987.
- Ergebnisse der Volkszählung im Königreich Preussen. 1871, 1890, 1910.
- Essom, Peter: Selvstyrepengenes Saga. Sønderjysk Månedsskrift 1928, s. 74-77.
- Fabricius, Nina: Livet på det store gårde. Sønderjysk Månedsskrift 1991, s. 169-180.
- Falck, Nic.: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts. V.1. Altona 1848.
- Feddersen, Friedrich: Beschreibung der Landschaft Eiderstedt. Altona 1853.
- Feddersen, Peter og Godber Andresen: Aus dem Leben des Landarbeiters im vorigen Jahrhundert. Nordfriesisches Jahrbuch 1960, s. 120-126.
- Feilberg, H. F.: Fra Heden. Slesvigske Provindsialefterretninger. IV. Haderslev 1863, s. 265-335, 366-418, 449-504.
- Fink, Troels: Sønderjylland siden genforeningen i 1920. København 1955.
- Flensborg Avis.
- Forsamlingshuse på landet. En redegørelse afgivet af kulturministeriets forsamlingshusudvalg. København 1979.
- Framke, Wolfgang: Die deutsch-dänische Grenze in ihrem Einfluss auf die Differenzierung der Kulturlandschaft. Bad Godesberg 1968.
- Gemeindelexikon über den Viehstand und den Obstbau für den Preussischen Staat. Heft 8: Provinz Schleswig-Holstein. Berlin 1915.
- Georgs, R.: Das Angler Rind. Hannover 1910.
- Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten.
- Gormsen, Gudrun: Bedsted. I: Palle Ove Christiansen (red.): Fire landsbyer - en etnologisk rapport om nutidige livsformer. Landsbykommissionen. København 1980, s. 329-450.
- Gregersen, H. V.: Messe og Marked. Haderslev 1974.
- Grossmann, Fr.: Die ländlichen Arbeiterverhältnisse in der Provinz Schleswig-Holstein (excl. Kreis Herzogtum Lauenburg). (Die Verhältnisse der Landarbeiter in Deutschland, II). Leipzig 1892.
- Grunenberg, A.: Die Landarbeiter in den Provinzen Schleswig-Holstein und Hannover östlich der Weser, sowie in dem Gebiete des Fürstentums Lübeck und der freien Städte Lübeck, Hamburg und Bremen. Tübingen 1899.
- Grænsevagten.
- Grönhoff, Johs.: Soziale Bewegungen unter den Landarbeitern Schleswig-Holsteins während der Erhebungszeit von 1848-51. Die Heimat 1949, s. 274-281.
- Graasten Landbrugsskole. Et rids af dens historie gennem 50 år 1924-1974. [Graasten 1974].
- Gudme, A. C.: Schleswig-Holstein. Eine statistisch-topographische Darstellung dieser Herzogthümer nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Kiel 1833.
- Göttisch, Silke: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840. Neumünster 1978.

- Hackemann, E.: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Nordschleswig. Rostock 1928.
- Hammerich, Martin: Jordfordelingen i Sønderjylland. Foredrag ved Hjemstavnskurset i Tønder 1925.
- Hammerich, Martin: Jordens Udstykning og nye Brugs Oprettelse. Franz von Jessen (red.): Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. III. København 1938, s. 430-451.
- Handbuch der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein. Glückstadt 1912.
- Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche. Provinz Schleswig-Holstein. Berlin 1912.
- Hansen, Hans: Landbruget i Sønderjylland og de sønderjyske Landboforeningers Virksomhed. J. K. Haugaard (red.): Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922. Århus 1926, s. 591-634.
- Hansen, Hans (red.): Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 1893 - 29. Sept. - 1943. Aabenraa 1943.
- Hansen, Hans (red.): Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejrgennem 100 Aar. Haderslev 1946.
- Hansen, Biskop Jørgen: Optegnelser om sit Liv. Sønderjyske Årbøger 1904, s. 1-215.
- Hansen, Niels: Dagbog over begivenheder i Sønderjylland 1921-49 (Landsarkivets bibliotek).
- Hansen, Sv. Aa.: Økonomisk vækst i Danmark. II. København 1977.
- Hanssen, Georg: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig. II: Das Amt Hadersleben. Altona 1833.
- Haushofer, Heinz: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. Deutsche Agrargeschichte, V. Stuttgart 1972.
- Heberle, Rudolf: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Stuttgart 1963.
- Heinacher, Peter: Der Aufstieg der NSDAP im Stadt- und Landkreis Flensburg (1919-1933). Flensburg 1986.
- Hejmdal.
- Hejselbjerg Paulsen, Hans: To nordslesvigske politikere i ny belysning. Sønderjysk Månedsskrift 1977, s. 193-207.
- Helmer Pedersen, Erik: Oprørsbevægelser i dansk landbrug. Fl. Mikkelsen (red.): Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985. Århus 1986, s. 193-209.
- Henningsen, Lars N.: Hungerårene omkring 1830. Sønderjysk Månedsskrift 1980, s. 246-253.
- Henningsen, Lars N.: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger 1981, s. 46-52.
- Henningsen, Lars N.: Se også Paulson, Peter.
- Hirschfeld, Wilh.: Wegweiser durch die Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1847.
- Hopp, Peter: Bodenkampf und Bauernbewegung. Von der Anfangsphase der Kreditanstalt Vogelgesang bis zum Ende der Sammlungsbewegung. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 100, 1975, s. 217-320.
- Huber, Peter: Von der Sense zum Mähdrescher. Jahrbuch für die schleswigsche Geest 1961, s. 40-43.
- Hulegaard, Axel: Laanekassen for Sønderjylland gennem 25 Aar 1920-1945. København 1945.

- Hvidt, Kr.: Flugten til Amerika. Århus 1971.
- Hähnsen, Fritz: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein. Leipzig 1923.
- Høyberg, Frederik: Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid. Tønder 1964.
- Iversen, Mads: Jydsk Landbrug i Tal. Tillæg til J. K. Haugaard (red.): Foreningen af Jydske Landboforeninger 1872-1922. Århus 1926.
- Iversen, Peter Kr.: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-1836. Aabenraa 1988.
- Iwersen, J.: Beitrag zur Frage des gegenwärtigen Standes der schleswig-holsteinischen Rindviehhaltung und Rindviehzucht unter besonderer Berücksichtigung des Rassenproblems. Göttingen 1926.
- Jahresbericht der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein. 1896-1914.
- Jahresbericht... des Schleswig-Holsteinischen landwirthschaftlichen Generalvereins. 1868-1895.
- Japsen, G.: De nordslesvigske sparekassers historie. Aabenraa 1970.
- Japsen, G.: Den fejlslagne germanisering. Aabenraa 1983.
- Jensen, H. N. A.: Angeln. Flensburg 1844/1922.
- Jensen, H. N. A.: Angeln. Neu bearbeitet und bis auf die Gegenwart fortgeführt. Schleswig 1922.
- Jensen, H. P.: Fra gårdslagtningens tid. Sønderjysk Månedsskrift 1970, s. 254-262.
- Jensen, H. P.: Et gammelt engvandingssystem. Sønderjysk Månedsskrift 1977, s. 241-244.
- Jensen, H. P.: Før i verden - Minder fra Nørre Rangstrup Herred. Toftlund 1982.
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie. I. København 1931.
- Jensen, Johs.: Mejeri-Drifts-Statistik 1913. Aabenraa 1914.
- Jensen, Johs.: Sønderjydsk Mejeriforening gennem femti Aar. 1893 - 12. Juni - 1943. Aabenraa 1943.
- Jensen, Johs.: Sønderjydsk Mejeriforening gennem 75 år. 1893 -12. Juni - 1968. Aabenraa 1968.
- Jessen, Franz von: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. I-III. København 1938.
- Jochimsen, Hanno: Wirtschaftspolitik im Grenzland. Meisenheim am Glan 1964.
- Jydske Tidende/JydskeVestkysten.
- Jørgensen, Gert: Landbrugets forarbejdningsindustri i Sønderjylland. Arbejds-papir nr. 45 fra Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa 1989.
- Kaadtman, Christian: Stationsbyer i Sønderjylland - Toftlund og Hjordkær. Aabenraa 1985.
- Karlskov Jensen, Sv.: Dansk landbrug i støbeskeen. Gråsten Elevers Årsskrift 1960, s. 3-10.
- Karlskov Jensen, Sv.: Perspektiver og konsekvenser for dansk landbrug i EF. Gråsten Elevers Årsskrift 1972, s. 5-9.
- Koepfen, C.: Gesinde-Ordnung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. Rendsburg 1878.
- Koops, Wilhelm: Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Neumünster 1993.

- Krüger, H. A.: Engvandingsanlægget ved Bevtoft Mølle. Haderslev 1872.
Kvægavlen i Sønderjylland. Beretninger fra Sønderjysk Fællesledelse af Kvægavl. 1920-92.
- Lageri, Chr.: Arbejderbevægelsen. Anker Kirkeby og Erik H. Schack (red.): Sønderjylland som det er. København 1920, s. 335-341.
- Landbrugsregnskaber fra Landboforeninger i Jylland og paa Samsø 1923/24 - 1926/27. Århus 1924-27. Landbrugsregnskaber fra jydsk Regnskabskredse 1927/28 - 1971/72. Århus 1928-72.
- Landbrugsregnskabsstatistik. Serie A. Udgivet af Jordbrugsøkonomisk Institut. 1980/81-1991/92.
- Landbrugsstatistik 1938-1991.
- Landet bag Digerne. Hjemstavnsbog for Tønder Amt og By. Tønder 1946.
- Der Landkreis Flensburg 1867-1974. I. Flensburg 1981.
- Landsbladet.
- Die Landwirthschaft in Angeln. Staatsbürgerliches Magazin. III. 1823, s. 1-47, 405-440.
- Landwirthschaftliche Hefte für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. 1830-38.
- Landwirthschaftliche Zeitung für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. 1842-47.
- Landwirthschaftliches Wochenblatt für die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg (fra 1867 für Schleswig-Holstein). 1850-1914.
- Landøkonomisk årbog/Landbrugsårbog.
- Larsen, Kai E.: Den alsiske landboforening 1855 - 21. marts - 1980. Sønderborg 1980.
- Lauridsen, L.: Land og By. Graasten Elevers Aarsskrift 1936, s. 5-11.
- Lauridsen, L.: En ny tids bonde. Gråsten Elevers Årsskrift 1955, s. 3-7.
- Lauridsen, L.: Strukturændringen og mennesket. Gråsten Elevers Årsskrift 1961, s. 3-8.
- Linde, Kirsten: "De drog til sønden". Vestjyske arbejdsvandring i det nittende århundrede. Utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1992.
- Linde, Kirsten: West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century. Facing the North Sea. West Jutland and the World. Esbjerg 1993, s. 202-216.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim: Landwirtschaftspolitik und landwirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein 1933-1945. Erich Hoffmann og Peter Wulf (red.): "Wir bauen das Reich". Aufstieg und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein. Neumünster 1983, s. 273-308.
- Lov angaaende Afløsningen af Realbyrderne i Provindsen Slesvig-Holsteen. Hadersleben 1873.
- Lubowitz, Frank: Jordreformen i Slesvig-Holsten efter anden Verdenskrig. Pluk fra forskning i Sønderjylland 1992:2, s. 9-14.
- Lund, Hans: Bondegerning og Bondesind. Rødding Højskoles Aarsskrift 1938, s. 36-46.
- Lüthgens, J. J. H.: Kurzgefasste Charakteristik der Bauernwirthschaften in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Hamburg 1847.
- Lüthje, Albert: 70 Jahre Landwirtschaftlichen Genossenschaftswesen in Schleswig-Holstein. Kiel 1954.
- Lüthje, Albert og Robert Götttschke: 90 Jahre Zentral-Meierei e. G. Kappel/Schlei. Eine meiereigenossenschaftliche Chronik. Kiel 1978.

- Løgumkloster og Omegns Landboforening 1919 - 20. Marts - 1944. Graasten [1944].
- Løjt sogns historie. Red. af Hans H. Worsøe. Aabenraa 1988.
- Madsen Carlsen, N.: Et vestslesvigsk Smaakaarshjem. Tønder 1944.
- Mager, Fr.: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. II. Kiel 1937.
- Meddelelser fra det statistiske Bureau. Sjette Samling. København 1861.
- Miljøindsatsen i landbruget. De danske Landboforeninger. København 1993.
- Mommsen, Ingwer Ernst: Die allgemeinen Volkszählungen in dänischer Zeit (1769-1860). Neumünster 1974.
- Muusmann, Hans J.: Stavedskov, Ejstrup, Kragelund. Erindringer 1901-73. Aabenraa 1980.
- Møller, A. P.: Graasten Andelsslagteri 1922-1947. Graasten 1947.
- Nielsen, Leif Hansen: The Emigration from North Schleswig. From Scandinavia to America. Odense 1987, s. 58-80.
- Nielsen, Leif Hansen: Den nordslesvigske udvandring. Utrykt speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet, 1993.
- Nissen, Georg (red.): Andelskartoffelmelsfabrikken "Sønderjylland" 1933-1983. Rødding 1983.
- Nordslesvig 1920-1970. Historisk Billedbog. Aabenraa 1970.
- Nordslesvig i 1888. København 1889.
- (Nordslesvigsk) Landbotidende. Tidsskrift for den mindre Jordbruger. Udgivet af Fr. Oehlerich. 4. Aargang, 1883-84.
- Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. 1894-1963.
- Nüchel Thomsen, Birgit, Thomas Brinley og John W. Oldam: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. Erhvervshistorisk Årbog 1965.
- Paulson, Peter: Mit småårsliv. Erindringer 1880-1920. Udgivet af Lars N. Henningsen. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 235-268.
- Peters, L. C. (red.): Nordfriesland. Neudruck Kiel 1975.
- Petersen, Chr.: Haderslev Amts Landboforening gennem 100 år. Haderslev 1961.
- Pontoppidan-Thyssen, A.: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850. Aabenraa 1977.
- Porskrog Rasmussen, Carsten m.fl.: Det danske godssystem - udvikling og afvikling 1500-1919. Århus 1987.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990. Aabenraa 1992.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: Skovrejsning i Sønderjylland. A/S Plantningskabet Sønderjylland 1919-94. Aabenraa 1994.
- Poulsen, Henning: Besættelsesmagten og de danske nazister. København 1970.
- Preussische Statistik XVI, LII, LXXVI, LXXXI, 133, 142, 246. Berlin 1869-1918.
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1868. Kiel 1868.
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1871. Kiel 1871.
- Rasmussen, Karl: Sønderjylland 1920-1935. København 1935.
- Rawitscher, Georg: Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig-Holsteins mit besonderer Berücksichtigung der Landschaften Angeln und Schwansen. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 41, 1911, s. 71-165.

- Reeder, Alfred: Die Schleswig-Holsteinische Koppelwirtschaft. Borna-Leipzig 1908.
- Refshauge, P. J.: Landbolivet i Sønderjylland under Krigen. Svend Dahl og Axel Linvald (red.): Sønderjylland. II. København 1919, s. 99-108.
- Refslund Poulsen, Marten: Abild Hedes Opdyrkning. Sønderjysk Månedsskrift 1954, s. 75-80.
- Refslund Poulsen, Marten: Erindringer. I-II. København 1955-57.
- Regling, H. V.: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein. Neumünster 1965.
- Regnskabsresultater fra danske landbrug. Beretning I. Udgivet af Det landøkonomiske Driftsbureau/Jordbrugsøkonomisk Institut. 1973/74-1979/80. Fortsættes i: Landbrugsregnskabsstatistik.
- Regnskabsstatistik Landbrug 1991. Landboforeningernes Landskontor for Driftsøkonomi. Århus 1992.
- Reventlow-Farve, E. og H. A. von Warnstedt: Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Altona 1847.
- Rheinheimer, Martin: Armut in Grosssolt (Angeln) 1700-1900. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1993, s. 21-133.
- Rosenfeldt, Jenspeter: Nicht einer... Viele sollen leben! Landreform in Schleswig-Holstein 1945-1950. Kiel 1991.
- Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.
- Runge, Johann: Slesvigs historie efter 1864. Slesvigland 1982:7 - 1983:8.
- Salomon, Kim: Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33. København 1980.
- Schlaak, M.: Das Shorthorn-Rind. Hannover 1910.
- Schmidt, Corn. og S. Nissen: Det blandede Distrikts Landboforening gennem 100 Aar. Edv. Sørensen: 25 år efter de første et hundrede. 1954-1979. Esbjerg 1979.
- Schmidt, J. N.: Slesvigs Land og Folk. København 1861.
- Schmidt, Lars Lei: Landbrugernes Sammenslutning i Sønderjylland 1931-36. Utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1992.
- Schmidt, Walter (udg.): Was mir widerfahren ist. Aus den Tagebüchern des Bauern Peter Hansen Brekenfeld, Gintoft in Angeln um 1835. Husum 1991.
- Schröder, Ernst: Die nordschleswigsche Sammlungsbewegung. Eine Episode. Rendsburg 1928.
- Schröder, Johs. von: Hertugdømmet Slesvigs Topographi. Oldenburg i Holsten 1854.
- Schultz Hansen, Hans: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Aabenraa 1985.
- Schultz Hansen, Hans: Et skifte fra Løjt Skovby 1875. Det gamle Løjt X, 1987, s. 287-310.
- Schultz Hansen, Hans: "Frem, arbejder, frem!" Den danske bevægelse i Nordslesvig og "arbejderspørgsmålet" ca. 1900-1914. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 287-310.
- Schultz Hansen, Hans: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. Historie ny række 18,3, 1990, s. 353-395.
- Schultz Hansen, Hans (udg.): Bondeliv på Broagerland. Andreas Andresens erindringer fra Skelde. Sønderjyske Årbøger 1990, s. 101-156.

- Schultz Hansen, Hans: Herredsfogderiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889. Aabenraa 1991.
- Schwalm, Eberhardt: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. Neumünster 1961.
- Seelig, Wilh.: Schleswig-Holstein und der Zollverein. Kiel 1865.
- Sering, Max: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein. Berlin 1908.
- Sievers, K. D.: Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914. Neumünster 1991.
- Skonberg, John: Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929. Erhvervshistorisk Årbog 1978, s. 149-178.
- Skriver, Jens: Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945-65. Bol og By 1986:1, s. 133-178.
- Skriver, Jens: Traktordriftens konsekvenser. Bol og By 1988:2, s. 131-161.
- Skriver, Jens: Traktor i Danmark i tekst og billeder. Skippershoved 1989.
- Slogs Herreds Landboforening gennem 75 år 1913-1988. Tinglev 1988.
- Smith, J.: Landbrugskrisens Indflydelse paa Gaardejerstanden i Sønderborg Amt. Sønderjyske Årbøger 1935, s. 120-128.
- Sodemann, L.: Om Sparekasserne i Hertugdømmet Slesvig i Aarene 1854 og 1859. Slesvigske Provindsialefterretninger. II. 1862, s. 493-526.
- Solvang, Gunnar: Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80. København 1984.
- Solvang, Gunnar: Vadehavsbønder på Rømø. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede. Esbjerg 1986.
- Statistik des Deutschen Reichs, 209. Berlin 1910.
- Statistische Berichte des Statistischen Landesamtes Schleswig-Holstein. Agrarstruktur in Schleswig-Holstein 1979 Teil 1-2, Kiel 1982. Agrarstruktur in Schleswig-Holstein 1991, Kiel 1993.
- Statistische Korrespondenz. Jahrgang XXXIII, Nr. 14. Berlin 1907.
- Statistisches Handbuch für Schleswig-Holstein. Kiel 1951.
- Statistisches Jahrbuch Schleswig-Holstein.
- Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft. Kopenhagen 1846.
- Statistisk Tabelværk.
- Statistisk Årbog.
- Statistiske Meddelelser.
- Statistiske Undersøgelser.
- Stoltenberg, Gerhard: Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933. Düsseldorf 1962.
- Strange Petersen, Erik: Foreningen af 5. oktober 1898 og den nationale jordkamp i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1972, s. 80-146.
- Sveistrup, P.: Sønderjylland under det præisiske Herredømme. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 238-263.
- Sydslesvig i tekst og tal. Dansk Generalsekretariat. Flensborg 1989.
- Søllinge, Jette D. og Niels Thomsen: De danske aviser 1634-1989, I, 1634-1847. Odense 1989.
- Sønderjylland 1864-1920. Historisk billedbog. Aabenraa 1978.
- Sønderjyllands Historie. IV-V. København u. år og 1932-33.
- Sønderjyllands Højspændingsværk andelsselskab 1922-1972. Aabenraa 1972.
- Sønderjysk landbrug 1920-1970. Aabenraa 1970.
- Sørensen, Aa. og N. A. Drewsen (red.): Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år. Aabenraa 1966.

Sørensen, H. E.: Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 1928-1978. Skærbæk 1978.

Thiesen, Erich: Die Landeskulturpolitik in ihrem Einfluss auf die Agrarstruktur. Darstellung am Beispiel des Marsch- und Geestraumes im heutigen Landes-
teil Schleswig seit den Agrarreformen des ausgehenden 18. Jahrhunderts.
Freiburg 1962.

Thomsen, Carl C. og Møller, Birger K.: Driftøkonomiske undersøgelser ved-
rørende landbrugets arronderingsforhold. København 1957.

Thomsen, Ernst: Landwirtschaftliche Wanderarbeiter und Gesinde in Schles-
wig-Holstein 1880-1914. Kiel 1982.

Thorsen, Svend: Smaakaarsstandens Rejsning. Nic. Svendsen og Sv. Thorsen
(red.): Paa Vej til Danmark. Livsbilleder fra Sønderjylland i Overgangsaaene
1918-20. København 1925, s. 144-155.

Thorsen, Svend: Fyrre år med Danmark. København 1960.

Thorsen, Svend: Delt efter anskuelse. Den politiske partidannelses forløb i Søn-
derjylland efter genforeningen i 1920. København 1970.

Thyssen, Th.: Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des Bauern-
tums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform. Neumünster 1958.

Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet
Slesvig/Zeitung für die Verhandlungen der Provinzialstände des Herzog-
thums Schleswig. Slesvig 1836-46. Flensborg 1854-63.

Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. I-II.
København 1864/1975.

Traulsen, Herman: Wirtschaftserfolg und Intensitätsgrenzen bäuerliche Vere-
delungsbetriebe in Schleswig-Holstein. Kiel 1931.

Traulsen, Herman: 40 Jahre Schleswig-Holsteinische Landgesellschaft mit
beschränkter Haftung in Kiel, vormals Schleswig-Holsteinische Höfbank
G.m.b.H. 2.8.1913 bis 2.8.1953. Kiel u. år.

Tøndermarsken - En kulturhistorisk redegørelse. Miljøministeriet, Skov- og
Naturstyrelsen. København 1987.

Ulrichsen, Niels: J.A.K. - en dansk krisebevægelse. København 1978.

Vollrath, Peter: Landwirtschaftliches Beratungs- und Bildungswesen in Schles-
wig-Holstein in der Zeit von 1750 bis 1850. Neumünster 1957.

Volquardsen, J. Volkert: Zur Agrarreform in Schleswig-Holstein nach 1945.
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd.
102/103, 1977/78, s. 187-344.

Wagner, Gerhard: Entwicklung und Stand der Schweinehaltung und Schweine-
zucht in Schleswig-Holstein. Berlin 1937.

Waschinski, Emil: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in
Schleswig-Holstein von 1226-1864. I-II. Neumünster 1952-59.

Weigand, Karl: Programm Nord. Wandel der Landschaft in Schleswig-Holstein.
Kiel 1970.

Westh, Th. Claudi: Nye sønderjyske Landbohjem. Jakob Petersen (red.): Kultu-
relle Forhold i Sønderjylland 1920-1942. Haderslev 1943, s. 208-222.

Westh, Th. Claudi: Statens Jordlovsudvalg i Sønderjylland 1920-1970. Sønder-
jysk landbrug 1920-1970. Aabenraa 1970, s. 51-54.

- Westh, Th. Claudi: Den jordpolitiske udvikling i Nordslesvig efter 1920. J. P. Trap: Danmark. Femte udgave. X,1. København 1965, s. 50-54.
- Witte, Jørgen: Tyende - i det 19. århundrede. Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1983, nr. 2, s. 11-15.
- Wübbena: Ueber die Arbeiterverhältnisse in der Provinz Schleswig-Holstein. Kiel 1900.
- Zimmermann, Harm-Peer: "Der feste Wall gegen die rote Flut". Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864-1914. Neumünster 1989.
- Østergaard, Uffe: Peasants and Danes. Danish National Identity and Political Culture. Arbejdsblad nr. 75 fra Center for Kulturforskning ved Aarhus Universitet, 1990.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København (RA).

Rentekammerets arkiv:

352.2. Tabeller over bygninger i de slesvigske amter 1842.

352.4-6. Efterretninger om matrikelforholdene i hertugdømmerne 1844.

Ministeriet for hertugdømmet Slesvigs arkiv:

Forestillingsprotokol 1863.

2. Dept. B: Journal 1862.

2. Dept. B: Landvæsenssager, generalia 1863.

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Aabenraa (LA).

Tønder amtsstuearkiv:

Forskellige matrikuleringsager 1693-1844.

Visby herredsfogderiarkiv 1868-89:

39. Fag 10.22: Grunde und Umfang der Auswanderung 1872.

Augustenborg godsarkiv:

31. Fæstebøndernes ydelser 1726-1856.

Gram og Nybøl godsers arkiv:

141. Sager vedr. hoveri, ægter og gangdage 1664-1881.

Gråsten godsarkiv:

186-191. Sager vedr. tjenesteydelser m.m. 1729-1853.

Refsø godsarkiv:

4-6. Lønningsregnskaber 1801-85.

Søgård og Årtoft godsers arkiv:

36. Sager vedr. hoveri og livegenskab samt afløsningen heraf 1694-1863.

Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvigs arkiv:

1. Sager 1931-33.

Den nordslesvigske Landboforenings arkiv:

1-3. Forhandlingsprotokoller 1846-1923.

Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs arkiv:

1. Forhandlingsprotokol 1894-1930.

5. Forhandlingsprotokol 1930-70.

6. Protokol for Det sønderjyske Fællesskue 1959-86.

7. Protokol for det sønderjyske samarbejdsudvalg for husdyrbrugskonsulentordningen 1955-72.

Haderslev Amts Landboforenings arkiv:

1-2. Forhandlingsprotokoller 1861-1927.

Aabenraa Amts Landboforenings og "Fremad"s arkiv:

1. Forhandlingsprotokol 1906-44.

Den alsiske Landboforenings arkiv:

1-3. Forhandlingsprotokoller 1855-1912.

Den sundevedske Landboforenings arkiv:

1-4. Forhandlingsprotokoller 1853-1924.

Det blandede Distrikts Landboforenings arkiv:

1-2. Forhandlingsprotokoller 1854-1921.

Hans Hejselbjerg Paulsens privatarkiv:

Manuskript om realbyrdeafløsning.

Jørgen Iversens privatarkiv:

14-18. Regnskabsbøger 1871-1908.

Jens Janniksen Beiers privatarkiv:

Regnskabsbog 1823-69.

Peder Jensens privatarkiv:

Regnskabsbøger 1835-1869.

Hans Jochumsen Physants privatarkiv:

Dagbog m.v. 1856-1906.

Hans Nissens privatarkiv:

Notesbøger 1884-86.

Jens Poulsen Jensens privatarkiv:

Regnskabsbog 1885-1913.

Topografica, Sønderborg amt, Broager sogn, Skelde (539, 540a):

Optegnelser fra Skelde (ved Andreas Andresen).

Hans Chr. Andresens dag- og regnskabsbog 1846-69.

Andreas Andresens regnskabsbog 1871-90.

Andreas Andresen: foredragsmanuskript 1879.

Topografica, Sønderborg amt, Svenstrup sogn, Stevning (642-44):

Jørgen Ahlmanns regnskabs- og optegnelsesbøger 1846-1901.

Fole og Harreby engvandingsinteressentskab:

1833-95.

Egen Motortærskværkselskab i Guderup:

1909-1926.

Avisudklipsamlingen:

Ernst Schröders avisudklip læg nr. 51: Selvstyrebevægelsen.

Udenrigsministeriets Pressebureau's sønderjyske avisudklip 1925-27.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.

Landboforeningen for Flensborg og Omegns arkiv:

Forhandlingsprotokoller 1865-1966.

Peter Alberts' privatarkiv:

Dagbog 1886-1944.

Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, "Landbogården", Aabenraa:

Fælleslandboforeningens forhandlingsprotokol 1970-93.

Fælleslandboforeningens årsberetninger 1981-93.

Noter og henvisninger

Den velstående sønderjyske bondestand

1. Størrelse og benævnelser: Bergsøe, s. 113-121. Falck, s. 194-196. Von Schröder, s. XXXII. Trap, I, s. 23f.
2. LAÅ, topografica nr. 540a, dagbog for Hans Chr. Andresen.
3. Waschinski, II, s. 250-61.
4. Waschinski, II, s. 266-69, 278.
5. Englandseksporten: Nüchel Thomsen, Thomas og Oldam, s. 86ff.
6. LA Aabenraa, H. J. Physants privatarkiv. Sammenlign for Angels vedkommende Flensburger Zeitung 21.4.1856.
7. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, s. 333-335. Sodemann, s. 493-526. Stat. Med. 2.
8. Sst.
9. Japsen: De nordslesvigske sparekasser, s. 39, 47, 87, 89.
10. H. N. A. Jensen: Angeln. 1844/1922, s. 306. For Ejderstedts vedkommende: Feddersen, s. 122: "Ved nye huse har stuehuset fremspring til begge sider, er forsynet med flere værelser, mere bekvemt og elegant end tidligere, og stalde og loer er mere rummeligt indrettet end før."
11. Som note 6.
12. Feddersen s. 128.
13. Reventlow og Warnstedt, passim.
14. H. N. A. Jensen: Angeln. 1844/1922, s. 101.
15. Sst., s. 307f. Om forlystelser etc. i Ejdersted: Feddersen, s. 128f.
16. Citeret efter Japsen: De nordslesvigske sparekasser, s. 69f.
17. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 110f.
18. Feilberg, s. 265ff, citat fra s. 274.
19. Hähnsen, især s. 105f, 148, 137-141.
20. Stat. Tab. I:6 og III:1. En moderne undersøgelse af det slesvigske håndværks udvikling på grundlag af håndværkerlisterne i arkiverne er påkrævet.
21. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen, I, s. 253-286.
22. Sønderjyllands Historie, IV, s. 226ff.
23. Feilberg.
24. Sammenlign Feddersen s. 127f.
25. Reventlow og Warnstedt s. 102. Smlgn. H. N. A. Jensen: Angeln. 1844/1922, s. 306.
26. Om de religiøse vækkelser: Pontoppidan-Thyssen.
27. Hans Jensen, I, s. 306-314. Forordningen af 14.5.1834 i Chronologisk Samling.
28. Stændertidende 1836, s. 2.
29. Hans Jensen, I, s. 313.
30. Stændertidende 1836, passim.

31. H. N. A. Jensen: Angeln. 1844/1922, s. 306.
32. Reventlow og Warnstedt, passim om "Kollektivstolz".
33. Schultz Hansen: Den danske bevægelse, s. 385f. Se generelt denne afhandling om bondepolitik og dansk bevægelse.

Godssystemets afvikling

1. Der henvises generelt til Schultz Hansen: Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830'erne til 1864. Her findes henvisninger til kildematerialet og uddybende statistiske oplysninger.
2. Heri medregnet Kær herreds gods.
3. Huse uden jord defineres her som de småbrug, der ikke er vurderet til nogen skatteværdi; huse med jord er småbrug, som er vurderet indtil 960 rigsbankdaler skatteværdi; gårde er brug, som er vurderet til 960-9.999 rbd. skatteværdi og store gårde brug, som er vurderet til 10.000 rbd. og derover i skatteværdi.

Landboforeningernes opståen og første årtier.

1. Thyssen s. 22-25 (med lister over de første medlemmer).
2. Thyssen s. 27.
3. Corn. Schmidt og S. Nissen, s. 7f.
4. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 22-39.
5. Feddersen nævner, at der allerede i 1837 blev dannet en landboforening i Ejdersted, som afholdt dyrskuer (s. 116).
6. Denkschrift des Schleswig-Holsteinischen landwirtschaftlichen Vereins am Kanal, s. 41f.
7. Jeg kan således slet ikke slutte mig til Thyssens opfattelse af tiden mellem krigene som en død periode for landboforeningsarbejdet (s. 27). Hans misforståelse skyldes nok, at han helt overser de nordslesvigske foreninger, der stod uden for Generalverein.
8. Landw. Wochenblatt 1866, bilag til nr. 12. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 208f. NB! Kolonnerne her er byttet om, således at kolonneoverskrifterne er spejlvendt.
9. Forskellige jubilæumsskrifter.
10. RA, Min. for hertugdømmet Slesvigs arkiv, 2. Dept. B, nr. 159, landvæsenssager, generalia 1863, ber. fra Haderslev Amts Landboforening 30.11.1862.
11. Jfr. dog note 5.
12. Georgs s. 21, 72f.
13. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 34.
14. Div. jubilæumsbøger.

15. Som note 10.
16. Landwirtschaftlicher Zeitung 1843 nr. 21.
17. Dannevirke 31.5, 1., 2., 6. og 7.6.1854 samt 28. og 30.6, 1., 2., og 8.7.1859.
18. Vollrath, s. 192-96.
19. Vollrath s. 197-98. Her påstås fejlagtigt, at skolen lukkede 1850. Landwirtschaftliche Zeitung 1845, s. 369ff, 1846, s. 22f, 1847, s. 9ff, 41ff. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1852, s. 103, 1855, s. 108f, 1868, s. 118f.
20. Herom: Dorrit Andersen.
21. LAÅ, Haderslev Amts Landboforenings protokol 23.2 og 2.5.1863.

Kvægets højborg i det danske monarki

1. Trap, I, s. 21.
2. 1845: Reventlow og Warnstedt, s. 143. 1861: Statistisk Tabelværk III:3, s. 89.
3. Som argument for, at tallene fra 1845 ikke kunne passe, anførte Statistisk Bureau, at tilvæksten i Holsten var på 17 % (både for hornkvæg i alt og køer) (Reventlow og Warnstedt, s. 245. Stat. Tab. III:3, s. XXXXIff). Imidlertid fandt tællingen i Holsten sted den 15.2.1862, altså om vinteren, hvor kvægtallet navnlig i marskområderne var helt i bund, mens tællingen i Slesvig blev foretaget på den tid af året, hvor det var størst. Sammenligner man med udviklingen i kongeriget, ligger den slesvigske tilvækst vel stadig foran, men ikke så meget, at den alene derfor må afvises som usandsynlig. I kongeriget som helhed steg antallet af hornkvæg fra 1838 til 1861 med 34 % og med det samme tal for køer. I Jylland, som det er mest naturligt at sammenligne Slesvig med, var tilvæksten henholdsvis 42 og 46 %, altså mere end Slesvigs 39 og 43 %; den foregik dog over 23 år mod 16 år mellem de to slesvigske tællinger (jfr. Jens Christensen, s. 60f). I enkelte jyske amter var tilvæksten særlig høj som Skanderborg med 57 % og de vestjyske amter Ribe og Ringkøbing med 47 og 45 %). Tallet for køerne er formentlig det sikreste, mens man ikke altid kan vide, i hvilket omfang de helt små kalve er talt med. Også de private optællere har nogenlunde sikkert vidst, hvor mange køer de enkelte landmænd i landsbyen havde. Det næsten konstante forhold mellem antallet af hornkvæg i alt og køer, som genfindes både i Danmark som helhed, Jylland og Holsten, tyder dog på, at heller ikke antallet af hornkvæg er helt ved siden af. Derimod er 1845-tællingens tal for svin, får og heste udeladt her, da de virker meget usikre.
4. Oplyst i eller beregnet ud fra Stat. Tab. III:3, s. IIIf og XVf.
5. Stat. Tab. III:3, s. XVf.
6. Stat. Tab. III:3, s. 70-88.
7. Stat. Tab. III:3, s. 88f.
8. Thyssen s. 83. Bergsøe s. 150. Han nævner også, at der

fra geesten solgtes malkekvæg til de østlige områder, men det har sikkert været en forretning, som kom i tilbagegang, efterhånden som værdien af at holde angler-racen ren gik op for folk.

9. Et forsøg, blev gjort i Landwirtschaftliches Wochenblatt 1856, s. 169-172. Den historiske del heraf er rent nonsens, mens den beskrivende formentlig er dækkende. Se dog også Bergsøe, s. 250f. Hans Hansen (red.): Den nord-slesvigske Landboforening, s. 307-322. Reventlow og Warnstedt bringer billeder af de forskellige racer. Anglerkvæget beskrives af Georgs og korthornskvæget af Schlaak.
10. Ludwig Andresen, s. 43.
11. Schlaak, s. 75.
12. Corn. Schmidt og Søren Nissen, s. 80-85.
13. Stat. Tab. III:3, a. XIX. Når Schlaak anf. sted hævder, at den gamle race var helt forsvundet fra landskabet i 1855, er det derfor overdrevet, endnu i 1861 betegnedes 40 % som "landrace", hvilket ikke hindrer, at mange af disse tyre kan rumme korthornsblood.
14. Det nævnes således i Danckwerths "Newe Landesbeschreibung" fra 1652.
15. Thyssen s. 75. Georgs s. 22.
16. Beretning om den syvende danske Landmands-Forsamling, s. 55. Jfr. LAÅ, Den alsiske Landboforenings protokol 11.2.1863, hvor anglerkvæget karakteriseredes som bedre end det alsiske kvæg, som ellers blev anset for godt.
17. Georgs s. 19.
18. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings protokol 10.1. og 10.3.1860; Den alsiske Landboforenings protokol 16.9.1858, 7.9.1859, 26.9.1860, 25.9.1861, 23.9.1863.
19. Stat. Tab. III:3, s. XIX.
20. Landwirtschaftliche Zeitung 1843, s. 61f.
21. Sst. 1846, s. 369. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1852, s. 249f.
22. Sst. 1856, s. 244ff.
23. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 14f, 17.
24. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 26.
25. Thyssen, s. 74f.
26. Stat. Tab III:3, s. XIX.
27. Reventlow og Warnstedt, passim.
28. Sst.
29. Lütgens s. 18. Trap I, s. 262f. Feddersen s. 115.
30. Hirschfeld, s. 29, 114f, 126, 153, 284-89, 318.
31. LAÅ, Den alsiske Landboforenings protokol 25.10.1865.
32. Bracker, s. 210f.
33. Sst. s. 212f.
34. Sst. s. 213-15.
35. LAÅ, Den alsiske Landboforenings protokol 25.10.1865.
36. LA, Peder Jensens privatarkiv.
37. H. N. A. Jensen: Angeln. Neu bearbeitet, s. 384.
38. Walter Schmidt (udg.), s. 44-48.
39. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 117f.
40. LAÅ, topografica nr. 540a, Hans Chr. Andresens regnskabsbøger.

41. Det stemte med virkeligheden. I Kiel lå bondesmørret i 1854 10-15 % under herregårdsmørret i pris, jfr. Bracker, s. 218.
42. LAÅ, Den alsiske Landboforenings protokol 17.10.1855.
43. Sst. 23.1.1861.
44. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1856, s. 247-51, 255-60, 263-66; 1858, s. 70; 1867, s. 88.
45. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings protokol 30.1.1855.
46. RA, Min. for hertugdømmet Slesvig, II. Dept. A, landvæsenssager, generalia 1863, ber. fra Haderslev Amts Landboforening 1862.
47. Bracker s. 220.
48. Thyssen s. 86.
49. Stat. Tabelværk I: 4, 7-9, 12, 14-16, 21; II: 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21-23, 25, 26. I begyndelsen af 1850'erne ophørte toldstatistikens specifikation af kreaturtransporten på de enkelte lande, men da så godt som al kvægudførsel mellem de slesvigske krige foregik over havnen i Tønning, kan der ikke være tvivl om, at England var det absolut vigtigste afsætningsområde.
50. Stat. Tab. III:3, s. XXIII.
51. Andresen s. 42ff. Peters (red.), s. 615. Feddersen, s. 115.
52. LAÅ, privatarkiv 322/2, Jens Janniksen, regnskabsbog 1823-69. Pontoppidan-Thyssen s. 242f. Sønderjyske Årbøger 1894, s. 160.
53. Stat. Tab. III:3, s. III. De 72.333 heste i Slesvig i 1861 svarede kun til 446 heste pr. kvadratmil mod 468 i kongeriget og 502 i Holsten. Den private kreaturtælling fra 1845 opgjorde også hestetallet, men tallene forekommer for lave.
54. Lüthgens s. 4, Hanssen, s. 7, Becker, s. 25.
55. Becker s. 24f, 32.
56. Bromand og Slettebo, s. 55. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 240.
57. Bergsøe s. 264. Bergsøe nævner Als som en undtagelse, jfr. dog nedenfor.
58. Denkschrift ... Landwirtschaftlicher Verein am Kanal s. 22-24.
59. Bromand og Slettebo.
60. Stat. Tab. III:3, s. XIX.
61. Stat. Tab. III:3, s. IIIff, XIX, 88f. Tællingen fra 1845 må betegnes som upålidelig for svinenes vedkommende. Det er f.eks. usikkert, om smågrisene er talt med.
62. Schultz Hansen (red.): Bondeliv på Broagerland, s. 117. Hanssen, s. 7, 54. H. N. A. Jensen: Angeln, neu bearbeitet, s. 378.
63. LAÅ, topografica nr. 642-44, Jørgen Ahlmanns regnskabsbog. H. N. A. Jensen: Angeln, neu bearbeitet, s. 384. LAÅ, topografica nr. 540a, Hans Chr. Andresens og P. Jensens privatarkiv, regnskabsbøger.
64. Wagner, s. 33-35.
65. Sst. s. 31. Høyberg: Gennem 80 år.
66. Den sundevedske Landboforening, ref. af møde 12.2. 1859.
67. Wagner s. 30f.
68. Wagner s. 38-42. Angler landwirtschaftlicher Verein s. 19. Denkschrift ... Landwirtschaftlicher Verein am Kanal s. 22, 76.
69. Stat. Tab. III:3, s. IIIff, XIX, 88f. Tællingen fra 1845 er også her for upålidelig. Thyssen s. 123-125.

Kobbelbrug, korn og konservatisme

1. Den geografiske beskrivelse bygger på: Gudme, Statistiske Tabellen, Tabelle II; Reventlow og Warnstedt, Lüthgens samt specielle beskrivelser af Feddersen, Georg Hanssen m.fl.
2. Feddersen, s. 114.
3. Bergsøe s. 186, Trap, I, s. 21.
4. Gudme, Statistiske Tabellen, Tabelle II. Gudme medregnede også de kongerigske enklaver og en del af Raumort Kirchspiel fra Rendsborg amt til Slesvig, disse områder er udeladt her. Arealet af marsk og marskenge er omregnet fra demat à 220 kvadratroder til tdr. à 260 kvadratroder. – Reventlow-Farve og von Warnstedt bragte en optælling fra 1845, som imidlertid ikke kan være fyldestgørende, når der sammenlignes med det samlede slesvigske areal (s. 143).
5. Peters: Nordfriesland, kort bagi. Trap, I, s. 269.
6. Se herom Mager II, s. 136ff.
7. Mager II, s. 141. Samme konklusion i L. C. Peters (red.): Nordfriesland, s. 626.
8. Det danske landbrugshistorie, III, s. 84.
9. Mht. sædskifterne i slutningen af 1840'erne henvises en gang for alle til Reventlow-Farve og Warnstedt, der desværre hyppigt undlader at angive hvileperiodens længde. Inddrages må derfor også Bergsøe, s. 148-151 og Lüthgens.
10. Georg Hanssen: Das Amt Hadersleben, s. 10.
11. Dittmann, s. 48-57.
12. Bergsøe, s. 149.
13. Fra Nordslesvig kendes roeavl på Søgård i 1823 (Gressen: Messe og Marked, s. 28 og i Torning nord for Haderslev i 1846 (H. J. Staal i Dannevirke 6. og 20.5.1846). I godsdistrikterne i det sydøstlige Slesvig kendtes roeavl i 1830'erne (Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 71).
14. Georg Hanssen: Das Amt Hadersleben, s. 4f, 8. Lüthgens, s. 4. Løjt sogns historie, s. 112-154.
15. Trap, I, s. 22.
16. Generel beskrivelse hos Lüthgens s. 2-4.
17. "En dansk Angelbo", s. 349.
18. Sst. og Landwirtschaftliche Zeitung 1844, s. 329-333, 337-342. Stændertidende/Ständezeitung 1838 s. 69, 132, 633, 1133. Problemet var erkendt allerede i 1820'erne: Die Landwirtschaft in Angeln, s. 12f. Det var endnu ikke løst i 1866: Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 26f.
19. Lüthgens, s. 2.
20. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings forhandlingsprotokol 10.2.1857.

21. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings forhandlingsprotokol 16.1.1864.
22. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings forhandlingsprotokol 10.12.1856. Se også 16.1.1864.
23. LAÅ, Den alsike Landboforenings forhandlingsprotokol 27.3.1858. Se også Angler Landwirtschaftlicher Verein, s. 8, 13, 19. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 116f. "En dansk Angelbo", s. 349. Chr. Petersen, s. 15.
24. Om landbruget i midtlandet: Lüthgens s. 1-2. Dittmann s. 5-8. Trap I, s. 22f, hvor følgende sædskifte anføres i 1864 fra Slogs herred: boghvede, gødet rug, ugødet rug, 6 år græs.
25. Lüthgens s. 2.
26. Om landbruget i marsken: Lüthgens s. 4-5. L. C. Peters (udg.): Nordfriesland, s. 613-615 (efter Georg Hanssen). Dittmann s. 8-18.
27. Nordfriesland, s. 622. Lüthgens s. 18 (1847). Trap, I, s. 262f (1864). Landwirtschaftliches Wochenblatt 1867, s. 314 og 1868 s. 395. Feddersen, s. 136.
28. Det danske landbrugs historie. III, s. 84. Mager II, s. 108-114.
29. Die Landwirtschaft in Angeln, s. 4.
30. Gudme, s. 142. Mager II, s. 110.
31. Mager II, s. 110 (oplysning fra Georg Hanssen).
32. G. Hanssen: Das Amt Hadersleben, s. 11.
33. Mager II, s. 118f (efter Dittmann). Bergsøe s. 141.
34. Dittmann s. 5. Bergsøe s. 141.
35. Georg Hanssen: Das Amt Hadersleben, s. 51.
36. Bjolderup sogns historie, s. 193
37. Mager II, s. 124f.
38. Feilberg, s. 277.
39. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings forhandlingsprotokol 14.6.1855 og 16.1.1864.
40. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 30. H. N. A. Jensen: Angeln, neu bearbeitet, s. 370. LAÅ, Den alsike Landboforenings protokol 23.1.1861.
41. Landwirtschaftliches Wochenblatt bragte flere artikler af ham, og hans lære blev fremført i Den sundevedske Landboforening, jfr. protokollen 23.3.1855 (LAÅ).
42. Det danske landbrugs historie. III, s. 280-282 (S. P. Jensen).
43. LAÅ, Den alsike Landboforenings protokol 12.3.1856; Den sundevedske Landboforenings do. 30.1. og 23.3. 1855. Chr. Petersen, s. 15.
44. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein, am Kanal, s. 32, 47, 70. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 8, 17, 23. LAÅ, Den alsike Landboforenings protokol 18.2.1857, 25.11.1859, 12.2.1862; Den sundevedske Landboforenings protokol 1855 u.d. og 10.1.1860; Det blandede distrikts Landboforenings protokol, 25.1. 1856. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 40f. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1855, s. 245f, 250f (analyseresultater fra landbrugsskolen i Ørsbjerg), 1858, s. 78, 1866, s. 107, 1867, s. 113f (tal for importen til Slesvig og Holsten).
45. H. N. A. Jensen: Angeln, neu bearbeitet, s. 372.
46. Hirschfeld, s. 23-28.
47. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1852, s. 223f og 1858, s. 70 (Angel). LAÅ, topografica nr. 540a, H. Chr. Andrezens dagbog 1853-54; Den sundevedske Landboforenings protokol 30.11.1854 og 22.1.1856; Den alsike Landboforenings protokol 12.3 og 9.4.1856, 18.2.1857, 28.1.1858, 12.2.1862. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 2. Dept. A nr. 159, landvæsenssager generalia 1863, beretninger fra Den nordslesvigske Landboforening 1858, 1861.
48. Dittmann, s. 5. G. Hanssen: Das Amt Hadersleben, s. 46, 50.
49. P. Kr. Iversen: Jens Wulffs dagbog, s. 14-17.
50. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1862, s. 93f.
51. Krüger: Engvandsanlægget ved Bevtoft Mølle.
52. LAÅ, arkiver fra Fole og Fæsted-Harrey engvandsingselskaber.
53. Stændertidende, andragender om vandafledningslov 1838, 1844, 1853/54, 1856/57. Chronologisk Samling 1863.
54. Det danske landbrugs historie. III, s. 171.
55. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 10.
56. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 35, 42.
57. Landwirtschaftliche Hefte. III. 1832, s. 136-142 (Holler, Carlshütte).
58. Gudme s. 169 (1833). Bergsøe, s. 139 (1847). "En dansk Angelbo", s. 348f (Angel). Feilberg s. 276 (1863). Trap s. 22 (1864). Bjolderup sogns historie, s. 194f. Hans Chr. Andresen i Skelde anskaffede en svingplov fra Angel, men måtte på grund af dens dårlige gang fortsat benytte hjulploven (Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 112).
59. Larsen, s. 19ff, smlgn. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings protokol 10.1.1857. På Als pløjede Andreas Andresen med svingplov i Egen (Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 113).
60. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 11. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 21, 24. LAÅ, Det blandede distrikts Landboforenings forhandlingsprotokol 31.10.1857; Den alsikes 12.3.1856.
61. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 11f, 50. LAÅ, Den alsike Landboforenings protokol 17.10.1855 og 12.3.1856. Hestegang nævnes også i Landwirtschaftlicher Wochenblatt 1867 s. 107f. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 20f, 24.
62. LAÅ, topografica nr. 642-44, Jørgen Ahlmanns regnskabsbøger.
63. Lars N. Henningsen: Hungerårene, s. 246-253.
64. Samme: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland, især s. 46-52. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 117.
65. 1841-45: Reventlow-Farve og Warnstedt s. 143. Omkr. 1865: Landwirtschaftliches Wochenblatt 1865, s. 136f.

66. Det danske landbrugs historie, III, s. 162.
67. Det danske landbrugs historie, III, s. 162. Amtmand von Rosen i Segeberg amt i Holsten indsamlede 1825/27 tal for udsæd og høst i de slesvigske og holstenske jurisdiktioner og nåede frem til en kornproduktion på 1,4 mill. tdr. Rosen betvivlede imidlertid selv sine tal, og eftertidens skepsis har ikke været mindre, se Rundbrief 1985, nr. 32, s. 10-13 (R. Gehrmann), nr. 33, s. 3-10 (K.-J. Lorenzen-Schmidt) og nr. 34, s. 13-20 (samme). Sidstnævnte sted bringes von Rosens tal, hvor det fyrstelige augustenburgske distrikt, Sct. Johannes kloster og de oktrojerede koge imidlertid mangler. 1841-45 udgjorde disse distrikters produktion 6,3 % af den samlede produktion i Slesvig, og lægges dette tal til von Rosens total på 1,4 mill. tdr. 1825/26 fås 1,5 mill. tdr.
68. Som note 65.
69. 1838 havde den kongerigske kornproduktion følgende fordeling: hvede 4 %, rug 24 %, byg 31 %, havre 34 %, boghvede 2 % og bælgssæd 6 %. Statistisk Tabelværk. I, 5, s. VII.
70. Statistisk Tabelværk. I: 4, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 21. II: 8, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 21-23, 25, 26.
71. Det danske landbrugs historie. III, s. 164 (Fr. Skrubbeltrangs tal).
72. Statistisk Tabelværk II: 23, 25, 26.
73. Dette er sikkert grunden til, at hvedeproduktionen ikke var større ved midten af 1860'erne end angivet i det ovenfor anførte skøn.
74. Sammenlignes Skrubbeltrangs opgørelse (jfr. note 71) med den samlede produktion fås o. 15 %. Produktion og udførsel for de enkelte kornsorter: Statistisk Tabelværk I: 5, s. VII.
- Amts fastlandsherreder i opgørelsen. Her var der i 1842 2620 gårde og 4038 ejendoms-kåd (RA, Rtk. 352.2). Hvordan kådene fordelte sig på huse med og uden jord, vides desværre ikke. Opgørelsen fra 1859 hidrører fra Trap. Desværre er der ikke angivet en fordeling på gårde og huse på Vesterhavssøerne i Tønder Amt. Derfor udelades dette amt af hensyn til sammenligningen helt både for 1844 og 1859. Traps grundmateriale er for-gæves eftersøgt. Det er ikke muligt at finde ensartede retningslinjer til at udskille de større gårde fra det samlede gårdtal.
5. Udviklingen synes at have været den samme i Tønder Amts fastlandsherreder. Her var der i 1842 med undtagelse af Lundtoft herred 2062 gårde og 3180 ejendoms-kåd (RA, Rtk. 352.2). 1859 var der 1996 gårde og 3739 huse. De adelige godsers ændrede administrative stilling vanskeligere dog en sikker sammenligning.
6. Løjt sogns historie, s. 229.
7. Laurids Skau nævnte således et eksempel, hvor en gård fik afslag på et delingsandragende, selv om der kunne holdes 100 køer og 18 heste på den. Stændertidende 1856/57, s. 20.
8. Chronologische Sammlung ..., frd. 28.7.1784 og 4.11.1834.
9. Chronologische Sammlung ..., frd. 19.12.1804.
10. Bergsøe, s. 182. Trap s. 23.
11. Jfr. frd. fra 1784 § 10. Skrivelse af 29.7.1854 (Chron. Samml.). Bergsøe, s. 114f.
12. Stændertidende 1836, s. 1014, 1059ff. Citat s. 1062.
13. Skrivelse 27.4.1854 (Chron. Samml.).
14. Stændertidende 1856/57, s. 19-24, 330f.
15. Frd. 23.1.1864 (Chron. Samml.).
16. Kådnere og inderster: Gudme, s. 144, 177f. Bergsøe, s. 113-121. Falck, s. 194-196. J. N. Schmidt, s. 85-87. Von Schröder, s. XXXII. Trap, I, s. 23f.
17. Generelt om tyendet: Götsch.
18. Bergsøe, s. 188.
19. Götsch, især s. 30-36. Ernst Thomsen, s. 100-108. Citat s. 103.
20. Folketællingerne oplyser antallet af selvstændige landmænd (gårdmænd og husmænd under et), fast medhjælp, daglejere og tjenestefolk). Skellet mellem selvstændige og daglejere er ikke konsekvent. Husmænd, der overvejende levede af jordlodden, regnedes som selvstændige. Husmænd, der overvejende levede af lønarbejde, regnedes som daglejere. Men dette skel har været svært at etablere. Derfor slås de to grupper her sammen. Til udskillelse af gårdmændene bruges ejendomsstatistikens 16.600 gårde i 1844 og 1859. Folketællingsresultater fra: Statistisches Tabellen-Werk, 2. Statistisk Tabelværk I:6, II:12, III:1.
21. LAÅ, Refsø godsarkiv nr. 4-6.
22. Flensburger Zeitung 21.4.1856.
23. Feddersen, s. 135f. Arbejdsløshed i Angel: Flensburger Zeitung 22.1.1857, for Store Solts vedkomende: Rheinheimer.

Landarbejdernes skærpede levevilkår

- Om folketællinger generelt: Mommsen. Folketal 1769-1845: von Schröder, s. XXIII. 1855-60: Trap, I, s. 17. 1864: Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1868, s. 16-17. Grænseændringen i 1864 betød et tab på 7.800 indbyggere (Franz von Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Kbh. 1901, s. 276-278).
- Meddelelser fra det statistiske Bureau. Sjette Samling, s. 242ff.
- Bergsøe s. 113, note.
- Huse uden jord: brug, som ikke er vurderet til nogen skatteværdi. Huse med jord: småbrug vurderet indtil 960 rigsbankdaler skatteværdi. Gårde og store gårde: brug vurderet til over 960 rigsbankdaler. 1844-opgørelsen findes i RA, Rentekammerets arkiv 352. 4-6. Cirkulære med instruktion af 23.12.1843 i LAÅ, Tønder amtsstuearkiv, forskellige matrikulerings-sager 1693-1844. Om taksationen 1801, se Kierulff: Om Beskatningen i Haderslev Amt. Kbh. 1865. Desværre mangler Tønder

24. Stændertidende 1838, s. 83.
25. Sst. s. 704, 710ff.
26. Sst. s. 773, 795ff.
27. Sst. s. 719f. Jfr. justitiar Jaspersens klage s. 764.
28. Sst. 734f, 739, 771.
29. Chron. Samml. 1840, s. 35-51.
30. Reventlow og Warnstedt, passim.
31. Feddersen, s. 127, 129.
32. Om 1848: Regling, s. 55-83. Schwalm, s. 204-212. Se endvidere Grönhoff. Jfr. Bjørn: Frygten fra 1848.
33. Flensburger Zeitung 21.4. 1856.
34. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1858, s. 218.
35. LAÅ, Den sundvedske Landboforenings protokol 16.11.1861.

Husdyrbrugets intensivering og organisering

1. Seelig, s. 145.
2. Jahresbericht ... des Schleswig-Holsteinischen landwirtschaftlichen Generalvereins 1868, s. 4 og 9. For en kritik af de slesvig-holstenske landmænds konservatisme, se endv. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1876, s. 159f, 264ff. Jfr. i øvrigt nedenfor om mejeribrugets teknologi.
3. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 77.
4. Sst.
5. Japsen: De nordslesvigske sparekasser, s. 333-335.
6. Hähnsen, s. 148, 109-124.
7. Diagram efter Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 23.
8. LAÅ, Den sundvedske Landboforenings protokol 3.1.1885.
9. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 24.
10. Beregninger på grundlag af tabellen og Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 205f. Om toldpolitikken generelt: Thyssen, s. 201-04 og Haushofer, s. 88-93.
11. Thyssen, s. 88-93.
12. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1886, s. 733.
13. Sønderjyllands Historie, V, s. 416, 449-452.
14. Engelbrecht II, tabel 13 (1867-1900). Statistische Korrespondenz. Jahrgang XXXIII Nr. 14, s. 13 (1907). Gemeindelexikon über den Viehstand und den Obstbau für den Preussischen Staat. Heft 8 (1913).
15. Sst.
16. Sst. og Det danske landbrugs historie, III, s. 262f.
17. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1876, s. 157f.
18. Sst. 1870, s. 314f, 319f.
19. Mager II, s. 428.
20. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1883, s. 425.
21. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 46.
22. Mager II, s. 354.
23. H. N. A. Jensen: Angeln. Neu bearbeitet, s. 377.
24. Schlaak, s. 55.
25. Beretning i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1907.
26. Sst. 1895, s. 28-29.
27. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 41, 46.
28. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 46. Beschreibung typischer Wirtschaften, s. 61, 66, 77, 79, 93, 97, 108, 115.
29. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 46.
30. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1884, s. 496, 1885, s. 449, 1887, s. 847f, 1888, s. 38f, 220, 1894, s. 21, 1896, s. 187, 1897, s. 118, 1898, s. 782.
31. Det danske landbrugs historie III, s. 376.
32. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1896, s. 311, jfr. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1896, s. 515.
33. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1875, s. 437-39.
34. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 49.
35. Sst., s. 75f. Georgs s. 89f. Thyssen s. 75-83, 191-193.
36. Georgs s. 23ff. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1885, s. 680f.
37. Schlaak s. 75ff, 81.
38. Handbuch der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein 1912, s. 567.
39. Se herom Thyssen s. 184f, 190.
40. Thyssen s. 190.
41. Sst. s. 567f. Georgs s. 26.
42. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1914, s. 124-26.
43. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1876, s. 257, 1887, s. 608.
44. Gärd i Angel: Der Landkreis Flensburg, I, s. 211-13. Andresen: LAÅ, topografica nr. 540a. Iversen: LAÅ, Jørgen Iversens privatarkiv. Kun driftsindtægterne er medregnet, ikke renter, forsikringssummer etc.
45. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv, s. 139f.
46. Ensted sogns historie, s. 170f.
47. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 53.
48. Thyssen s. 103, Lüthje og Götschke s. 38 (m. årstallet 1874). Landwirtschaftliches Wochenblatt 1875, s. 9-11.
49. Jfr. note 44. LAÅ, Hans Nissens privatarkiv. Angelgården: Beschreibung typischer Wirtschaften, s. 111f.
50. Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 320.
51. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv, s. 140.
52. Hvor ikke andet nævnes, bygger omtalen af fællesmejerierne på Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 51-53.
53. Thyssen s. 99.
54. LAÅ, Haderslev Amts Landboforenings protokol 3.3. 1873.
55. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 33, 39.
56. Lüthje: Genossenschaftswesen, s. 42.
57. Lüthje og Götschke: 90 Jahre Zentral-Meierei, s. 27-42. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1882, s. 42f.
58. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 51ff. Lüthje og Götschke s. 27-39. Mejeriet i Hokkerup: Landwirtschaftliches Wochenblatt 1871, s. 183. Se endv. sst. 1876, s. 256.
59. Thyssen s. 99-102. Denkschrift ... landwirtschaftlicher

- Verein am Kanal, s. 87.
60. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1876, s. 258.
 61. Thyssen s. 100, 104.
 62. Ensted sogns historie, s. 171, jfr. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1883, s. 426f (Adelby mejeri).
 63. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1887, s. 608.
 64. Lühje og Götschke s. 45f. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1884, s. 131ff.
 65. Vedr. andelsmejerierne i Nordslesvig: Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 53-59.
 66. Udregningen kan ses hos Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug s. 57f.
 67. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv, s. 143. Angel: Landwirtschaftliches Wochenblatt 1890, s. 696.
 68. Løjt sogns historie, s. 244-46. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv, s. 141-143. Talrige jubilæumsskrifter samt jubilæumsartikler i Nordslesvigsk landbrugs- og Mejeri-Tidende.
 69. Også fællesmejerier overgæet til andelsmejerier, da overgangsåret.
 70. Lühje og Götschke s. 45-50, 210f (specielt s. 48) og H. N. A. Jensen: Angeln. Neu bearbeitet, s. 376. Mejerierne oprettet før 1886 må formentlig alle betragtes som fællesmejerier.
 71. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1887, s. 610f, 1889, s. 110f, 1890, s. 22f, 1891, s. 734f, mejerier med "Beschränktem Betrieb".
 72. Om mejeri- og smørekraftforeninger: Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 59-61 og Thyssen s. 112-16, 184f, 193f.
 73. At det var årsagen, indrømmede greven åbent, jfr. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1910, s. 419f.
 74. Handbuch der Landwirtschaftskammer 1912, s. 576-582. Johs. Jensen: Mejeridriftsstatistik 1913. Fra Mejeri-foreningen for Nordslesvig foreligger kun regnskaber fra 55 mejerier, der i alt havde 32.200 køer, 671 køer pr. mejeri. Beregningen af det samlede koantal forudsætter, at de mejerier, som ikke havde indsendt regnskab, i gennemsnit havde samme størrelse som de, der havde.
 75. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1890, s. 604f, 1899, s. 484f, 1907, s. 841-42.
 76. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1914, s. 449f.
 77. Om kontrolforeninger: Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 47f.
 78. Handbuch der Landwirtschaftskammer 1912, s. 568f.
 79. H. N. A. Jensen: Angeln. Neu bearbeitet, s. 377.
 80. Reeder, s. 114-117. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1911, s. 103ff og 1912, s. 88ff, 102f.
 81. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1910, s. 432-36.
 82. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 48 efter offentliggjorte tal i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. 1896-1910 kun mejerier i Haderslev Amt, 1913 i hele Nordslesvig.
 83. Kort efter Engelbrecht II, tabel 12.
 84. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1890, s. 696.
 85. Det danske landbrugs historie, III, s. 262.
 86. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1888, s. 295.
 87. Engelbrecht II, s. 302f. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1906, s. 735-39.
 88. Schlaak s. 31-33.
 89. Engelbrecht II, s. 302f.
 90. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, Peter Alberts privatarkiv, dagbog 1886-1944.
 91. Cit. efter Thyssen s. 91.
 92. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1886, s. 733f, 1887, s. 29f, 1910, s. 787f.
 93. Thyssen s. 92-94.
 94. Engelbrecht I, s. 217f.
 95. Ensted sogns historie, s. 170. Jfr. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1895, s. 121.
 96. Thyssen s. 119-20.
 97. Nordslesvig i 1888, s. 45. LAÅ, Den sundevedske Landboforenings protokol 30.11.1901. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1902, s. 13-15, 37-41.
 98. Kort efter Engelbrecht II, tabel 12.
 99. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1889, s. 45.
 100. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 45.
 101. Sst. s. 81.
 102. Thyssen s. 118f. Wagner, s. 46f.
 103. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1895, s. 120-24, 136-41, 145-49.
 104. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 51.
 105. Handbuch der Landwirtschaftskammer, s. 582f. Jfr. Wagner s. 93ff.
 106. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1913, s. 733f.
 107. Becker, s. 32, 57ff.
 108. Becker, s. 32f.
 109. Becker s. 35, 51-55. Engelbrecht I, s. 226.
 110. Thyssen s. 60ff. Om Laust Arnum endvidere: H. P. Jensen: Før i verden, s. 113-118.
 111. Becker s. 36-44.

Vekselbrug, foderafgrøder og kunstgødning

1. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1898, s. 270-273.
2. Det danske landbrugs historie III, s. 308f.
3. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 38.
4. Engelbrecht I, s. 158, 163.
5. Sst. s. 154.
6. Sst. s. 136-168 (tabel med indsamlede driftsplaner 1904).
7. Preussische Statistik, LII, s. 52. Samme LXXXI, s. 46. Samme 133, s. 72f. Engelbrecht, II, tabel 1. Preussische Statistik, 246, s. 105-112.
8. Det danske landbrugs historie III, s. 250.
9. Sst. s. 254. S. P. Jensen regner kartofler og sukkerroer til salgsafgrøder, men her er de lagt sammen med foder-

- roerne for at kunne sammenligne med den tyske statistik.
10. Som note 7.
 11. Beregnet ud fra hektarudbytterne og arealstatistikken, jfr. note 20 og 7.
 12. Mager II, s. 297-303. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1910, s. 225f.
 13. Mager II, s. 298 efter O. F. Denkmanns tal for 1921. Smlgn. Engelbrecht II, s. 42f, der bringer en status for 1907, der i det store hele svarer til Denckmanns angivelser. Jfr. også Landwirtschaftliches Wochenblatt 1906, s. 915ff (midtlandet).
 14. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 39f. Beschreibung typischer Wirtschaften, s. 66, 79, 97, 115.
 15. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 39f. Flensborg Avis 3.1., 11.1. og 21.1.1872.
 16. Angler Landwirtschaftlicher Verein, s. 44.
 17. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 40. Denkschrift ... des Landwirtschaftlichen Vereins am Kanal, s. 90.
 18. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 40. Tallene gælder for det samlede forbrug i provinsen Slesvig-Holsten, men illustrerer uden tvivl også udviklingen i Slesvig alene.
 19. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1906, s. 782f (analyseresultater fra Landbrugskammerets laboratorium 1892-1904).
 20. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 41.
 21. Mager, II, s. 297.
 22. Der henvises generelt til Mager II, s. 284-323. Se også Landwirtschaftliches Wochenblatt 1906, s. 611-13.
 23. Refslund Poulsen: Abild Hedes opdyrkning, s. 75-80.
 24. Peters (udg.): Nordfriesland, kort bag i bogen.
 25. H. P. Jensen: Engvandingssystem.
 26. Engelbrecht, I, s. 40-42.
 27. Engelbrecht, I, s. 39f, 193ff.
 28. Jahresbericht ... des Generalvereins 1868, s. 8f.
 29. Mager II, s. 334-336.
 30. Jahresbericht ... des Generalvereins, 1868, s. 14, 23, 71ff.
 31. H. Jepsen Sohn reklamerede som det første slesvigske firma for selvbindere i Landwirtschaftliches Wochenblatt 1890, s. 635.
 32. Corn. Schmidt og S. Nissen, s. 38f; Den sundevedske Landboforening s. 9, 19, 32, 34, 37f; Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening s. 99, 157; Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal s. 85, 87, 90; Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 31, 40, 51. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1869, s. 224. Peter Huber. Sønderjylland historisk billedbog II, s. 140.
 33. Maskinanvendelse 1904: Engelbrecht I, s. 170-180.
 34. Wübbena, s. 8. Løjt sogns historie, s. 248f. LAÅ, arkiv fra tærskeselskab i Egen (opr. 1909).
 35. Engelbrecht II, tabel 10.
 36. Engelbrecht II, tabel 10.
 37. Engelbrecht II, tabel 10.
 38. Engelbrecht II, tabel 10.
 39. Engelbrecht II, tabel 10 og I, s. 45-48.
 40. Engelbrecht II, tabel 1 og 10.
 41. Engelbrecht II, tabel 1 og 10, jfr. I, s. 50f, 90-93, 97-102.
 42. Engelbrecht II, tabel 10 og I, s. 48-49.
 43. Kornsorternes andel fremgår af Engelbrecht II, tabel 2.
 44. Engelbrecht I, s. 52-59.
 45. Engelbrecht I, s. 59-63.
 46. Engelbrecht I, s. 63-68.
 47. Engelbrecht I, s. 68-71.
 48. Engelbrecht I, s. 71-73.
 49. Engelbrecht I, s. 73-76.
 50. Engelbrecht II, tabel 1 og 10. I, s. 78-79, 81-90.
 51. Engelbrecht II, tabel 1 og 10. I, s. 94-96, 103ff.

Landboforeninger, stat og interesseorganisationer

1. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 58.
2. Thyssen s. 32f, 34f. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 71ff, 208f. Handbuch der Landwirtschaftskammer 1912, s. 558-563. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1899, s. 3-4 og 1911, s. 169. Bjolderup Sogns Historie s. 264f. I de tilfælde, hvor medlemstallet for foreninger uden for Generalverein/Landbrugskammer ikke kan findes for 1874 eller 1912, er der valgt et nærtliggende år.
3. Slogs Herreds Landboforening gennem 75 år, s. 22.
4. Hvis det antages, at de små foreninger, hvis medlemstal ikke er kendt, har haft ca. 50 medlemmer og Aabenraa Amts Landboforening lidt mere.
5. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1894, s. 516. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 75.
6. Der var i 1882 31.025 landmænd med 2 ha eller derover, i 1895 31.744 og i 1907 32.422 (se tabel 21). Landmænd med under 2 ha har formentlig overvejende haft deres indkomst ved arbejde uden for bruget.
7. Jfr. note 6, endv. H. N. A. Jensen: Angeln. Neu bearbeitet, s. 384.
8. Det flg. hviler på de forskellige jubilæumsskrifter.
9. Bokelmann, s. 73f, jfr. Rawitscher, s. 129.
10. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 91f.
11. Det flg. hviler på jubilæumsskrifter, Thyssen og Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 71-82.
12. Se f.eks. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 36.
13. Vedr. fælleslandboforeningen: Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 82-86.
14. Thyssen, især s. 28-37, 102f.
15. Herom Thyssen s. 171-209. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen s. 19-31. Landbrugskammerets vedtægter i Landwirtschaftliches Wochenblatt 1895, s. 560-62 og valgordning sst. s. 587-89.
16. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1913, s. 795ff.
17. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 157.

18. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforening, s. 23-31.
19. Generelt: Thyssen s. 161-66, 168-70, 194-204.
20. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 88.
21. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1893, s. 75f.
22. Angler landwirtschaftlicher Verein, s. 55f.
23. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1898, s. 3-7 (J. Ø.).
24. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1901, s. 147f, sammenlign s. 166f. Den sundevedske Landboforening gennem 125 år, s. 39ff (C. P. Wolffs modstand mod tolden).

19. Rawitscher s. 131.
20. Rawitscher s. 106f.
21. Rawitscher s. 143.
22. Rawitscher s. 129.
23. Rawitscher s. 125f, 128.
24. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug s. 61-68 om kapital og kredit.
25. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal, s. 80f. Jfr. Den sundevedske Landboforening s. 20, 42, 46. Chr. Petersen, s. 56. K. E. Larsen, s. 55.
26. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1912, s. 580f.
27. Bokelmann s. 55.
28. Sering s. 447.
29. Sering s. 374, 376f, 380, 387, 391ff, 407f.
30. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, 1910, s. 325f.
31. Sst. 1915, s. 201-203; 1916, s. 331-333.
32. Schultz Hansen: Et skifte fra Løjt Skovby.
33. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 125f.
34. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 157.
35. Se andre eksempler hos Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug s. 212f.
36. Schultz Hansen (udg.): Bondeliv på Broagerland, s. 149-154.
37. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 167.
38. Palle Ove Christiansen, især s. 145-151.
39. G. Japsen: Den fejlslagne germanisering. Harm-Peer Zimmermann: "Der feste Wall gegen den roten Flut".
40. Lisbeth Axelsen: "Det ene fornødne".
41. Sådan var det i hvert fald i Ensted sogn (jfr. Ensted sogns historie s. 191). En skildring af den sønderjyske afholdsbevægelse er en påtrængende opgave for forskningen.
42. Uffe Østergård: Peasants and Danes.
43. Der Landkreis Flensburg, I, s. 164-181 samt diverse "Dorf-" og "Gemeindechroniken" fra Sydslesvig.
44. Heinacher I, s. 44-77; Koops, s. 42-70; Stoltenberg s. 7-23.

Gårdmandsstandens storhedstid

1. Ergebnisse der Volkszählung im Königsreich Preussen 1871, 1890, 1910. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 25. Danmarks historie 9, Kbh. 1985, s. 107 (årene fra 1870 til 1911).
2. Som note 1, endvidere Beiträge zur historischen Statistik, s. 12-15 og Stat. Tab. 5 A 5, s. 17 og 5 A 9, s. 1. Som byer regnes bebyggelser med over 2000 indbyggere.
3. Preussische Statistik XVI, LXXVI, 142. Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 209.
4. Se herom: Kaadtman: Stationsbyer i Sønderjylland.
5. Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970.
6. Jahresbericht der Landwirtschaftskammer 1905, s. 208.
7. Sering, s. (105)-(110). Jahresbericht der Landwirtschaftskammer 1910, s. (155).
8. Strange Petersen s. 95-97. Von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I, s. 101-105. H. V. Clausen: Fra Køllerpolitikens dage.
9. Amtsblatt der Königlichen Regierung 1870, s. 298f.
10. LAÅ, Hejselbjerg Paulsens privatarkiv, manuskript om realbyrdeafløsning s. 55.
11. Lov angaaende Afløsningen af Realbyrderne i Provindsen Slesvig-Holsteen.
12. Rawitscher s. 119f.
13. Schultz Hansen: Herredsfogderiarkiver, s. 19f samt fortegnelser.
14. Se herom H. Hejselbjerg Paulsens manuskript (note 10). – Jeg kan ikke følge Hejselbjerg Paulsens fortolkning i "To nordslesvigske politikere", hvor Peder Skau og Hans Lassen tilskrives hæderen for, at de nordslesvigske gårdmænd fik utvetydig status som selvejere og dermed blev i stand til at føre nationalitetskampen som uafhængige bønder. Den preussiske stat opgav jo frivilligt og uden modydelse sin overhøjhedsret. Derimod kan man nok sige, at bønderne ved at slippe for at betale fæsteafløsningen blev stillet stærkere økonomisk.
15. Strange Petersen, s. 129-131.
16. Gesetz-Sammlung 1885, nr. 9067.
17. Hejselbjerg Paulsen: To nordslesvigske politikere, s. 205f.
18. Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1871.

Udvandring og landarbejderforhold

1. Sveistrup, s. 249f. Afvandringens nettoomfang kan bestemmes ved at sammenholde den naturlige befolkningstilvækst (antal fødte minus antal døde) med den faktiske befolkningsudvikling, som den fremgår af folketællingerne.
2. Vedr. udvandringen henvises generelt til de nyeste fremstillinger af Leif Hansen Nielsen.
3. Leif H. Nielsen: Den nordslesvigske udvandring, s. 13f.
4. Sst. s. 15.
5. LAÅ, Visby herredsfogderi nr. 39, fag 10.22.
6. Leif H. Nielsen: Den nordslesvigske udvandring, s. 43f.
7. Beregninger på grundlag af Sveistrup, s. 238-263, spec. s. 249.

8. Leif H. Nielsen: Den nordslesvigske udvandring, s. 10f, jfr. Grossmann, s. 53f.
9. Den ringe mobilitet understreges af Grossmann s. 445.
10. Sering, s. (105)-(110). Jahresbericht der Landwirtschaftskammer ... 1910, s. (155).
11. Strange Petersen, s. 122-26.
12. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1909, s. 388, 1913, s. 262.
13. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 20. Jens Christensen, s. 45.
14. Sønderjyllands Historie V, s. 418.
15. Sering s. 380-383. Bokelmann, s. 68f. H. P. Jensen: Fra gårdslagtningens tid, s. 509-516.
16. Preussische Statistik, XVI. Reeder, s. 151.
17. Reeder, s. 151.
18. Thomsen s. 70.
19. Grossmann s. 467.
20. Grunenberg s. 15, 44, 65, 78. Grossmann s. 420, 437f, 459f.
21. Paulson s. 244.
22. Grossmann s. 421, 447, 460. Grunenberg, der bygger på beregninger fra arbejdere, angiver arbejdstiden til 12 timer om sommeren, i høsttiden 14-15 timer, altså en time længere end Grossmann. Madsen Carlsen, s. 41f.
23. LAÅ, Jens Poulsen Jensens privatarkiv.
24. Grunenberg s. 21f, 24, 59f, 62, 69f. Grossmann s. 421, 438f, 462, 471.
25. Grunenberg s. 36, 71f, 74, 76. Grossmann s. 439f, 443, 461. Thomsen s. 118.
26. Se også Paulson s. 236.
27. Sønderjyllands historie V, s. 472f.
28. Sst.
29. Witte.
30. Grunenberg s. 38. Jfr. samme s. 39f, 85f, 160f. Grossmann s. 423. Thomsen s. 120f. Feddersen og Andresen, s. 120ff.
31. Grunenberg s. 85.
32. Thyssen s. 151. Wübbena s. 5-8. Grunenberg s. 63. Grossmann s. 443. Thomsen s. 77, 82, 85f, 141. Angler landwirtschaftlicher Verein s. 34, 57. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1891, s. 514f. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1915, s. 201f og 1916, s. 331.
33. Paulson s. 240.
34. Feddersen og Andresen s. 124. Grossmann s. 439. Paulson s. 240f.
35. Grossmann s. 445, jfr. Grunenberg s. 44.
36. Hejmdal 10.9.1909, jfr. 24.6.1911 (Marten Refslund Poulsen) og 7.7.1911.
37. Hejmdal 24.6.1911.
38. Paulson s. 253.
39. Sammenlign Bokelmann, s. 57 og 69. Grossmann, s. 422f.
40. Hejmdal 30.6. og 20.7.1911. Jfr. at brugene i størrelsen 2-5 ha gik tilbage, de større husmandssteder og de små gårde på 5-20 ha derimod frem.
41. Wübbena s. 5-8.
42. Generelt herom: Grunenberg s. 60, 68f. Thomsen, især s. 71ff, 76, 78, 92, 95, 124f, 134ff, 159, vedr. tyendemarked, se s. 101ff.
43. Nyeste behandling af dette emne er Kirsten Lindes afhandlinger.
44. Thomsens figur s. 73 og bilagstabel over vandrearbejdere i landbruget 1897-1900 må dog give anledning til skepsis, når det fremgår, at der skulle være 10.704 danske tjenestefolk i Haderslev kreds, hvis samlede befolkning i 1895 var 55.453. Muligvis indeholder de godt 10.000 også hjemmehørende danske statsborgere.
45. Gesetz-Sammlung für die Königlich Preussischen Staaten, III, s. 422. Jfr. C. Koepen: Gesinde-Ordnung. Sievers, s. 22ff. Tyendelovgivningen påvirkedes kun perifert af Bürgerliches Gesetzbuch fra 1900 (Landwirtschaftliches Wochenblatt 1900, s. 435).
46. Grossmann, s. 463. Bokelmann, s. 59f.
47. Grunenberg, s. 180. Jfr. Wübbena, s. 6.
48. Grossmann s. 446, Grunenberg s. 73, 179, Wübbena s. 6. Thomsen s. 115f, 119f.
49. Wübbena s. 8, 21.
50. Hejmdal 7.11.1895.
51. Dybbølposten 1.11.1904, cit. efter Kai Edvard Larsen: Den alsiske Landboforening, s. 54. Se også Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1914, s. 764f, 783, 810f.
52. Hejmdal 21.7.1908. Jfr. Schultz Hansen: "Frem, arbejder, frem", s. 287-310.
53. Schultz Hansen: "Frem, arbejder, frem", s. 302-307.
54. Wübbena s. 24. Grunenberg s. 176ff. Grossmann s. 450, alle med antisocialistisk holdning, om denne endvidere Angler landwirtschaftlicher Verein s. 35. Denkschrift ... landwirtschaftlicher Verein am Kanal s. 88. Landwirtschaftliches Wochenblatt 1891, s. 514f.
55. Thyssen s. 157f.
56. For Store Solt sogn: Rheinheimer. Løjt sogns historie, s. 276. Ensted sogns historie, s. 195. Bjolderup sogns historie, s. 311.

Landbruget under den første verdenskrig

1. P. J. Refshauge: Landbolivet i Sønderjylland under Krigen, citat fra s. 104. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1915, s. 201-203 og 1916, s. 331-333.
2. Inge Adriansen: Ivan fra Odessa, især s. 30, 35, 37ff, 98ff.
3. Sst. s. 15, 19f, 21f.
4. Mager II, s. 322f.
5. Hans Hansen: Landbruget i Sønderjylland, s. 626.
6. Thyssen, s. 211, 221f. Om krigsernæringspolitikken generelt: Thyssen s. 209-235 og Hansen anf. arb. s. 636-629.
7. Von Jessen III; s. 217-19.

8. Sst. og Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1915, s. 558-560, 574-576. 1918, s. 84.
9. Sst. 1917, s. 596-599.
10. Sst. 1918, s. 83f.
11. Sst. 1919 s. 6-9, 1920, s. 4-7.
12. Sst. 1915, s. 746-749 og 762-764, 793-794; 1916, s. 13-15.
13. Indset af N. Ludvigsen i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1916, s. 73-74 og af "J. F." sst., s. 600-667.
14. Refslund Poulsen II, s. 10.
15. Sv. Thorsen: Småårstandsstand. pengelønnen var i nov. 1919 steget med 200 % af førkrigslønnen, men prisstigningerne for de vigtigste forbrugsvarer lå i reglen over 1000 %.
16. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1915, s. 745. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 23.11.1915.
17. Chr. Lageri: Arbejderbevægelsen, s. 335-341.
18. Sv. Thorsen: Smaakaarsstanden, citat fra s. 153.
14. M. Andersen: Foreningen af Jydske Landboforeninger, s. 267.
15. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 23.2.1927.
16. Von Jessen III, s. 425. Landbrugsregnskaber fra Landboforeninger i Jylland og paa Samsø 1923/24-1926/27. Landbrugsregnskaber fra jydske Regnskabskredse 1927/28-1949/50.
17. Von Jessen III, s. 352.
18. Svend Thorsen: Delt efter anskuelser, s. 101ff. Endv. Beyer, s. 212-219.
19. Flensborg Avis 25.9.1925.
20. Beyer, s. 221.
21. Den følgende redegørelse for Selvstyrebevægelsens forløb hviler, hvis andet ikke bemærkes, på ugebladet "Bondens Selvstyre" (LAÅ) og på avisudklip i LAÅ: Ernst Schröders udklipssamling, læg nr. 51, "Selvstyrebevægelsen" og udklip fra Udenrigsministeriets Pressebureau 1925-27. Endv. Niels Hansen: Dagbog over begivenheder i Sønderjylland 1921-49 (LAÅs bibliotek).

Kriser og bondebevægelser i 1920'erne

1. Refslund Poulsen II, s. 15. Andre mente nok, at den sydslesvigske marsk kunne undværes, hvis de nordslesvigske enge blev forbedret og der blev dyrket flere roer. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1920, s. 47f.
2. Opråb i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1918, s. 163f. Jfr. Thyssen s. 342-349 og Holger Andersen: Den slesvigske Bondeforening. Ugens Tilskuer 15.11.1918, s. 38-41.
3. 1920, s. 372.
4. Von Jessen III; s. 403ff, 413 (Callø): Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1920, s. 340f.
5. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 19.4.1920.
6. Callø: Sønderjyllands Kreditforening, s. 46ff, 73, 81, 99. Se også Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1921, s. 417-420, 429-431, 461f, artikelrække med overskriften: "Hvor er fejlene?".
7. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 29.2. og 25.3. 1924.
8. Callø: Den økonomiske udvikling, s. 413.
9. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 13.7.1922, jfr. Kim Salomon s. 134-136.
10. Betænkning afgiven af Den sønderjyske Realkreditkommission, s. 95 (Kr. Refslund Thomsen).
11. Von Jessen Haandbog III, s. 360f.
12. Fink s. 27. Beyer, s. 220.
13. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 6.3.1926. Se om krisen generelt P. A. Callø i Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening, s. 280f og i hans bog Sønderjyllands Kreditforening, s. 129f samt Sv. Aage Hansen II, s. 25, 28-31.
22. De tilhørertal, som "Bondens Selvstyre" bragte, lå dog gerne lidt i overkanten. BS angav f.eks. 350-400 tilhørere i Varnæs, hvor Hejmdal "kun" havde henimod 300. I Hovslund vurderede BS derimod med ca. 250 tilhørertallet nogenlunde som Hejmdal (henimod 300). Mødet i St. Jynde vad besøgte ifølge BS af ca. 750, ifølge Flensborg Avis af 5-600.
23. Karl Rasmussen, s. 79f. LAÅ, Grundbog for Frørup bind I blad 31.
24. Berlingske Tidende 30.8.1925. Callø: Sønderjyllands Kreditforening s. 151.
25. Se særlig "Bondens Selvstyre" nr. 2 og 3.
26. Se bl.a. "Bondens Selvstyre" nr. 22, 24, 25, 27, 30.
27. "Bondens Selvstyre" nr. 5. Originalen har "opterer". Se endv. nr. 6, 9, 20, 22, 24, 39.
28. Se f.eks. "Bondens Selvstyre" nr. 38.
29. Se f.eks. "Bondens Selvstyre" nr. 32.
30. "Bondens Selvstyre" nr. 6, se også nr. 7.
31. "Bondens Selvstyre" nr. 12.
32. "Bondens Selvstyre" nr. 9, 23, 33, 34, 36, 37.
33. "Bondens Selvstyre" nr. 27.
34. Hejmdal 11.10. og 1.10.1926, 10.6.1927.
35. Kim Salomon, s. 141f. Hejmdal 28.4.1926.
36. "Bondens Selvstyre" nr. 5, 32, 39.
37. "Bondens Selvstyre" nr. 39.
38. Se især "Bondens Selvstyre" nr. 15 og 16, endv. nr. 21 og 32.
39. Hejmdal 21.6. og 18.10. Flensborg Avis 24.6.1926 (returoversættelser fra Apenrader Tageblatt). Se også "Bondens Selvstyre" nr. 26, 33.
40. Gengivet efter Staunings egen udtalelse ifølge Hejmdal 28.9.1926.
41. "Bondens Selvstyre" nr. 36.
42. Valgtal fra von Jessen III, s. 230-34.
43. Peter Essom: Selvstyrepengenes Saga.
44. Hejmdal 3.8.1928.
45. Hejmdal 28.6.1927.

46. Den følgende redegørelse for krisehjælpen hviler på von Jessen III, s. 411-418. P. A. Callø: Sønderjyllands Kreditforening, s. 111-176. Axel Hulegaard: Laanekassen, s. 5-46. Betænkning afgiven af Den sønderjyske Realkreditkommission. John Skonberg: Den sønderjyske støttelovgivning.
47. Se. f.eks. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 30.10.1926, 23.1.1927.
48. Peter Hopp, s. 222-241. Henrik Becker-Christensen II, s. 138-179.
49. Hans Andersen: Landeværnet – et tilbageblik.
50. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 21.2.1928.
51. Det samme synspunkt gjordes gældende af flere i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1927, s. 36-38, 49-52, 87-89.
52. Peter Hopp, Ernst Schröder, s. 26f. Flensborg Avis 8.10.1926 (Stænderforbundet).
53. Hvor ikke andet nævnes, bygger fremstillingen af Samlingsbevægelsens udvikling på Peter Hopp, s. 241-314. Endvidere Henrik Becker-Christensen, s. 193-211.
54. Aftrykt i Grønsevagten 1928, s. 174f.
55. Grønsevagten 1928, s. 180.
56. Grønsevagten 1928, s. 207-209.
57. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 21.4.1928.
58. Refcrat i Grønsevagten 1928, s. 187-91.
59. Grønsevagten 1928, s. 221, 242-44.
60. Grønsevagten 1928, s. 314-15.
61. Von Jessen III, s. 235.
62. Grønsevagten 1928, s. 142f, 175f, 191, 208f.
63. Von Jessen III, s. 352.
64. M. Andersen, s. 267.
- 4.113.1, 4.116.3, 4.118.4, 4.123.1, 4.125.1, 4.127.3, 4.130.2, 4.135.1, 4.137.1, 4.141.1, 4.148.1.
11. 1913-tal for de nordslesvigske *amter* hos Iversen: Jydsk Landbrug i Tal, s. 113, 117f, 120.
12. Iversen: Jydsk Landbrug i Tal, s. 79, 117. Stat. Med. 4.148.1, s. 370f.
13. Johs Jensen: Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år, s. 129-133.
14. Kvægavlen i Sønderjylland 1920-1950.
15. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen, s. 162.
16. Sønderjysk landbrug 1920-1970, s. 13.
17. En til tider heftig diskussion af de to racers fortrin og mangler findes i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1927, s. 657f, 689f, 708-710, 724-729, 739-742, 773-776, 791.
18. Von Jessen III, s. 340. Stat. Med. 4.125.1, s. 175-177.
19. Sønderjysk landbrug 1920-1970, s. 10.
20. Von Jessen III; s. 336f og Stat. Med. 4.148.1, s. 370f. Diskussion i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1926, s. 506-509, 529f, 545-548.
21. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen, s. 164.
22. Von Jessen III, s. 334f.
23. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1922, s. 614f.
24. Landbrugsregnskaber fra Landboforeninger i Jylland og paa Samsø 1923/24-1926/27. Landbrugsregnskaber fra jyske Regnskabskredse 1927/28-1949/50.
25. Von Jessen III; s. 326-329. Stat. Med. 4.113.1, s. 80f, 4.148.1, s. 340-345.
26. Iversen: Jydsk Landbrug i Tal, s. 131. Stat. Med. 4.148.1, s. 340-345.
27. Kilder nævnt i note 25.
28. Stat. Undersøgelser 22, s. 233, 235, 237.
29. Von Jessen III; s. 332. Stat. Med. jfr. note 10.
30. Von Jessen III, s. 357.
31. Sst. og Sønderjyllands Højspændingsværk andelsselskab, s. 19ff.
32. Jens Skriver: Traktordriftens gennembrud.
33. Von Jessen III, s. 357 og Stat. Med 4.148.1, s. 325-331, 4.141.1, s. 78.
34. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1950, s. 675-678, 695f, 710-712, 772-774.
35. Løgumkloster og Omegns Landboforening.
36. Landbovirke, s. 142f, 148ff.
37. H. E. Sørensen: Landboforeningen for Skærbæk og Omegn.
38. Landøkonomisk Årbog, div. årg. Den nordvestslesvigske Landboforening nævnes ikke heri og kom næppe i gang igen efter krigen.
39. Sst.
40. Johs. Jensen: Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år, s. 113-120.
41. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen s. 76f, 82, 97, 141-148. Samme: Den nordslesvigske Landboforening s. 292-306. A. Clausen s. 27-30. Landbovirke s. 155f. Slogs Herreds Landboforening s. 35f. Larsen s. 83,

Genopbygning og driftstilpasning

1. I Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende førtes en dybtgående diskussion herom, hvori ingen af deltagerne gjorde sig til talsmænd for en ekstensiv drift i det lange løb (1925, s. 739-741, 754-759, 787-789; 1926, s. 2-4, 50-51, 116-117).
2. Martin Hammerich: Jordfordelingen i Sønderjylland, jfr. samme i von Jessen III, s. 430, 436-38.
3. Løjt sogns historie, s. 252, 260.
4. Ud over Hammerichs anf. afh., se også M. Refslund Poulsen: Erindringer, II, s. 108-130.
5. Von Jessen III, s. 439f (Hammerich). Refslund Poulsen II, s. 113.
6. Se herom artiklerne om Hedeselskabets arbejde i: Sønderjysk landbrug 1920-1970, s. 40-50.
7. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1924, s. 649-652, 661-665.
8. Porskrog Rasmussen: Skovrejsning.
9. Ud over de i note 6 nævnte afhandlinger: Nordslesvig 1920-1970, s. 34f. Landet bag digerne, s. 125. Tøndermarsken – en kulturhistorisk redegørelse.
10. Von Jessen III; s. 334f. Stat. Med., 4.108.5, 4.111.1,

105. Den sundevdske Landboforening s. 84f. Corn. Schmidt og S. Nissen s. 79. Chr. Petersen s. 96ff. Landøkonomisk Aarbog, div. årg.
42. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen, s. 83. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 27.6.1930 og flg.
43. Graasten Landbrugsskole.
44. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 2.10.1937.
45. Sønderjysk landbrug 1920-1970, s. 27, 31f (Hardy Knudsen).
46. Opgørelse over andelsselskabernes udbredelse i Sønderjylland og øvrige Danmark i 1923 i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1925, s. 243f.
47. Det flg. bygger på Johs. Jensens to jubilæumsbøger: Sønderjysk Mejeriforening gennem femti Aar, s. 42-99, 111-123 og Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år, s. 37-133.
48. Johs. Jensen: Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år, s. 129-133.
49. Thyssen s. 118f.
50. A. Axelsen Drejer, s. 340-350, 374f. A. P. Møller: Graasten Andelsslagteri. Sønderjysk landbrug 1920-1970, s. 15-19.
51. A. Axelsen Drejer.
52. G. Nissen (red.): Andelskartoffelmelsfabrikken Sønderjylland.
53. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1919, s. 447-449 (M. Refslund Poulsen). Svend Thorsen: Fyrre år med Danmark, s. 87-100.

Husmandsbrug, husmandsforeninger og husmandsliv

- Om udstykningen, se: M. Hammerich: Jordens udstykning. Th. Claudi Westh: Nye sønderjyske Landbohjem. Samme: Statens Jordlovsudvalg i Sønderjylland 1920-1970 Samme: Den jordpolitiske udvikling i Nordslesvig efter 1920.
- Statistisk Årbog påg. år.
- Dette afsnit bygger på Solvang: Husmandsliv, s. 32-144.
- Om husmandsforeningerne generelt: Damm og Laisen.
- Landøkonomisk Aarbog 1921-50. Årbogen har 1921-25 et konstant medlems- og foreningstal på henholdsvis 5438 og 59 for De samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger. Damm og Laisen angiver ca. 3000 medlemmer i 50 foreninger i begyndelsen af 1921. De noget problematiske organisationsforhold i den første tid gør, at deres tal må anses for at være nærmest det rigtige, og det er derfor anført her. Det urealistisk høje medlemstal på over 5000 er sandsynligvis blevet angivet til årbogen for 1921 på grundlag af 1920-tallet og er siden blevet stående her uden korrektion.
- Ca. 28 % af medlemmerne var fra Sønderborg amt, der havde under 10 % af landbrugshusene.

- Solvang: Husmandsliv, s. 141.
- Løjt sogns historie, s. 257f.

Verdenskrise og verdenskrig påny

- Om krigen: Det danske landbrugs historie IV, s. 148-164 og Vagn Dybdahl m.fl., især s. 74-122.
- LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 27.2.1930. Jfr. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1930, s. 97-100, 737-740.
- J. Smith: Landbrugskrisens Indflydelse på Gaardejerstanden.
- Callø: Sønderjyllands Kreditforening s. 374f (artikel i Social-Demokraten 2.1.1931). Endv. Callø: Landbrugskrisen set med sønderjyske Øjne.
- Von Jessen III, s. 352f.
- Lars Lei Schmidt, s. 10. Dybdahl m.fl. s. 80 og von Jessen III, s. 344f. Beregningen tager ikke højde for, at adskillige landbrug kom på tvangsauktion flere gange.
- Jes Peter Caspersen: Sådan var det, s. 89.
- Refslund Poulsen: Erindringer II, s. 174f.
- Niels Ulrichsen: J. A. K.
- Lei Schmidt, s. 14.
- LAÅ, Foreningen til Erhvervelse af tabte hjem i Nordslesvigs arkiv.
- Hvis ikke andet nævnes bygger fremstillingen af LS på Lei Schmidt. Se også Per Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning.
- Lei Schmidt s. 17-20.
- Sst. s. 21-24.
- Sst. s. 25-29.
- Se herom også Callø's beretning i Sønderjyllands Kreditforening s. 206-208.
- Lei Schmidt s. 30-44, 47-49.
- LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 18.9.1931.
- Sst. 13.2.1932.
- Det danske landbrugs historie IV, s. 165-169. Jfr. von Jessen III, Callø: Sønderjyllands Kreditforening og Hulegaard. Refslund Poulsen: Erindringer II, s. 182-193.
- Gunnar Solvang: Husmandsliv, s. 112ff. Refslund Poulsen: Erindringer II, s. 186.
- Hans J. Muusmann, s. 139-143.
- Sv. Aa. Hansen II, s. 60f.
- Von Jessen III, s. 352f.
- Von Jessen III, s. 360f, 368f.
- LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 5. og 9.7. samt 10.12.1938, 7.3.1940.
- Lei Schmidt s. 44-47. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 9.1., 23.1., 9.9. og 26.10.1933, 10.3.1934, 9.11.1935, 21.10.1938. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1933, s. 667, 1935, s. 818f.
- LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 20.9.1932 og 14.2.1933.
- Manifest i LAÅ, pjecesamlingen P 7, Uddrag i: Grænsenvagten 1933, s. 179f.

30. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1933, s. 443. Se også indlæg s. 422f og 440-442.
31. Kun 15 af de 138 andelsmejerier arbejdede på strejke-dagen. Brogaard anf. arb. s. 113ff.
32. Lei Schmidt s. 49-52.
33. Sst. s. 54-62.
34. Sst. s. 67-70.
35. Sst. s. 71-77.
36. Sst. s. 77-80.
37. Sst. s. 81-86.
38. Hans J. Muusmann s. 151-153.
39. Lei Schmidt, s. 89-90.
40. Sst. s. 91-93.
41. Sst. s. 94-103. P. Agertoft: Fritz Clausen. Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, s. 124-126.
42. Hans Andersen: Landeværnet, s. 72. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 31.3.1941.
43. Løjt sogns historie, s. 318f.
44. Sv. Thorsen: Delt efter anskuelser, s. 86f.
45. Andre kommuner med stor nazistisk vælgerandel var Frørup, Skrydstrup, Adsbøl, Øster Løgum, Ravsted, Vodder, Løgumkloster landsogn og Skast. De to sidstnævnte kommuner havde allerede i 1926 udmærket sig ved en høj procent af selvstyrestemmer. Malene Djursaa I, s. 181-184.
46. Djursaa I, s. 60-62, 73-80, 104 og II, s. 109.
47. Von Jessen III, s. 221-250 og Sv. Thorsen: Delt efter anskuelser, s. 86f.
48. Bondens Selvstyre nr. 7.
49. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1937, s. 215f.
50. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 11.3.1938 og 7.3.1940.
51. Von Jessen III, s. 308-311. Statistisk Tabelværk V.A.23 og Statistiske Meddelelser 4.162.2 og 3. Statistisk Årbog.
52. Von Jessen III, s. 354f. Stat. Med. 4.113.1, s. 76f, 4.130.2, s. 272 og 4.148.1, s. 324.
53. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 30.5.1934, 11.5. og 5.11.1935, 19.1.1938.
54. Se f.eks. Løjt sogns historie, s. 311-313, 316-318; Ensted sogns historie, s. 212-216, 242-244; Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke, s. 111-140.
55. Hans Lund: Bondegerning og Bondesind.
56. Erik Appel: Fremtidsmuligheder for Ungdommen.
57. L. Lauridsen: Land og By.
58. Hans Hansen (red.): Fælleslandboforeningen, s. 114-138. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1937, s. 441-447.
59. Von Jessen III, s. 429.
60. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1941, s. 689f.
61. Stat. Med. 4.116.3, s. 125 og 4.127.3, s. 343. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1942, s. 425-427.

62. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1941, s. 179-181, 250f.
63. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende s. 180f, 132.

Mekanisering, afvandring og brugssammenlægning

1. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1947, s. 689-690.
2. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1948, s. 99-101.
3. Sst. 134-135.
4. Om denne udvikling generelt Jens Skriveres afhandlinger.
5. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1955, s. 417-419.
6. Sst.
7. Skriver: Traktordriftens gennembrud, s. 136f.
8. Solvang: Husmandsliv, s. 176.
9. Landbrugsstatistik 1950-92.
10. Figur 39 og 41.
11. Landbrugsstatistik 1950-92.
12. Solvang: Husmandsliv, s. 181f, 211ff.
13. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 28.5.1951, 21.11.1952, 25.11.1958, 26.10.1959, 28.11.1960, 28.10.1961, 26.11.1962, 18.11.1963 og 18.11.1964.
14. Se diskussion hos Skriver: Traktordriftens gennembrud, s. 152-154.
15. Landbrugsstatistik 1951-89.
16. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 21.11.1952.
17. Karlskov Jensen: Dansk landbrug i støbeskeen, s. 8.
18. Nina Fabricius, især s. 177.
19. Landbrugsstatistik 1951-92.
20. Landsbladet 5.11.1993, s. 17.
21. Landbrugsstatistik for de påg. år.
22. Solvang: Husmandsliv s. 174, citat fra 1975.
23. Sst. s. 198ff.
24. Gudrun Gormsen, s. 359-366.

Produktivitet og specialisering

1. Den sundevedske Landboforening igennem 125 år, s. 117-123.
2. Sst. s. 163-167.
3. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1947, s. 689.
4. Carl C. Thomsen og Birger K. Møller.
5. Landbrugsstatistik 1951-92.
6. Landbrugsstatistik 1950-85. Desværre ophører den regionale opgørelse med 1985.
7. Kvælstofforbrugets stagnation fortsatte i hvert fald på landsplan (Statistisk Årbog 1986-92).
8. Miljøindsatsen i landbruget. De danske Landboforeninger, december 1993.

9. Sst. s. 8f, 28-30. Forbruget kan ikke beskrives på regionalt niveau.
10. Corn. Schmidt og S. Nissen s. 142f.
11. Landbrugsstatistik 1972, s. 34; 1976, s. 48f; 1977, s. 36; 1980, s. 50 og 1989, s. 77.
12. Landbrugsstatistik 1951-92.
13. Johs. Jensen: Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år, s. 133.
14. Venligst oplyst af Danske Mejeriers Fællesorganisation, Århus.
15. Kvægavlen i Sønderjylland 1950-92.
16. 1954-78: Landbrugsstatistik de pågældende år (omfattende alt hornkvæg). 1991: Kvægavlen i Sønderjylland 1992 (omfattende køerne). Kreaturer med uoplyst raceforhold er fordelt på de forskellige racer.
17. Karlskov Jensen: Perspektiver og konsekvenser.
18. Landbrugsstatistik de pågældende år.
19. Fælleslandboforeningen, Ringbind med beretninger, ber. 20.5.1987.
20. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 18.11.1964.
21. Dansk Landbrug år 2000 og 2010, s. 32, 14.
22. Landbrugsstatistik 1978, 1989.
23. Corn. Schmidt og S. Nissen, s. 135-37.
24. Landbrugsstatistik 1950, 1960, 1970, 1980, 1989.
25. Sst.
26. I 1992 udgjorde hvede 30 % af korn- og bælgsådsarealet (Landbrugsstatistik 1992, s. 98f.)
27. Landbrugsstatistik 1951 og 1992.
28. Stat. Med. 4, 160,3: Anvendelsen af kunstgødning 1952. Landbrugsstatistik 1989. Ved udregningen af antal dyr pr. ejendom er det samlede antal landbrugsejendomme lagt til grund, ikke antallet af de ejendomme, der har de pågældende dyr.
3. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 10.10.1956.
4. Det danske landbrugs historie IV, s. 253-264.
5. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 26.11.1962.
6. Sst. 8.6.1963; 19.8., 12.9., 26.9.1966.
7. Sst. 24.11.1966.
8. Sst. 30.9.1972.
9. Sst. 12.5.1973, 25.11.1974.
10. Sst. 7.9. og 10.9.1974.
11. Det danske landbrugs historie IV, s. 302-309.
12. Torben Bager, s. 41.
13. Det danske landbrugs historie IV, s. 309.
14. Fælleslandboforeningen, Fælleslandboforeningens protokol 2.11. og 12.12.1979.
15. Jydske Tidende 19. og 20.12.1979.
16. Se f.eks. Fælleslandboforeningens protokol 31.10.1980, 5.5.1981, 14.6.1982 (hos Fælleslandboforeningen).
17. E. Helmer Pedersen: Oprørsbevægelser, især s. 198, 202, 205.
18. Det danske landbrugs historie IV, s. 309-320.
19. Den sundvedske Landboforening s. 133.
20. Tal venligst meddelt af De danske Landboforeningers Landskontor for Driftsøkonomi, Århus.
21. Sst.
22. Sst.
23. Landsbladet 18.12.1992.
24. JydskeVestkysten 20., 22. og 23.1.1993. Landsbladet 26.2.1993.
25. Landsbladet 12. og 19.2. samt 5.3.1993.
26. Sst. 5.3., 12.3., 2.4.1993.
27. Sst. 26.3. og 2.4.1993.
28. Sst. 9.4.1993.
29. Sst. 16.4.1993.
30. Sst. 7. og 14.5.1993. Fælleslandboforeningens protokol 5.5.1993.

Skærpede produktionsvilkår

1. Regnskabsresultater fra jyske regnskabskredse. Udregningen af forrentningsprocenten og publiceringen af de enkelte kredses resultater ophører i 1971/72. De anførte tal er beregnet på grundlag af handelsværdien. Fra og med 1973/74 publicerer Jordbrugsøkonomisk Institut årligt regionale regnskabstal for Sønderjyllands amt (Det landøkonomiske Driftsbureau/Jordbrugsøkonomisk Institut: Regnskabsresultater fra danske landbrug, beretning I og fra 1981 Landbrugsregnskabsstatistik, serie A). 1973/74-1978/79 er forrentningsprocenten ikke opgivet, men er her udregnet efter de angivne formler. Familiens arbejdsvederlag er udregnet som antallet af ulønnede familiemedlemmers arbejdstimer i bedriften gange timeløn ved alternativt arbejde. Der er ikke regnet med vederlag til brugeren for driftsledelse. Fra 1979/80 angives de af instituttet udregnede forrentningsprocenter.
2. Udviklingen på landsplan: Det danske landbrugs historie IV, s. 29.

Landboorganisationer og andelsbevægelse

1. Hvor ikke andet nævnes, bygger fremstillingen på jubilæumsbøger, spec. Den sundvedske Landboforenings, Slogs Herreds Landboforenings og Det blandede distrikts Landboforenings, som går op imod nyeste tid; endvidere Fælleslandboforeningens formandsberetninger.
2. Eksklusiv Landwirtschaftlicher Hauptverein. Alle oplysninger om medlemstal fra Landøkonomisk Årbog 1950-65, Landbrugsårbog 1970-93.
3. JydskeVestkysten 27.11.1993.
4. Fælleslandboforeningens protokol 11.12.1971 og 23.5.1975.
5. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 24.5.1948, 11.1.1949, 21.11.1952; Fælleslandboforeningens formandsberetninger 14.6.1982, 16.5.1984, 21.5.1985, 20.5.1987, 21.5.1990, 15.11.1991 (hos Fælleslandboforeningen).

6. LAÅ, Fælleslandboforeningens protokol 26.4.1952. Se også 2.4. og 25.11.1958.
7. LAÅ, Fælleslandboforeningens arkiv, protokol for Det sønderjyske Fællesskue 1959-1986.
8. Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende 1955, s. 609f. LAÅ, Fælleslandboforeningens arkiv, protokol for husdyrbrugskonsulentordningen af 1955.
9. Fælleslandboforeningens protokol 6.2., 3.5., 24.5, 25.10. og 31.12.1971.
10. Sst. 8.3.1971.
11. Landøkonomisk årbog/Landbrugsårbog.
12. Slogs Herreds Landboforening s. 87.
13. Sst. s. 121.
14. Fælleslandboforeningens protokol 29.11. og 20.12.1976, 20.1.1977 (hos Fælleslandboforeningen).
15. Johs. Jensen: Sønderjydsk Mejeriforening gennem 75 år, s. 98-112, 129-132.
16. Dansk mejeribrug 1882-2000, s. 468 (kort). Johs. Jensen: Sønderjydsk Mejeriforening gennem 75 år, s. 83-91 (SAMDEN).
17. Gert Jørgensen, s. 97, bilag 1.
18. Sst. bilag 1.

Landbosamfundet i opbrud

1. Hans Andersen: Landeværnet, s. 96.
2. Slogs Herreds Landboforening, s. 88f.
3. De præcise tal var for Sønderjylland 1950: 34 %, 1960: 27 %, 1970: 18 %, 1981: 13 % og 1990: 9 %. Stat. Med. 4,162,2; Stat. Tab. 1964:I og 1974: VI,A,5; Folke- og bolig-tællingen 1. jan. 1981, A 9 og Statistisk Årbog 1992. Indtil og med 1960 andel af befolkningen, derefter andel af beskæftigede.
4. Statistisk Årbog. De nøjagtige tal er 1950: 69 %, 1990: 49 %.
5. Fælleslandboforeningens beretning 4.5.1992, jfr. Landsbladet 5.11.1993, s. 17.
6. Se f.eks. Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke, s. 264-66.
7. Sst. s. 282-88, 294-96.
8. F.eks. i Bedsted, se Gudrun Gormsen.
9. Til det følgende: Ensted sogns historie, s. 272-74, Løjt sogns historie, s. 326, Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen, s. 311-32, Gudrun Gormsen: Bedsted, s. 405-27, Forsamlingshuse på landet. En redegørelse afgivet af kulturministeriets forsamlingshusudvalg.
10. L. Lauridsen: En ny tids bonde, s. 6.
11. Samme: Strukturændinger, s. 6f.
12. Ud over nævnte Bedstedrapport: Lisbeth Axelsen: Samfunds- og tros livet i Bjolderup sogn (utrykt manus. 1993).
13. Inge Adriansen og Henrik Fangel, s. 467-72.

Rids af sydslesvigsk landbrug 1920-1990

1. Sættes bestanden i 1913 = 100 var index for 1938 følgende:

	Hornkvæg i alt	Køer	Svin
Sydslesvig	120	96	70
Nordslesvig	108	108	110

- (1913: Gemeindelexikon über den Viehstand und den Obstbau für den Preussischen Staat, Heft 8 og Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug, s. 42; 1938: Statistisches Handbuch s. 179). Ved sammenligning med Nordslesvig benyttes her som overalt de samme statistiske kilder som i fremstillingen af det nordslesvigske landbrug efter 1920.
2. Framke, tabelbilag (tal for 1900 og 1931). Se også Danker, bilag IV (tal for 1928 som ligger på samme niveau).
 3. Traulsen: Wirtschaftserfolg.
 4. Traulsen: Wirtschaftserfolg, tavle 8. Da Traulsen tal gælder de regnskabsførende brug og de nordslesvigske tal kontrolforeningerne, kan der nok sammenlignes.
 5. Iwersen, s. 69-72, Tabelle 7 og Karte 10-14 (1924). Statistisches Handbuch, s. 184 (1936 – rødbroget kvæg uden for Egermørde kreds regnes som hos Iwersen for kort-horn).
 6. Fremgår tydeligt hos Boyens, s. 11-41.
 7. Jochimsen, s. 95.
 8. Haushofer, s. 268.
 9. Se herom Boyens, s. 43-53. Endvidere: A. Dietrich: Die Zeitpachtdörfer in Schleswig-Holstein als Problem der Siedlung og Traulsen: 40 Jahre Schleswig-Holsteinische Landgesellschaft, især s. 22-24, 39-41.
 10. Dietrich: Die Zeitpachtdörfer in Schleswig-Holstein, s. 71-74.
 11. Framke s. 65f.
 12. Dansk kulturhistorisk opslagsværk, artiklen hoveri.
 13. Der Landkreis Flensburg, I, s. 84, 95.
 14. Thyssen s. 243-49.
 15. Haushofer s. 266f.
 16. Mager II, s. 324-331.
 17. Thiesen, s. 123, 160.
 18. Sst. s. 127-130, 159-168.
 19. Heberle, tabel over tvangsauktioner s. 125.
 20. Det flg. hviler på Heberle og Soltenberg samt Thyssen s. 342-415; slesvigske forhold behandles særskilt af Runge: Slesvigs historie efter 1864.
 21. Oversigt hos Thyssen s. 414f.
 22. Valgtal for de sydslesvigske kredse 1921-32 hos Runge.
 23. Heberle s. 160-71. Stoltenberg s. 141-94.
 24. Til det følgende: Lorenzen-Schmidt: Landwirtschaftspolitik und landwirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein 1933-1945.
 25. Hertil yderligere Fr. von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie III, s. 596-602.
 26. Statistisches Handbuch Schleswig-Holstein, s. 179.

27. Statistisches Handbuch Schleswig-Holstein, s. 179.
28. G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig, s. 572.
29. Se herom: Lubowitz, Jenspeter Rosenfeldt og J. Volkert Volquardsen.
30. Volquardsen, s. 336-340.
31. Statistisches Jahrbuch Schleswig-Holstein 1970, s. 53. 1907: Jahresbericht der Landwirtschaftskammer ... 1910, s. (155). 1949: Statistisches Handbuch, s. 85f. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl.: Det danske godssystem, s. 39.
32. Rosenfeldt s. 24f.
33. Weigang: Programm Nord, s. 17.
34. For det følgende: Weigand.
35. Statistiske oplysninger om tiden efter 1945: Statistisches Handbuch; Statistisches Jahrbuch; Statistische Berichte. Ved benyttelsen af sidstnævnte for 1979 og 1990/91 er kommuner, som før kredssammenlægningen i 1970 hørte til Rendsborg kreds, fratrukket summen for Rendsborg-Egernførde kreds for at få sammenlignelige tal.
36. Beregnet efter indextal var udviklingen således:
	Hornkvæg i alt		Køer		Svin	
	Sydsl.	Nordsl.	Sydsl.	Nordsl.	Sydsl.	Nordsl.
1913	100	100	100	100	100	100
1947	95	108	84	108	28	62
1949	102	105	93	111	63	93
1960	133	131	105	113	140	250
1969	167	131	125	113	158	310
1979	205	155	140	131	195	329
1990	195	117	121	102	110	406
37. Landeskontrollverband Schleswig-Holstein s.V.: Der Umfang der Milchleistungsprüfungen ..., s. 6.
38. De nordslesvigske tal er som de sydslesvigske mejerital (Kvægavlen i Sønderjylland).
39. Thyssen s. 439-464.
40. G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig, s. 623-625. Sydslesvig i tekst og tal, 1989, s. 55.
41. For mejeribrugets vedkommende, se bl.a. Albert Lüthje og Robert Götttschke, s. 132-192.

Register

- Abild hede, sogn, amtsdistrikt 143, 151
Adelby sogn 118
Aflæggere 148f, 255
Afvanding, se dræning, enge, inddigning
Afvandring 191ff, 202, 205, 313ff, 360f
Agerskov sogn 146, 212
Agertoft, Peter, gdr., Varnæs 286, 292
Agrarreform, Sydslesvig 382f
Ahlmann, Jørgen, gdr., Stevning 60, 66, 80f, 83, 102
Alberts, Peter, gdr., Østerhever 128f
Allgemeiner Angler Viehzuchtverein 113
Als 15, 23, 28, 35ff, 42f, 49, 54, 57, 59, 61, 65, 69, 72, 79,
102, 111f, 116f, 124, 127, 133, 137, 144, 149-159, 199,
201, 263, 267, 308, 337, se også Sønderborg amt
Als Nørherreds Landboforening 110, 170, 349
Alsiske Landboforening, Den 57, 61, 73, 77, 102, 110,
113, 115, 116, 162, 164, 170, 175, 349
Altenhof, gods 38
Amrum 127, 151
Andelsideologi 268, 359
Andelskartoffelmelsfabrikken Sønderjylland 251, 266f
Andelsmejerier 120-123, 263ff, 282f, 356ff, 386f
Andelsslagterier 132, 265f, 283, 359
Anden verdenskrig 301-304, 381f
Andersen, kammerråd, Gunderslevholm 56f
Andersen, A. P., direktør, Toftlund 266f
Andersen, Hans, gdr., Kongsbjerg 237, 360
Andersen, Marinus og Elisabeth, landmænd, Travsted
257f
Andersen, Niels, gdr., kvæghdl., Forballum 63
Andresen, Andreas, gdr., Skelde 15, 17, 25, 114f, 121,
125, 185ff
Andresen, Hans Chr., gdr., Skelde 15ff, 60f, 66, 114
Angel 19-24, 27, 31ff, 36f, 40, 43, 49-52, 54, 56-61, 66,
69f, 72, 74f, 93f, 97, 110, 113, 115f, 117ff, 123, 127,
133, 141, 144, 146, 149-158, 161, 171, 189f, 370, 373,
375, 387
Angler landwirtschaftliche Verein 58, 80, 147f, 161,
170f
Angler Meiereiverband 123
Ansiedlungsverein fürs westliche Nordschleswig 194
Appel, Cornelius, højskoleforstander, Rødding 163
Appel, Erik, domæneforpagter, Ellehus 299f
Arbejdskraftmangel 202f, 205, 211, 220, 298, 307, 313f
Arbejdsløn 19, 91-94, 98, 200f, 204, 313
Arbejdsløshed 94, 98, 198f
Arbejdstid 197f
Arealtællinger, resultater 138f, 150-158, 251ff, 333ff,
337, 368f, 384f
Arnum, Laust, gdr., Bovlund 134
Arp, J. D., gårdejer, Schinkel 44f
Arrondering 71f, 146f, 242ff, 269f, 323, 353, 384
Arvegårdslov 380f
Augustenborgske godser 42f, 59, 65f, 175, 268f
Bagge Hansen, Torben, gdr., Abildgård 342, 349
Ballegård, gods 38
Ballum sogn 74, 198, 212, 333
Bauernverband Schleswig-Holstein 386
Bedsted sogn 317ff, 367
Befolkningsudvikling, erhvervsfordeling 85f, 173f,
191ff, 297, 361
Beier, Jens Janniksen, gdr. og kvæghdl., Barsbøl 63f
Bergenhusen, amtsdistrikt 131
Bevtoft sogn 199, 212
Bezirksmeiereiverband für Nordschleswig 123f
Bezirksmeiereiverband für Südschleswig 123f
"Bindeloven" 178
Bjerndrup, husmandskoloni, Nr. Løgum sogn 269f
Bjolderup sogn 75, 106, 365, 367
Bladt, Hans, gdr., Tandslet 44
Blandede Distrikts Landboforening, Det 56, 112, 251,
259, 349, 356
Boesen, Erik, gdr., Stubbum 340f
Boesgaard, Mogens, konsulent, Aabenraa 354
Bokelmann, W. H., godsejer, Rethwischhöhe 162,
170f, 180f
Boligforhold, landarbejderes 87f, 201f, 314, 320
Boligindretning 22, 25f, 182ff
Bollingsted, amtsdistrikt 132
Bondens Selvstyre 223-234, 238, 240, 346
Bonefeld, Ejnar, gdr., Øster Sottrup 320, 322
Bonefeld, Olav J., gdr., Snogbæk 307f
Bonitet, bonitering 11f
Bov sogn 267, 269
Brak, braklægning 50, 72f, 104, 157f, 214, 345
Bramsgård, domæne, Frørup sogn 176
Brede sogn 243, 333, 346
Bredebrobevægelsen 238
Bredsted, landbrugsskole 169
Bredsted amt (til 1867) 23, 56, 73, 87
Breiholz, Dr., konsulent 163
Brekenfeld, Peter Hansen, gdr., Gintoft 60
Broagerland 15f, 25, 187
Bruhn, Chr., gdr., Christiansfeld 282
Bruhn, M. N., konsulent, Rødding 261
Bruun, Hans, konsulent, Broager 354
Bruun, Mads, bolsmand, Sebbelev 76

- Bryllupsskikke 16f
 Brøns-Rejsbymarsken 246
 Bukhavn, gods 37
 Bund der Landwirte 171, 218, 372
 Burkal, amtsdistrikt 151
 Buskmose, domæne, Rinkenæs sogn 176
 Byggeskik 21ff, 31, 106, 108f, 174, 193, 272f, 320f, 383f
 Bylderup, amtsdistrikt, sogn 151, 365
 Büstorf, gods 59
 Bøl sogn 118
- Callø, P. A., sparekasse- og kreditforeningsdirektør
 204, 280, 284, 292, 301
 Carlsburg, gods 43, 177
 Caspersen, Jes P., dommerfuldmægtig, Aabenraa 281
 Christensen, Jes, kommuneforstander, Stubbæk 132
 Christensen, Lorenzo, økonom 290
 Christian August, hertug af Augustenborg 29, 40ff,
 65f, 95
 Clausen, Frits, dyrlæge, "fører", Bovrup 285, 292, 294,
 296, 379
 Clausen, R. P., gdr., Smedager 109
 Cortsen, Johann, kvæghdl., Læk 63f
- Daglejere 90-98, 195-205, 208, 216f, 271, 313f, 372
 Dahl Nielsen, Thorkild, gdr., Stormsgårde 349
 Dahlerup, Ulla 346
 Dall, Wolle, gdr., Skøttesminde 204
 Damp, gods 38
 Danske Hedeselskab, Det 244ff, 300
 Deichgräber, Wilh., gdr., Sjellerup 240, 285, 290
 Demuth, Chr. og Mette, lærere, forstander, Ravsted og
 Nordborg 300f
 Digebyggeri, se inddigning
 Dittmann, G. F., landbrugsforfatter 71
 DOFO 265
 Domænegårde 175f, 268
 Dorotheental, gods 201
 Drewsen, N. A., konsulent 276
 Dræning 76f, 145, 244
 Dybbøl sogn 117
 Dyrskuer 49f, 55, 61, 112f, 164f, 167ff, 260, 300f, 352f
 Dänischwohld 23, 36-40, 43f, 54, 57, 69, 89, 127, 133,
 144, 149-158, 175, 179, 370f, 383
 Døstrup sogn 143
- Egen sogn 79
 Egernførde, landbrugsskole 169
 Egernførde amt 111, 150-158, 161, 175, 197, 370, 372,
 377, 382f, se også Dänischwohld og Svansen
 Eggebæk, amtsdistrikt 132
 Ejdersted 10, 20, 22, 27, 31f, 35, 47, 55f, 58, 62, 68, 74,
 84ff, 87, 96, 111, 113, 123, 128ff, 150-158, 161, 175,
 181, 192, 197, 199, 203, 206, 227, 368ff, 373, 375, 377,
 384
 Eksport 57, 61f, 68, 82ff, 105, 129f, 132, 135, 213, 219,
 279f, 303, 339, 341, 345, 352
 Ellehus, domæne, Højst sogn 176
 Emmerlev, amtsdistrikt 151
 Enge, amtsdistrikt 151
 Enge, engkultur, engafvanding 77f, 145, 154f, 212, 246,
 333, 372
 Enklaverne, de kongerigske 28, 49, 55f, 186
 Enslering 214, 302
 Ensted, amtsdistrikt 131
 Erfde, amtsdistrikt 11, 131
 Erhvervsfordeling, se befolkningsudvikling
 Erstatningsdrift 102
 Eskesen, Morten, husmand, Bedsted 318f
- Felsted, sogn, amtsdistrikt 41f, 132, 137
 Femern 23, 35, 68f, 87, 96
 Flensborg, landbrugsskole 169
 Flensborg amt 23, 35, 57, 111, 131, 144f, 149-158, 161,
 173, 197, 199, 377, se også Angel
 Foderstofforeninger, fællesindkøb 110, 267, 359
 Fodring 50, 59, 62, 66, 109f, 213f, 302
 Fogtmann, H. P., konsulent, Rødding 354
 Foldudbytte 68f, 75, 81, 101f, 141f, 324, 384
 Fole sogn 140, 144
 Folkemarked 90, 93, 205
 Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig
 282
 Foreningen til Husdyrtuberkulosens Bekæmpelse i
 Sønderjylland 265
 Forrentning 222, 338f
 Forsøgsstationer 262f
 Frank, Jørgen, konsulent 261, 354
 Frank, Jørgen Hansen, degn, Bevtoft 47
 Frederik, prins af Nør 78
 Frederiksen, Hans, konsulent, Nordborg 308
 Frederiksen, Jørgen, gdr., Egen 60
 Frihandel, se told
 Friis, Jens, gdr., kvæghdl., Kopsholt 116, 125
 Friis, Knud, gdr., Benniksgård 356f
 Fromsejer, Kr., skovrider 245
 Fuchs, landbrugsskoleforstander, Flensborg 163
 Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 113, 165-168,
 176, 211, 216f, 220f, 234, 237, 239, 258-262, 276, 279,
 286f, 290f, 296f, 300, 307, 313f, 331f, 338-343, 346,
 348-354
 Fælleslandboforeningen for Sydslesvig 386
 Fællesmarkedet 326, 330f, 339ff, 344ff
 Fællesmejerier 116-120
 Fæstevæsen, fæsteafløsning 30, 34-39, 176-179, 371
 Før 150

- Første verdenskrig 211-217
 Fårehold 67, 107
- Gad, P. J., gdr., Hejsel 240
 Gammel Haderslev sogn 268
 Giersberg, Dr., konsulent 163
 Gildbro, mejeri 263
 Godser, godsdistrikter, godsejere 36-47, 54, 59f, 162, 168, 171, 175, 179, 197, 268f, 370ff, 382f
 Gottorp amt (til 1867) 23, 35, 57f
 Gram sogn 125, 239f
 Gram og Nybøl godser 38, 43, 45
 Gram, M. K., gdr., Københoved 125
 Grau, Hans Chr., gdr., Pøl 117
 Gregersen, Carsten, gdr., Frøslev 259
 Grumtofte sogn 118f
 Grundsteuerreinertrag 11f
 Grünholz, gods, Angel 59
 Grünholz, gods, Svansen 38
 Grænseegnens Mejeriselskab 357f
 Grøngård, Burkal sogn 269
 Graasten Andels-Svineslagteri 265, 267, 359
 Graasten Landbrugsskole 262, 356
 Graasten-Egnens Mejeriselskab (GEMA) 357
 Gråstenske godser 36, 41f, 59, 175, 269
 Gæld, kreditgivning 19ff, 179f, 182, 204, 219-222, 234ff, 287, 289f, 341, 343ff, 373, 38
 Gøllinggård, Svenstrup sogn 117
 Gårdslagting 195
 Gårdstørrelser og -inddelinger 15, 174f
- Haderslev amt (østeramt og vesteramt) 21, 23, 27, 29, 31ff, 35, 47, 49, 54f, 61, 65, 69ff, 75, 102, 111, 113, 127, 131ff, 144ff, 149-158, 161, 173, 175f, 178, 186, 194, 197, 202, 205, 207, 243f, 249, 251, 264f, 271, 282, 292, 294, 332, 337
 Haderslev Amts Landboforening 49f, 52, 61, 112, 117, 164f, 176, 349
 Haderslev Smøreksporforening 124
 Haderslev Vesteramts Mejeriselskab 357
 Haderslev Øst, mejeriselskab 357
 Hamkens, Wilhelm, gdr., Tetenbøl 375
 Hammerich, Martin, dommerfuldmægtig, direktør 236, 242f
 Hansen, Andreas, konsulent, Haderslev 354
 Hansen, Hans, gdr., Mømmark 227, 232, 238
 Hansen, Hans, konsulent, kreditforeningsdirektør, landbrugsskoleforstander 163, 166, 168, 261f
 Hansen, Hans, landbrugsskoleforstander, Gråsten 262
 Hansen, Holger, gdr., Tinggård 34
 Hansen, Tage, gdr., Vinum 341f
 Hansen, Thomas, gdr., Bredebros 34
- Hanssen, H. P., redaktør, rigsdagsmand, Aabenraa 165, 224ff, 239f
 Hanssen, Peter Chr., gårdejer, Nygård 261, 307, 323, 352
 Harved sogn, amtsdistrikt 75, 132, 151, 154
 Haraldsholm, domæne, Jels sogn 176
 Harver 79, 147
 Hedenholm, Bov sogn 14
 Heder, hedeegne, hedeopdyrkning 23, 25, 27, 49, 69f, 73, 75, 131f, 140, 142f, 151f, 154, 159, 161, 181, 189, 211, 258, 372f, 384
 Hegn, se læplantning
 Heick, Frederik, forstander, Store Jyndevad 263
 Heidekulturverein für Schleswig-Holstein 142, 146, 168
 Heim, Claus, gdr., St. Annen, Ditmarsken 375f
 Hektarstøtte 346
 Hellevad sogn 117
 Hemmelsmark, gods 43
 Henningsen, godsejer, Schönhagen 94f
 Hestehold, hesteavl, hesteavlsforeninger 65f, 107f, 134f, 213, 246f, 309f
 Hjemmeværnet, krisebevægelse 282
 Hjoldelund, amtsdistrikt 151
 Hjordkær sogn 232
 Hohlmann, Hans Marcussen, gdr., Løjt Skovby 182ff
 Hohn sogn 144, 151, 372
 Holbøl sogn 117f
 Hollingsted, amtsdistrikt 11, 131
 Holländer, Peter, gdr., Karlum Mark 376
 Hoptrupbevægelsen 237
 Hoveri, hoveriafløsning 30, 35, 41-46, 177, 179, 371
 Husmandsbevægelse, husmandsforeninger 207, 275-278, 350f
 Husmandsbrug, udstykning, sammenlægning 87ff, 194ff, 204f, 236, 268-275, 315-319, 340, 370f, 382f
 Husum amt 22, 35, 55f, 70, 111, 128, 131, 134, 144, 150-158, 161, 196f, 199, 370, 372, 375, 377, se også Nordfrisland
 Hviding herred 55
 Hübschmann, Emil, gdr., Nustrup 238
 Hyrup sogn 118
 Hütten amt (til 1867) 23, 35, 69
 Højmark-Jensen, lærer, Sæd 230
 Højskoler, højskolebesøg 52, 185f, 364
 Høstudbytte 82f, 139, 213, 254, 323
 Høyer, Jens, forpagter, Billeslund 237, 258f
- Inddigning 70, 144f, 212, 245f, 372f, 381, 384
 Inderster 89f, 97, 196f, se også daglejere
 Inflation, se valutaproblemer
 Iversen, Jacob, gdr., Svensbygård 74
 Iversen, Jørgen, gdr., Svejrup 114ff

- Jacobsen, godsforpagter, Gammelgård 133, 265
 Jaspersen, C., justitiar, Angel 87
 Jegerup sogn 70
 Jels sogn 70, 148
 Jensen, Filt, konsulent, Aabenraa 354
 Jensen, Hans, landmand, Bæk 257f
 Jensen, Jens og Marie Eline, landmænd, Nørmark 257f
 Jensen, Jens Poulsen, daglejer, Grønnebæk 198f
 Jensen, Johs., mejerikonsulent 124, 260f, 264
 Jensen, Jørgen, mejeriejer, Snogbæk 121
 Jensen, Mads, rebslager, landmand, Jegerup 109f, 163
 Jensen, Peder, gdr., Lovrup 60, 66
 Jensen III, Peter, gdr., Oksager 49, 161f, 170
 Jensen IV, Peter, gdr., Oksager 161f, 171, 190, 372
 Jensen V, Peter, gdr., Oksager 375
 Jensen, Peter Vilhelm, mejerikonsulent 114f
 Jensen, Thomas og Ane Kristiane, landmænd, Skast 257f
 Jepsen, jernstøber, maskinfabrikant, Flensborg 148
 Jessen, Th., proprietær, Måjbølgård 133
 Jord-Arbejde-Kapital (J.A.K.) 281f
 Jordbundsforhold 10f
 Jordfordeling, se arrondering
 Jordkamp 175f, 178, 187, 194f, 236f
 Juhlsminde, domæne, Hjerndrup sogn 268
 Jørgensen, løjtnant, Tønder 230
 Jørgensen, Claus, landbrugsskoleforstander, Tøstrup 52
 Jørl, amtsdistrikt 131
- Kallsen, gdr., Fovlløk 108f
 Kappel landbrugsskole 52
 Karlskov Jensen, Sv., landbrugsskoleforstander, Gråsten 314f, 330f
 Kaufmann, Thomas, væver, Bovrup 207
 Keldet, domæne, Fjelstrup sogn 176
 Kiil, gdr., Ørby 283
 Kindberg, Arne, gdr., Nybøl 341ff
 Kirkelighed 27ff
 Kittel, J. G., godsejer, Skovbølgård 43ff
 Kliple, amtsdistrikt 131f
 Kloppenborg-Skrumsager, H. D., gdr., Københoved 215
 Klædedragt 22ff
 Klægsbøl, amtsdistrikt 151
 Knudsen, Knud, proprietær, Lysholm 59
 Knudsen, Knud Lausten, godsejer, Trøjborg 28, 39, 49, 55, 63f
 Knudsen, Rasmus, frugtavlser, Årøsund 257
 Kobbølbrug, se sædskifte
 Koch, Bernhard, domæneforpagter, Mandbjerg 218f
 Kock, Søren, husmand, Bedsted 319
 Konsulenter 114, 163, 165-169, 261f, 276, 353ff, 360f
- Kontrollforeninger 124f, 248f, 327f
 Kornsorter, udbredelse 68f, 80, 82f, 138f, 154-157, 252f, 333, 369
 Kraftfoder, se fodring
 Kredit, se gæld
 Kreditanstalt Vogelgesang 237, 271
 Krigsfanger 211f, 382
 Krusågård, Bov sogn 269
 Krüger, H. A., møller, Bevtoft 47, 51, 77f
 Kudsk, Nicolai og Karen, gdr., Sandskov 326
 Kunstgødning 76, 140f, 213, 253, 302, 324f
 Kvinder, kvindearbejde 15f, 59, 61, 115, 182, 211, 274, 314f, 356, se også tjenestefolk
 Kvæghandel, kvægdrievning, kvægmarkeder 62ff, 105, 129-132, 218, 221, 296
 Kvægracer, kvægavlsarbejde, kvægavlsforeninger 55-58, 111ff, 248f, 328f, 370, 385
 Kvægtællinger, resultater 53-56, 58, 107f, 126, 133, 213, 246f, 326f, 331f, 334, 336f, 368, 382, 385
 Kværs sogn 117, 232f
 Kylling, Theodor Mathiesen, gdr., Frørup 224f, 228ff, 232, 240, 283-286
 Kødkvægproduktion 54f, 62, 74, 84, 127-132, 181, 247, 249, 330f, 368ff, 386
 Kådnere 88f, 197, se også husmænd
- Ladelund, amtsdistrikt 151
 Landboforening for Roager, Spandet og Vodder Sogne 259
 Landboforeningen for Als og Sundeved 349, 355
 Landboforeningen for Flensborg og Omegn 164, 259, 374, 386
 Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 259, 349
 Landboforeninger 47-52, 56ff, 61, 98, 102ff, 110, 112f, 114f, 117, 121, 141, 147f, 159-172, 189, 218f, 258-262, 286f, 290, 346f, 349-356, 372, 374f, 379f, 386
 Landbokultur 16f, 27-29, 184-190, 298ff, 304, 360, 362-367, 379
 Landbomøder, for hele landsdelen 50f, 165
 Landbougdom 356, 364
 Landbrugernes Sammenslutning (L. S.) 282-287, 290-294, 296, 299, 346
 Landbrugets Græsrodder 346
 Landbrugsejendomme, statistik 86, 174f, 193f, 268, 271f, 315f, 383, 385
 Landbrugsskammeret, se Landwirtschaftskammer
 Landbrugskriser 17, 34 (1820'erne), 17, 20 (1857), 102-104, 141 (1880'erne), 219-220 (1918-23), 220-241 (1925-28), 270, 279-296, 301 (1930'erne), 341ff (o. 1980), 344-348 (1993), 373-379 (1927-33, Sydslesvig)
 Landbrugsskoler 51f, 169f, 262, 356
 Landbrugstidsskrifter 47, 163, 165ff, 260f
 Landeværnet (1913 og 1927) 178, 187, 237, 360

- Landhandel 26f, 173f
 Landhåndværk 25f, 173f
 Landsbyfællesskab 16
 Landsbyproblemer 362
 Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig 260, 262, 349f, 354
 Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein 180
 Landwirtschaftlicher Verein am Schleswig-Holsteinischen Kanal 47ff, 76, 78f, 159-162, 171, 180
 Landwirtschaftlicher Verein an der Schlei 47, 49f, 57f
 Landwirtschaftlicher Verein für Südschleswig 48, 98
 Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein 123f, 168-172, 218, 372, 380, 386
 Landvolk, krisebevægelse i Sydslesvig 374-377
 Larsen, Erik, konsulent, Rødekro 332, 354
 Lassen, Hans, gdr., Lysabild 102, 162
 Lauridsen, L., landbrugsskoleforstander, Gråsten 261f, 299f, 302, 363f
 Lauritsen, Thomas, gdr., Stubbum 348, 350
 Lautrup, Hans, gdr., Vellerup 342
 Lei, H. C., gdr., Snogbæk 238-241
 Leibbevægelsen, se Samlingsbevægelsen
 Liedke, landbrugsskoleforstander, Kappel 163
 Lindholm, amtsdistrikt 151
 Linnet, Hans, forpagter, Store Tønde 259, 279, 286f
 Lintrup, amtsdistrikt, sogn 120f, 131
 Lokalpatriotisme 31f
 Lorentzen, Nis, gdr., Lildholdt 29f
 Lorenzen, Oluf, gdr., Brøde 286
 Lund, Hans, højskoleforstander, Rødding 298ff
 Lundsgård, domæne, Skodborg sogn 176
 Lundtoft herred 54
 Lysabild sogn 123, 232, 246
 Lysabild og Kegnæs Sognes Landboforening 259
 Læk, amtsdistrikt 151
 Læplantning 69, 145f, 244f, 384
 Læsning 27, 187, se også landbrugstidsskrifter
 Løgumkloster amt (til 1867), egn 23, 28, 31, 35, 56, 69, 73, 223, 232, 243, 346
 Løgumkloster og Omegns Landboforening 259, 349
 Løjt sogn 24, 31, 88f, 146, 151, 181ff, 185, 205, 243f, 278, 323, 363
 Løjt Sogns Husmandsforening 278
 Laanekassen for Sønderjylland 234, 236f, 286

 Maasleben, gods 43
 Mackeprang, godsforpagter, Kiding 141
 Madsen-Mygdal, Th., statsminister 235f, 239f
 Malkemaskiner 255f, 312
 Mantle, tærskværksejer, Egernførde 148
 Maskinstationer 312
 Mathiesen, dyrlæge, Blans 66

 Medelby, amtsdistrikt 151
 Mejeribrug, se mælkeproduktion
 Mejeriforeningen for Als og Sundeved 123
 Mejeriforeningen for Nordslesvig 123ff, 264f, 291, 354, 356ff
 Mejeriselskabet Danmark 357f
 Mejeriselskabet Sydvest 357
 Mejeristrejken 1933 290f
 Mejetærskere 256, 310ff
 Mekanisering 79f, 147ff, 199, 255f, 307-313, se også de enkelte maskintyper
 Mellemalske Landboforening, Den 259
 Mellemlesvigske Mejeriforening, Den 123
 Mergling 74f, 139f, 244, 270
 Michelsen, Jacob, gdr., Kolstrup 172
 Miljøproblemer, miljøkrav 325f, 331, 334, 346, 353
 Mund- og klovsyge 105, 220f, 265, 290, 352, 373
 Munkbrarup sogn 118
 Mussmann, V., proprietær, Keldet 165f, 176
 Muusmann, Hans J., gdr., Kragelund 288f, 293f
 Mælkekvoter 327f, 344
 Mælkeproduktion 58-62, 113-127, 214, 247f, 327f, 330-337, 344, 368
 Mælkeydelse, smørydelse 58ff, 114ff, 125f, 214, 248f, 327f, 370, 385f
 Müller, F. C., mølleforpagter, Schnaap 33, 40
 Møgeltønder, sogn, amtsdistrikt 151, 190, 223
 Møller, H. T., forpagter, proprietær, Gammelgård 79f
 Møller, Iver, gdr., Rinkenæs 227, 234
 Møller, Jens og Ellen, gdr., Vester Sottrup 322
 Møller, Jens og Hansine, landmænd, Mårbæk 257f
 Møller, Jes, husmand, Øster Lindet 277

 Nationale bevægelser, nationalisme, national afspænding 31ff, 51, 123f, 164f, 170, 184-190, 226f, 238ff, 294f, 298, 349, 363, 379, 384
 Nazisme, nazister 285, 292, 294ff, 377-381
 Nielsen, Chr., konsulent 261
 Nielsen, Chr., husmand, Bedsted 319
 Nielsen, H. P., sagfører, Kolding 232
 Nielsen, Hans, husmand, Bedsted 318
 Nielsen, Jes, husmand, Bedsted 319
 Nielsen, Peter, gdr., Refsø 286, 290-294
 Nissen, Bende, gdr., Kornetved 355f
 Nissen, Hans, gdr., Hammelev 32f
 Nissen, Hans, gdr., Viby 115f
 Nissen, Jørgen, gdr., Stenderup 284
 Nissen, Kr., gdr., Ellum 238, 282-286
 Nissen, Mathias, konsulent, Gråsten 307, 356
 Nordborg landsogn 116ff, 137
 Nordfrisland 10, 26, 32, 34f, 41, 47, 58, 68, 73, 87, 144, 150-158, 175, 190, 202, 218, 372f, 384f, se også Husum, Bredsted, Tønder og Sydtønder amter

- Nordslesvigske Kreditforening 143, 180
 Nordslesvigske Landboforening, Den 47, 50, 78f, 111f, 115, 163, 259, 349
 Nordslesvigske Landmandsforening til Indkøb af kunstig Gødning, Den 141
 Nordstrand 10, 41, 58, 68, 73, 96, 144, 154, 175, 372
 Nustrup, sogn, amtsdistrikt 111, 131, 187, 238
 Nustrupbevægelsen 238
 Nygård, domæne, Øster Lindet sogn 176
 Nørgaard, L., konsulent, Løgumkloster 261
 Nørre Haksted sogn, amtsdistrikt 118, 131, 142, 151
 Nørre Løgum sogn 123
 Nørre Rangstrup herred 55, 251, 266
 Nørre Rangstrup Herreds Landboforening 251, 259, 349
- Oksbøl sogn 117f
 Oksenvad hede 70, 143
 Olesen, Ole Chr. og Marie Margrethe, landmænd, Brydekær 257f
 Olufskær, Starup sogn 269
 Oversø, amtsdistrikt 132
- Partier, politiske 190, 207f, 224f, 232, 240, 298, 374f, 377ff
 Patrimonialjurisdiktion 40f
 Paulson, Peter, tjenestekar, husmand, Krogstrup 197, 203f
 Pedersen, Axel, konsulent, Tønder 354
 Pedersen, Thomas, konsulent, Toftlund 354
 Pelworm 10, 73, 151, 154, 373
 Petersen, A., gdr., opfinder, Hvidkilde 77
 Petersen, Axel, gdr., Rørkær 332
 Petersen, Cornelius, gdr., Vesteranflod 174, 218, 223-234, 239, 296
 Petersen, Hans, gdr., Gramby 286, 294
 Petersen, Hans, fisker, Blans 204f
 Petersen, Johannes, præst, Skrydstrup 47
 Petersen, Jørgen, husmand, Halk 274ff
 Petersen, L., gdr., Travsted 218
 Physant, Hans Jochumsen, gdr., Langetved 19ff
 Plantningsselskabet Sønderjylland, A/S 244f
 Plove 78f, 147
 Plönnis, Dr., konsulent 163
 Poulsen, Carl, konsulent, Aabenraa amt 354f
 Poulsen, L. B., frimenighedspræst, Bovlund 164
 Prisudvikling 17f, 102f, 221, 373
 Program Nord 384f
- Quistgaard, løjtnant, Tønder 230
- Rantzau, Chr., godsejer, Rastorf 123f, 168, 170f, 194
 Rationering 213f
- Ratzer, Søren, gdr., Rangstrup 266
 Ravsted sogn 243, 268
 Realbyrdeafløsning, se fæstevæsen
 Refshauge, P. J., gdr., Oksbøl 211, 221, 259
 Refslund Poulsen, Marten, konsulent, gdr., kreditforeningsdirektør, Bovlund 163, 204, 215f, 243, 281
 Refslund Thomsen, Kresten, amtmand, Aabenraa 226, 234
 Refsø, gods 91f, 109, 270
 Regnskabsføring, regnskabsresultater 60f, 80, 114ff, 128, 180, 249ff, 344, 354, 369f
 Rentegårde 194f
 Rentiers 130, 181f
 Riggelsen, J., gdr., Vennemose 218
 Rindviehzuchtverband Rote Schleswiger 113
 Rindviehzuchtverband Schleswiger Shorthornzuchtvereine 113
 Rinckenæs sogn 323
 Rise og Sønder Rangstrup herreder 55
 Roeavl 71ff, 104, 109f, 137, 147, 154, 157f, 251, 333ff, 369
 Rombergske godser 269
 Rudbølkog, amtsdistrikt 151
 Rundtoft, gods 59, 96f
 Rødding, sogn, amtsdistrikt 131, 193
 Rødding Andels-Slagteri 265f, 359
 Rødding højskole 52
 Røgen, gods 43
 Rømø 150f, 246
 Rønhave, domæne, forsøgsgård, husmandskoloni, Ulkebøl sogn 176, 262, 272-275, 277f, 309, 316f
 Røst, gods 37, 43, 177
- SAMDEN 357
 Samlingsbevægelsen 238-241
 Samvirkende sønderjyske Husmandsforeninger, De 234, 262, 275f, 290f, 350, 352, 354
 Sandbjerg, gods 38
 Saxtorf, gods 43
 Schackenborg, gods 39, 269, 311
 Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft 194
 Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft 194
 Schleswig-Holsteinische Landschaft, Die 180
 Schleswig-Holsteinischer Bauernbund 375
 Schleswig-Holsteinischer Bauernverein 374f, 379f
 Schleswig-Holsteinischer Landbund 372, 374f
 Schleswig-Holsteinischer Land- und Bauernbund 375, 378, 380
 Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Generalverein 47ff, 101, 159, 161-171
 Schleswig-Holsteinischer landwirtschaftliche Verein

- am Kanal, se Landwirtschaftlicher Verein am schleswig-holsteinischen Kanal
- Schmidt, Chr., gdr., Dybbølsten 294
- Schmidt, Hans, gdr., Kollund 259, 261, 297
- Schmidt, J. H., gdr., kreditforeningsdirektør, Vojensgård 215f, 218
- Schmidt, Johannes, præst, folketingsmedlem 238ff
- Schrøder, Chr. og Cathrine Hansine, landmænd, Knud 257f
- Seelig, Wilhelm, økonom, Kiel 101, 178
- Seggelund, domæne, Tyrstrup sogn 176, 268
- Selvbinderne 148, 150, 255f, 311
- Selveje, selvejekøb, se fæstevæsen
- Selvstyrebevægelsen, se Bondens Selvstyre
- Sibbesen, Tøge, gdr., Broager 343f
- Siemsen, Jes, præst, Hanved 70
- Sild 127, 373
- Siversted, amtsdistrikt 132
- Skast sogn 232, 333
- Skau, Laurids, gårdejer, amtsforvalter, Hovst, Haderslev 32, 49, 51, 88
- Skau, Peder, proprietær, Bukshave 179
- Skodborg, sogn, amtsdistrikt 70, 149, 157
- Skovbølgård, gods 38, 43f
- Skrave sogn 124, 186f
- Skærbæk sogn 25, 63f
- Slagteriregion SYD 359
- Slesvig amt (fra 1867) 111, 131, 150-158, 161, 192f, 199, 377, se også Angel
- Slesvigske Bondeforening, Den 218f, 3
- Slesvigske Bønders Hypothekasse 224
- Slogs Herreds Landboforening 161, 251, 349, 355f, 360
- Smørekspportforeningen for nordslesvigske Mejerier 124
- Smørydelse, se mælkeydelse
- Socialforsikring 208
- Sommersted sogn 70
- Sottrup, domæne, Stepping sogn 176
- Sottrup sogn 117, 320, 321
- Spandet sogn 123
- Sparekasser 20f, 102
- Specialisering 330-338, 356, 360
- Speggers, Chr., gdr., Mjang 356f
- Sprøjtamidler 325f
- Staldgødning 76, 102, 109, 214, 325, 363
- Standsbevidsthed 30f, 44, 49, 96, 181, 206f, 298ff, 362
- Stapelholm 11, 35, 69, 96, se også Sønder Stapel
- Statens Jordlovsudvalg 268, 270ff
- Statens Marskforsøg 262
- Stauning, Th., statsminister 229, 232
- Stenderupslaget 284ff
- Sterup sogn 22f
- Stilling Andersen, mejeribestyrer, Hjedding, Mejlby 120
- Stolligaffæren 295
- Store Barsbøl, domæne, Jels sogn 176
- Store Jyndevad, kro, forsøgsstation 223, 262f, 326
- Store Vi, amtsdistrikt 131
- Styrk, Jens Friis, gdr., Visby 321
- Stænderforsamlinger 29f, 42, 44f
- Sundbølgård, domæne, Skodborg sogn 176
- Sundeved 15, 23, 35, 54, 57, 60f, 65, 66, 75, 79, 111, 113-117, 127, 149-158, 161, 175, 185, 337, se også Sønderborg amt
- Sundevedske Landboforening, Den 57, 61, 72f, 75f, 98, 102ff, 110, 113f, 117, 121, 141, 161f, 164, 169, 180, 186, 320, 322, 343f, 349
- Svensen 23, 36-40, 43f, 54, 57, 69, 89, 97, 127, 133, 144, 149-158, 175, 179, 370f, 383
- Svensson, A., redaktør, Haderslev 240
- Svenstrup sogn 117, 137
- Svinekort 287ff, 297
- Svineproduktion 66f, 107f, 132ff, 213, 246, 249, 279, 327, 329, 331-337, 344, 368
- Südermarsch, Mildsted 128
- Sydtønder amt (efter 1920) 369f, 372, 376f, 383ff
- Sædskifte 70-74, 101, 104, 136f, 320, 322
- Særskat, 1979 341f
- Søgård og Årtoft godser 37f, 43, 208
- Sønder Løgum, amtsdistrikt 151
- Sønder Stapel, amtsdistrikt 132, se også Stapelholm
- Sønderborg amt 35, 107, 132f, 150-159, 161, 173, 192, 197, 223, 244, 249, 251, 264f, 282, 286, 292, 294, se også Als og Sundeved
- Sønderborg Andels-Svineslagteri 265, 359
- Sønderborg Omegns Mejeriselskab 357
- Sønderborg Smørekspportforening 124
- Sønderjyden, husmandskredsforening, Sønderborg amt 275f, 350
- Sønderjylland Øst, mejeriselskab 357
- Sønderjyllands Kreditforening 220, 234, 236, 261f, 276, 283f, 354
- Sønderjydsk Arbejder-Forening 216, 275
- Sønderjydsk Hypotheklaanefond 235ff, 286
- Sønderjydsk Mejeriforening, se Mejeriforeningen for Nordslesvig
- Sønderjydske Erhvervs Sammenslutning, se Tinglevbevægelsen
- Sønderjydske Erhvervsudvalg, Det 236
- Sønderjyske Landbrugsråd, Det 351f
- Sønderjydske Landbrugsudvalg, Det 290
- Sønderjydske Realkreditkommission, Den 234
- Sørensen, A. C., gdr., Kværns 233
- Såmaskiner 137, 147ff, 255

- Tancré, Dr., konsulent 163
Tandslet sogn 124
Thomsen, statshusmand, Øster Højst 292
Thomsen, Kr., husmand, Aabenraa amt 342
Thomsen, Th., gdr., Toghale 218
Thomsen, Th., konsulent 261
Thuesen, Mads, gdr., Anslet 259, 314, 338
Tiedemann, Heinrich, landinspektør, Meggerkog 32
Tinglef, Jørgen, gdr., Lund 243
Tinglev, amtsdistrikt, sogn 151, 212, 223, 266
Tinglevbevægelsen 240
Tinningsted hede 143
Tjenestefolk 19, 90-98, 195-208, 299, 313f, 320, 361
Tofte, H. M., landbrugsskoleforstander, Ågård 52
Toftlund, landbrugsskole 169
Told, toldbeskyttelse 18, 101, 104f, 170ff, 221, 279, 296f, 339, 345
Tolderlund, forpagter, Årup 120
Torninggård, domæne, Tyrstrup sogn 176
Traktorer 255f, 306-311, 342
Treja, amtsdistrikt 131
Trummersgård, domæne, Frørup sogn 17
Trælstorp hede 143, 151
Trøjborg, gods 39, 63, 269
Tvangsaflevering 213ff, 382
Tvangsauktioner, statistik 222, 241, 281, 289, 341, 374
Tychsen, Tøge, gdr., Krammark 346, 348, 350, 354f
Tyendelovgivning 94f, 206, 372
Tyrstrup sogn 87
Tærskeredskaber, tærskæværker 79f, 82, 147f, 150, 199, 255
Tønder amt 22, 33, 35, 47, 55f, 111, 127, 131, 144f, 149-158, 161, 173, 190, 192, 197, 218, 223, 242-246, 249, 251f, 264-267, 282, 292, 294, 337, 346, 350
Tønder, landbrugsskoler 169, 356
Tøndermarsken 245f
Tøndersk-Schackenborgske Landboforening, Den 47
Tørke 82, 220, 254, 303, 323, 326, 345
Tørveproduktion 303
Tøstrup landbrugsskole 52
Tågerup, domæne, Stepping sogn 176
- Udstykning, se husmandsbrug
Udstykningsforeningen for de sønderjydske Landsdele 268
Udtørring af søer og moser 144, 212, 246, 333, 372, 384
Udvandring 191ff, 202
Ulkebøl sogn 117f
Ullerup sogn 117, 203ff, 292, 296
Urnehoved, mergelselskab 140
- Valutaproblemer 219-222, 373
Vandingsanlæg 263, 323, 326, 345
Varnæs sogn 41f, 296, 323
Vedsted, sogn, amtsdistrikt 70, 131
Vedsted Sogns Landboforening 259
Vekselbrug, se sædskifte
Velstandsstigning 19-27, 102, 105ff, 173, 180-184, 214ff, 303f
Vereinigung Angler Viehzüchter 113
Westh, Th. Claudi, civilingeniør, Tønder 270
Vestslesvigs Landboforening 349
Veterinære problemer p.g.a. grænsen 352
Viinsted, J. A., landbrugsskoleforstander, Ågård 52, 163
Vilstrup sogn 117
Vindeby, gods 59
Vinge Madsen, B., konsulent 352, 354
Vis herred 70
Vis Herreds Landboforening 259, 349, 355f
Vojens Andelsslægteri 265f, 359
Wolff, Claus Peter, gdr., Gammelgab 103f, 123, 141, 161f, 164ff
Wormsdorff, gdr. 294
Wriedt, godsforpagter, Seekamp 76f
Wulff, C., landbrugskandidat, redaktør 165f
Wulff, Jens, gdr., kniplingskræmmer, Brede 77f
Vækkelser, religiøse 27f, 64, 188f, 366f
Værnting, Ensted sogn 115
- Ziese, C., gdr., Brebølgård 171
- Oehlerich, realskolelærer, redaktør, Broager 166
Økologisk landbrug 329
Øster Højst, amtsdistrikt, sogn 151, 292
Øster Lindet sogn 111, 150
- Aabenraa amt 23, 28, 30f, 35, 55, 69, 111, 131, 133, 140, 144, 149-158, 161, 173, 197, 223, 243f, 249, 264f, 282, 292, 294, 337
Aabenraa Amts Husmandsforeninger 342
Aabenraa Amts Landboforening 115, 164f, 259, 307, 349, 354f
Aabenraa Andels-Svineslægteri 265, 280, 359
Aabenraa, landbrugsskole 169f
Ågård landbrugsskole 52
Aalling, Laurids, konsulent, Slogs herred 354, 360f
Årsrytme 15f
Årø 212, 270

Historisk Samfund for Sønderjylland
og
Fælleslandboforeningen for Nordslesvig

ISBN 87-7406-076-7